

Kristo Frashëri

**HISTORIA
LËVIZJES SË MAJTË NË SHQIPËRI
DHE E THEMELIMIT TË PKSH-së
1878 - 1941**

Vështtrim historik me një shtojcë dokumentare)

Tiranë 2006

Botues: Akademia e Shkencave e Shqipërisë

Rradhitja në kompjuter:
Klodiana Biraku, Iva Verzivolli

Korrektore teknike:
Klodiana Biraku

Përkujdesja grafike:
Kela Misha

© Akademia e Shkencave e Shqipërisë
© Autori

ISBN 99943-909-3-7

Shtypur në shtypshkronjën "ILAR", Tiranë, 2006

PARATHËNIE

Historia e lëvizjes së majtë në Shqipëri, e cila parapriu themelimin më 8 Nëntor 1941 të Partisë Komuniste Shqiptare (P.K.Sh.-së), deri sot është trajtuar vetëm nga historiografia e disiplinuar e Partisë së Punës së Shqipërisë. Si e tillë ajo është trajtuar nga këndi i platformës ideologjike, politike dhe organizative të P.K.Sh.-së, më vonë të P.P.Sh.-së. Si rrjedhim, ajo karakterizohet të paktën nga dy difekte themelore, të palejueshme për një historiografi objektive. E para, ajo e paraqet lëvizjen e majtë në Shqipëri para themelimit të P.K.Sh.-së, tepër të cunguar. Është kufizuar vetëm me trajtimin e katër grupeve komuniste që ekzistonin në Shqipëri para 8 nëntorit 1941, kurse në të vërtetë lëvizja e majtë fillon shumë herët dhe përfshin një numër më të madh grupesh të majta. E dyta, ajo e ka vlerësuar platformën ideologjike, politike dhe organizative të katër grupeve nga këndi i ideologjisë dogmatike të Partisë së Punës së Shqipërisë, pa zhvilluar asnjë debat me to. Si rrjedhim, ato janë paraqitur si organizata të ngarkuara me një mori gabimesh – vetëm se nuk përputheshin me platformën ideologjike, politike dhe organizative të P.K.Sh.-së, të cilën e kanë vlerësuar si arritjen më shkencore të lëvizjes së majtë.

Për themelimin e P.K.Sh.-së dhe për letërnjoftimin e saj historik janë dhënë, para dhe pas vitit '90, siç është e natyrshme, njoftime dhe vlerësime të ndryshme, thellësisht kontraditore midis tyre. Në përgjithësi ato mund të ndahen në dy kampe. Nga njëra anë, qëndrojnë panegjiristët e dikurshëm, të cilët për dekada me radhë kanë propaganduar se Partinë Komuniste Shqiptare e themeluan komunistët shqiptarë të udhëhequr nga Enver Hoxha, madje dekadat e fundit ata shkuan aq larg sa e cilësuan Enver Hoxhën si themeluesin e vërtetë të saj. Nga ana tjetër, qëndrojnë kundërshtarët e saj, të cilët nuk u njohin asnjë meritë komunistëve shqiptarë, por ngulin këmbë se Partinë Komuniste e themeloi Partia Komuniste e Jugosllavisë, nëpërmjet dy emisarëve të saj, Miladin Popoviçit dhe Dushan Mugoshës. Këtë tezë e kanë mbrojtur dhe vazhdojnë ta mbrojnë, në mënyrë të veçantë, anëtarët e Ballit Kombëtar, të Partisë së Legalitetit dhe pasardhësit e kolaboracionistëve. Të njëjtin qëndrim kanë mbajtur në shkrimet e tyre edhe titistët jugosllavë.

Nuk ka dyshim se të dyja palët, si panegjiristët, ashtu dhe kundërshtarët e saj, e teprojnë. Në të dyja palët ka patur dhe ka akoma motive politike - te të parët bindje dhe simpati, te të dytët zemëratë dhe mllëfe. Natyrisht të dytët kanë motiv ta denigrojnë themelimin e Partisë Komuniste Shqiptare – titistët,

.....Parathënie.....

sepse në kohën kur kujtonin se e kishin bërë atë zëp, ajo u shikau nga duart kundërshtarët e brendshëm sepse e humbën luftën dhe më vonë vuajtën nga diktatura staliniste që sundoi në Shqipëri për më tepër se katër dekada. Në fakt regjimi komunist në Shqipëri ishte një diktaturë për të gjithë brezat që e përjetuan, duke përfshirë edhe vetë komunistët. Madje Enver Hoxha, pasi i likujdoi, në vitet e para të pasluftës, llogaritë me kundërshtarët e Luftës Nacional Çlirimtare, shpatën e drejtoi kundër vetë komunistëve, pa kursyer as anëtarët e forumeve të larta të P.K.Sh.-së. Por as simpatitë, as millefet nuk duhet ta pengojnë historianin që ta analizojë këtë periudhë historike me gjakftohtësi. Historianët objektivë duhet t'i lënë mënjane nostalgjitë, pasionet, millefet dhe me kurajë duhet t'i përgjigjen pyetjes: Kur lindi lëvizja e majtë në Shqipëri? Cilat qenë tiparet ideologjike të saj? Kur u formua Partia Komuniste Shqiptare? Si u formua? Kush e themeloi? Cili ishte programi i saj politik në kohën e themelimit? Pyetjet e tjera që lindin në mënyrë të vetvetishme – se si ajo e siguroi fitoren e Luftës Nacional Çlirimtare, e dyta, se si arriti ta vendosë diktaturën staliniste në Shqipëri dhe e treta, se kush është përgjegjës përpara historisë për vendosjen e saj, do të trajtohen në një punim të dytë.

Për Partinë Komuniste Shqiptare, e cila më 1945 e ndryshoi emrin duke u quajtur Partia Komuniste e Shqipërisë dhe përsëri më 1948 duke u quajtur Partia e Punës e Shqipërisë - në Shqipëri është hartuar vetëm një tekst "zyrtar", i botuar më 1968 nga Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë Komitetit Qëndror të Partisë së Punës së Shqipërisë (pa emrat e autorëve). Por sipas zakonit të Enver Hoxhës teksti është rishikuar disa herë për t'u "pastruar" nga emrat e bashkëluftëtarëve që binin në mërinë e tij dhe për të vënë më tepër në dukje rolin e tij vendimtar në themelimin e P.K.Sh.-së. Si rrjedhim, duke përmbysur më vonë pohimet e tij të mëparshme Enver Hoxha ka goditur pa dashje, mëse njëherë, edhe veten e vet. Si dëshmi më të spikatur të kundërvënies së Enverit ndaj vetë Enverit kemi, sikurse do të shihet në vendin e duhur, dy vlerësimet e tij krejt të ndryshme mbi kontributin që ai dha në themelimin e P.K.Sh.-së, njëri i mbajtur në nëntor 1944 në Plenumin e Dytë të Beratit, tjetri në faqet e veprës së tij "Kur lindi Partia", botuar gati dyzet vjet më vonë, më 1981.

Ato që janë botuar në Shqipëri mbi themelimin e P.K.Sh.-së, në organe dhe në vepra të ndryshme, deri në përmbysjen e regjimit komunist janë, pa përjashtim, në sintoni me botimet e Institutit të Studimeve Marksiste-Leniniste të Tiranës. Si rrjedhim, ato nuk sollën asgjë të re në fushën e dokumentacionit historik dhe të analizës shkencore. Nga ana tjetër, kundërshtarët e saj brenda në Shqipëri vetkuptohet se, për shkak të censurës, nuk patën asnjë mundësi që ta trajtonin në shtyp, nga këndi i tyre, themelimin e saj.

Edhe rrethet e emigracionit shqiptar, ndonëse gëzonin lirinë e shtypit, nuk e trajtuan në mënyrë serioze themelimin e P.K.Sh.-së. Ato u kufizuan

duke e shkruar P.K.Sh.-në si një pyllë ose si një detyrë të Partisë Komuniste të Jugosllavisë në Shqipëri, pa sjellë asgjë bindëse nga fusha e dokumentacionit historik.

Pas kthesës së vitit 1990, në Shqipëri morën fund botimet përmesjesh për P.K.Sh.-në. Përkundrazi, këndvështrimi e saj shpërthyer një lufatë të zjarrtë për denigrimin e mëtejshëm të P.K.Sh.-së, por kjo lufatë deri tani është përqëndruar vetëm nëfaqet e shtypit të përditshëm dhe në valët e medias elektronike. Deri sot nuk kemi parë asnjë botim shkencor që ta trajtojë me burime dokumentare dhe kritere shkencore, sipas këndvështrimit të tyre, historinë e lëvizjes së majtë në Shqipëri dhe atë të themelimit të P.K.Sh.-së. Ca më tepër nuk ka dalë asnjë studim shkencor që të vërtetojë me të dhëna historike pikëpamjen e tyre mbi themelimin e saj nga P.K.I.-ja. Argumenti kryesor që ata përdorin - prania e dy emisarëve komunistë jugosllavë në themelimin e P.K.Sh.-së - për ta cilësuar P.K.Sh.-në si "vegël" të P.K.I.-së, nuk është bindës për arsyen e thjeshtë se dy njerëz të huaj, të panjohur nga opinioni shqiptar, nuk mund të formonin një parti që ngriti në këmbë një popull, në atë shkallë sa të triumfojnë mbi autoritetin e personaliteteve tradicionalisht të njohura, siç ishin krerët e *Bullit Kombëtar* dhe të *Lëvizjes Legaliste*.

Por edhe pikëpamja e historiografisë enveriste se P.K.Sh.-në e themeloi një grusht komunistësh dhe ca më tepër vetëm Enver Hoxha, nuk është bindëse. Si kudo në botë edhe në Shqipëri, partitë komuniste janë krijuar pasi janë përhapur më parë idetë socialiste apo komuniste dhe pasi këto ide kanë vënë në lëvizje grupe të ndryshme shoqërore. Dihet se idetë paraprijnë aksionet dhe organizatat. Asnjë parti revolucionare nuk mund të formohet pa një situatë revolucionare dhe pa një masë njerëzish që të kenë përqafuar më parë idetë revolucionare. Fëmijët i lindin prindërit dhe jo kumbarët që asistojnë në pagëzimin e tyre. Në "Historinë e P.P.Sh.-së", botuar nga Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste të Tiranës më 1968, ky kriter metodologjik - parahistoria e lëvizjes së majtë në Shqipëri - nuk është respektuar plotësisht. Historia e ideve socialiste dhe e organizatave komuniste në Shqipëri që duhet të justifikojë formimin e partisë së këtyre ideve, këtu është trajtuar shkurt, madje është deformuar, ashtu siç është deformuar, edhe vetë kuvendi që formoi në fillim të nëntorit 1941 P.K.Sh.-në. Si rrjedhim, është e domosdoshme që të fillohet me historinë e përhapjes në Shqipëri të ideve të majta, pastaj me historinë e zhvillimit të lëvizjes socialiste apo komuniste, gjithashtu me mënyrën sesi e kuptonin socializmin apo komunizmin simpatizantët e tyre shqiptarë, për të nxjerrë konkluzionin nëse formimi i P.K.Sh.-së ishte një krijesë e rastit, nëse ishte pjellë e një njeriu të vetëm apo e një grupi shokësh, apo një nevojë e kohës, më në fund nëse ajo lindi si një shtab i revolucionit proletar me synim diktaturën komuniste, apo si një organizatë patriotike që

KREU I

IDETË E SOCIALIZMIT ROMANTIK

Në çdo kohë njerëzit me ndjenja humane kanë ëndërruar një shoqëri ku të gjithë të gëzojnë një mirëqenie ekonomike dhe të gjithë të jenë të barabartë përballë shtetit. Për mijëra vjet, njerëzit mendonin se këto dy aspirata të mëdha nuk mund të realizoheshin në botën tokësore dhe shumë prej tyre shpresonin ta gjenin në botën qiellore. Vetëm me shpërbërjen e rendit të plogësht feudal, me dinamizmin e prodhimit që solli kapitalizmi, me lulëzimin e lëvizjes humaniste dhe me përhapjen e pikëpamjeve racionaliste, dolën në shek. XVI dijetarët e parë, të cilët menduan se këto dy aspirata të mëdha mund të realizoheshin edhe në botën tokësore. Ata qenë pararendësit e ideologëve të majtë të mëvonshëm, të cilët parashtruan idenë se barazia shoqërore mund të realizohej vetëm me përmbysjen e rendit kapitalist dhe krijimin e një shoqërie të re. Kështu lindën idetë socialiste, të cilat erdhën duke u thelluar dhe duke u zhvilluar në degëzime të ndryshme.

Siç dihet, rreth mesit të shek. XIX, K. Marksi dhe F. Engelsi e pranuan socializmin si doktrinë që do ta shpëtonte njerëzimin nga shtypja politike dhe nga mjerimi ekonomik, por mënyrën sesi e kishin konceptuar paraardhësit e tyre, e quajtën utopi, madje edhe më keq, e cilësuan një doktrinë që nuk çonte në përmbysjen e kapitalizmit, por në përjetësimin e tij. Marksi dhe Engelsi pretenduan se kishin zbuluar socializmin "shkencor". Sipas tyre, burimi i gjithë të këqijave të shoqërisë ishte prona private mbi mjetet e prodhimit dhe si pasojë, ndarja e saj në klasa antagoniste. Këto nuk ishin ide të reja. Ato qenë shpallur prej dijetarëve të majtë të mëparshëm. Të rejat që prunë dy autorët e socializmit "shkencor" ishin shkurtimisht këto: se shoqëria mund të shpëtojë nga shtypja dhe shfrytëzimi vetëm po të zhduket prona private; se prona private mund të zhduket vetëm po të kthehet në pronë shtetërore; se kthimi në pronë shtetërore mund të realizohet vetëm me dhunë revolucionare; se, më në fund, socializmi mund të ndërtohet vetëm po ta marrë pushtetin klasa punëtore, ose siç e quajti V. I. Lenini, vetëm duke vendosur diktaturën e proletariatit.

Por idetë e Marksit dhe të Engelsit, të shprehura fillimisht në "Manifestin Komunist" (1848), nuk i bindën të gjithë mendimtarët e doktrinės socialiste. Sipas tyre, një shoqëri e re dhe ca më pak një ekonomi e re, nuk mund të

krijohet me dhunë nga lart. Veç kësaj, sipas shprehjes së kohës "dhuna sundon mbi të drejtën" (*La force prime le droit*), me fjalë të tjera, dhuna pushtetore (diktatura e proletariatit) në vend të drejtësisë do të sjellë padrejtësi, në vend të lirisë do të sjellë robëri, në vend të dinamizmit do të sjellë amullinë e kështu me rradhë. Qëndrimin e tyre në formë programatike kundër doktrinë marksiste, socialistët jomarksistë e shfaqën në Kuvendin që mbajtën në Gotha të Gjermanisë më 1875. Boshtin kurrizor të platformës së Gothas e formuan pikëpamjet e ideologut të lëvizjes punëtore gjermane F. Lassale, të cilat i mbrojtën nxënësit e tij, lassalianët. Sipas tyre, klasës punëtore i takon, nga ana numerike, e ardhmja, prandaj ajo nuk ka nevojë të përdorë dhunën, mbasi pushtetin ajo, duke përbërë shumicën e shoqërisë, do ta fitojë me anën e votave, mjafton që zgjedhjet të bëhen të përgjithshme. Klasa punëtore do të vendosë kështu "shtetin popullor" dhe jo shtetin e dhunës, pra jo "diktaturën e proletariatit". Lassalianët ishin hegelianë dhe e pranonin metodën dialektike të Hegelit, veçse e interpretonin krejt ndryshe nga Marksi dhe Engelsi. Sipas tyre, lufta e të kundërtave nuk do të thoshte, sikurse e interpretonin Marksi dhe Engelsi, përplasje (kacafytje) e të kundërtave, pra e dy klasave të kundërta (kapitalistëve dhe punëtorëve), por ballafaqim i të kundërtave në fushën e ideve dhe të programeve, nga e cila do të fitojë jo klasa superiore, por ideja superiore, mbasi vetëm nga ballafaqimi doktrinor dhe jo nga konflikti i armatosur, shoqëria do të shkojë përpara. Veç kësaj, sipas tyre, mbarëvajtja ekonomike e shoqërisë nuk mund të vinte me shtetëzimin e mjeteve të prodhimit, e thënë ndryshe, me zhdukjen e pronësisë private mbi to, por me vendosjen mbi to të kontrollit punëtor – ndryshim ky thelbësor midis doktrinë komuniste marksiste dhe social demokracisë perëndimore.

Gjatë kësaj kohe Shqipëria ndodhej nën sundimin shekullor osman. Nga pikëpamja e nivelit shoqëror ajo ishte larg këtyre problemeve që shqetësonin Evropën e përparuar. Ajo ishte e shqetësuar me problemin jetik të çështjes nacionale, me lëvizjen për të afirmuar në arenën ndërkombëtare ekzistencën e kombit shqiptar si subjekt i të drejtave kombëtare dhe me luftën për krijimin e shtetit kombëtar shqiptar. Megjithatë, jehona e këtyre problemeve nuk la pa prekur mendjen e ndonjë shqiptari të kulturuar.

Mesa dimë deri sot, personaliteti i parë shqiptar që u fut në qerthullin e diskutimit të problemit të socializmit, ishte ideologu i shquar i Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, Sami Frashëri. Nga një shkrim i tij i botuar në ditët e themelimit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit (1878) me titull "Socializmi dhe prona e përbashkët"¹, kuptohet se ai i kishte ndjekur punimet e zhvilluara 3 vjet më parë në Kuvendin e Gothas dhe se ishte në dijeni të kritikave të socialistëve marksistë dhe jomarksistë. Meqënëse kemi të bëjmë me

mendimtarin e parë shqiptar mbi këtë doktrinë, vlen të thuhet disa fjalë, aq më tepër që publiku ynë nuk ka fare dijeni për këtë faqe të historisë së mendimit politik e filozofik shqiptar.

Siç del nga shkrimet e vet Sami Frashërit ai kishte, në kohën e themelimit të Lidhjes së Prizrenit, një konsideratë të madhe për idetë socialiste, veçse jo për socializmin marksist, por për socializmin demokrat, ose siç quhet sot, për socialdemokracinë. Veç kësaj, ai pati një perceptim aq të fuqishëm mbi forcën e ideve socialiste sa parashikoi, që në vitin 1878, atë që ndodhi me të vërtetë më vonë, se një ditë ato do të trondisnin mbarë botën. Ai shkruante:

"Socializmi është një lëvizje e madhe mendore e qytetërimit, e cila do të tronditë Evropën, ndoshta një ditë krejt rruzullin tokësor dhe do ta ndryshojë fytyrën e shoqërisë njerëzore. Socializmi, - vazhdon ai më tej, - është një rrugë e madhe që e çon njerëzimin në stacionin e begatisë dhe të lumturisë. Por ky stacion nuk arrihet, - shënon ai, - duke shpallur pronën e përbashkët të pasurisë, domethënë të mjeteve të prodhimit (*ishtirak-emval*), sepse prona e përbashkët është në kundërshtim, - gjithmonë sipas tij, - me drejtësinë dhe me natyrën njerëzore, në kundërshtim me çdo fe dhe për çdo popull, madje ai i tejkalon caqet e atij ligji të shenjtë dhe të paprekshëm që quhet moral".

Samii Frashëri e thotë shkoqur se ishte kundër socializmit të ndërtuar mbi pronën e përbashkët, që kishte nxjerrë krye, siç thotë ai, në Komunën e Parisit, fill pas luftës franko-prusiane të vitit 1870.

"Socializmi, - nënvizon Samiu, - është një sistem shpëtimtar, i cili nëpërmjet një administrimi të mirë të shoqërisë njerëzore, kërkon ta bëjë atë të lumtur e të begatshëm, kërkon liri e barazi për të gjithë njerëzit pa përjashtim, kërkon të mos shkelen të drejtat natyrore të askujt dhe kështu secili të gëzojë të mirat që i ka falur natyra... Socializmi është krejt e kundërta e sistemit të pronës së përbashkët. Sa sistem i urryer është ai i pronës së përbashkët, aq i pëlqyer duhet të jetë socializmi... Qëllimet dhe bazat e socializmit janë shpallur në mbledhjen e përgjithshme që socialistët e Evropës dhe të Amerikës mbajtën në vitin 1875 në qytetin Gotha të Gjermanisë".²

Samii Frashëri thotë haptas se u pajtua me parimet që u shpallën në Kuvendin e Gothas, të cilat siç dihet, u bënë platforma e Internacionales së Dytë Socialiste. Parimet e socializmit demokratik, ashtu siç i kishte kuptuar Samiu, edhe pse të parakohshme, nuk duket se ishin të huaja për Turqinë, sidomos për Shqipërinë, përderisa gazeta e tij shpërndahej në vise shqiptare, së bashku me njoftimet mbi veprimtarinë e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe përderisa në to kërkohej: e drejta e votës për të gjithë qytetarët, zgjedhjet e lira të përgjithshme, vendosja e ligjeve nga populli sovran, shpërndarja e

² S. Frashëri. *Po aty*.

¹ S. Frashëri. Tercuman-i ark, Istanbul 10 qershor 1294 (22 qershor 1878). Shih Shtojcën, nr. 1.

ushtrive mercenare, shërbimi i detyrueshëm ushtarak, liria e plotë e mendimit, e fjalës, e shtypit, e organizimit të punëtorëve, pavarësia e organeve gjyqësore, procese gjyqësore falas, arsim të detyrueshëm falas dhe të barabartë për të gjithë qytetarët e feve të ndryshme, fenë të ndarë nga shteti dhe lirinë e të gjitha besimeve. Ky lloj socializmi, shkruante ai, kishte nxjerrë krye në Evropë para dy shekujsh dhe kishte lindur në luftë kundër fanatizmit dhe despotizmit. Ishte ideologji e klasave të sunduara, e vegjëlisë dhe e punëtorisë, ideologji e të shtypurve dhe e të mjeruarve. Socializmi, vazhdonte Sami Frashëri, kishte pushtuar masat milionëshe, prandaj nuk mbahej dot në fshehtësi, as në izolim. Tani është bërë, përfundonte ai, një shtyllë e fortë e qytetërimit të sotëm, është bërë shkencë më vete.

Nënkuptohet se shkrimi i Sami Frashërit mbi socializmin shkaktoi një reagim të madh në qarqet politike dhe intelektuale të Stambollit. Madje, reagimi që ai i fortë sa Samiu u detyrua të botonte në numrin e ardhshëm një artikull me vlerësime tepër të matura mbi socializmin, të shoqëruara me qëndrime kritike të theksuara për zhdukjen e pronës private³.

Megjithatë, simpatitë për idetë social-demokrate nuk u shuan. Herë pas here ato shfaqeshin tek disa të rinj që kishin patur rast të kryenin studime ose të mërgonin për punë në vende të ndryshme të Evropës. Idetë socialiste patën jetë të shkurtër, për shembull, te Faik Konica, në fund të shek. XIX. Në jetëshkrimin e vet të hartuar në vitin 1922, Faiku ka pohuar se kur ndiqte në Francë, në moshë të re, shkollën e lartë (1889-1896), dy vatra kulturore tërhoqën vëmendjen e tij: kisha katolike dhe qarqet socialiste. E para, shkruan ai, e tërhoqi jo vetëm për muzikën e bukur të orgut, por dhe për rëndësinë që ajo u jepte problemeve sociale. E dyta, e tërhoqi për një arsye tjetër. Në Paris, Faiku, siç shkruan ai "u trazua (u përzie - K.F.) në qarqet socialiste dhe kryengritëse dhe u ndodh para dy zgjidhjeve të problemit social: zgjidhjen fetare, e cila e sheh shpëtimin e botës në vëllazëri dhe në durim dhe zgjidhjen socialiste, e cila e sheh shpëtimin vetëm në kryengritje ose në kundërshtim të organizuar, se i ligu dhe i forti s'epen, por duhen thyer". Faiku pëlqeu zgjidhjen kryengritëse dhe disa muaj bashkëpunoi në disa gazeta ekstremiste të Parisit.⁴

Por te Faiku, forca tërheqëse e ideve socialiste revolucionare nuk pati jetë të gjatë. E thotë vetë kur shton, duke folur në vetën e tretë:

"Më i qetësuar pastaj, kur iu hoq (largua - K.F.) mendja, ai erdhi në përfundimin që socializma mund të vlerësohet vetëm me një zhvillim të ngadalshëm, duke fituar, çap pas çapi, brez pas brezi, reformat e duhura. Dhe mënyra më e mirë që të shpejtojë dita është çdo popull të përpiqet të çlirohet, të qytetërohet, të përparojë për hesap të tij, që të mos mbetet asnjë element i errët në faqe të dheut".⁵

Sami Frashëri

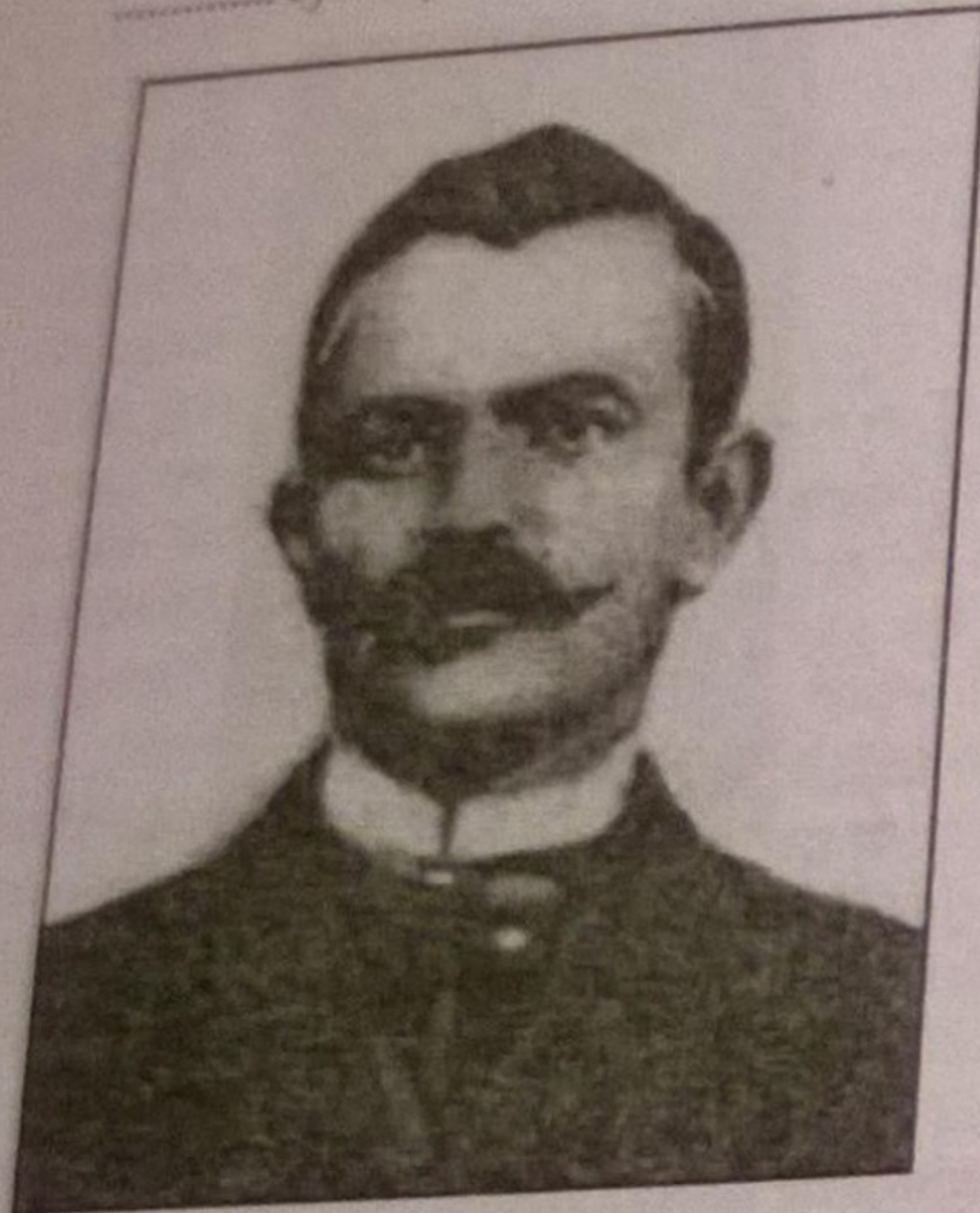
Faik Konica

Idetë e socializmit romantik

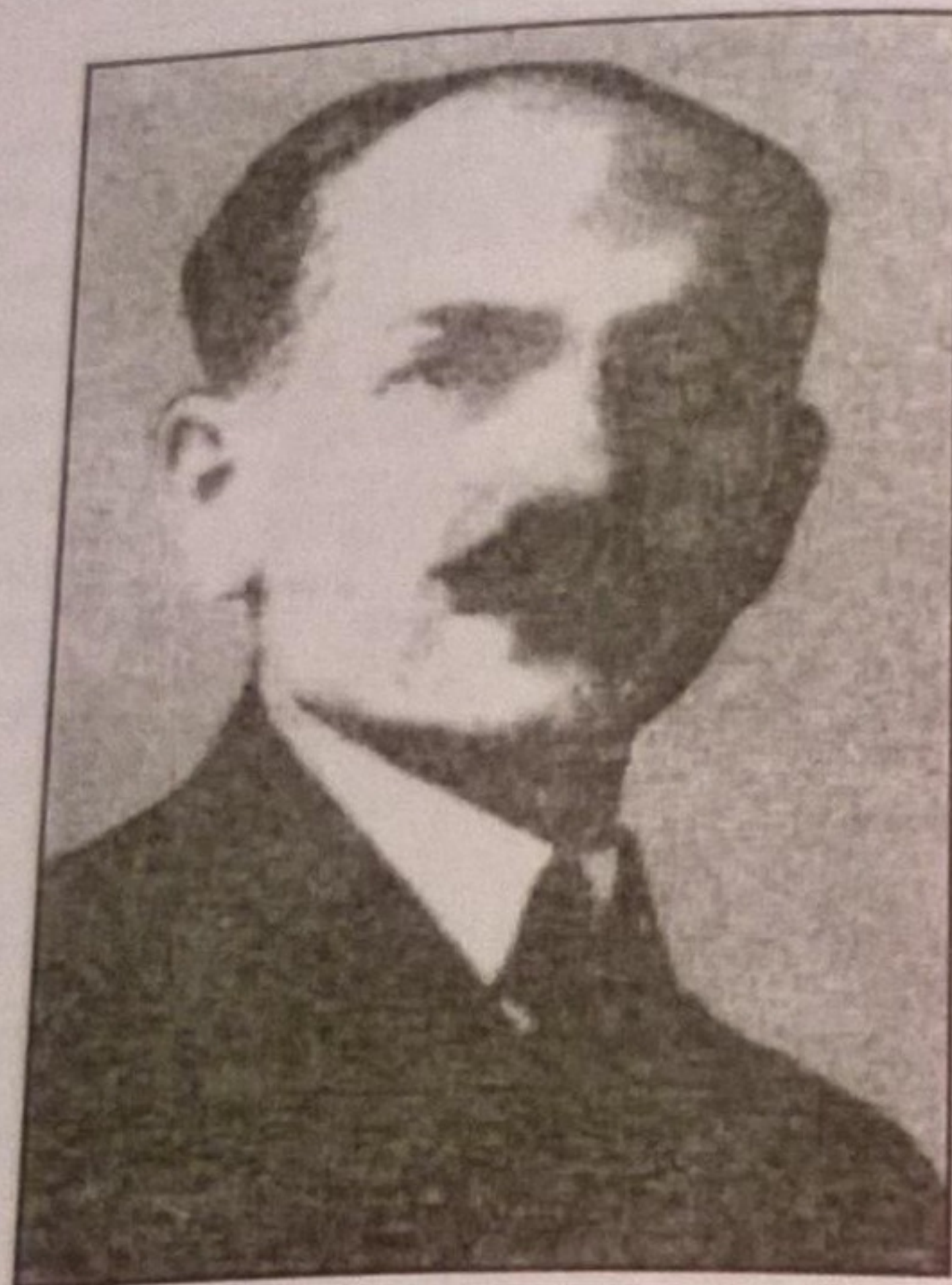
Me këtë mënyrë, Faiku lidhte logjikisht socializmin me patriotizmin. Kështu Faik Konica, nga një socialist revolucionar, u bë një socialist evolucionist, kurse më vonë hoqi dorë krejtësisht nga çdo lloj socializmi.

Me sa dihet, brenda në Shqipëri, idetë socialiste depërtuan në fillim të shekullit XX, më parë se kudo, në Shkodër. Por natyrën e këtyre ideve nuk e kemi të dokumentuar, mbasi bartësit e tyre nuk lanë, si Samiu dhe Faiku, gjurmë të shkruara. Nga kujtime të mbledhura gjysmë shekulli më parë, dimë për shembull se ndër socialistët e parë të Shkodrës ishte Shtjefën Ingrizi, me idera socialiste konfuze të ngatërruara me pikëpamje antiklerikale, ndoshta masonike. Aty nga viti 1902 ai organizoi një "Shoqëri Ndihmëtare për punëtorë". Greva e punëtorëve që ndodhi në Shkodër më 1 Maj 1905 dhe që u përsërit më 1 Maj 1907 ishte, sipas klerit katolik, vepër e socialistëve të fshehur. Nga burime të tjera dimë se këta socialiste, të cilët vepruan në klandestinitet për t'u shpëtuar ndjekjeve të policisë turke, formuan një organizatë të fshehtë, e cila mund të konsiderohet si e para celulë socialiste në Shqipëri. Sipas kujtimeve të regjistruara më 1954 midis anëtarëve të saj qenë: Kol Dika, Mark Temali, Mati Logoreci, Karlo Suma, me të cilët ishte bashkuar edhe prifti katolik, Dom Pjetër Gjollala. Publikisht anëtarët e organizatës dolën me pikëpamje antiklerikale, meqënëse kishën katolike e konsideronin si përkrahëse të punëdhënësve kapitalistë dhe të ekspansionit imperialist. Me këta militantë antiklerikalistë u rreshtua Nikolla Ivanaj, botuesi i gazetës "Shpnesa e Shqypnis", që shtypej në Raguzë, i damkosur nga kleri katolik si mason.

³ S. Frashëri. Tercuman-i "ark. Istanbul nr. 77, 13 qershor 1294 (25 qershor 1878). Shih Shtojcën nr. 2.
⁴ Faik Konica. Vepra. Tiranë 1993, f. 9
⁵ F. Konica. Po aty, f. 9

Mati Logoreci

Nikolla Ivanaj

Gjatë dhjetëvjeçarit të parë të shek. XX, idetë socialiste bënë për vete edhe dy shkrimtarë rilindës – Hil Mosin në Shkodër dhe Mihal Gramenon në Korçë, i pari antiklerikal papist, i dyti antiklerikal fanariot. Nga sa dihet, Hil Mosi, që kur ishte tepër i ri, nxënës në Austri, u angazhua në lëvizjen patriotike dhe njëkohësisht simpatizoi idetë socialiste. Nën shembullin e social-demokratëve austrohungarezë dhe të “socialistëve” të Shkodrës, edhe Hil Mosi, në pamundësi për të dalë para opinionit publik si socialist, u shpalli luftë të rreptë meshtarëve katolikë, jo vetëm si “kundërshtarë” të qytetërimit shoqëror, por edhe si “armiq” të lëvizjes kombëtare. Në artikullin me titull “Kombësia e Kleri Katolik”, që botoi më 1907 me pseudonimin “Lirijasi” në gazetën “Shpnesa e Shqypnis”, (Raguzë), ku meshtarët katolikë i quan “korba të zinj” ose “taborë të zinj”, ai shkruante:

“Rallë fort asht ndigjue nëpër botë, që kleri i ka ba mirë një kombi, por për kundra asht mundue me çfarëdo armësh me i lanë kombet n’terr me rrena, gënjeshtër t’paturpta, me libra, fletë e tjera shkrime t’fanatikta tuj gënje botën e tuj lanë njerzt në terr, kështu që, të munden ato ma mirë e pa vështirë me u ushqye me djers t’jerve”⁶.

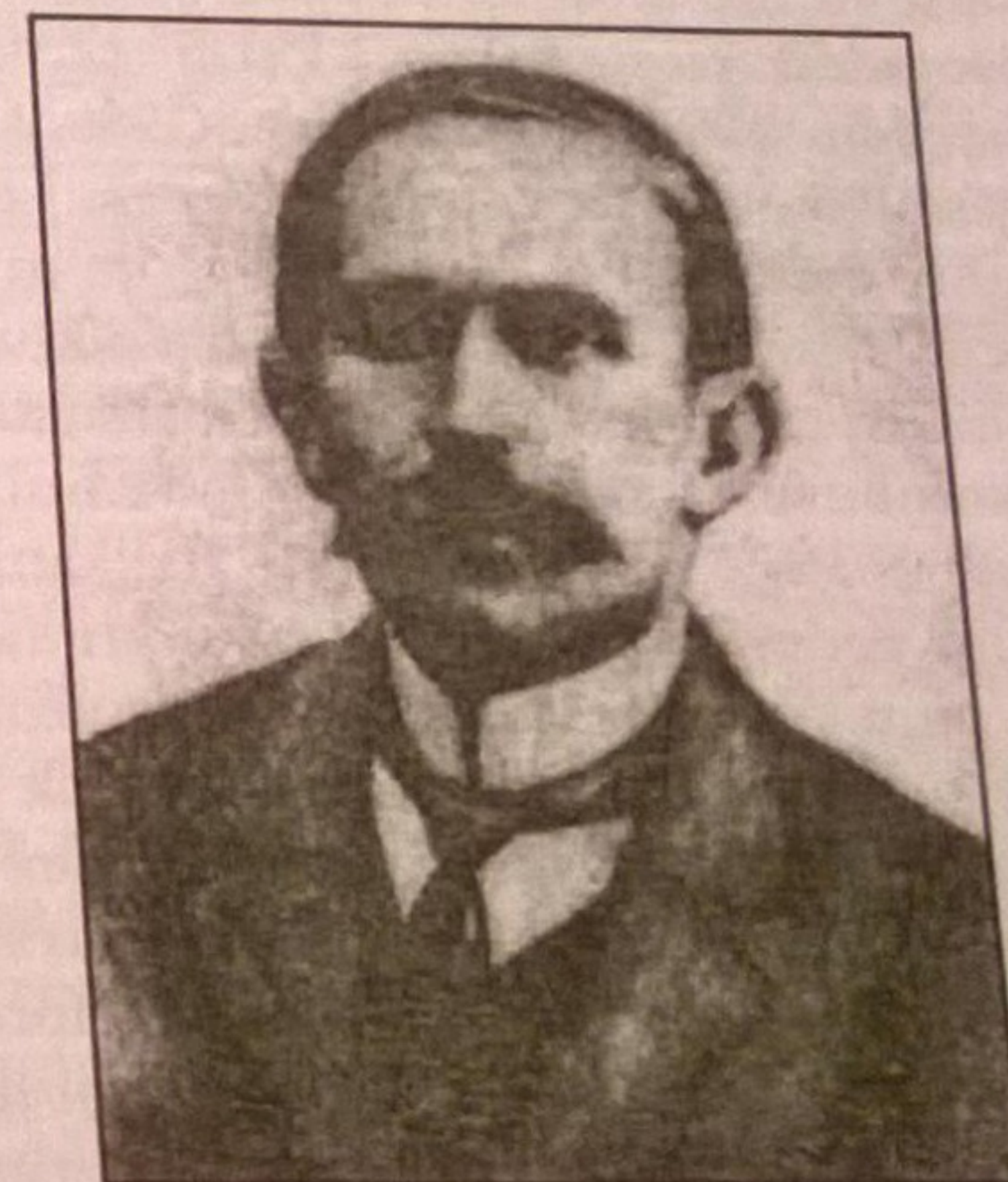
Ky sulm i shqetësoi pjesëtarët e klerit katolik. Kjo kuptohet nga përgjigjja e rreptë që i dha Lirijasit, një nga penat më të shquara të klerit katolik, At

⁶Lirijasi. Kombsia dhe kleri katolik. Në: “Shpnesa e Shqypnis”, nr. 13, 1907.

Gjergj Fishta me pseudonimin “nji meshtar shqiptar” në një broshurë prej 29 faqesh me titull “Komsija e kleri katolik”, botuar po atë vit. Nga përgjigjja kuptohet se për At Gjergj Fishtën prapa këtyre sulmeve antiklerikale që djaloshi i ri shkodran i drejtonte opinionit shqiptar, fshiheshin idetë socialiste. Kjo del kur ai shkruan se “socialistët dhe filantropët e të pafeve, nuk i kanë shërbyer kombeve as me ndihma, as me mirësira, ma fort se kisha dhe kleri katolik”. Nga fraza që përmban se po u përgjigjej “ma fort për me u diftu atyne që gjinden n’udhë t’shtremet”, kuptohet se në vitin 1907 At Gjergj Fishta nuk shqetësohej nga shkrimi i Hil Mosit, por nga idetë socialiste, të cilat duket se kishin zënë vend jo vetëm në kokën e studentit djaloshtar, por edhe të mjaft qytetarëve të tjerë shkodranë.

Hil Mosi

Mihal Grameno

Ashtu si Hil Mosi edhe Mihal Grameno i përqafoi idetë socialiste, jashtë Shqipërisë, kur punonte si emigrant në Rumani. Megjithëse në lëvizjen shoqërore shqiptare nuk kishte trull të favorshëm për depërtimin e ideve socialiste, tërheqëse për shqiptarët ishte kërkesa e socialistëve për të drejtat kombëtare. Siç dihet, për hir të çështjes kombëtare, vetë Mihal Grameno kur erdhi nga Rumania u angazhua në çetën patriotike që pati për komandant Çerçiz Topullin (1907-1908). Pas revolucionit xhonturk (1908) dhe pas shpërndarjes së çetave patriotike, Mihal Grameno u angazhua në lëvizjen shoqërore dhe në mënyrë të veçantë kundër kishës fanariote. Ka të dhëna që tregojnë se pikërisht në këtë kohë ai u angazhua në lëvizjen socialiste. Në janar 1910 u organizua në Beograd Konferenca

socialdemokrate ballkanike, në të cilën morën pjesë përfaqësues të nëntë partive dhe të grupeve socialiste të Evropës Juglindore. Synimi i Konferencës ishte të zgjidhte divergjencat në çështjet nacionale ballkanike dhe të hidhte bazat për bashkëpunimin e lëvizjeve punëtore të Gadishullit, duke patur si synim madhor formimin e një Federate të popujve ballkanikë. Shqiptarët në atë kohë nuk kishin as parti, as rrethe politike socialdemokrate. Megjithatë prania e tyre në këtë Konferencë nuk mungoi. Këtë e pohon historiani serb D. Llapçeviq (*Rat i srpska socijalna demokratija*. Beograd 1925, f. 26), por për fat të keq ai nuk jep asnjë emër. Historiani shqiptar Z. Cana, nga i cili e kemi marrë këtë njoftim dyshon që ndonjë shqiptar të ketë marrë pjesë në këtë tubim. Por, shton Z. Cana, "nëse nuk përjashtohet kjo mundësi, atëherë ka të ngjarë se ai do të ishte Martin Dod Ivanaj, student i Universitetit të Beogradit, pjestar aktiv i PSDS" (Z. Cana. *Socialdemokracia serbe dhe çështja shqiptare*. 1903-1904. Prishtinë 1986, f. 81). Sipas njoftimeve tona aty mori pjesë edhe një shqiptar nga Korça, i cili në bazë të hetimeve të kryera me kohë, ishte Mihal Grameno. Atje ai shkoi për të kërkuar përkrahjen e socialistëve ballkanikë për çështjen kombëtare shqiptare. Në Beograd duket se ai doli i zhgënjyer. Socialistët ballkanikë ngulën këmbë se rruga për çlirimin e kombeve të shtypura të Gadishullit mund të realizohej me kalimin drejtpërdrejtë në një Federatë Ballkanike. Por kalimi nga zgjedha osmane në një Federatë Ballkanike, pa u krijuar më parë shteti kombëtar shqiptar, pra pa u vënë edhe shqiptarët në pozita të barabarta me atë të popujve të tjerë ballkanikë, M. Gramenos iu duk një zgjidhje në dëm të shqiptarëve. Ndoshta nga ky zhgënjim, ai hoqi dorë për disa kohë nga lëvizja socialiste, në të cilën u përfshi përsëri, sikurse do të shihet, edhe këtë rradhë përkohësisht, pas Revolucionit të Tetorit (1917). Kongresi i Internacionales Socialiste që u mbajt në qytetin Bazel të Zvicrës në vjeshtën e vitit 1912, e trajtoi në mënyrë më realiste se qeveritarët e kohës çështjen shqiptare. Në Manifestin që shpalli thuhet se Kongresi miratoi vendimet që ishin marrë në kongreset e mëparshme socialiste të Shtutgardit dhe të Kopenhagenit, në lidhje me platformën e veprimit që duhej të ndiqte proletariati i të gjitha vëndeve në luftën kundër luftës. Në këtë manifest, i cili u drejtohej socialistëve të Gadishullit Ballkanik një vend të veçantë, madje me një theks të rëndësishëm, zinte çështja e autonomisë së Shqipërisë. Aty thuhej:

"Socialistët e Ballkanit duhet të kundërshtojnë ringjalljen e armiqësive të vjetra...Fuqitë e mëdha të Evropës kanë penguar sistematikisht zbatimin e çdo reforme në Turqi, duke krijuar kështu një rrëmujë ekonomike e politike dhe një nxitje të skajshme të pasioneve nacionaliste, të cilat kanë shkaktuar shpërthimin e kryengritjeve dhe të luftërave kundër shfrytëzimit që kryenin dinastitë dhe klasat borgjeze. Socialistët e Ballkanit kanë shpallur me një kurajë heroike krijimin e një federate demokratike. Kongresi i Internacionales u kërkon atyre që ta mbështesin

edhe më tej këtë qëndrim. Kongresi beson se demokracia socialiste e Ballkanit do të bëjë çmos që rezultatet e arritura me sakrificat të shumta të mos përvetësohen dhe të eliminohen nga dinastitë, nga militarizmi dhe nga borgjezia ballkanike e etur për ekspansion.

Kongresi i Internacionales kërkon në mënyrë të veçantë nga socialistët e Gadishullit Ballkanik që të kundërshtojnë me forcë, jo vetëm ringjalljen e amnistive të vjetra midis serbëve, bullgarëve, rumunëve, grekëve, por edhe çdo nxitje në kampin tjetër: të turqve dhe shqiptarëve".

Në pikën e veçantë kushtuar autonomisë së Shqipërisë thuhej:

"Socialistët e Ballkanit kanë për detyrë të kundërshtojnë çdo dhunë që u bëhet të drejtave të këtyre popujve dhe të bashkohen kundër shovinizmit dhe kundër pasioneve nacionaliste që çenojnë vëllazërimin e të gjithë popujve të Gadishullit, përfshirë shqiptarët, turqit dhe rumunët. Socialistët e Austro-Hungarisë, ashtu si dhe socialistët e Italisë duhet t'i kushtojnë një vëmendje të veçantë çështjes shqiptare. Kongresi i Internacionales njeh të drejtën e popullit shqiptar për autonomi, por nuk pranon që nën pretekstin e autonomisë, Shqipëria të sakrifikohet për ambicjet e Austro-Hungarisë dhe Italisë. Kongresi u kërkon pra socialistëve austrohungarezë dhe italianë të luftojnë çdo orvatje të qeverive të tyre për ta përfshirë Shqipërinë në sferat e tyre të influencës" ⁷

Mesa dihet, opinionin publik shqiptar, me ndonjë përjashtim të rrallë (si p.sh. Nikolla Ivanaj) nuk ishte në dijeni të rezolutave që ishin miratuar në kongreset që Internacionalja Socialiste kishte mbajtur në Shtutgart, Kopenhagen dhe Bazel. Shqipëria, edhe pse më 28 nëntor 1912 shpalli pavarësinë kombëtare, përjetonte një situatë të brendshme, tepër dramatike, shkaktuar nga pushtimet e ushtrive ballkanike, kurse Internacionalja Socialiste në zgjidhjen e çështjes shqiptare nuk ushtroi asnjë ndikim. Madje fakti se kuvendi i Vlorës shpalli, jo autonominë, siç sugjerohej në Manifestin e Bazelit, por pavarësinë kombëtare, tregon se në Shqipëri askush nuk ua vuri veshin porosive të saj.

Nga këto të dhëna del se idetë socialiste në Shqipëri, deri në fund të sundimit osman, qenë të zbehta, veç kësaj, tepër të izoluar. Socialistët e kësaj periudhe qenë romantikë. Ata nuk e njihnin thelbin as të doktrinës komuniste, madje as të platformës socialdemokrate, por vetëm anën humane, me të cilën e propagandonin militantët socialistë evropianë. Veç kësaj, ata i përqaftuan idetë socialiste me shpresë se programi i të drejtave kombëtare të shpalosura nga lëvizja socialiste ndërkombëtare do t'i shërbente zgjidhjes së çështjes kombëtare. Më në fund, jehona e qëndrimit të plogësht që mbajtën partitë socialiste evropiane ndaj çështjes kombëtare shqiptare kushtëzoi edhe dobësinë e ideve socialiste në opinionin publik shqiptar.

⁷ Revue socialiste. Paris, nr.336, dhjetor 1912.

Pjesa e parë / Kreu II

KREU II

JEHONA E REVOLUCIONIT TË TETORIT NË SHQIPËRI

Një hap i mëtejshëm në përhapjen e ideve socialiste në Shqipëri, si teori dhe si lëvizje, filloi vetëm pas Luftës së Parë Botërore. Ndikim të veçantë pati në këtë kohë jehona e Revolucionit Socialist të Tetorit, i cili triumfoi në Rusi më 1917.

Në Shqipëri Revolucioni Socialist i Tetorit ndikoi jo si në vendet e zhvilluara kapitaliste – në acarimin e lëvizjes punëtore kundër rendit kapitalist në përhapjen e ideve për vendosjen e diktaturës së proletariait dhe në përkrahjen e shtetit të ri sovjetik nga komploti imperialist ndërkombëtar – por në një drejtim tjetër.

Ndikimi i pakët i Revolucionit të Tetorit në lëvizjen socialiste shqiptare shpjegohet me faktin se në ato vite Shqipëria ishte ende një vend i prapambetur. Ishte një vend kryesisht agrar, me pronë të madhe latifundiste, kurse shumicën e popullsisë, si në qytet ashtu dhe në fshat e përbënin shtresat mikroborgjeze. Nga mungesa e një industrie kapitaliste të zhvilluar vendi ende nuk kishte një klasë punëtore me peshë në jetën politike të saj. Një pjesë e mirë e punëtorëve ende nuk ishte e proletarizuar plotësisht, mbasi nuk ishte e zhveshur krejtësisht nga prona, qoftë në qytet, qoftë në fshat. Veç kësaj, ata ishin të angazhuar në njësi të vogla prodhimi ndër të cilat, ato me mbi pesë punëtorë qenë tepër të rralla. Shqipëria kishte një masë të konsiderueshme punëtorësh, por jashtë saj, në emigracion, në vende të ndryshme kapitaliste, kryesisht në Sh.B.A. Pra brenda vendit, nuk kishte terren për teori dhe lëvizje socialiste, marksiste revolucionare, në radhët e klasës punëtore. Si rrjedhim, në vend të nxitjes së lëvizjes punëtore socialiste, në Shqipëri mori një shtytje të vrullshme lëvizja për mbrojtjen e çështjes kombëtare, e cila rrezikohej nga lakmitë e fuqive të mëdha imperialiste dhe të monarkive fqinje ballkanike të asaj kohe. Kjo për dy arsye. E para, për përmbysjen prej saj të carizmit rus, i cili kishte përkrahur vazhdimisht lakmitë shoviniste të Serbisë, Greqisë dhe Malit të Zi, ndaj trojeve shqiptare. E dyta, për shpalljen dhe denoncimin nga bolshevikët rusë më 1918 të Traktatit të Fshehtë të Londrës dhe për deklaratën e tyre se Rusia Sovjetike do të ndiqte një politikë në favor të gjithë kombësive të vogla.

Jehona e revolucionit të tetorit në Shqipëri

Siç dihet, me Traktatin e Fshehtë të Londrës (26 prill 1915) katër fuqitë e mëdha të Antantës (Anglia, Franca, Rusia, Italia) merrnin përsipër që në përfundim të Luftës së Parë Botërore ta copëtonin Shqipërinë duke kënaqur Italinë me aneksimin e krahinës së Vlorës, Serbinë me vise veriore të Shqipërisë, Greqinë me krahinat e saj jugore dhe të krijonin, vetëm në viset e Shqipërisë së Mesme, një shtet të vogël shqiptar, nën protektoratin e Romës. Denoncimi pati rëndësi për shqiptarët, jo vetëm se Rusia Sovjetike hiqte dorë nga zbatimi i Traktatit, por edhe se shpallja e tij ishte për ta një kushttrim për të marrë me kohë masat, në mënyrë që t'i bënin ballë zhdukjes së shtetit të tyre kombëtar. Këtë kushttrim e pasqyronte shkurtimisht Sali Nivica në editorialin që botoi në organin e vet "Populli" në Shkodër, më 1920.

"Kah semestri i parë i vitit 1918, i përmendmi Lenin, krijuesi i bolshevizmit, qiti një hap guximi tue botue traktatin e mshehët që u nënshkrue në Londër më 1915. U topit Europa e minuta të vështira jetoi Vilsoni... Hapi i Leninit vinte keq e telaşi i Italisë nuk ish i paarësyeshtëm. Përkthimi fjalë për fjalë i dokumentit ka brenda jo vetëm asi pikash që na japin dorë me kuptue se si të huejtë kanë dasht gjithnjë me na okupue, se si të huejtë kanë dasht gjithnjë me na vue në gjumë, por edhe asish që na shtynjë me u besue vetëm atyne mendimeve që rrjedhin nëpërmjet kanalit zyrtar të shtetit tonë".⁸

Megjithatë vlen të përmendet se, në disa qarqe të kufizuara, Revolucioni i Tetorit u pa me sy të mirë edhe për premtimet që ai shpalli se do të përkrahte të drejtat e punëtorëve të shtypur dhe të kombësive të robëruara të mbarë botës. Përçuesit kryesorë të jehonës së këtyre premtimeve qenë emigrantët shqiptarë që ktheheshin përkohësisht nga Evropa dhe Sh.B.A pranë familjeve të tyre. Përçues tjetër ishin organet e shtypit të huaj, në mënyrë të veçantë shtypi socialist italian, francez, grek, i cili trajtonte tema shoqërore të ndjeshme për shqiptarët, siç ishin problemet për zhdukjen e pronës latifundiste, për shfrytëzimin e njeriut, për papunësinë kronike, për sigurime shoqërore, për ngritje meditjesh, për organizime sindikatash, për greva ekonomike, por edhe temat politike siç ishin: parimet për të drejtat kombëtare, për vetëvendosjen e popujve, për pavarësinë kombëtare, për çlirimin e kolonive, për lakmitë imperialiste etj.

Nën ndikimin e këtyre parimeve, për njerëzit që nuk e njihnin përmbajtjen e vërtetë të Revolucionit të Tetorit dhe që nuk ishin në gjendje të parashikonin zhvillimin e mëtejshëm të komunizmit rus, socializmi u identifikua përkohësisht me bolshevizmin sovjetik. Këtë identifikim e shohim në njoftimin e botuar në gazetën e Mihal Gramenos "Koha" (7 gusht 1920) ku përmendet dalja në Shtetet e Bashkuara të Amerikës e gazetës "Drejtësia", si organ "bolshevik" nën përkujdesjen e At Naum Ceres dhe Josif Panit, të

⁸ Populli. Shkodër, 4 maj 1920.

cilët, sidomos i pari që ishte prift, me siguri nuk kishin të bënin me bolshevizmin. Mjafton të shihet përmbajtja e gazetës "Drejtësia" për t'u bindur se "bolshevizmi" i editorëve të saj nuk kishte lidhje fare me marksizëm-leninizmin e Revolucionit të Tetorit, madje as me socializmin demokratik të paraluftës. Në kushtet shoqërore dhe politike, në të cilat vazhdonte të ndodhej Shqipëria e prapambetur, fenomeni që kishte pushtuar Faik Konicën, Hil Mosin dhe Mihal Gramenon, në dekadat e kaluara, kur lëvizja socialiste u lidh me lëvizjen patriotike, u përsërit edhe në vitet që pasuan Luftën e Parë Botërore.

Këtë e shohim në një telegram të nënshkruar nga Kristo Kirka, i sapokthyer nga Sh.B.A, drejtuar "në emër të punëtorëve shqiptarë", Partisë Socialiste Italiane me rastin e suksesit që ajo pati në fushatën elektorale të shtatorit 1919. Në këtë përshëndetje dalin në shesh dy elementë që tregojnë se autorët e kuptonin socializmin si regjimin e "vendosjes së të drejtës dhe të drejtësisë shoqërore" dhe e dyta, se besonin që socializmi do të respektonte të drejtat kombëtare të popujve.

"Me këtë rast, - përfundonte përshëndetja, - ne deklarojmë se jemi të bindur që socialistët italianë nuk do të pajtohen kurrë me synimet imperialiste ndaj Shqipërisë dhe kështu do të fitojnë e do të ruajnë mirënjohjen e thellë të shqiptarëve, të cilët asnjëherë nuk kanë pushuar së ngrituri krye për shekuj me rradhë kundër çdo zgjedhe të huaj".⁹

Lëvizjet socialiste ndërkombëtare shiheshin me simpati nga patriotët shqiptarë edhe për platformën e tyre të luftës kundër imperializmit kapitalist që përpiquej të fuste nën zgjedhë koloniale ose gjysmëkoloniale edhe shtetet e pavarura, të dobta ekonomikisht dhe politikisht. Te brezi i ri shqiptar kjo simpati u rrit më tepër në vitin 1920 kur partitë e majta evropiane, në rradhë të parë ato që kishin aderuar në Internacionalen e Tretë Komuniste (Kominterni) të themeluar në Moskë më 1919, zhvilluan protesta në shtyp, në parlamente dhe në sheshe kundër përpjekjeve që bënte imperializmi italian për të siguruar aneksimin e krahinës së Vlorës. Në vijë të parë të kësaj lufte qëndronte Partia Socialiste Italiane (në atë kohë ende e papërcarë midis socialistëve dhe komunistëve), e cila zhvilloi një fushatë tepër energjike kundër këmbënguljes që po tregonin qeveritarët e Romës për ta cënuar pavarësinë dhe tërësinë tokësore të Shqipërisë.

Fill pasi shqiptarët filluan kryengritjen çlirimtare të Vlorës kundër pushtimit italian (5 qershor 1920) grupi i deputetëve të Partisë Socialiste në parlamentin e Italisë, votoi më 11 qershor 1920 një mocion, në të cilin thuhej midis të tjerave:

⁹ *Avanti*. Romë, 26 shtator 1919.

"Përballë ngjarjeve ushtarake që po ndodhin në Shqipëri (grupi parlamentar socialist) ndërsa përsërit protestën më të fuqishme kundër sjelljeve të imperializmit kapitalist, i cili me dëme shumë të mëdha dhe me një shkelje mizore akoma më të madhe të ndërgjegjes së një vendi të varfër si Italia, po ngul këmbë në përpjekjet e saj për skllavërimin e popujve, të cilëve ai kërkon t'u vëjë zgjedhën dyfishtë të shfrytëzimit kapitalist dhe të sundimit të huaj... E fton qeverinë italiane të heqë dorë sa më shpejt në Shqipëri dhe kudo, nga çdo politikë pushtimi ushtarak".¹⁰

Qëndrimi i socialistëve italianë, nuk u kufizua vetëm me deklarata në sallën e parlamentit, por edhe me mitingje masive në sheshet e qyteteve. Masiv ishte sidomos mitingu që u zhvillua në Romë më 25 qershor 1920.

"Mitingu i mbremshëm, - shkruante të nesërmen gazeta *Avanti*, - ishte një ndër mitingjet më të mëdha që janë mbajtur këto kohë e fundit në Shtëpinë e Popullit. Kur Marchionne, sekretar i Bashkimit Socialist Revolucionar e hapi mitingun duke shpjeguar qëllimin, në sallë qëndronin rreth pesë mijë veta. Mbi tribunën spikasin flamujt e kuq të disa rretheve socialiste dhe të disa sindikatave. Fill pas Marchionnes mori fjalën shoku Boneli, i cili në emër të Dhomës Konfederale të Punës, pohoi edhe njëherë përbuzjen e proletariatit për çdo luftë. Nëqoftëse duhet bërë një luftë, - tha ai, - kjo duhet të jetë lufta për triumfin e diktaturës së proletariatit".¹¹

Lëvizja e protestës në Itali përfshiu dhe rradhët e ushtrisë italiane. Sipas gazetës "*Avanti*", më 26 qershor 1920 batalioni prej gati 600 bersaljerësh i kazermës Vilarej në Ankonë, kur mori vesh se po nisej për në Vlorë, ngriti krye. Po atë ditë, njoftonte gazeta, u zhvillua një miting i madh në Dhomën e Punës, ku morën pjesë më tepër se 6000 punëtorë, të cilët u treguan solidarë me bersaljerët e kazermës Vilarej.¹² Duke çmuar kontributin që dhanë protestat kundër këmbënguljes së qeveritarëve të Romës, kundër asaj që quhej "aventura e Vlorës", Partia Socialiste Italiane dhe Konfederata e Përgjithshme e Punës lëshuan, më 29 qershor 1920, një deklaratë në të cilën thuhej midis të tjerave: "Përballë kryengritjes së Ankonës, përballë qëndrimit të partisë socialiste dhe veprimit të grupit parlamentar socialist, qeveria shpalli se nuk do të dërgojë trupa në Shqipëri. Kjo është një fitore e shënuar, fitore e veprimit të masave dhe të Partisë".¹³

Këto njoftime, pak të zgjatura, janë të domosdoshme të rikujtohen për të treguar simpatinë që ngjalli tek shqiptarët, nëpërmjet lëvizjes socialiste italiane, vetë doktrina socialiste në përgjithësi. Pak shqiptarë mendonin në atë kohë se lufta që zhvilluan në verën e vitit 1920, për dëbimin e ushtrive italiane nga Vlora dhe për bashkimin e saj me Shqipërinë, vështirë se do të përfundonte, ashtu si përfundoi, me sukses për ta, pa kontributin që dhanë socialistët italianë.

¹⁰ *Il tempo*. Romë, 12 qershor 1920.

¹¹ *Avanti*. Romë, 26 qershor 1920.

¹² *Avanti*. Romë, 27 qershor 1920.

¹³ *Il Tempo*. Romë, 29 qershor 1920.

Edhe krerët e lëvizjes kombëtare të Kosovës i lidhën shpresat e çlirimit të krahinës së tyre te lëvizja socialiste ndërkombëtare në përgjithësi dhe te politika e Bashkimit Sovjetik në veçanti. Shpresat e tyre lindën nga bindja që formuan se qeveria sovjetike do t'i jepte fund përkrahjes së njëanshme që Rusia cariste u kishte dhënë sllavëve të Ballkanit në kurriz të interesave kombëtare të shqiptarëve. Me këtë shpresë Bajram Curri i paraqiti në vitin 1920, përfaqësuesit diplomatik të Bashkimit Sovjetik në Vjenë Dr. Wronski Warscewski kërkesën që ai dhe një delegacion i Komitetit "Mbrotjtja Kombëtare e Kosovës" të shkonin në Moskë për t'u takuar me ministrin e Jashtëm rus G. Çicerin. Në të njëjtën kohë Bajram Curri i paraqiti Këshillit të Komisarëve të Popullit të Rusisë Sovjetike (Këshillit të Ministrave) një memorandum, përmbajtja e të cilit tregon besimin që ai kishte për përkrahjen që Rusia e Re do t'i jepte të drejtave kombëtare të shqiptarëve.

"Kam nderin e madh, - shkruante ai në memorandum, - t'i parashtroj Republikës së Lartë...se populli shqiptar që kërkon gjithmonë lirinë dhe pavarësinë shtetërore të plotë, vërtet fitoi në vitin 1912 shtetin e vet të parë (të njohur) nga Fuqitë e Mëdha të mbledhura në Londër, por populli i vogël shqiptar...humbi qytetet e tij më të bukura, krahinat e tij më të pasura. Populli shqiptar pret prej Rusisë Sovjetike paqësimin e drejtë, bujar dhe të vërtetë të Ballkanit. Populli pret me padurim caktimin e kufijve jo mbi bazat brutale e gjakatare të historisë, por mbi bazat e vërteta e reale të gjendjes së sotme. Me bindje të plotë se Rusia Sovjetike do të na caktojë, në një të ardhme të afërt, kufijtë e Evropës, veçanërisht të Ballkanit në mënyrë të drejtë, i lutemi së lartës qeveri sovjetike t'i zbatojë kërkesat tona të drejta".¹⁴

Pavarësisht se misioni i Komitetit të Kosovës në Moskë nuk u realizua, hapi që ndërmoi Bajram Curri nuk mbeti pa një përgjigje, me ndryshim se, përgjigjja erdhi në formë sugjerimi për ta lidhur lëvizjen për çlirimin e Kosovës në një front të përbashkët me veprimtarinë revolucionare të Partive Komuniste të Gadishullit Ballkanik - në mënyrë më të ngushtë me lëvizjen çlirimtare të Maqedonisë për shpëtimin e të dy popujve nga zgjedha jugosllave. Madje, disa vite më vonë, Kominterni, sikurse do ta shohim më tej, njohu krijimin e një Komiteti të Çlirimit të Kosovës (K.Ç.K.), si një subjekt politik të veçantë nga Partia Komuniste Jugosllave.

Ndikimi i ideve socialiste në lëvizjen punëtore shqiptare edhe pse tepër i zbehtë, u duk që në vitin 1919. Në një artikull të botuar nga Loni Kristo, gjithashtu emigrant në Sh.B.A., del se këto ide socialiste kishin ardhur jo vetëm nga Lindja por edhe nga Perëndimi, madje edhe nga kontinenti i ri, përtej Atlantikut. Autori paralajmëronte në këtë artikull se idetë socialiste, të cilat po zhvilloheshin si reagim kundër kapitalizmit dhe imperializmit, do të zinin vend edhe në Shqipëri, posa që këtu kishte filluar të lindte klasa

¹⁴ AQSh, dok. nr. 120000.

e re punëtore dhe posa që Shqipëria kishte hyrë në sytë lakmitare, sipas shprehjes socialiste të kohës, të imperialistëve të huaj. Klasa e re punëtore, nënvizonte ai më tej "jo vetëm do të përmirësojë konditat e punës, të meditjes e të jetës, por edhe do të shpëputë, nga duart e pamëshirshme të kapitalistëve, frenat e qeverisë dhe përpjekjet e saj t'i drejtojë jo për të skllavëruar vise të tjera, por për të përmirësuar dhe edukuar popullin". Dhe më tej: "Lufta do të jetë e gjatë, e mërziur dhe e dëshpëruar, ndofta do të fitohet me gjak, po s'ka asnjë dyshim se do të fitohet, në mos plotësisht, të paktën pjesërisht".¹⁵

Idetë socialiste në Shqipëri bënë një hap përpara pas viteve '20, kur jeta e rregullt e shtetit shqiptar dhe si rrjedhim, vëmendja e opinionit popullor, u drejtua te problemet e brendshme të vendit. Megjithatë numri i elementëve të pajisur me njohuri socialiste ishte shumë i pakët. Ndër ta mund të përmenden Stavro Vinjau, i cili gjatë studimeve universitare që kishte kryer në Itali gjatë Luftës së Parë Botërore, ishte regjistruar anëtar i Partisë Socialiste Italiane dhe kishte qenë një nga admiruesit e afërt të F. Turatit; në Vlorë Halim Xhelu, i ndikuar nga Partia Socialiste Italiane; në Korçë Lazar Fundo i frymëzuar gjatë studimeve universitare në Paris, nga programi i Partisë Socialiste Frënge. Megjithatë edhe këta u shfaqën në opinionin publik vetëm në njërën anë të medaljes së doktrinės socialiste - në kritikën që kjo doktrinë përmbante në atë kohë kundër pasojave, sipas saj, të shkaktuara nga regjimi kapitalist, pra varfërisë, shtypjes, padrejtësisë, nga të cilat vuante vendi. Përkundrazi anën tjetër të medaljes - aspektin e tij themelor, domethënë anën konstruktive të socializmit, pra ndërtimin e shoqërisë së re sipas parimeve socialiste të përpunuara nga ideologët, qoftë komunistë, qoftë social-demokratë - ata nuk e prekën. Madje, mund të thuhet se parimet themelore të doktrinės socialiste njiheshin fare pak, për të mos thënë aspak, ende në Shqipërinë e fillimit të viteve '20 të shekullit të kaluar.

Një dëshmi se si shqiptarët e kuptonin në këtë kohë bolshevizmin rus, pra diktaturën e proletariatit, na e jep shkrimtari patriot dhe luftëtar rilindës, Mihal Grameno, i cili pasi i kaloi vitet e Luftës së Parë Botërore në Sh.B.A., u kthye në Korçë më 1920, duke e quajtur veten "bolshevik". Më 1923, në kohën e fushatës së zgjedhjeve parlamentare, ai shkruante:

"Mjegulla po ngrihet, popujt po zgjohen dhe pyesin që rrojtje është kjo jona? Kjo po i shtyn dita me ditën te ideali i lirisë së vërtetë, e cila është bolshevizma...Për fat të mirë, ndjejmë gëzimin më të madh kur shohim që edhe kombi ynë zuri të zgjohet dhe të hapë sytë: Në Shqipëri është lindur bolshevizma po mjerisht tiranitë dhe fuqitë zyrtare ia kanë humbur vleftën dhe kësaj kombi shqiptar ka mbetur me prapa se nga të gjithë".¹⁶

¹⁵ Dielli. Boston, Mass, 10 tetor 1919.

¹⁶ Koha. Korçë, 27 tetor 1923. Shih Shtojcën nr.3.

Pavarësisht nga epiteti "socialist" apo "bolshevik" që përdornin disa nga figurat e këtyre viteve, në thelb ata i përkisnin rrymës së majtë, jomarksiste. Ata e quanin veten demokratë revolucionarë, të cilët për hir të ndjenjave të tyre patriotike, për një Shqipëri të pavarur dhe për një shoqëri moderne, kishin përvetësuar edhe pikëpamje kundër imperializmit, i cili sipas tyre, kërkonte ta kthente Shqipërinë në një koloni të kapitalit të madh evropian. Në këtë front u rreshtuan kryesisht intelektualët e rinj që kishin kryer ose që ishin duke kryer studimet e larta në universitetet e Evropës Perëndimore, sëbashku me shumë elementë demokratë të shtresave të mesme të shoqërisë shqiptare. Këta intelektualë të rinj, të dashuruar pas qytetërimit evropian, themeluan nën thirrjen e Avni Rustemit, më 13 tetor 1922, "Shoqërinë Bashkimi", një shoqatë politike, shoqërore, kulturore, me prirje të majta marksiste dhe jomarksiste. Në kryesinë e Avni Rustemit, një demokrat revolucionar me prirje të majta, shoqëria "Bashkimi" shpallosi flamurin e nxjerrjes së Shqipërisë nga prapambetja feudale, në një Shqipëri demokratike evropiane, pa çifligarë dhe pa analfabetë, me një shtet demokratik modern, industrial e të kulturuar.

Grup anëtarësh të shoqatës "Bashkimi" me miqtë e tyre, Fan Nolin dhe Qazim Koculin. Dallohen: 1- Tajar Zavalani, 2- Avni Rustemi, 3- Fan Noli, 4- Reshat Këlliçi, 5- Qazim Koculi, 6- Lazar Fundo.

Në rradhët e "Shoqërisë Bashkimi" kishte edhe anëtarë që e quanin veten haptaz socialistë (T. Zavalani, R. Këlliçi, L. Fundo). Krahas tyre kishte edhe të tjerë që tregoheshin si simpatizantë të pikëpamjeve të majta prosocialiste. Por vizioni që ata kishin për socializmin ishte ai i një social-demokrati ëndërrimtar. Duhet theksuar se jo vetëm Stavro Vinjau, sikurse u tha anëtar i Partisë Socialiste Italiane, por as ata që e quanin veten bolshevikë, nuk flisnin për zhdukjen e pronës private apo për shtetëzimin e

mjeteve të prodhimit ose vendosjen e diktaturës së proletariatit. Vizioni që kishin për socializmin këta idealistë romantikë ishte ai i të majtëve jomarksistë - vizion të cilin e kishte luftuar me ashpërsi V.I. Lenini dhe tani kishte marrë përsipër ta luftonte Internacionalja e Tretë Komuniste (Kominterni). Natyrisht ata qenë kundër pronës së madhe çifligare jo vetëm se ajo që burimi i shfrytëzimit të egër të bujqve të vendosur në të, por edhe se me akaparimin e saj nga bejlerët çifligarë, pjesa më e madhe e saj kishte mbetur e papunuar, duke privuar kështu nga toka e bukës me mijëra fshatarë të vegjël, të cilët për shkak të shfrytëzimit të egër nuk pranonin të vendoseshin në parcelat e saj. Por kishte edhe një arsye tjetër parimore. Prona e madhe në Shqipëri vinte nga koha e feudalizmit kur toka bujqësore ishte pronë shtetërore e Perandorisë Osmane, kurse pas Tanzimatit bejlerët çifligarë duke përfituar nga degjenerimi i administratës shtetërore, i kishin grabitur në momentin e njohjes ligjore të posedimit privat të tokës bujqësore. Pra sipas tyre, bejlerët nuk gëzonin të drejtën e pronarit legjitim mbi tokën e grabitur. Gjatë lëvizjes demokratike të viteve '20 në Shqipëri, jo vetëm socialistët revolucionarë por edhe demokratët liberalë (si dikur edhe Ismail Qemali), kërkonin me anë të reformës agrare, të vihej e drejta e pronësisë në vend - t'u merrej grabitësve toka e grabitur dhe ajo t'u kthehej atyre që u takonte. Në lidhje me reformën agrare ekzistonte vetëm një ndryshim - një palë kërkonte që shpronësimi i pronës çifligare të kryhej me shpërblim, kurse pala tjetër ngulte këmbë që shpronësimi të zbatohet sipas metodës "bolshevike", pa shpërblim, sipas parimit se objekti i grabitur nuk mund t'i merret grabitësit me kundërshpërblim. Sidoqoftë, as socialistët, as liberalët nuk kërkonin zbatimin e parimit marksist-leninist rus, domethënë kthimin e tyre në pronësi shtetërore, por shpërndarjen e tyre në dobi të fshatarëve bujq, pra kthimin e tyre nga prona e madhe në pronë të vogël private.

Përveç përhapjes së ideve socialiste, gjatë viteve '20 u shfaqën edhe përpjekjet e punëtorëve për të formuar organizata profesionale ose siç u quajtën në Shqipëri "Shoqëri Punëto-re" dhe për të kërkuar të drejtat e tyre me anën e peticioneve dhe grevave. Hapi i parë i një shoqërie të tillë, sipas modelit evropian u ndërmor në Korçë, në pranverën e vitit 1923. Në njoftimin që përmban shtypi për formimin e saj thuhet:

"...Marrim vesh se nesër, të djelë më ora 3 do të bëhet mbledhja e gjithë punëtorëve në shkollën e Shën Gjergjit. Në këtë mbledhje, siç marrim vesh, do të fillohet (themelohet) një Shoqëri e punëtorëve nga të gjithë zanatet, e cila do të ketë për qëllim Bashkimin e gjithë punëtorëve me anën e së cilës do të nderohemi përpara botës së qytetëruar, edhe me anën tjetër do t'u sigurohet mëditja edhe orët e punëve. Me këtë rast s' duhet të mbetet asnjë punëtor pa vajtur në mbledhje".¹⁷

¹⁷ Shqiptari i Amerikës. Viti I, nr. 18.

Përhapja e ideve socialiste dhe rritja e lëvizjeve punëtore u dhanë zemër qarqeve intelektuale të majta për të formuar një parti socialiste shqiptare. Nisma u duk në qytetin e Korçës, i cili sëbashku me atë të Shkodrës qëndronin në pararojë të mendimit përparimtar politik dhe shoqëror shqiptar. Në Korçë nismëtari i formimit të Partisë Socialiste ishte Lazar Fundo. Zai, siç quhej shkurtimisht, lindur në Korçë më 1899, pas Luftës së Parë Botërore, kishte kryer studimet universitare në Paris në Fakultetin e Sociologjisë dhe ishte kthyer në atdhe më 1922 me ide socialiste. Shumë shpejt ai u bë një nga shokët më të ngushtë të Avni Rustemit dhe ishte një nga themeluesit e shoqërisë "Bashkimi". Por, synimi i Zait ishte të shkonte më tej një organizate demokratike revolucionare dhe të formonte një parti socialiste si ato që lulëzonin në ato vite në mbarë vendet e Evropës – disa të shkëputura dhe disa të përfshira në Komintern. Programin e kësaj partie socialiste, e cila si vend më të mirë të saj mendoi se do të ishte Korça, e njohim nga shtypi lokal i qytetit. Në "Gazetën e Korçës", në një nga numrat e muajit qershor të vitit 1923, thuhet:

"Marrim vesh se për së shpejti do të formohet në qytetin tonë një parti e re, e cila duke u bazuar vetëm mbi principe të kulluara, që janë me të vërtetë përparimi dhe lumturia e popullit, do t'i tregojë popullit të Shqipërisë rrugën e vërtetë të rrojtjes dhe të përparimit dhe paudhësitë e të gjitha tarafeve të sotme që po e rrukullisin atë në greminë. Partia e re do të formohet me ide socialiste dhe do të përhapë degë në gjithë qytetet dhe katundet e shtetit tonë, po veçanërisht fuqinë e saj më të madhe do ta drejtojë në fushën e Myzeqesë për të zgjuar bujqit e mjerë nga letargjia e sotme. Do të organizojë punëtorinë në shoqëri për të mbrojtur interesat dhe të drejtat e tyre, bujqit gjithë kështu, që me këtë mënyrë këto klasa të mos qëndrojnë më në shkallën e sotme të mjerimit. Me anën e deputetëve, që do të sigurojë në zgjedhjet e reja, Partia Socialiste do të përpiqet në Asamblenë Kushtetuese që, me anë ligjesh, të përmirësojë jetën e klasës punëtore dhe të bujqve, pas parimeve të reja që janë në gjithë botën e qytetëruar".¹⁹

Viti 1923 duket se po shënonte kalimin e socializmit, nga fusha e ideve në atë të lëvizjes së organizuar, e cila, sikurse del nga programi i përmendur, nga një parti me tiparet e socializmit demokratik dhe jo të socializmit bolshevik. Por Partia Socialiste Shqiptare nuk u formua dot, pjesërisht nga presioni i fuqishëm i qarqeve të djathta, pjesërisht ngase, si duket, në kushtet e asaj kohe nuk ekzistonin ende forca të brendshme, në gjendje që mund t'i bënin ballë këtij presioni.

Edhe pse idetë socialiste në Shqipëri nuk u shkrinë as në lëvizjen punëtore, as në organizata partiake, ato gjithsesi kishin zënë vend në disa qarqe intelektuale shqiptare. Rastin për ta shprehur publikisht simpatinë

¹⁹ Gazeta e Korçës, 12 qershor 1923.

ndaj tyre e dha vdekja e V. I. Leninit më 21 janar 1924. Më 4 shkurt, ditën e parë që u hap Kuvendi Kushtetues Shqiptar, i dalë nga zgjedhjet e dhjetorit të mëparshëm, pasi u bë një pushim për të nderuar presidentin e Amerikës W. Wilson që kishte vdekur më 21 janar, deputeti i Dibrës, Jashar Erebara, një deputet i pavarur, i cili nuk kishte asnjë lidhje me idetë socialiste, propozoi që para se të fillonin punimet e Kuvendit të mbareshin pesë minuta pushim edhe për Leninin, vdekur dy javë më parë. Ai tha: "Nëqoftëse do të fliste për të mirën e Shqipërisë, më tepër do të fliste Lenini për një Shqipëri të madhe". Propozimi i tij u prit me ilaritet nga deputetët e djathtë. Menjëherë e mori fjalën Avni Rustemi, i zgjedhur deputet i Tropojës me mbështetjen e Bajram Currit, i cili tha:

"Më vjen shumë keq z. kryetar, që kur përmendet emri i Leninit, dëgjohen qeshje nga ana e disa përfaqësuesve të kombit. Nuk dua që Shqipëria të jetë bolshevike, sepse gjendja dhe pozita e saj nuk e do... por, për principet e larta njerëzore duhet që me një respekt të zihet në gojë emri i tij. E dini fare mirë zotërinj, se qysh ai mbrojti principet e larta të njerëzisë e se që i pari që denoncoi Traktatin e Fshehtë të 1915, që ishte për copëtimin e Shqipërisë. E dini se propozimi i bërë prej Z. Erebarës nuk do të pranohej, po ne megjithatë e kemi për detyrë të propozojmë që të bëhen 5 minuta pushim si shenjë hidhërimi për vdekjen e tij".¹⁹

Propozimin e Avni Rustemit e kundërshtoi një nga deputetët e qarqeve çifligare, Eqerem Vlora, i cili deklaroi që Lenini nuk meritonte të nderohej, pasi ishte përgjegjës për krimet e kryera gjatë Revolucionit të Tetorit. Parlamenti shqiptar nuk guxoi as ta hidhte poshtë, as ta miratonte propozimin e J. Erebarës. Ndërkohë Ali Këlcyra, deputet i Përmetit, kërkoi të mbahej një pushim për nder të patriotit rilindas korçar, Jovan Cico Kosturi, vdekur gjithashtu pak kohë më parë. Parlamenti mbajti pesë minuta pushim – nënkuptohet se në këtë homazh përfshihej edhe nderimi ndaj V. I. Leninit, përderisa propozimi i Jashar Erebarës nuk u hodh poshtë. Sikurse shihet Avni Rustemi e çmoi Leninin, jo për idetë e tij bolshevike, por për denoncimin e Traktatit të Fshehtë të Londrës.

Në Shkodër, patrioti revolucionar Nikolla Ivanaj, shkruante se Lenini "krijoi bolshevizmin dhe u ba diktator i ma të gjanit shtet dhe i ma të madhit komb në botë, që i qeverisi për pesë vjet rresht, edhe i nguli themelet e patundshme në Rusinë e Re, e cila mori udhën e lirisë, të qytetërimit dhe të përparimit të përgjithshëm e të vërtetë. Veprimi i tij me shokë do të vijojë, emri i tij me nderime dhe adhurime do të mbesi përjetësisht i gjallë".²⁰

Tri ditë më vonë, në Gjirokastrë, në gazetën lokale, në një artikull, i cili sipas stilit duket se ka dalë nga pena e bashkëpunëtorit të saj, Vangjel Koça,

¹⁹ Bisedimet e Kuvendit Kushtetues. Tiranë 1924, f. 64.

²⁰ Republika, Shkodër, 1 shkurt 1924

pasi thuhet se për bolshevizmin pritet të shfaqen mendime në favor dhe kundër, nënvizohet: "Një gjë nuk mund të mohohet: Lenini përfaqëson një simbol të gjallë të asaj idealizme shoqërore që ëndërron një jetë më të mirë, më njerëzore për proletariatin e përbotshëm që heq e vuan nën thundrën e kapitalizmit".²¹ Në gazetën "Politika" të Vlorës, e cila drejtohej nga Halim Xhelo jepet për Leninin një sintezë interesante. Ai e vlerësonte Leninin jo si revolucionar në shkallë botërore, por si mbrojtës i pavarësisë dhe i tërësisë tokësore të shtetit kombëtar shqiptar, madje edhe si një politikan që do të kontribonte në realizimin e idealit të lartë të Shqipërisë etnike. Ai shkruante:

"Jo për Leninin si politikan botëror e revolucionar më të madhin e shekujve, por për Leninin se politika e tij i përket Shqipërisë, i përket popullit tonë të vogël e të lodhur në luftat e tij prej shekujve... Lenini theu kasat e hekurta të Ministrisë së Punëve të Jashtme të Rusisë dhe botoi e prishi traktatet e fshehta, në mes të të cilëve ish dhe Traktati i Fshehtë të Londrës i 1915 që copëtonte Shqipërinë. Të mos qe Lenini nuk do ish një fuqi në botë që të mund ta prishte këtë traktat. Shqipëria si shtet që nuk ka dalë nga plebishiti por nga revolucioni, ndihmën e rrënjosjes së saj e ka gjetur vetëm nga lëvizjet revolucionare në botë dhe të drejtat e saj etnike (nënvizimi ynë - K.F.) do t'i marrë vetëm nga zgjerimi i këtyre lëvizjeve. Dhe babai i revolucionit është Lenini".²²

Me fitoren e Revolucionit Demokratik në qershor 1924 pritej që idetë socialiste të përhapeshin më lehtë se në kohën e qeverisë së mëparshme të A. Zogut. Kjo për arsye se në qeverinë e Fan Nolit merrnin pjesë ministra, të cilët edhe pse, me përjashtim të Stavro Vinjaut, nuk ishin përkrahës të ideve socialiste, gjithsesi nuk ishin as kundërshtarë të rreptë të tyre. Në fakt ndodhi e kundërta. Gjatë muajve që pasuan fitoren e Revolucionit të Qershorit, pothuajse nuk u fol fare për idetë socialiste. Ndaj këtyre ideve heshtën edhe anëtarët majtës të shoqërisë "Bashkimi", të cilët përkrahën me armë fitoren e revolucionit, madje disa prej tyre nuk i kishin fshehur simpatitë për idetë socialiste. Kjo heshtje mund të shpjegohet me situatën komplekse që u krijua për pushtetin revolucionar të qershorit - nga njëra anë nga përgatitjet që qarqet e përmbysura me Ahmet Zogun në krye dhe me përkrahjen e Jugosllavisë dhe të Greqisë, po bënin për ta përmbysur qeverinë e Nolit me një ndërhyrje ushtarake nga territori jugosllav dhe grek - nga ana tjetër, nga asfiksia që krijoi për qeverinë revolucionare të Qershorit, presioni i fuqive të mëdha evropiane, të cilat nuk e njohën përmbysjen me dhunë të rendit kushtetues, si rrjedhim, as qeverinë e Nolit. Veç kësaj, socialistët jugosllavë dhe grekë, të cilëve u takonte detyra të kundërshtonin (siç veproi partia socialiste italiane më 1920 kundër qeverisë së Romës), përgatitjet

²¹ Drita, Gjirokastrë, 1 shkurt 1924.

²² Politika. Vlorë, 28 shkurt 1924.

kundërrevolucionare shqiptare të qeverive të tyre, nuk lëvizën. Qeveria demokratike e Nolit mbeti kështu e izoluar si një shtet në rrethim. Në këto rrethana, vëmendja e përkrahësve të Revolucionit të Qershorit, përfshirë dhe simpatizantët socialistë, u përqëndrua jo te reforma social-shoqërore, por te mbrojtja e pavarësisë së atdheut, të integritetit dhe të pushtetit demokratik. Para vëmendjes së përkrahësve të Qeverisë së Qershorit, u shfaq vetëm Bashkimi Sovjetik. Madje, vetë Moskë kishte marrë nismën që në vitin 1923, kur kryeministër ishte Ahmet Zogu, për një afrim me Shqipërinë. Por Zogu, i këshilluar nga Parisi dhe Londra, kishte nguruar t'i përgjigjej pozitivisht kërkesës së Moskës, ndonëse çdo lidhje diplomatike e Tiranës me shtetet e huaja, ishte në dobi të Shqipërisë. Pas triumfit të Revolucionit të Qershorit ishte vetë Noli që mori nismën për të lidhur marrëdhënie diplomatike me Moskën, i shtyrë jo nga simpatia për regjimin bolshevik, por për dy konsiderata të tjera: nga fakti se Bashkimi Sovjetik nuk kishte synime imperialiste ndaj Shqipërisë, madje ishte përkrahësi i popujve të vegjël, kundrejt synimeve të huaja imperialiste dhe shoviniste dhe nga fakti që dy nga fqinjët e Shqipërisë, Italia dhe Greqia kishin lidhur ndërkohë marrëdhënie diplomatike me Bashkimin Sovjetik, pa shkaktuar reagime serioze nga ana e fuqive perëndimore. Qeveria sovjetike iu përgjigj pozitivisht kërkesës së Nolit përmes ministrit të saj të Jashtëm G. Çicerin në fund të korrikut. Por, ndaj Tiranës fuqitë perëndimore ushtruan një presion të fuqishëm që ta ndërpriste procesin e lidhjes diplomatike me Moskën. Shpërthyen kështu akuza të rënda se sikur Shqipëria po kthehej në një central të Kominternit për përhapjen e bolshevizmit në Evropën Juglindore. Qeveria e Nolit u lëkund. Si rrjedhim, ajo i kërkoi qeverisë sovjetike ta shtynte për më vonë vendosjen e përfaqësive diplomatike. Në të njëjtën kohë qeveria e Nolit shpalli se kishte marrë masa për ndalimin e propagandës bolshevike në Shqipëri. Por qeveria sovjetike kundërveproi diplomatikisht. Ajo i dha të kuptonte qeverisë shqiptare se kërkesa e saj e 25 qershorit, drejtuar Moskës dhe përgjigjja pohuese e qeverisë sovjetike, ishin akte juridike të mjaftueshme për ta konsideruar të përfunduar lidhjen e marrëdhënieve diplomatike midis tyre, pa qenë nevoja për akte të tjera. Kjo do të thoshte për Moskën se rruga e ngritjes së legatës së saj në Tiranë, ishte e hapur. Noli nuk e kundërshtoi këtë interpretim. Ky qëndrim i dha më tepër shtytje fushatës së fuqive perëndimore kundër qeverisë së Tiranës, madje u duk sikur fuqitë perëndimore, tani i shihnin me sy të mirë përpjekjet që po bënte Ahmet Zogu për të ndërhyrë ushtarakisht në Shqipëri dhe për ta përmbysur me dhunë qeverinë "bolshevike" të Nolit. Moskë, nga ana e saj, nuk e mori fare në konsideratë situatën kritike që po përjetonte qeveria e Nolit. Për më tepër, në kohën kur në territorin jugosllav dhe grek repartet kundërrevolucionare të A. Zogut po përgatiteshin të kalonin kufirin, në Tiranë arriti nga Roma

më 16 dhjetor Krakovjecki, i emëruar ministër i Legatës Sovjetike në Tiranë, sëbashku me personelin e përfaqësues. Për të zbutur sadopak reagimin e fuqive perëndimore, i cili ato ditë arriti kulmin, qeveria e Tiranës deklaroi më 20 dhjetor se kishte kërkuar nga përfaqësia sovjetike largimin e saj nga Shqipëria²³. Por tashmë qe vonë. A. Zogu në krye të disa mijëra "vullnetarëve" dhe të disa qindra mercenarëve bjellorusë (vrangelistë) të rekrutuar në Jugosllavi, kishte kaluar kufirin e Shqipërisë dhe më 24 dhjetor hyri në Tiranë. Kështu mori fund, pas 6 muajsh e ashtuquajtura periudha e Revolucionit të Qershorit.

KREU III

ORGANIZATAT E MAJTA NË MËRGIM

KONARE-ja

Përmbysja e qeverisë së Nolit u pasua nga një fushatë propagandistike që ndërmori pushteti zogist kundër parimeve demokratike dhe veçanërisht kundër ideve socialiste. Për t'u shpëtuar arrestimeve që mendohej se Ahmet Zogu do të kryente ndaj kundërshtarëve, sapo të merrte pushtetin në dorë, udhëheqësit e Revolucionit të Qershorit, me në krye Fan Nolin, sëbashku me mjaft përkrahës të tyre dhe me disa krerë të emigracionit kosovar, u larguan nga Shqipëria.

Në të vërtetë A. Zogu dhe bashkëpunëtorët e vet, sapo shtinë në dorë pushtetin, i cilësuan "bolshevikë" anëtarët e qeverisë së Nolit dhe partizanët e saj, qofshin të majtë, qofshin të djathtë, përfshirë dhe krerët kosovarë, me motivacionin se kishin vendosur të zbatonin reformën agrare dhe se kishin pranuar ardhjen e ambasadorit sovjetik në Tiranë. Një muaj më vonë, në janar të vitit 1925, kur Ahmet Zogu u shpall president i Republikës Shqiptare, ai u cilësua në Këshillin Kombëtar (Parlamentin) në Tiranë, shpëtimtar i atdheut nga "bolshevizmi". Pra demokracinë e vendosur nga Revolucioni i Qershorit, e identifikuan pa të drejtë me komunizmin. Dihet se as Revolucioni i Qershorit nuk kishte karakter bolshevik, as anëtarët e qeverisë së Nolit dhe as krerët e emigracionit kosovar, nuk ishin komunistë, gjithashtu as reforma agrare nuk kishte karakter bolshevik. Por në atë kohë epiteti "bolshevik" ose "komunist" kishte filluar të përdorej rëndom në Ballkan për cilindo kundërshtar të regjimeve të djathta. Në fakt konspiracioni i djathtë kundër qeverisë së Qershorit nuk u ngacmua nga idetë socialiste, por nga reagimi që shkaktoi te fuqitë perëndimore programi i qeverisë së Fan Nolit, për të ndaluar depërtimin e kapitalit të huaj në Shqipëri. Me etiketën "bolshevikë", të djathtët, të cilët me Zogun në krye përfaqësonin regjimin çifligar dhe autoritar, nuk bënë gjë tjetër veçse, në kundërshtim me bindjet e tyre, e propagandonin, pa e kuptuar, regjimin komunist si një regjim demokratik. Megjithatë, si pasojë e terrorit politik që u vendos pas "Triumfit të Legalitetit", rrethanat për lëvizjen opozitare ndaj A. Zogut në përgjithësi dhe në mënyrë të veçantë për lëvizjen socialiste, u vështirësuan në kulm.

Simpatizantët e pakët socialistë që nuk mërguan por qëndruan në

²³ Njoftimet mbi marrëdhëniet shqiptaro-sovjetike më 1924 janë nxjerrë nga A. Puto, *Demokracia e*

Shqipëri, për t'u shpëtuar persekutimeve nga policia zogiste, u shtrënguan të ndërprisnin çdo veprimtari politike. Megjithatë burgimet dhe internimet, nuk munguan. Kështu p.sh. Anastas Plasari, i cili në mars 1925 u riatdhesua nga Rumania në Korçë, në muajin prill u burgos, mbasi kishte qenë anëtar i Partisë Komuniste Rumune²⁴. Në këto rrethana, lëvizja e hapur opozitare u shpërngul jashtë Shqipërisë, në rradhët e emigracionit politik dhe ekonomik shqiptar.

Nga përkrahja, diku e hapur, diku e heshtur, që fuqitë perëndimore i dhanë në dhjetor 1924 "Triumfit të Legalitetit" zogist, jo pak emigrantë politikë vazhduan ta shikonin me simpati Moskën, aq më tepër që në ato vite Bashkimi Sovjetik shihej me simpati si flamurtar i çlirimit të popujve, nga një mori intelektualësh përparimtarë të mbarë botës. Këtë simpati e shohim në një parashtresë që disa nga personalitetet më të spikatura të Revolucionit të Qershorit, me ide të majta dhe të djathta, të cilët e cilësonin veten "ish ministra, kryetarë grupesh politikë, ish deputetë, oficerë të ushtrisë, ish funksionarë të shtetit shqiptar" (Qazim Koculi, Shuk Gurakuqi, Ibrahim Gjakova, Shaqir Curri, Azis Çami, Qamil Gjilani, Fan S. Noli, Shefqet Korça, Dr. Nush Bushati, Mustafa Kruja, Bedri Pejani, Kostë Boshnjaku, Lazar Fundo, Lame Borshi), i paraqitën ambasadorit sovjetik në Vjenë, fill pas u larguan nga Shqipëria²⁵. Në këtë parashtresë ata nuk flasin fare as për ide socialiste, as për norma bolshevike. Ata kufizohen vetëm duke stigmatizuar Ahmet Zogun si agjent të kryeministrit nacionalist serb N. Pastiç. Më tej ata shprehin vendosmërinë e tyre për ta vijuar luftën kundër bejlerëve feudalë deri në çlirimin e vendit nga tirania e Zogut dhe e feudalëve, vendosjen e një regjimi me të vërtetë republikan, zbatimin e reformës agrare në favor të fshatarësisë punonjëse, vendosjen e kufijve etnikë të Shqipërisë, përkrahjen e idesë së Federatës Ballkanike dhe lidhjen miqësore me B.R.S.S.-në. Me shpresë se do ta rivendosnin pushtetin e përmbysur, emigrantët demokratë radikalë antizogistë (Fan Noli, Kol Tromara, Qazim Koculi, Lano Borshi, Shefqet Korça, Azis Çami, Riza Cerova, Riza Dani), sëbashku me emigrantët me prirje të majta (Halim Xhelo, Sejfulla Maleshova, Lazar Fundo, Qamil Çela, Demir Godelli, Selim Shpuza, Haki Stërmilli, Reshat Këlliçi dhe anëtarë të tjerë të shoqërisë "Bashkimi"), veç kësaj edhe disa nga krerët e emigracionit kosovar (Bedri Pejani, Ibrahim Gjakova, Qamil Bala, Ali

²⁴ A. Plasari ka lindur në Korçë më 1903, ka emigruar në Rumani më 1913, u bë më 1918 anëtar i Rinisë Socialiste Rumune dhe më 1922 anëtar i Partisë Komuniste Rumune. Po atë vit kreu shkollën marksiste njëvjeçare, në të cilën jepte mësim edhe Ana Pauker, një nga gratë komuniste më të shquara të Rumanisë. Për disa kohë u angazhua si veprimtar i Partisë Socialiste. Për veprimtarinë e tij u arrestua katër herë, derisa në fund të janarit 1925 u dëbua nga Rumania. Pasi arriti në Korçë, sapo filloi të merrej me organizimin e shoqërive punëtore, në prill u arrestua dhe për mungesë faktesh, dy muaj më vonë u nxorr nga burgu, por u internua për tre vjet në Vlorë.

²⁵ AQSH. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Fondi 15, Lista 1, Dosja 20. Shih Shtojcën nr. 6.

Kelmendi, Riza Zaimi), madje edhe disa personalitete me pikëpamje të djathta (Mustafa Kruja, Xhevat Korça, Xhemal Bushati), themeluan më 25 mars të vitit 1925, një organizatë të përbashkët me emrin KONARE (Komiteti Nacional Revolucionar), me qendër në Vjenë. KONARE-ja nuk ishte një parti, mbasi anëtarët e saj kishin programe dhe synime të ndryshme politike. Për këtë arsye ajo kishte karakterin e një fronti politik, demokratik, antizogist, anëtarët e të cilit pranuan një program minimal të përbashkët prej katër pikash: përmbysja e regjimit zogist, vendosja e republikës demokratike, zbatimi i reformës agrare dhe rivendikimi i trojeve etnike²⁶. Ndonëse asnjë nga pikat e saj nuk kishte karakter komunist, krerët e KONARE-së pranuan që në veprimtarinë e tyre të financoheshin nga Moska.

KONARE-ja ngarkoi një komision të përbërë nga Qazim Koculi, Bedri Pejani, Lano Borshi, Lazar Fundo, Dr. Nush Bushati, Kostandin Boshnjaku, për të zbatuar programin e saj. Më 16 prill 1925, komisioni i drejtoi qeverisë Sovjetike një parashtresë, me të cilën i lutej që "ajo t'i jepte popullit shqiptar një ndihmë sa më të madhe për të lehtësuar çlirimin nga zgjedha e uzupatorëve". Anëtarët e komisionit njoftuan Moskën se programi i KONARE-së, i miratuar nga Konferenca e tyre e Vjenës, shtronte si detyrë luftën për një Shqipëri me të vërtetë demokratike, të pavarur, brenda kufijve të saj etnikë. Ata deklaruan gjithashtu se qeveria shqiptare që do të formohej pas përmbysjes së pushtetit zogist, nuk do të njihte asnjë nga koncesionet që Tirana u kishte dhënë kapitalistëve të huaj; se ajo nuk do t'i lëshonte kujtdoqoftë asnjë pjesë të territorit të saj; se ajo do të përkrahte me tërë fuqitë e saj luftën e popujve ballkanikë për liri dhe se do t'u siguronte atyre një bazë veprimi në territorin e saj. Parashtresa mbyllej me këto fjalë: "Ne jemi të bindur se qeveria e B.R.S.S.-së, mbrojtëse e natyrshme e të gjithë popujve të shtypur, do ta dëgjojë zërin tonë"²⁷. Po atë muaj anëtarët e saj me prirje të majta, jomarksiste, formuan brenda KONARE-së, një organizatë të veçantë me emrin Komiteti i Çlirimit Nacional (K.Ç.N.). Në këtë organizatë bënë pjesë, krahas anëtarëve të organizatës revolucionare të rinisë "Bashkimi", të cilët shikonin drejt komunizmit, edhe demokratët me prirje të majta si Fan Noli, Lano Borshi, Omer Nishani, Riza Cerova e të tjerë.²⁸ Komiteti i Çlirimit Nacional filloi menjëherë të botonte në Gjenevë organin e vet "Liria Kombëtare" nën drejtimin e Dr. Omer Nishanit. Sipas përcaktimit që një nga anëtarët e këtij grupimi, L. Fundo, ka dhënë 10 vjet më vonë (1935), Komiteti i Çlirimit Nacional, nuk përfaqësonte në atë kohë një parti politike, por një front të gjerë popullor, antifeudal dhe unik të të gjithë

²⁶ Liria Kombëtare. Gjenevë, 5 maj 1925.

²⁷ AQSH. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Fondi 15, Lista 1, Dosja 20, ff. 11-12. Shih Shtojcën nr. 7.

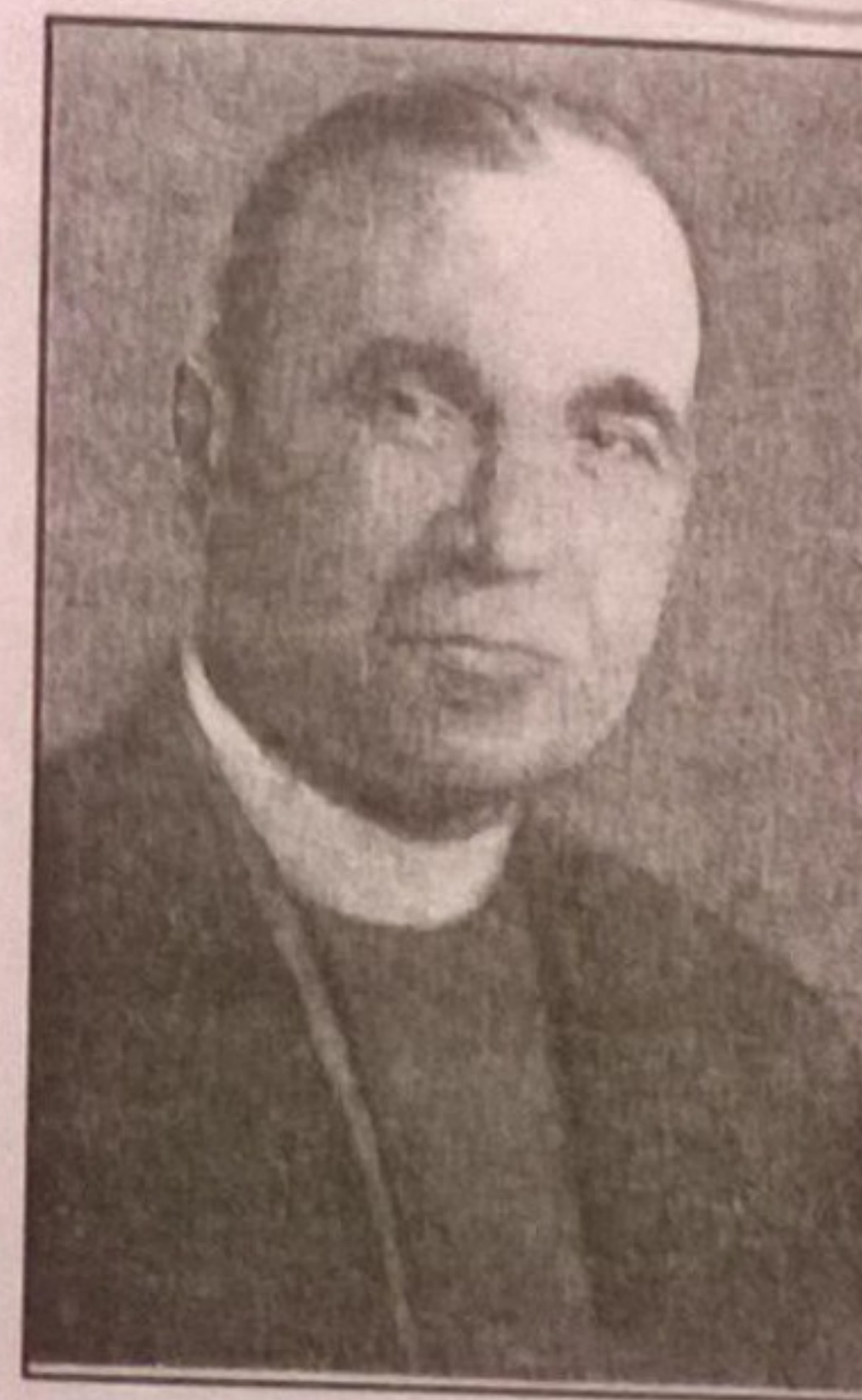
²⁸ AQSH. Fondi: "Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik", Fondi 16, Lista 1, Dosja 12. Letra 3 prill 1935.

elementëve demokratë, që luftojnë kundër regjimit të tanishëm të Zogut në Shqipëri. Gjithashtu po atë vit, rreth 20 intelektualë të moshës së re, ish anëtarë të shoqërisë "Bashkimi" dhe simpatizantë të ideve të majta, u dërguan nga Komiteti i Çlirimit Nacional në Bashkimin Sovjetik, për të ndjekur studimet e larta.

Megjithatë, pjesa më e madhe e pjesëmarrësve të Revolucionit të Qershorit që u larguan nga Shqipëria, kundërshtarë të orientimit të majtë të KONARE-së, nuk pranuan të aderonin në të. Disa prej tyre qëndruan në pritmëri (Stavro Vinjau, Bahri Omari, Spiro Koleka, Koço Muka, Zenel Gjoleka, Koço Tasi, Ibrahim Karbunara, Ismail Haki Tatzati) si dhe disa personalitete kosovare (Hasan Prishtina, Rexhep Mitrovica, Hysni Peja etj.). Përkundrazi, disa emigrantë antizogistë me prirje të djathta themeluan gjithashtu në Vjenë, një organizatë me vete me emrin "Bashkimi Kombëtar" me një kryesi të përbërë nga Sotir Peci, Ali Këlcyra, Xhemal Bushati, Angjelin Suma, Sejfi Vllamasi etj. dhe me një organ me të njëjtin emër (Bashkimi Kombëtar), i cili në fillim botohej në Vjenë, pastaj në Paris (1925-1929). Sipas pohimit që ka bërë Sejfi Vllamasi në kujtimet e veta, arsyet përse ata nuk aderuan në KONARE kanë qenë animi i saj nga Kominterni dhe financimi i saj nga Moska. Arsyeja e vërtetë ishte se ata nuk u pajtuan kryesisht me programin e majtë që përvetësoi KONARE-ja në fushën e politikës së brendshme, përfshirë dhe qëndrimin e saj kundër hyrjes së kapitalit të huaj. Këtë e dëshmon fakti se që në fillim Bashkimi Kombëtar shpalli se ishte kundër çdo ideje të majtë, jo vetëm në politikën e brendshme, por dhe në marrëdhëniet ndërkombëtare. Në politikën e brendshme u shpreh kundër reformës agrare në Shqipëri, kundër përhapjes së ideve bolshevike dhe në mbrojtje të pronësisë çifligare, duke kërkuar vetëm largimin e Ahmet Zogut nga pushteti. Në politikën e jashtme nuk pranoi asnjë bashkëpunim me të majtët ballkanikë, madje as miqësi me Bashkimin Sovjetik. Bashkimi Kombëtar u rreshtua pas bllokut franko-jugosllav, i cili ndiqte haptaz një politikë antiitaliane dhe në të njëjtën kohë antisovjetike. Madje krerët e Bashkimit Kombëtar, ndonëse e kritikonin Ahmet Zogun për bashkëpunimin e tij me Jugosllavinë (i cili, fill pasi erdhi në fuqi, i dha Shën Naumin, duke cënuar tërësinë tokësore të Shqipërisë), vetë ata pranuan të financoheshin nga qeveria jugosllave për veprimtarinë e tyre politike.

Por edhe në rradhët e KONARE-së shumë shpejt u thelluan dallimet parimore dhe taktike midis dy rreshtimeve antizogiste, por kundërshtarë midis tyre. Shkak u bë animi gjithnjë e më tepër i KONARE-së nga Bashkimi Sovjetik dhe lidhur me të fondet financiare që ajo merrte nga Moska. Simpatitë që shprehte herë pas here Fan Noli për regjimin e sovjetëve, në një kohë kur vazhdonte të mbante dhe titullin e peshkopit të kishës ortodokse, i shqetësuan anëtarët e djathtë të KONARE-së. Rivalët e tij filluan

ta quanin me qesëndi "peshkopi i kuq", kurse përtej Atlantikut Faik Konica e ngacmonte me titullin "camerat Noli" (në anglisht "shoku Noli"), madje ndonjë tjetër edhe "tavarish Noli" (në rusisht "shoku Noli"). Por Noli nuk u lëkund nga këto insinuata. Ai tashmë ishte rreshtuar në rradhët e shumë intelektualëve evropianë, disa nga të cilët ishin pena të shquara të kulturës botërore si Romain Rolland, Andre Gide, Henri Barbusse, Enrich Maria Remark, Thomas Mann, Bertold Brecht, Stefan Zweig, Ernest Heminguej etj., të cilët shprehnin haptaz simpatinë e tyre për rrugën e shndërrimeve politike, shoqërore, ekonomike, kulturore që kishte ndërmarrë Bashkimi Sovjetik, fill pas Revolucionit të Tetorit. Këtë simpati Fan Noli e shprehu me fjalët më entuziaste gjatë vizitës që ai bëri në Moskë në nëntor 1927 (sëbashku me Bedri Pejanin dhe Ibrahim Gjakovën), i ftuar nga qeveria Sovjetike për të marrë pjesë në kongresin "Miqte e B.R.S.S.-së" që atje u mbajt, në pragun e dhjetëvjetorit të fitores së Revolucionit të Tetorit. Në intervistën që Fan Noli i dha gazetës bolshevike "Pravda", deklaroi:

Fan Noli. Kryetari i KONARE-së

Djathtas: Pjesë nga delegacioni shqiptar që mori pjesë në kongresin "Miqte e Bashkimit Sovjetik", që u mbajt në Moskë, në nëntor 1927, me rastin e dhjetëvjetorit të Revolucionit të Tetorit. Në foto: Bedri Pejani, Ibrahim Gjakova, në çastin e nisjes nga Berlini për në Moskë.

"Jam i magjepsur nga ato që pashë në të parin shtet të punëtorëve dhe fshatarëve, të cilin e pret një e ardhme e madhe dhe i cili është një shembull i këtyre republikave të punëtorëve dhe fshatarëve. Kongresi i miqve të Rusisë Sovjetike do të lozë një rol kolosal. Ai mund të bashkojë forcat e gjithë miqve të BRSS dhe t'i drejtojë ato në një qëllim të përbashkët. Pjesëmarrësit e këtij kongresi, të bindur për vullnetin e fortë të B.R.S.S për paqen, kur të kthehen në vendet e tyre, do të nxjerrin në shesh me tërë forcën, përpara masave të tyre, drejtimin e vërtetë të politikës së B.R.S.S-së dhe do të demaskojë mekanizmat

kriminale të imperialistëve, të cilët, merren me përgatitjen e një lufte të re. Agjitacioni i anëtarëve të Kongresit do të ngjallë një valë të re simpatie ndaj BRSS. Bashkë me këtë, pjesëmarrësit e Kongresit do të mund t'u japin fund shpifjeve dhe trillimeve që kanë përhapur armiqtë e vendit sovjetik, t'u hapin sytë të gjithëve për sukseset kolosale të BRSS dhe t'u provojnë, me të dhëna faktesh, se vetë punëtorët janë të zotët të drejtojnë shtetin.

Populli shqiptar ushqen një simpati të madhe për B.R.S.S.-në. Ai e di se çlirimi i Shqipërisë do të jetë i mundshëm vetëm me rrugën e krijimit të një federate ballkanike të republikave të punëtorëve e fshatarëve, si ato të B.R.S.S. Po nuk është në interesin e qeverive imperialiste që të lejojnë formimin e një federate ballkanike të fortë e të lirë. Prandaj imperialistët i zmadhojnë, me të gjitha mënyrat, armiqtë e nacionale në Ballkan. Mbi perspektiva të afërta revolucionare nuk mund të flitet gjersa bashkë me to egziston Italia fashiste dhe Jugosllavia militariste, kështu që fitorja revolucionare në Shqipëri do të tërhiqte, në mënyrë të pashmangshme vëmendjen e tyre, por megjithatë pakënaqësia e njerëzve në këto vende na bën të besojmë se rendet politike të tyre nuk do të zgjasin shumë. Me eliminimin e këtyre faktorëve të jashtëm, ideja e një federate ballkanike të shteteve të punëtorëve e fshatarëve kthehet në një fakt të gjallë autentik".²⁹

Në fund të vitit 1927, fill pas kthimit të F. Nolit nga Moska në Vjenë dhe kur KONARE-ja pranoi platformën e propozuar nga Bashkimi Sovjetik, të ndërtuar mbi baza të rrepta nacional-revolucionare, anëtarët me prirje të djathta u larguan prej saj. Madje, disa prej tyre (Qazim Koculi, Kol Tromara etj.) u bashkuan me organizatën "Bashkimi Kombëtar" (B.K.), disa të tjerë formuan të ashtuquajturin "Grupi i Zarës" me tendenca autoritariste ekstremiste të djathta, ku u rreshtuan simpatizantët e fashizmit italian (Mustafa Kruja, Xhevat Korça, Kostandin Kote, etj.). Më vonë, nga KONARE-ja u mënjana, pa u shkëputur Komiteti i Çlirimit të Kosovës (K.Ç.K.-ja), duke qëndruar si një organizatë më vete, pa i shkëputur lidhjet me Kominternin. Me largimin e tyre, KONARE-ja, tashmë krejtësisht me prirje të majta, por gjithnjë si front dhe me kryetar Fan Nolin, pati në gjirin e saj jo vetëm Komitetin e Çlirimit Nacional (K.Ç.N.-ja, me anëtarë: Omer Nishani, Lane Borshi, Riza Cerova, Halim Xhelo etj.), i cili vazhdoi të drejtonte gazetën "Liria Kombëtare", por edhe dy grupime të tjera: Grupi Komunist Shqiptar (Kostandin Boshnjaku, Koço Tashko, Lazar Fundo) të atashuar pranë Seksionit Ballkanik të Kominternit me seli në Vjenë, seksion i cili botonte organin në frëngjisht "La Federation Balkanique", tjetra "Komiteti i Çlirimit të Kosovës (K.Ç.K.-ja, me anëtarë: Bedri Pejani, Ibrahim Gjakova, Qamil Bala etj.). Është për të shënuar me këtë rast se Komiteti i Çlirimit të Kosovës (K.Ç.K.-ja) u njoh nga Kominterni, si një grup "komunist" i veçuar nga Partia Komuniste Jugosllave, vendim ky që tregonte se Kominterni e njohte në atë kohë Kosovën si subjekt i të drejtave kombëtare të veçanta, pra si

²⁹ "Pravda", Moskë, 4 nëntor 1927. Shih Shtojcën nr. 10.

subjekt për të formuar një shtet më vete, e drejtë kjo, e cila më vonë, pas presionit të Partisë Komuniste Jugosllave, u anulua.

Ndërkohë më 28 gusht të vitit 1927 dymbëdhjetë ndër studentët shqiptarë të vendosur në Bashkimin Sovjetik, kur ata ende nuk i kishin përfunduar studimet universitare, formuan Organizatën Komuniste Shqiptare - Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik. Ata qenë: Lazar Fundo (me pseudonimin Kreshniku, Pagani, Lovati), Sejfulla Maleshova (Gurini), Tajar Zavalani (Zoniev), Selim Shpuza (Tabaev), Demir Godelli (Llodani), Ali Kelmendi (Çuni), Rexhep Çami (Gllavini, Filati), Riza Doni (Dokini), Naum Prifti, Sali Hidri ose Hoxha, Riza Haino³⁰. Ata qenë të organizuar në tri celula: Moskë, Leningrad, Odesë. Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik u rreshtua në radhët e KONARE-së. Për më tepër ai u solidarizua dhe në Qendrën Komuniste Shqiptare të Vjenës. Në të njëjtën kohë kërkoi të integrohej edhe në Komitetin e Çlirimit Nacional, me qëllim që të shtinte në dorë drejtimin e tij dhe të diktonte në orientimin politik të organit të tij "Liria Kombëtare". Madje njëri prej tyre, Lazar Fundo, përgjegjës i celulës së Moskës, botonte artikuj në të dy organet - si në "Lirinë Kombëtare", ashtu dhe në "La Federation Balkanique".

Kryesia e Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik. Ulur (nga e majta në të djathtë): Sejfulla Maleshova, Lazar Fundo, Tajar Zavalani. Në këmbë: Reshat Këllici, Selim Shpuza.

Për Seksionin Ballkanik të Kominternit, formimi i Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik, e para organizatë komuniste shqiptare e pajisur me programin e Kominternit, ishte një ngjarje pozitive. Por, qëndrimi i mëtejshëm i militantëve të saj në Bashkimin Sovjetik ishte për Gjergj

³⁰ AQSH. Fondi: "Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik". Fondi nr. 16, Lista nr. 1, Dosja 1.

Dimitrov (kryetari i Seksionit Komunist Ballkanik të Kominternit), i padobishëm. Në të vërtetë, Organizata Komuniste Shqiptare e Moskës, krejt e shkëputur nga masat punonjëse të Shqipërisë, i ngjante një komande ose shtabi pa ushtri. Interesat e marksizmit revolucionar të Kominternit, ngulte këmbë Dimitrovi, kërkonin që të formohej Partia Komuniste brenda në Shqipëri. Vitin tjetër (1928), militantët e Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik morën porosi nga Gjergj Dimitrovi që të përfitonin nga amnistia e shpallur nga Ahmet Zogu për emigrantët politikë dhe të ktheheshin pjesërisht në atdhe dhe pjesërisht të vendoseshin në vise nga ku mund të hynin e të dilnin lirisht në Shqipëri (kryesisht në Francë, Greqi, Turqi). Këto njoftime dalin nga letra që përgjegjësi i celulës së Moskës, Lazar Fundo, i drejtonte përgjegjësit të celulës së Leningradit, Tajar Zavalanit, më 10 janar 1928. Shtojmë me këtë rast se L. Fundo shërbeu për disa kohë në Moskë në kabinetin e punës së sekretarit të përgjithshëm të Kominternit, Buharin (Nikolaj Ivanovici Bucharin), një nga ideologët e spikatur të partisë bolshevike sovjetike, pikëpamjet e të cilit, për zgjidhjen e çështjes fshatare, e bën për vete militantin e ri shqiptar. Në letër thuhet:

"Shoku Dimitrov, që kishte ardhur këtu ca kohë më parë, më thirri në hotelin që kishte zënë dhe folëm gjerë e gjatë mbi punën tonë. Ai është i mendjes (dhe më duket se s'fliste vetëm në emrin e tij personal) se grupi ynë duhet që tani të nisë të përgatitet për të krijuar bërthamën e partisë. Federata Ballkanike, më tha, shpresat më të mëdha për lëvizjen revolucionare në Shqipëri i ka nër neve. Ne duhet që tani të organizojmë në mes tonë studimin e çështjes shqiptare dhe të përgatitemi të bëhemi një grup komunist, i cili do të udhëheqë lëvizjen nacionale shqiptare, të nisim të krijojmë një bibliotekë të vogël komuniste etj. Për këtë qëllim më dha një letër për sekretarin e seksionit ballkanik të Kominternit. Më ngarkoi ta pleqëroj këtë punë me shokët e Leningradit e të këtushëm dhe pa vonim t'i shkruaj mbi rezultatet".³¹

Për këtë qëllim ai i sugjeronte Tajar Zavalanit që të organizonte një mbledhje me "shokët" komunistë shqiptarë të Leningradit për të zgjedhur një komision të përkohshëm, i cili të përgatiste bazën e formimit të një partie në Shqipëri. Pastaj shtonte se ai merrte përsipër që ta lidhte komisionin e përkohshëm me Dimitrovin. Komisioni duhej të lidhej me Grupin e Vjenës dhe me Komitetin e Çlirimit Kombëtar në Gjenevë. Vetë ai propozonte që në komision të hynin: Halim Xhelo, Tajar Zavalani, Sejfulla Maleshova, Selim Shpuza, përbërje e cila në fakt u miratua, duke shtuar edhe Demir Godellin.

Detyra për të formuar Partinë Komuniste Shqiptare u miratua nga Seksioni Ballkanik i Kominternit, disa muaj më vonë (qershor 1928). Madje

³¹ Lazar Fundo. Letër drejtuar T. Zavalanit më 10 janar 1928. Në: A.Q.Sh. Fondi: "Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik", nr. 16, Lista 1, Dosja 12, ff.1-3.

sekretari i seksionit premtoi se, për të realizuar këtë detyrë, komunistët shqiptarë do të kishin përkrahjen e federatës, sapo formimi i saj të miratohej në parim nga konferenca ballkanike e Kominternit.

Për këtë qëllim grupi komunist shqiptar i Bashkimit Sovjetik ngarkoi Lazar Fundon që të ndërmerre një studim mbi gjendjen ekonomike, shoqërore dhe politike të Shqipërisë dhe në pajtim me të të nxirrte detyrat që shtroheshin për zgjidhje, para forcave revolucionare të vendit. Në të njëjtën kohë grupi mori vendim që lëvizjes komuniste t'i vinte në ndihmë me botimin e literaturës marksiste të përkthyer në gjuhën shqipe. Madje për këtë veprimtari ai i kërkoi ndihmë edhe Fan Nolit, i cili vazhdonte të ishte kryetar i KONARE-së. Për këtë vendim flet letra e Sejfulla Maleshoves, drejtuar nga Leningradi Fan Nolit në Berlin më 15 tetor 1928.

"Ne këtu kemi formuar një Grupim Komunist Shqiptar. Grupi ynë ka qëllim, përveç të tjerave, të formojë një literaturë marksiste në gjuhën shqipe. Unë ktheva Abecenë e Komunizmit të Buharin, Zavalani Manifestin Komunist dhe shokë të tjerë po përkthejnë të tjera. Veç kësaj kemi në mendje të shkruajmë një broshurë mbi situatën politike dhe ekonomike të Shqipërisë dhe mbi detyrat tona. Në këtë luftë për të përhapur marksizmin ne (unë po të shkruaj në emër të të gjithë Grupit) të ftojme të marrësh një pjesë të madhe ashtu si të ka hije. Me ty do të piquet për së afërmi L. Fundo dhe me të mund që të flasësh si mendon se duhet të bëjmë dhe ç'do të bëjë ti..."³²

Fan Noli iu përgjigj më 12 dhjetor 1928:

"Të dashur miq. Jam gëzuar shumë që jini lidhur e jini përveshur punës andej me zellin që i përket djalisë. Uronj me gjithë zemër të vazhdoni n'udhën që kini nisur e të dilni faqebardhë për të mirën e çështjes. Sa për bashkëpunimin tim do të përpiqem që të mos ju mungojnë n'asnjë degë, po nga shkaku i shëndetit nuk besoj të jetë aq i rregulltë e aq i plotë sa dëshëronj. Përkthimin e vogël që më kërkonj, do t'ju gatit me kujdesin që meriton posa të marr prej shokut tonë... (emër i pallexueshëm) tekstet që më duhen. Gjithashtu do të bënj edhe për ndonjë tjetër vogëlimë që munt të më ngarkoni më vonë. Nga ana tjetër e kemi gjetur diçka të shkruar gjithnjë në "Lirinë Kombëtare", në mos për tjetër, po sa për të treguar që s'e kam hedhur shpatën në qilar e që mbetem solidar me shokët në frontin e luftës që na përket. Përfitonj këtë rasje që t'ju përgëzonj për artikujt e bukur që i kini dhuruar gazetës sonë. Mbetem me shumë të fala. Juaji me besë - F. S. Noli. Berlin, 12. 12. 1928".³³

Fill pas formimit të Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik, përfaqësuesi i tij në Vjenë, Kostandin Boshnjaku kërkoi nga K.Ç.N.-ja, në pajtim me porosinë e Gjergj Dimitrovit, që ai të pranohej në të si organizatë

³² Arkivi i Shtetit. D.16/Ap.V, 1929, dok. 25. 24 f. 6.

³³ AQSH. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë", nr. 16 (Viti 1928), Dosja 18.

dhe të gëzonte të drejtën që të zhvillonte propagandë komuniste në rradhët e saj. Kryesia e K.Ç.N.-së, duke marrë parasysh se në rradhët e saj, përveç komunistëve kishte dhe jokomunistë, e kundërshtoi hyrjen si grup dhe lejoi vetëm aderimin e tyre individualisht. Sipas kryesisë, hyrja si grup komunist do të sillte, përçarjen brenda komitetit, në një kohë kur forcat politike të KONARE-së duhet të ishin të bashkuara për të përballuar ballafaqimin me frontin tjetër antizogist, *Bashkimi Kombëtar*. Më 17 dhjetor 1928 Lazar Fundo, Sejfulla Maleshova, Tajar Zavalani, Reshat Këlliçi, kërkuan individualisht dhe u pranuan si anëtarë të K.Ç.N.-së. Të tjerët mbetën të lidhur pas Qendrës Komuniste të Vjenës.

KREU IV

"ÇLIRIMISTËT" DHE "BOLSHEVIKËT"

Ndërkohë divergjencat midis "Komitetit të Çlirimit Nacional" të Gjenevës dhe "Qendrës Komuniste Shqiptare" të Vjenës, zunë të thellohen. Anëtarët e tyre filluan të quheshin: të parët "Çlirimistë", të dytët "Bolshevikë". Divergjencat kishin të bënin, në radhë të parë, me platformën politike që ato duhej të adoptonin – nëse ky program duhej të kishte karakter patriotik-demokratik apo revolucionar-komunist. Shkas u bënë dy platformat e veçanta që kishte adoptuar Kominterni për partitë komuniste jashtë Bashkimit Sovjetik – njëra për vendet e pavarura kapitaliste – tjetra për vendet e shtypura koloniale. Sipas këtyre platformave në vendet e pavarura, partitë komuniste duhej të luftonin për të përmbysur regjimin kapitalist dhe për të vendosur pushtetin socialist, sipas shembullit të Revolucionit të Tetorit. Përkundrazi, në vendet e shtypura koloniale, partitë komuniste duhej të luftonin kundër zgjedhës së huaj imperialiste për çlirimin nacional të vendeve të tyre, mbasi pavarësia e tyre shpejtonte, sipas Kominternit, fundin e regjimeve kapitaliste në metropolet imperialiste.³⁴ Gjithnjë sipas kësaj platforme, organizatat komuniste në vendet koloniale duhej të bashkëpunonin me të gjitha partitë dhe organizatat vendase, borgjeze dhe joborgjeze, socialiste dhe nacionaliste, fetare dhe jofetare, për të fituar pavarësinë dhe për të vendosur, jo diktaturën e proletariatit, por një regjim demokratik përparimtar.

Në lidhje me këtë çështje kardinale, për të caktuar programin politik të lëvizjes komuniste në Shqipëri, lindi pyetja: Çfarë ishte Shqipëria, shtet i pavarur apo vend kolonial?

³⁴ Historia provoi se të dyja platformat nuk qenë realiste. Në vendet e pavarura kapitaliste asnjë parti komuniste nuk arriti të vendoste diktaturën e proletariatit, madje edhe në ato vende, si p.sh. në Evropën Lindore, ku diktatura e proletariatit u vendos në sajë të ndihmës së drejtpërdrejtë ose tërthorazi të ushtrisë sovjetike, partitë komuniste nuk qenë në gjendje ta mbanin më tepër se katër dekada, pushtetin socialist, i cili u shpërbë, jo nga ndërhyrja e jashtme, por nga vetë dobësitë e tij. Gjithashtu edhe teza e dytë doli e pasaktë. Historia e mëvonshme provoi se pavarësia që fituan vendet koloniale pas Luftës së Dytë Botërore, në sajë të luftës së tyre nacionalçlirimtare, jo vetëm nuk e dobësoi, përkundrazi e forcoi kapitalizmin në metropolet nga ku më parë ato vareshin. Madje edhe pushteti socialist i vendosur në këto vise u shpërbë, si p.sh. në Shqipëri, ose ndërmori gradualisht reforma ekonomike me karakter kapitalist, si në Kinë.

Qendra Komuniste Shqiptare e Vjenës (Kostandin Boshnjaku, Koço Tashko), sëbashku me Organizatën Komuniste Shqiptare të Moskës (Sejfulla Maleshova, Lazar Fundo, Tajar Zavalani, Ali Kelmendi) anuan nga pikëpamja se Shqipëria ishte një vend jokolonial dhe se kishte një klasë punëtore revolucionare, si rrjedhim ajo duhej të shpaloste, në interes të lëvizjes nacionale, programin e përgatitjes së revolucionit socialist. Këtë program Organizata Komuniste Shqiptare në Bashkimin Sovjetik e miratoi, pasi dëgjoi referatin e mbajtur nga S. Maleshova, më 27 dhjetor 1928, me një rezolutë në të cilën trajtohehin: gjendja politike dhe ekonomike e Shqipërisë, diferencimi klasor, çështja nacionale, grupimet politike, Komiteti i Çlirimit Nacional, krijimi i organizatave të masave dhe çështja e forcimit të luftës në Shqipëri. Në këtë rezolutë të parë të lëvizjes komuniste shqiptare, të patrajtuar deri sot, thuhet ndër të tjera:

"Sot brenda në Shqipëri nuk ka asnjë organizatë politike. Jashtë vendit, me përjashtim të Komitetit të Vjenës dhe të Çlirimit Nacional, ekzistojnë disa grupime politike, të gjitha agjentura të huaja. Grupi Bashkimi Kombëtar përfaqëson, nga njëra anë klerin katolik të Shqipërisë së Veriut dhe nga ana tjetër një pjesë të borgjezisë agrare. Parulla e tyre është: Ballkani - ballkanasve, një parullë kjo e imperializmit amerikan dhe drejtohet kundër Italisë. Luftën kundër saj Komiteti i Vjenës dhe Çlirimi Kombëtar, i cili deri tani ka mbajtur qëndrim të pavendosur ndaj kësaj organizate, duhet ta zhvillojë me tërë mjetet... Ekziston dhe organizata e Vatrës, në Sh.B.A. që grumbullon, në pjesën më të madhe punëtorë të emigruar, drejtuesit e së cilës tani janë agjentë të qeverisë së Tiranës. Qëllimi ynë pra, është të krijojmë një organizatë të re punëtore dhe ta shpërbëjmë organizatën e Vatrës.

Qëllimi kryesor dhe parësor që duhet të zgjidhë Internacionalja Komuniste kundrejt Shqipërisë është të krijojë një Parti Komuniste Shqiptare, e domosdoshme për dy arsye: 1. Të udhëheqë masat e gjera të borgjezisë së vogël. 2. Të organizojë një klasë punëtore të Shqipërisë që ka filluar të formohet. Në Shqipëri tashmë ka disa celula komuniste (të paktën dy sipas informatave që kemi). Jashtë Shqipërisë, përveç komunistëve të izoluar, ka një grup të organizuar që i ka vënë vetes si detyrë të formojë një Parti Komuniste. Në fazën e parë ne do të përpiqemi të rekrutojmë anëtarë aktivë të partisë sonë, sidomos midis intelektualëve dhe studentëve përparimtarë, jo vetëm sepse kushtet legale për punën tonë vështirësojnë kontaktet e drejtpëdrejta në masat e gjera punëtore e fshatare, por edhe për shkak të nivelit të ulët të zhvillimit të klasës punëtore në Shqipëri për të vepruar ndryshe. Ndërkaq ka mundësi të organizojmë punëtorët shqiptarë në Sh.B.A. dhe në Francë me qëllim që të formojmë në radhët e tyre proletare, kuadro drejtuese të partisë.

Në fillim duhet të kemi kujdes në rekrutimin e studentëve dhe intelektualëve. Shpeshherë do të preferohet që të shfrytëzohen prirjet e tyre dhe aktivitetet revolucionare, fillimisht në gjirin e masave. Për këtë arsye ne jemi të mendimit që në

fillimet e punës sonë organizative të zhvillojmë paralelisht organizata të masave që të jenë nën ndikimin e Partisë Komuniste, me pak anëtarë. Organizata jonë e çmon të domosdoshme të kemi lidhje me partitë e vendeve fqinje dhe të kërkojmë ndihmën e tyre aktive.

Tashmë organizata jonë ka dy veta delegatë që do të realizojnë këtë detyrë. Organizata jonë ka për detyrë t'i përgatitë kuadrot e partisë dhe të sigurojë drejtimin ideologjik në gjirin e intelektualëve përparimtarë dhe të masave punëtore e fshatare. Që këtë lind detyra e ngutshme të botojmë literaturë marksiste, e cila nuk ekziston në gjuhën shqipe, të përhapim organin tonë së cilës i bie detyra të luajë rolin e organizatorit kolektiv dhe së cilës ne i japim rëndësi të madhe. Ka mundësi që në fazën e parë ne nuk do të kemi një organ tonin. Prandaj ne na duhet që në këtë fazë të parë të bëjmë atë çka ka bërë deri sot grupi, të shfrytëzojë organin e Vjenës dhe atë të Çlirimit Kombëtar, të cilën duhet ta shndërrojë në organ të luftës së masave".³⁵

Sejfulla Maleshova. Përgjegjësi i Gr.K. Sh. në Bashkimin Sovjetik. (1928)

Halim Xhelo

Organizata Komuniste e Moskës e konsideronte Komitetin e Çlirimit Nacional, i cili në atë kohë drejtohej nga Halim Xhelo, Lano Borshi, Omer Nishani etj., si një organizatë të krahut të majtë të emigracionit shqiptar,

³⁵ AQSH. Fondi: Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik. Fondi nr. 16, Lista nr. 1, Dosja 15, f. 14. Shih Shtojcën nr. 20.

por jo organizatë komuniste (ndonëse në gjirin e saj kishte dhe komunistë), përderisa detyra e saj kryesore ishte: 1. Jo shtetëzimi i mjeteve të prodhimit, kërkesë kryesore e komunistëve bolshevikë. 2. Likuidimi i mbeturinave të feudalizmit me reformë agrare. Jo nacionalizimi i tokës, por ndarja e saj në favor të prodhuesve bujq. 3. Lufta kundër imperializmit të huaj dhe jo ndërtimi i shoqërisë socialiste, më në fund krijimi i një federate të popujve ballkanikë nën udhëheqjen e Internacionales Komuniste. Më tej për Komitetin e Çlirimit Nacional në Rezolutë thuhej:

"Komiteti (K.Ç.N.-ja) është shprehje e politikës së lëvizjes së çlirimit kombëtar në Shqipëri. Pa një drejtim efektiv nga ana e Partisë Komuniste Shqiptare nuk është mundur të organizohen masat dhe të futen në rrugën revolucionare. Komiteti është e vetmja organizatë në të cilën ne mund dhe duhet të bashkëpunojmë për të mobilizuar masat popullore kundër imperializmit amerikan dhe agjentëve të brendshëm, feudalëve çifligarë. Është e padiskutueshme që Partia Komuniste Shqiptare, edhe pse e pakët, nëse do ta ruajë autonominë e saj në këtë bashkëpunim, do të dijë ta shtrijë ndikimin e saj dhe të sigurojë një drejtim më të mirë të këtyre masave, nga njëra anë dhe të plotësojë kuadrot e Komitetit të saj me elementë revolucionarë të Komitetit, nga ana tjetër. Nëse P.K.Sh.-ja do ta shtjerë në dorë drejtimin e Komitetit, duhet të vërë si detyrë organizimin revolucionar në masë të rinisë fshatare dhe të punëtorëve intelektualë në një program të afërt me atë të Internacionales Komuniste..."³⁶

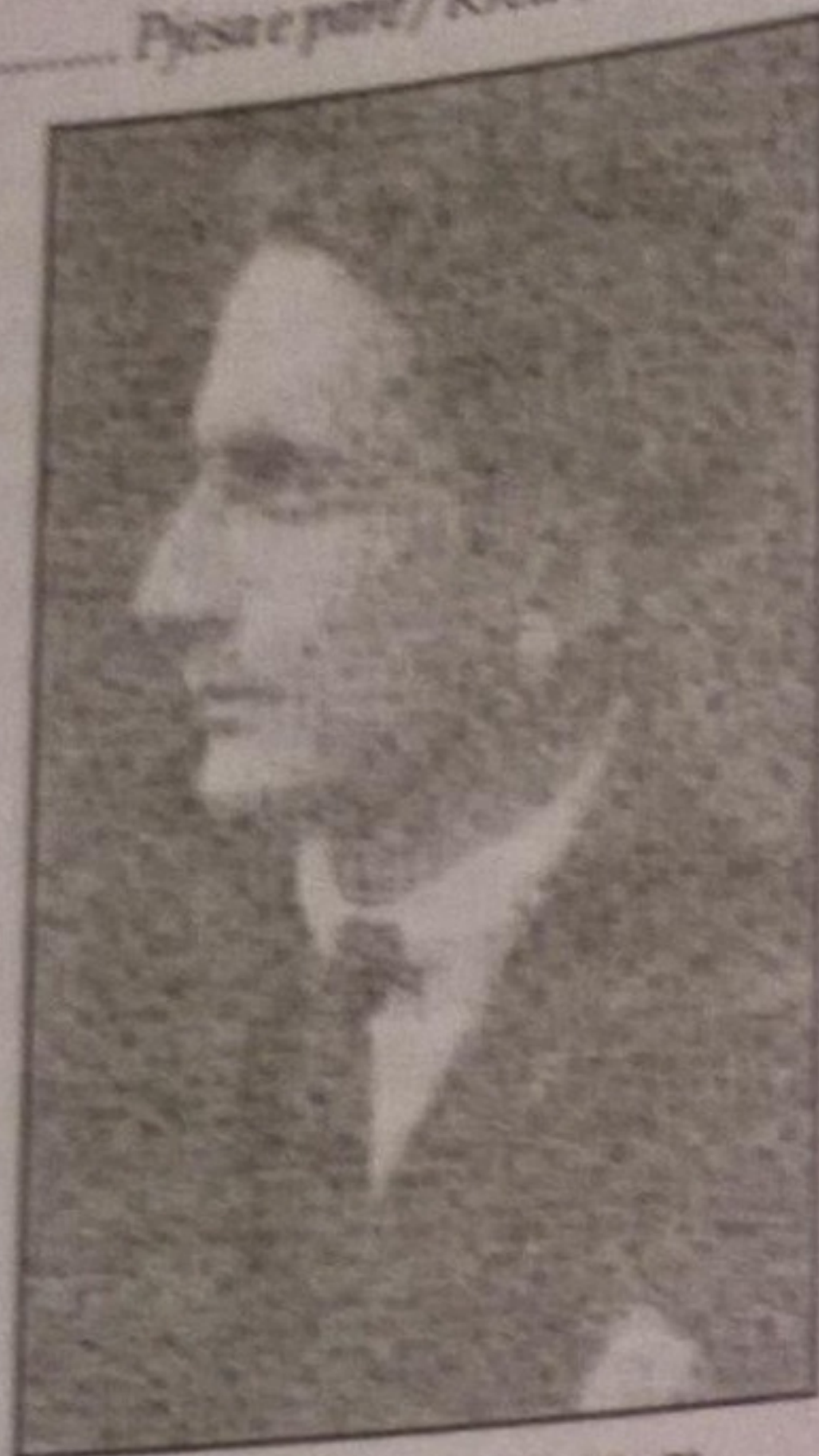
Sikurse shihet, meqenëse për Grupin Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik Shqipëria ishte një vend kapitalist, detyra kryesore e Partisë Komuniste Shqiptare do të ishte, të punonte për të realizuar Revolucionin Socialist në Shqipëri. Përkundrazi, udhëheqësit e Komitetit të Çlirimit Nacional ku kishte dhe komunistë, kishin pikëpamje tjetër. Kjo vinte nga vlerësimi i ndryshëm që ata i bënë strukturës politike-ekonomike-shoqërore të Shqipërisë. Pyetjes - çfarë ishte Shqipëria, vend kolonial apo vend i pavarur, Halim Xhelo i qe përgjigjur që në vitin 1927. Ai pohonte se me traktatet që Zogu kishte lidhur me Musolinin, në vitet 1926 dhe 1927, Shqipëria kishte kaluar nga vartësia e Jugosllavisë, në atë të Italisë. Ajo ishte kthyer, shkruante ai, në një "provincë italiane", kurse Zogu në një "prefekt të Mussolinit"³⁷. Si rrjedhim, komunistët shqiptarë duhej të punonin, sipas tij, jo për revolucionin socialist (komunist), por për platformën e lëvizjes së çlirimit nacional, për çlirimin kombëtar të vendit, për përmbysjen e mbeturinave feudale dhe për vendosjen e regjimit demokratik përparimtar. Pra ata duhej të luftonin, siç shkruante Fan Noli, kryetari i KONARE-së, për të përsëritur në një shkallë më të lartë, epopenë e Vlorës të vitit 1920³⁸.

Një objekt tjetër që i dallonte Çlirimistët nga Bolshevikët ishte dhe qëndrimi që duhej të mbanin ndaj organizatave politike antizogiste (të ashtuquajtura organizata borgjeze) dhe në veçanti ndaj "Bashkimit Kombëtar" (organizata më e rëndësishme antizogiste në mërgim). Çlirimistët qenë të prirur të bashkëpunonin me këto organizata për hir të programit të njëjtë afatshkurtër që kishin me to: përmbysjen e pushtetit zogist dhe çlirimin e Shqipërisë nga "kthetrat" e imperializmit të huaj, ndryshe nga Bolshevikët, të cilët nuk pranonin asnjë bashkëpunim me to, meqenëse synimi i mëtejshëm i tyre, fitorja e Revolucionit Komunist, ishte krejt i kundërt nga ai i organizatave borgjeze. Çlirimistët ngulnin këmbë që në fushatën e tyre politike, kundër regjimit zogist, t'i vihej theks vetëm çështjes patriotike dhe ekonomike-patriotike, për ta shpëtuar Shqipërinë nga thonjtë e imperializmit italian, sidomos amerikan (?) - ekonomike, për ta shpëtuar popullin shqiptar nga varfërimi i mëtejshëm ku po e çonte regjimi i Zogut. Sipas Çlirimistëve çdo referim në organin "Liria Kombëtare" të programit komunist dhe ca më tepër bolshevik, nuk qe i përshtatshëm për kushtet e Shqipërisë të asaj kohe. Ata sugjerorin se për idetë komuniste duheshin shfrytëzuar broshurat me përmbajtje marksiste që po përgatiste Grupi Komunist Shqiptar dhe faqet e revistës "La Federation Balkanique" që botohej në Vjenë si organ i seksionit ballkanik të Internacionales Komuniste (Kominternit). Me platformën e Çlirimistëve u bashkua dhe Fan Noli. Në duart e tyre mbeti dhe gazeta "Liria Kombëtare". Madje edhe Kostandin Boshnjaku, u shkëput nga Qendra Komuniste e Vjenës dhe u bashkua me ta. Kurse vendin e tij në Qendrën e Vjenës e zuri Lazar Fundo. Midis Çlirimistëve dhe komunistëve pati divergjenca edhe në një çështje tjetër. Sipas Çlirimistëve, meqenëse Shqipëria nuk kishte kushtet e duhura për një revolucion socialist, komunistët, të cilët kishin hyrë në rradhët e Komitetit të Çlirimit Nacional, duhej të luftonin për të realizuar programin e tij patriotik-demokratik dhe jo atë të Qendrës Komuniste të Vjenës dhe të Grupit Komunist të Bashkimit Sovjetik. Përkundrazi, sipas Qendrës Komuniste të Vjenës, celula komuniste, në gjirin e K.Ç.N.-së, duhej të luftonte për ta shtënë në dorë drejtimin e tij, me qëllim që revolucionin patriotik-demokratik, ta shndërronte menjëherë në revolucion socialist. Pikëpamjen e Çlirimistëve vazhdoi ta mbronte edhe Halim Xhelo, i cili ndonëse e quante veten anëtar i Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, deklaroi se komunistët që vepronin në gjirin e Komitetit të Çlirimit Nacional duhej të punonin për revolucionin demokratik popullor, në fakt, sipas platformës së KONARE-së për lëvizjen nacionale revolucionare.

³⁶ AQSh. Po aty.

³⁷ Liria Kombëtare, 15 dhjetor 1927.

³⁸ Liria Kombëtare, 11 shtator 1928.

Lazar Fundo. Përgjegjësi i Gr. K. Sh. në Bashkimin Sovjetik (1929)

Udhëheqës të Gr. "Çlirimist".
Ullur: Lano Borshi. Në këmbë:
në të majtë - Omer Nishani,
në të djathtë - Halim Xhelo.

Më 1928 u shfaqën haptaz divergjencat midis bërthamës komuniste të kryesuar nga H. Xhelo që vepronte në gjirin e Komitetit të Çlirimit Nacional dhe Qendrës Komuniste të Vjenës të lidhur me Sekretariatën Ballkanik të Kominternit, të cilën siç u tha, tani e kryesonte Lazar Fundo. Natyrën e këtyre divergjencave e ndriçon, në mënyrë të përmbledhur, letërkëmbimi i zhvilluar në fund të atij viti midis H. Xhelos dhe L. Fundos. Duhet patur parasysh se të dy këto personalitete të emigracionit të majtë shqiptar, e quanin veten komunistë dhe bënë pjesë si anëtarë, i pari H. Xhelo, në Partinë Komuniste Zvicerane, i dyti L. Fundo, në Grupin Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, të cilët punonin që të dy nën ombrellën e Kominternit. Siç u tha, thelbin e divergjencave e përbënte programi politik që ata adoptuan. Halim Xhelo u mundua të sqaronte se bolshevikët e vërtetë nuk e kanë mohuar asnjëherë bashkëpunimin me organizatat e majta jomarksiste, por kanë punuar aktivisht me to për të përmbushur synimet e mëdha të luftës revolucionare, të cilat nuk mund të arrihen me një grup të kufizuar njerëzish, por duke vënë në lëvizje, me anën e tyre, masa të gjera të popullit. Divergjencat u acaruan aq tepër, sa që të dyja palët kaluan në mospërfillje, madje dhe në fyerje personale.

Toni i divergjencave spikat në letrën që H. Xhelo i drejtoi nga Gjeneva Lazar Fundos në Berlin, më 17 dhjetor 1928, në të cilën ai shkruante rëndë të tjera:

"Unë nuk jam i kuq për hatrin tënd, të Boshnjakut, ose të ndonjë tjetri, nuk jam vullnetbutë, por jam rebel komunist që dita disiplinën dhe i kam studjuar principet socialiste por nuk mund të bëj si të teket ty e si të vjen qejfi, se në atë rast do të isha një makinë e prishur e pa vetkuptim (pa vetëdije - K.F.). Ti je një egoist, që kush nuk bën si thua ti, ti i vën njëqind agjitive (mbiemra - K.F.) me të tallur".

Më tej H. Xhelo shpjegonte se pjesëmarrja e komunistëve në organizatat e majta dhe demokratike ishte jo vetëm një taktikë e njohur e bolshevikëve, por mbështetej edhe në udhëzimet e fundit të Kominternit. Ai nuk pajtohej me stigmatizimin e L. Fundos se Komiteti i Çlirimit Nacional ishte një organizatë thjesht borgjeze që synonte të ndërmerre vetëm një revolucion borgjez.

"Programi i 24 prillit 1927 i Komitetit nuk është krejt komunist, por nuk është as borgjez. Është 50% komunist në atë mënyrë që po të aplikohen ato 50 % doemos e pa vonuar vjen aplikimi i pjesës tjetër."

Shkurt, H. Xhelo mendonte se në kushtet e Shqipërisë mund të realizohej një revolucion demokratik-popullor, jo plotësisht socialist, por me elemente të programit socialist, elemente të cilat më vonë, po të gjenin mbështetje me masat e popullsisë mund të hapnin rrugën për të kaluar në revolucion plotësisht socialist. Për të realizuar këtë synim ishte e domosdoshme, sipas H. Xhelos që në revolucionin demokratik të merrnin pjesë sa më tepër militantë komunistë, mbasi nga mospjesëmarrja e tyre do të dominonin elementët mikroborgjezë, si përfundim, do të zhvillohej vetëm një revolucion demokratik. Më tej ai shkruante:

"Ne do ta bëjmë revolucionin në Shqipëri edhe me borgjezë të vegjël, se zاتم shumica e shqiptarëve janë të tillë. Nganjëherë duhet bashkëpunuar jo vetëm me borgjezë të vegjël, por edhe të mesëm. Kurse në vendet industriale si Gjermania, Franca, Ingliterra nuk bashkëpunojnë kurrë të kuqtë me të tillë... Gjersa të vijë koha që të formohet Partia Komuniste e gjersa Komiteti i Çlirimit Nacional nuk do të tundet nga programi, Shqipëria e Ballkani nën regjimin punëtor-fshatarësh, nuk hiqem nga direktivat e Komitetit".³⁹

Këtë qëndrim e sulmoi me një polemikë të egër një nga udhëheqësit e Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, Lazar Fundo, në atë kohë një partizan i flaktë i ideologjisë bolshevike. Në letrën që i drejtoi Halim Xhelos, më 19 dhjetor 1928, të mbushur me kundërsulme të ashpra, ai shkruante ndër të tjera:

"Principet socialiste, ti ndoshta i di mirë, po disiplinën e kuqe s'e ke marrë vesh.

³⁹ V. Koka, S. Xhelo. Halim Xhelo. Militant e ideolog i shquar revolucionar (Studim, materiale dhe dokumente). Botim i Institutit të Historisë. Tiranë 1975, ff. 28-30.

Në vend që të ngatërrohesh në shpjegime që s'janë shpjegime, ti thuaj drejt që je anëtar i Komitetit (të Çlirimit Nacional- K.F.) e jo i grupit (Komunist Shqiptar - K.F.). Ku e ke gjetur ti këtë të drejtë të vendosësh t'i thuash Grupit: Mos më jep direktiva dhe mos më çregjistro! More po ti qenke i zgjuar! Grupi është krijuar që t'i japë urdhër anëtarëve të tij dhe anëtarët duhet t'u binden. Ti dashke edhe anëtar i Grupit të jesh edhe urdhra të mos pranosh. Na rrofsh për dimër!...Grupi na ka dhënë neve autorizim të hyjmë individualisht dhe të formojmë brenda (K.Ç.N.-së - K.F.) një fraksion, i cili ka për detyrë ta udhëheqë Komitetin. More i bekuar, po të thashë njëherë se pas rezolucioneve të Kominternit, partitë (komuniste - K.F.) duhet të hyjnë nëpër organizata jo të kuqe, për t'i udhëhequr. Nëqoftëse është e mundur të hyjnë si parti, mirë se mirë, në mos, hyjnë individualisht dhe pastaj formojnë fraksion. Anëtarët e partisë janë në urdhrin e partisë. Qëndrimi yt s'është aspak i caktuar, përkundrazi ti rri, si thonë francezët "entre deux cellules".⁴⁰ Ti thua jam komunist, anëtar me direktiva të Komitetit, i cili s'është komunist i tërë etj. Ç'është kjo gjuhë? Një organizatë s'mund të jetë gjysmë komuniste. Kur thua se Komiteti do të bëjë në Shqipëri revolucionin socialist ose e pakta pjesërisht socialist më bën të dyshoj se ti s'ke kuptuar shumë nga principet socialiste. Komiteti është organizata e çlirimit nacional. S'është një parti politike. Programi i tij dhe deklarata e Prillit janë njëfarë programi social. Komiteti pas programit dhe deklarates së tij do të bëjë reformat agrare në Shqipëri, do të vendosë Republikën, do të luftojë imperializmin. A janë detyrat (les taches)⁴¹ e revolucionit borgjez këto apo jo? Po janë, atëherë ku e ke revolucionin socialist? Mbi cilën klasë bazohet Komiteti i Çlirimit Nacional? Mbi borgjezinë e vogël (vegjël, katundari). Pra këtu s'mund të bëhet fjalë për revolucion socialist? Kur nuk ke kuptuar këto gjëra elementare ç'të të bëj unë? Këto janë çështje të cilat grupi i ka rrahur e i ka shkoqitur dhe mbi këto ka bërë edhe teza të cilat ia ka dorëzuar Komitetit. Tani ti vjen dhe na nis që nga alfa. S'është e vërtetë si thua ti se në Komitet duhet të ketë edhe mjaft komunistë, që ata të tërheqin më së mëngjëri. Duhet të ketë një noyau⁴², një celulë komuniste, që ta udhëheqë! Kështu janë vendimet e Kominternit. Ti më një anë thua se Bosh (njaku - K.F.). Borshi etj, janë të kuq, më tjetër anë i quan borgjezë të vegjël. Edhe sikur këta shokë të ishin të kuq, prapë karakteri social i Komitetit nuk ndërrohej, se këtë karakter s'ia jep ideologjia e dy, tre, kryetarëve, por baza sociale, d.m.th. klasa mbi të cilën bazohet kjo organizatë dhe si konsekuencë dhe detyrat (les taches) që ka për të mbaruar kjo organizatë".

Duke patur parasysh dallimin midis Revolucionit Demokratik dhe Revolucionit Socialist dhe shndërrimin e menjëhershëm të Revolucionit Demokratik të udhëhequr nga Komiteti i Çlirimit Nacional në Revolucion Socialist të udhëhequr nga Partia Komuniste Shqiptare, Lazar Fundo vazhdon:

"Grupi ynë komunist është bërthama e partisë së ardhme. Kjo do të ketë për bazë klasën punëtore që po zhvillohet. Duke i udhëhequr organizatat e tjera revolucionare, si Komitetin dhe duke bërë më vete

⁴⁰ Entre deux cellules - Frëngjisht: midis shalëve të dy kuajve, në kuptimin midis dy karrigeve.

⁴¹ Les taches - Frëngjisht: detyrat

⁴² noyau - Frëngjisht: bërthamë, celulë, grup.

katundarinë, partia do të luftojë për të mbaruar revolucionin borgjez. Atje mbarohet puna e Komitetit dhe nis revolucionin socialist. Kështu mendon grupi. Ti ndoshta ke mendime më të mira. Na i thuaj pra".⁴³

Nga ana e tyre krerët e "Bashkimit Kombëtar" nuk shihnin, ose nuk donin të shihnin asnjë dallim midis programit të Grupit Komunist Shqiptar të Vjenës dhe atij të Komitetit të Çlirimit Nacional. Sipas tyre, pavarësisht nga programet e shpallura, në dukje të ndryshme, të dy këto organizata, në fund të fundit, synonin të njëjtën gjë: vendosjen e regjimit komunist në Shqipëri. Në lidhje me programin e Çlirimistëve, Ali Këlcyra, një nga krerët e "Bashkimit Kombëtar", shtronte pyetjen: "Ç'është Çlirimi Nacional?" Përgjigjej:

"Është amalgamimi i dy kontrasteve, i dy principeve antipode të jetës politike, shoqërore, i nacionalizmit dhe i internacionalizmit. Të parën e ka pranuar në formë, të dytën në esencë. Nga emri është nacional, nga programi internacional. Për ta shpjeguar me një fjalë popullore, Çlirimi Nacional është nga krahët laraskë dhe nga këmbët thëllëzë. Është e tërë e kuqe. Për oportunizëm ka shtuar pak një vernik të bardhë...Këtë gjë sa herë që bisedojmë nuk e mohojnë as vetë anëtarët e Çlirimit Nacional. Kryetarët e tyre marrin pjesë rregullisht në mbledhjet internacionale të përgatitura prej kuqelashizmës. Vjet me rastin e ceremonisë të vjetit aniversal të bolshevizmit, Fan Noli dhe shokët e tij vanë zyrtarisht delegatë e morën pjesë në mbledhjen e Moskës, ku natyrisht u pritën me brohorinë e duhur. Ish kryeministri i qeverisë nacionaliste shqiptare, ish kryepeshkopi i Durrësit, nga oxhaku i folesë së kryengritjes botërore (Moska - K.F.), nga tribuna e internacionales, e bombardoi edhe njëherë me oratorinë e zakonshme botën kapitaliste borgjeze reaksionare, perandoritë e mëdha, ashtu si e kishte bërë disa vite më parë nga tryeza e Lidhjes së Kombeve".⁴⁴

Por, sikurse do të shihet, ky stigmatizim i K.Ç.N.-së nga Ali Këlcyra nuk ishte i saktë, mbasi K.Ç.N.-ja ishte seriozisht e lidhur me Revolucionin Demokratik. Grupi Komunist i Bashkimit Sovjetik i bëri një vit më vonë një ndryshim programit që kishte adoptuar më 27 dhjetor 1928. Grupi pranoi se në fund të fundit Partia Komuniste mund të angazhohej për një revolucion demokratiko-borgjez, por me kusht që ky revolucion të shndërrohej menjëherë në revolucion socialist. Këtë tezë e parashtoi më 18 tetor 1929, përsëri Sejfulla Maleshova, një nga anëtarët më të spikatur të Grupit Komunist të Moskës. Në parashtrësën e tij ai mbrojti tezën se me shpalljen e Zogut mbret, në tetor 1928 dhe me reformat sociale dhe juridike që po ndërmerre regjimi (shpallja e një legjislacioni të ri, fashistizimi i aparatit shtetëror, përgatitjet që bëheshin për një reformë agrare), në Shqipëri ndryshoi edhe baza sociale

⁴³ A.Q.Sh. Grupi Komunist Shqiptar në B. R.S.S, nr. 16, Lista 1, Dosja 30.

⁴⁴ Bashkimi Kombëtar, 23 prill 1929.

..... Pjesa e parë / Kreu IV
në fushën politike. Roli i borgjezisë u rrit në kurriz të pjesës më reaksionare të vendit, të bejlerëve çifligarë, të cilët tani kishin kaluar, sipas tij, në opozitë. "Synimi i vërtetë i këtyre reformave, - thuhej në këtë platformë, - është që superstrukturën e vjetër t'ia përshtatë nevojave të zhvillimit kapitalist dhe depërtimit të kapitalit italian në fushën e prodhimit dhe të tregtisë-". Më tej aty thuhej:

"Duhet hedhur poshtë pikëpamja e politikanëve mikroborgjezë që thonë se tani në Shqipëri nuk ka një klasë punëtore. Në të vërtetë në Shqipëri jo vetëm që ka një klasë punëtore, por ajo ka filluar tashmë të ndërhyjë si një forcë e pavarur në arenën shoqërore, siç e tregojnë grevat në Durrës e në Sarandë. Është pikërisht ndërhyrja e klasës punëtore si një forcë e pavarur ajo që përbën faktorin karakteristik të fazës së tanishme. Revolucioni në të ardhmen në Shqipëri do të jetë: revolucion agrar dhe luftë kundër imperializmit të huaj. Në Shqipëri revolucioni borgjezo-demokratik do të jetë, në mënyrë të pakontestueshme, një etapë e pavarur e revolucionit. Shpejtësia e shndërrimit të këtij revolucion në një revolucion socialist do të varet nga raporti i forcave që do të zhvillohen brenda vendit dhe nga konjunktura revolucionare ndërkombëtare.... Në Shqipëri, si një vend agrar, - pohohej në këto teza, - detyra më e përshtatshme ishte ajo e një revolucion demokratik-borgjez, por këtë detyrë Shqipëria e kishte konsumuar me Revolucionin e Qershorit, më 1924. Në kushtet e tanishme forca lëvizëse e revolucionit do të ishte proletariati dhe fshataresia, kurse borgjezia agrare do të ishte, jo aktive si më 1924, por neutrale, të paktën për fazën e parë të revolucionit. Luhatjet e borgjezisë së vogël do të ishin kaq të konsiderueshme, sa që nuk mund të mbështetemi në të si një forcë aktive. Për këtë arsye ne do të mund të mbështetemi mbi proletariatin dhe mbi masat fundamentale të fshataresisë".⁴⁵

Sipas Sejfulla Maleshovës, hartuesi i platformës, detyrë imediate e grupit komunist, ishte të dërgonte në Shqipëri disa anëtarë të tij për të organizuar lëvizjen sindikale dhe për të formuar celula komuniste, të cilat do të çonin në formimin e Partisë Komuniste, të pajisur me programin e shndërrimit të revolucionit demokratik në revolucion socialist. Njëkohësisht, - shtonte ai, - duhej të merreshin masa për nxjerrjen e një organi shtypi më vete brenda në Shqipëri, për botimin e një literature revolucionare për të përhapur idetë komuniste dhe përgatitjen e punëtorëve që të kenë bërë shkollën e luftës revolucionare klasore, me qëllim që ata të bëheshin kuadro drejtuese të Partisë Komuniste, detyra kryesore e së cilës mbetej gjithnjë: revolucioni socialist-bolshevik.

Por, Lazar Fundo, i cili ndërkohë kishte hyrë në kryesi të Komitetit të Çlirimit Nacional, pa u shkëputur nga Qendra Komuniste e Vjenës dhe bashkëpunonte si me "Lirinë Kombëtare", ashtu dhe me "La Federation

⁴⁵ AQSh. Fondi: "Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik". Nr. 16, Lista 1, Dosja 30, f.10. Shih Shtojcën nr. 24.

..... "Çlirimistët" dhe "Bolshevikët"
Balkanique", nuk u solidarizua plotësisht me platformën e lëvizjes komuniste të parashtruar nga Sejfulla Maleshova. Në lidhje me detyrën kryesore të Partisë Socialiste ai tani kishte bërë disa hapa prapa. Lazar Fundo ishte afruar deri diku me platformën e Halim Xhelos, të cilën e kishte luftuar me ashpërsi një vit më parë. Ai pajtohej me formulimin e parashtruar nga Sejfulla Maleshova për domosdoshmërinë e Revolucionit Demokratiko-Borgjez. Por nga ana tjetër, ai kishte filluar të shfaqte rezerva mbi tezën e shndërrimit të menjëhershëm të Revolucionit Demokratiko-Borgjez në Revolucion Komunist-Bolshevik, mbasi, sipas bindjes që tani kishte formuar, për kushtet e Shqipërisë nuk justifikohej një revolucion komunist-bolshevik. Në përputhje me këtë bindje tani ai mendonte njëloj si dhe Halim Xhelo se bërthama ose fraksioni komunist, në gjirin e KÇN-së duhej të luftonte për të zbatuar programin e K.Ç.N.-së dhe jo të Qendrës Komuniste⁴⁶.

Në referatin që mbajti më 18 tetor 1929, Sejfulla Maleshova nuk nguroi të kritikonte tezat e palës tjetër - të Komitetit të Çlirimit Nacional, ndonëse veprimtarinë e saj Komiteti vazhdonte ta zhvillonte nën ombrellën e Kominternit. Sipas S. Maleshovës K.Ç.N.-ja e kishte gabim kur vinte si synim kryesor zhvillimin e Revolucionit Demokratik dhe jo Revolucionin Socialist. Në të njëjtën kohë ai nuk nguroi të kritikonte edhe Lazar Fundon, i cili veprimtarinë e komunistëve në gjirin e Komitetit të Çlirimit Nacional, e ngushtonte vetëm si fraksion dhe jo si përpjekje për ta shtënë në dorë drejtimin politik të tij. "Kjo prirje çonte, - gjithnjë sipas Sejfulla Maleshovës, - në shndërrimin e grupit komunist në një parti të borgjezizë së vogël, duke e shkëputur nga qëllimi kryesor që ishte krijimi i një partie të pavarur të klasës punëtore". Sipas tij duhej të ndodhte e kundërta.

"Në lidhje me organizatat nacional-revolucionare qëllimi ynë është t'i shndërrojmë këto të fundit në leva të Partisë Komuniste. Ne duhet të veprojmë në mënyrë të tillë që këto organizma të pushojnë së qeni komitete ose parti, me qëllim që ne ta shtiem në dorë me lehtësi drejtimin e tyre. Është e nevojshme që të luftojmë energjikisht kundra atyre (është fjala për Halim Xhelon- K.F.) që mendojnë se këto organizata duhet të kenë qendrën e tyre nacionale, disiplinën e tyre partiake, programin e tyre politik etj. Një koncept i tillë nënkupton që ne t'ia sigurojmë borgjezisë së vogël drejtimin e lëvizjes nacionale".

⁴⁶ Kthesa kaq e theksuar që kreu Lazar Fundo brenda një viti mund të shpjegohet me shqetësimet që u shprehën në Bashkimin Sovjetik në vitin 1929 ndaj kolektivizimit të dhunshëm të fshataresisë në kolkohze- kolektivizim i cili solli varferimin dhe robërimin e fshatareëve. Pasojat e politikës agrare staliniste, të cilat binin ndesh me vizionin teorik të N. Bucharinit, e tronditën seriozisht L. Fundon (një simpatizant i tij), i cili në çdo reformë socialiste që kryhej në Bashkimin Sovjetik mendonte dobëse ose dëm që mund të sillte zbatimin e tyre në ekonominë shqiptare. Humbja e besimit ndaj sistemit kolkohzian ishte hapi i parë i lëkundjeve të L. Fundos ndaj teorisë marksiste të ndërtimit stalinist të shoqërisë socialiste, lëkundje të cilat sikurse do të shihet më tej, u shtrinë edhe në drejtime të tjera.

Duke iu referuar tezës së H. Xhelos, që KONARE-ja aktualisht është një parti që ka qendrën e saj, disiplinën e saj, programin e vet dhe prirjen për të marrë pushtetin në vend, S. Maleshova shtronte pyetjen:

"A duhet që ne ta lëmë këtë parti ashtu siç është duke e forcuar ndikimin e saj në masat ose a duhet ne ta shndërrojmë atë në një organizatë masash në vend që ajo të ketë një karakter lokal? Nëse ne duam t'i sigurojmë proletariatit hegjemoninë në lëvizjen revolucionare, ne duhet të bëjmë me çdo kusht përpjekje që organizatat nacional-revolucionare të mos jenë partira mikroborgjeze, por organizata të masave të lidhura midis tyre me anë të Partisë Komuniste, e cila do të shtjerë në dorë drejtimin e tyre".

Sejfulla Maleshova theksonte se ishte e domosdoshme bashkëpunimi me KONARE-në, por kjo nuk do të thoshte se ata nuk duhet ta luftonin atë.

"Bashkëpunimi dhe lufta, - theksonte ai, - janë kontraditë dialektike dhe jo një *non-sens*, siç kujtojnë disa. Ne nuk mund ta sigurojmë drejtimin e masave nëse nuk luftojmë oportunizmin e politikanëve mikroborgjezë. Fraksionet tona komuniste duhet të jenë kudo sëbashku me masat dhe mund t'i bëjnë ato me vete me shpirtin e tyre të vetëmohimit dhe me shpirtin e tyre revolucionar konsequent. Ato duhet të luftojnë me çdo mjet kundër traditave burokratike të politikanëve borgjezë..."

Më në fund Sejfulla Maleshova theksonte se, përballë detyrës që shtrohej para tyre për të krijuar një parti komuniste duhej, të përvetësoheshin parimet e organizimit bolshevik.

"Ne nuk duhet të harrojmë që doktrina e organizimit të partisë është një nga bazat e leninizmit. Grupi duhet të bëjë të gjitha përpjekjet që disiplina e tij dhe autoriteti i tij të depërtojë thellë në ndërgjegjen e gjithë shokëve. Grupi duhet të luftojë pa asnjë lëshim çdo aktivitet fraksionistësh. Në këtë drejtim rezolutat e 6 gushtit 1929 shënojnë një kthesë në historinë e Grupit tonë. Aty thuhet se punëtorëzimi i Grupit (përvetësimi i ndërgjegjes klasore punëtore - K.F.) dhe transformimi i tij në një parti me rrënjë të thella në masat proletare, vetëm ato mund të sigurojnë bolshevizimin e tij të vërtetë... Ne duhet ta vazhdojmë punën në të njëjtin drejtim duke luftuar me këmbëngulje kundër çdo fraksionizmi dhe oportunizmi... Kërkohet një unitet i plotë dhe një disiplinë e hekurt. Ky është një kusht absolut për këtë sukses".

Në këtë referat, Sejfulla Maleshova nuk nguroi të kritikonte edhe tendencën e L. Fundos, i cili tani e identifikonte gjithë veprimtarinë e grupit komunist që vepronte në gjirin e K.Ç.N.-së me veprimtarinë e vetë K.Ç.N.-së për realizimin e programit nacional revolucionar, mbasi, sipas S. Maleshovës, kjo prirej "objektivisht çonte në transformimin e grupit komunist

në një parti të borgjezisë së vogël, duke e shkëputur nga qëllimi kryesor që është krijimi i një partie të pavarur të klasës punëtore"⁴⁷.

Në parashtresën e vet Sejfulla Maleshova i përqëndroi divergjencat e Bolshevikëve me Çlirimistët, pra me "Komitetin e Çlirimit Nacional" kryesisht në çështjen e rolit të Partisë Komuniste - se Partia Komuniste duhej ta udhëhiqte dhe jo ta mbështeste revolucionin e "Çlirimit Nacional" në Shqipëri. Në të vërtetë divergjencat qenë shumë më të thella. Sikurse shihet, ato nuk kishin të bënin vetëm me taktikën, por edhe me strategjinë e lëvizjes revolucionare shqiptare. Në shkrimet e tij të mëvonshme Lazar Fundo, në unitet mendimi me Halim Xhelon, filloi të mbronte tezën se në Shqipëri ende nuk kishte kushte për një revolucion proletar dhe as për një diktaturë të proletariatit. Shqipëria ishte, - theksonte ai, - një vend agrar i prapambetur. Mungonte një industri moderne, si rrjedhim dhe një klasë punëtore me peshë, kushte të domosdoshme për një revolucion socialist. Me një bujqësi të prapambetur, me mbeturina të theksuara feudale dhe me një deficit të theksuar bujqësor, Shqipëria kishte nevojë të ngutshme, sipas tij, për një revolucion të thellë agrar dhe për një pushtet demokratik që të hapte rrugën e zhvillimit industrial dhe ta mbronte vendin nga kapitali i huaj imperialist, i cili po e kthente Shqipërinë në një aneks kolonial të metropoleve kapitaliste. Revolucioni demokratiko-borgjez nuk duhej të ishte si një hallkë e revolucionit socialist, por si një synim në vetvete. Kjo, sipas tij, duhej të ishte detyra kryesore që shtrohej para vendit. Si rrjedhim, në këtë detyrë lëvizjen revolucionare shqiptare duhej ta udhëhiqte Komiteti i Çlirimit Nacional, kurse Partia Komuniste që do të formohej në Shqipëri duhej ta mbështeste këtë komitet. Divergjencat e pikëpamjeve që lindën në lidhje me programin e lëvizjes revolucionare (nëse ajo duhej të mbështetej në klasën punëtore dhe të përgatiste revolucionin bolshevik, apo nëse ajo duhej të mbështetej mbi shtresat e gjera të popullsisë, përfshirë dhe borgjezinë kombëtare dhe të përgatiste Revolucionin e Çlirimit Nacional), nuk u zbutën. Madje u shkaktua përçarje midis rradhëve të vetë komunistëve - një palë anoi nga Qendra Komuniste Shqiptare e Vjenës - pala tjetër nga Grupi i Çlirimit Nacional të Gjenevës.

⁴⁷ AQSH. Fondi: Grupi Komunist Shqiptar në B.S. Tezat mbi detyrat imediate të Grupit Komunist Shqiptar (frëngjisht). Në përkthimin shqip: Fondi 16, Lista 1, dos. 30, f. 10.

KREU V

LARGIMI I NOLIT DHE FUNDI I KONARE-së

Në divergjencat midis dy rreshtimeve komuniste shqiptare nuk përjashtohet mundësia që në fund të viteve '20 të kenë ndikuar divergjencat programore dhe parimore që po acaroheshin gjithnjë e më tepër në radhët e Partisë Bolshevike të Bashkimit Sovjetik, të cilat kishin depërtuar edhe në radhët e Kominternit. Është fjala për divergjencat që kishin shpërthyer midis stalinistëve, të cilët në emrin e leninizmit mbronin me fanatizëm shtyllat mbajtëse të diktaturës së proletariatit nga njëra anë dhe trockistëve, pastaj zinovjevistëve, më tej bukharinistëve nga ana tjetër, të cilët me zgjidhje të ndryshme kundërshtonin zbatimin e diktaturës së proletariatit. Në këtë ballafaqim ideologjik dhe politik, në gjirin e Kominternit, gjithnjë e më tepër fitonte terren platforma staliniste, me fjalë të tjera, gjithnjë e më tepër përparonte bolshevizimi i Kominternit. Në suazën e këtij ballafaqimi Grupi Komunist Shqiptar i Bashkimit Sovjetik nuk bënte gjë tjetër vecse kopjonte me dogmatizëm platformën staliniste, pa e vrarë mendjen nëse kjo platformë i përshtatej kushteve konkrete të Shqipërisë. Përkundrazi, pala tjetër, çlirimistët, kundërshtonin dogmën staliniste, jo se simpatizonin tezat trockiste, zinovjeviste, ose bukhariniste, por se përpiqeshin të gjenin zgjidhje ideologjike dhe politike të përshtatshme për kushtet e Shqipërisë. Por gjendja e rivalëve të Stalinit u dobësua kur Bukharini dhe kundërshtarët e tjerë të diktaturës së proletariatit në fund të viteve '20 u përjashtuan nga kryesia e Kominternit. Megjithë përkrahjen që lidërshipi i ri i Kominternit i dha në shkallë botërore vijës së socialistëve revolucionarë, kundër vijës socialdemokrate, Seksioni Ballkanik i Kominternit nuk e dënoi lëvizjen çlirimiste shqiptare, e cila kishte ngjyrim social-demokrate, por e mbajti përsëri afër, me disa rezerva, ndoshta me shpresë se në të ardhmen ajo mund të integrohej në vijën bolshevike.

Por në fillim të viteve '30, ashtu si dhe në partitë komuniste të viseve ballkanike, edhe në Shqipëri presioni i Kominternit për bolshevizimin e lëvizjes komuniste, filloi të rritej. Sa më thellë rritej presioni kominternist nga lart i bolshevizimit, aq më tepër ngushtohej hapësira e partive komuniste për veprimtari autonome, për t'u përshtatur kushteve specifike të brendshme. Kjo për arsye se Kominterni vazhdonte ta përfytyronte lëvizjen komuniste

botërore si një të tërë, unike, monokrome, kurse hapësira për veprime autonome dhe specifike do të sillte, sipas mendjes staliniste, një varg tipesh të socializmit real, të ndryshëm nga njëri vend në tjetrin. Një hartë e tillë, sipas tij, do ta përjetësonte diferencimin që ekzistonte në kapitalizëm midis kombeve dhe shteteve të ndryshme, pra do të sillte varrosjen e "idealit" të madh historik – krijimi i një shoqërie unike socialiste në shkallë botërore. Si rrjedhim, Kominterni kërkonte të krijonte edhe në Shqipëri një parti komuniste, pa identitet shqiptar, të krijonte një parti revolucionare, e cila siç thuhej në atë kohë, të fliste me gjuhën e Robespjerit pa revolucionin frëng, në një situatë që nuk kishte fare ngjashmëri me atë të viteve të Robespjerit. Pra konflikti midis bolshevikëve dhe çlirimistëve ishte konflikt midis dy filozofive. Të parët, bolshevikët, kopjonin modelet e huaja, kurse të dytët, çlirimistët, matnin pulsën e shoqërisë vendase. Të parët kontrolloheshin nga lart, të dytët nga vetvetja. Të parët kërkonin një parti me militantë të dalë nga filtra ideologjikë partiakë, të dytët kërkonin një rrjet militantësh të dalë nga baza popullore. Veç kësaj, të parët kishin porosi të ndiqnin një politikë të ngurtë ndaj të gjitha partive borgjeze, duke kultivuar izolimin dhe duke i prerë urat me të gjitha partitë e tjera, përfshirë dhe social-demokratët, me të cilët kishin disa pika të përbashkëta politike. Të dytët, çlirimistët, kishin një program të hapur bashkëpunimi me të gjitha partitë dhe shoqatat që synonin të kufizonin dhunën kapitaliste dhe të mbronin interesat e klasës punëtore.

Megjithë përçarjen, komunistët çlirimistë ose konaristë, siç u pëlqente ta quanin veten disa prej tyre, vazhduan të aderonin edhe për disa kohë në Komintern, ndryshe nga komunistët bolshevikë, të cilët i qëndruan besnikë deri në fund vijës staliniste dhe *Internacionales Komuniste*. Pavarësisht nga aderimi i tyre në Komintern, me këto qëndrime u shënuar hapi i parë i dy rrugëve të ndryshme që ndoqën më tej militantët komunistë shqiptarë: nga njëra anë, komunistët bolshevikë me në krye Sejfulla Maleshovën, Koço Tashkon, Ali Kelmendin, të cilët gjithnjë e më tepër përvetësuan parimet, mentalitetet dhe praktikën staliniste, – nga ana tjetër komunistët çlirimistë ose konaristë me në krye Halim Xhelon, Lazar Fundon, Kostandin Boshnjakun, të cilët anuan gjithnjë e më tepër nga parimet, mentalitetet dhe praktikën social-demokrate të asaj kohe.

Duke gjykuar nga largësitë gati të tetëdhjetëve vjetëve mund të thuhet me gjakftohtësi se platforma bolshevike për revolucionin proletar e grupeve komuniste të Vjenës dhe të Moskës ishte pjellë e dogmatizmit të komunistëve fanatikë, e prirjes së tyre për të kopjuar formula sterjotype, vetëm se ato ishin fabrikuar nga Kominterni, pa e vrarë shumë mendjen nëse ishin ose jo të përshtatshme dhe të dobishme për kushtet konkrete ekonomike, sociale, kulturore, historike dhe gjeografike të Shqipërisë. Përkundrazi, platforma

çlirimiste për revolucionin demokratik përparimtar e grupit të Gjenevës i përgjigjej, me ndonjë përjashtim, më me dobi kushteve ekonomike, sociale, kulturore, historike dhe gjeografike që sundonin në Shqipëri në periudhën midis dy luftërave botërore.

Megjithatë, pavarësisht nga hendeku që ndante dy platformat, Fan Noli, si kryetar i KONARE-së, edhe pse anonte nga Çlirimistët, u përpoq t'i zbuste divergjencat me Bolshevikët, mbasi acarimi i tyre do të shkaktonte, në kundërshtim me dëshirën e tij, shpërbërjen e KONARE-së. Por në fillim të vitit 1931 kur pa se divergjencat i kishin shkallmuar themelet e saj, pra edhe bindjet e tij, vendosi të jepte dorëheqjen nga KONARE-ja dhe të kthehej në Amerikë. Në të vërtetë, arsyet e dorëheqjes së Fan Nolit apo të "dezertimit", siç e quajten shokët e tij, nga KONARE-ja, ishin më të thella. Në radhë të parë, shpresat për të përmbysur regjimin e Zogut, me një organizatë që vepronte në emigracion, pa asnjë lidhje me faktorët e brendshëm, filluan të veniteshin. Besimi te synimi i KONARE-së për ta përmbysur situatën politike në Shqipëri me ndihmën e Bashkimit Sovjetik, po zbehej. Sikurse ka deklaruar vetë Fan Noli, në atë kohë "....Ajo që më forcon besimin se miqtë rusë do të na lenë një ditë në baltë është se në BRSS, ka një farë Thermidori, domethënë që Stalini dhe shokët e tij kanë vendosur të shpenzojnë të gjitha burimet për industrializimin e shpejtë të vendit dhe ata po heqin dorë pak nga pak nga përkrahja maksimale e lëvizjeve revolucionare botërore". Ndihma financiare që KONARE-ja i kërkoi Beogradit për të plotësuar kontributin që tani Moska ua kishte pakësuar, e tronditi edhe më tepër prestigjin e saj. Faktor me rëndësi ishte padyshim përçarja që ndodhi në vetë rradhët e KONARE-së. Të gjithë këto faktorë bashkërisht ndikuan në vendimin që mori Noli në muajin shkurt të vitit 1931, për t'u larguar nga KONARE-ja. Ai vendosi ta vazhdonte luftën kundër regjimit zogist në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, në krye të një organizate të re antizogiste dhe në faqet e gazetës "Republika" që atje kishte filluar ndërkohë ta botonte me kontributet e emigrantëve shqiptarë në Amerikë, p-ër të qenë kështu i pavarur. Motivacionin e largimit të tij nga KONARE-ja, ai ia paraqiti kryesisht së saj me këtë deklaratë:

"Që në fillim kemi hyrë në lidhje me shokët jo si një organizatë kompakte, por si grupe dhe individë. Unë nuk kam qenë i lidhur me asnjë grup. Gjatë pesë vjetëve që kanë kaluar që nga formimi i KONARE-së, grupet që kanë hyrë që në fillim nuk kanë mundur të shkrihen në një organizatë homogjene. Kështu që edhe sot ne kemi nga njëra anë klikën (demokratët radikalë të Revolucionit të Qershorit - K.F.), nga ana tjetër të rinjtë, të cilët i nënshtrohen kryesisht disiplinës komuniste, prandaj nuk mund ta ndiejnë veten të lidhur me KONARE-në. Prandaj kur unë formova bindjen se puna nuk mund të ecte kështu, e ndjeva veten krejtësisht të lirë për t'u tërhequr dhe për të kërkuar një dalje jashtë KONARE-së, sepse për mua organizata

nuk përbën një qëllim më vete, por vetëm një mjet. Unë nuk fetishizoj një organizatë kur shoh se ajo nuk shërben për asgjë. Unë nuk shoh asnjë arsye për të qëndruar në një organizatë që do të gjendet nesër në pamundësi për t'u siguruar anëtarëve të saj një copë bukë. Pa furnizim dhe pa armë nuk mund të bëhet lufta prandaj unë nuk besoj që KONARE-ja të mund të luajë ndonjë rol në jetën politike të Shqipërisë...Pese vjet të bashkëpunimit me miqtë rusë kanë treguar se ata mbajnë me premtime tallso, me fjalë boshe, na genjejnë, fallen me ne dhe një ditë të bukur do të na lenë në baltë. Duke qenë i bindur se miqtë tanë do të na braktisin një ditë në situatën më të vështirë, unë kam kërkuar një zgjidhje tjetër derisa nuk është tepër vonë. Pa këtë unë do të isha i detyruar të shkonja ti binja në gjuhë përpara Ahmet Zogut ose të vrisja veten. Për të mos rënë nesër në një gjendje të tillë, unë vendosa të shkoj në Amerikë për të gjetur një burim të ardhurash që të më lejojë të jetoj sidokudo. Meqenëse lufta e madhe që ne bëjmë kundër regjimit të Shqipërisë është në vigjiljen e falimentimeve, unë u ktheva në gji të shqiptarëve të Amerikës. Atje është fortifikata e fundit ku u tërhoqa unë dhe që ku unë mendoj të vazhdoj një luftë partizane. Është e vërtetë se ata (rusët - K.F.) përdorën akoma retorikën, domethënë frazologjinë mbi revolucionin botëror, por në fakt ata po pakësojnë gjithnjë e më tepër ndihmën financiare që u jepet organizatave revolucionare të vendeve kapitaliste. Këtu qëndron arsyeja e pakësimeve të herëpashershme dhe subvencioneve, të cilat një ditë do të pezullohen krejtësisht. Atëherë KONARE-ja do të mbetet si peshku pa ujë dhe jo vetëm që ajo (KONARE-ja) nuk do të jetë në gjendje të vazhdojë luftën, por për më tepër anëtarët e saj do të mbeten pa bukë. Duke parashikuar një përfundim të tillë, unë kërkova një qoshe për të futur ⁴⁸ kokën".

Dorëheqja e Nolit u shqyrtua po atë muaj në një mbledhje të zgjeruar të kryesisë së KONARE-së, e cila u zhvillua në Vjenë. Aty Fan Noli deklaroi se edhe pas dorëheqjes nuk donte t'i prishte marrëdhëniet me KONARE-në. Në përfundim të mbledhjes u hartua një protokoll, nga i cili janë nxjerrë këto njoftime. Pasi përmenden arsyet e dorëheqjes, në protokoll thuhet se Fan Noli kërkoi një bashkëpunim midis dy palëve. Noli, me organizatën e tij (APA) që kishte formuar në Boston, Mass, merrte përsipër të shpërndante gazetën "Liria Kombëtare" në Sh.B.A., kurse konaristët duhej të dërgonin artikuj për t'u botuar në gazetën e tij "Republika" në Sh.B.A. Kryesia e KONARE-së nuk e pranoi ofertën për bashkëpunim, mbasi nuk e panë të motivuar largimin e tij nga KONARE-ja. Ata e ndjenë veten të fyer prej fjalëve të Fan Nolit, nga të cilat dilte sikur anëtarët e KONARE-së punonin si agjentë të paguar nga Bashkimi Sovjetik për aq kohë sa atyre u jepej rroga.

"Në të vërtetë, - deklaruan ata në mbledhjen ku u analizua largimi i Fan Nolit, - ne e kemi filluar luftën tonë dhe do ta vazhdojmë sepse kjo është arsyeja e ekzistencës sonë dhe bindja jonë e thellë dhe jo sepse na paguajnë miqtë rusë.... Shokët rusë na

⁴⁸ Protokoll. Mbi qëndrimin e Fan Nolit ndaj KONARE-së. Në: AQSh. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Fondi nr. 15, Lista1, Dosja 9. Shih Shtojcën nr. 26.

japin një ndihmë financiare sepse ata përkrahin në përgjithësi çdo lëvizje nacional-revolucionare dhe meqenëse kjo ndihmë financiare nuk është e lidhur me asnjë kusht që të jetë në kundërshtim me parimet tona dhe me qëllimet tona, ne pranojmë dhe u jemi mirënjohës për këtë. Por do të ishte një mungesë besimi dhe guximi nga ana jonë po ta shkatërronim organizatën tonë dhe të hiqim dorë nga lufta sepse nuk na japin rregullisht subvencionin dhe se nuk na japin shumën që ne do të kishim nevojë. Veç kësaj, nuk janë vetëm dhe krejtësisht çështjet e parave që ne na lidhin me miqtë rusë, por në radhë të parë bashkësia e programit dhe e qëllimeve revolucionare.⁴⁹

Mbledhja përfundoi pa asnjë marrëveshje. Në shkurt 1931 Fan Noli u shkëput përfundimisht nga KONARE-ja dhe më vonë u vendos gjithashtu përfundimisht në Sh.B.A. Madje ai pranoi kushtin e vendosur nga administrata amerikane se do t'ia jepte nënshtetësinë e Sh.B.A.-së, nëse zotohej se do të hiqte dorë nga çdo veprimtari politike. Me kthimin e tij Fan Noli u vu përsëri në krye të kishës ortodokse autoqefale shqiptare në Amerikë, me titullin peshkop, duke qëndruar larg jetës politike të brendshme të Shqipërisë, derisa vdiq më 1964. Sidoqoftë, thellimi i divergjencave midis dy rreshtimeve të majta, sidomos largimi i Nolit nga veprimtaria politike revolucionare, mungesa e sukseseve të punës revolucionare brenda në Shqipëri, ndoshta dhe dështimi i atentantit kundër Zogut që ndodhi më 20 shkurt 1931, pa dyshim dhe pakësimi i mjeteve të domosdoshme financiare, e futën KONARE-në në një krizë të brendshme. Largimin e Fan Nolit parashihej se do ta pasonin dhe largime të tjera.

Një nga pjesëmarrësit e mbledhjes së KONARE-së, ku u shqyrtua dorëheqja e F. Nolit, ishte dhe Tajar Zavalani, tani përgjegjës i Grupit Komunist Shqiptar në Vjenë, në vend të Lazar Fundos, i cili kishte marrë drejtimin e fraksionit komunist shqiptar në K.Ç.N. në Gjenevë. Në raportin që i dërgoi Kominternit disa ditë më vonë, 4 mars 1931, Tajar Zavalani njoftonte ndër të tjera:

"Personalisht kam bindjen se Fan Noli është tërhequr përgjithmonë. Përsa i përket taktikës që duhet të ndjekim kundërt tij, shokët (si dhe unë) jemi të mendimit që ai nuk duhet atakuar haptazi, sepse ne sot në Amerikë nuk kemi asnjëri që të mund të bëjë një punë sistematike në favor të KONARE-së. Ai po përgatitet të kthehet në Amerikë dhe atje të vendoset përfundimisht. Tani ai ndodhet në Dresden dhe nuk ka shkruar asgjë që kur ka vajtur atje. Edhe Fan Noli ka dashur që me anën e justifikimit për tërheqjen e turpshme të tij të mbjellë përçarje midis nesh (bolshevikëve - K.F.) dhe konaristëve dhe t'i vërë pengesë bashkëpunimit tonë. Është më mirë që ata që nuk mund të qëndrojnë, që janë të lodhur, të ikin vetë (siç bëri Noli, Boshnjaku e të tjerë). Pa mjete financiare nuk do të mundim të dërgojmë atje (në Shqipëri - K.F.) të pesë shokët që janë bërë gati të nisen. Njerin do ta nisim së shpejti, një tjetër do ta dërgojmë pas pak kohe, por për tre të tjerët nuk di se ç'duhet të

⁴⁹ Protokoll. Po aty.

bëjmë. Nuk ka dyshim që KONARE-ja deri tani s'ka bërë ndonjë përpjekje serioze që të mbledhë para nga simpatizantët. Nuk ka dyshim se KONARE-ja po të kish punuar më mirë për këtë qëllim, ajo vetë do të kishte grumbulluar me lehtësi, askund gjetkë vetëm në Amerikë, të paktën 100 dollarë në muaj."⁵⁰

Shembullin e Fan Nolit e ndoqën dhe të tjerë. Midis tyre ishte dhe vetë T. Zavalani. Si rrjedhim, më 1931 me largimin e tyre KONARE-ja në fakt, u shpërbë. Me shpërbërjen e saj në emigracion mbeti, si organizatë revolucionare, vetëm Komiteti i Çlirimit Nacional.

Është vendi të thuhet se para vitit 1931 militantë komunistë shqiptarë nuk kishte vetëm në Bashkimin Sovjetik. Gjatë viteve '20 emigrantët shqiptarë me pikëpamje të majta ose me simpati për idetë komuniste, ndonëse të pakët, kishte dhe në viset e tjera të Evropës, si në Francë, Greqi, Itali, Rumani, Bullgari, Turqi, madje edhe në Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Siç dihet numri më i madh i emigrantëve në këtë kohë ndodhej në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, i cili ishte vazhdimisht në rritje. Përkundrazi numri, më parë i konsiderueshëm i emigrantëve të vendosur në Turqi, për shkak të riatdhesimit të tyre, ishte vazhdimisht në ulje. Një vend tjetër që hapi dyert, pas Luftës së Parë Botërore, për emigracionin shqiptar, u bë Franca. Numri i emigrantëve shqiptarë në Francë u rrit me përmasa të përsheptuara në vitin 1928, kur disa shoqëri kapitaliste frënge patën nevojë për krah të lira pune. Në fund të viteve '20 në Francë kishte disa mijëra emigrantë shqiptarë, të vendosur kryesisht në rrethet e Parisit. Lionit dhe St. Etienit. Disa qindra prej tyre ishin nga rrethi i Përmetit dhe jo të paktë ishin emigrantët nga Himara. Të tjerët ishin kryesisht nga vise të ndryshme të Shqipërisë së Jugut. Në Francë dy partitë e majta frënge (Partia Komuniste dhe Partia Socialiste), nuk mbetën pa ndikuar dhe në jetën e emigrantëve shqiptarë. Si rrjedhim, u formuan rrethe emigrantësh shqiptarë, me pikëpamje të majta, të cilë formuan grupin e punëtorëve shqiptarë të lidhur me Komitetin e Çlirimit Nacional (Ylli Jani, Jordan Shana, Esat Ismaili, Paskal Vangjeli, Sali Tefiku, Peçi Mihali, Qako Lupcka, Çimo Thomallari etj., etj.). Pikërisht në ambjentet e këtij emigracioni gjetën fushë pune emigrantët komunistë shqiptarë Halir Xhelo, Qamil Çela, Masar Sopoti dhe ndonjë tjetër, të cilët ishin në lidhje me Qendrën Komuniste Shqiptare të Vjenës, ashtu dhe me celulën Komuniste të Gjenevës. Më 1930 bërthama komuniste shqiptare në Francë u forcua me militantët komunistë të Grupit të Moskës (S. Maleshova, L. Fundo, T. Zavalani, D. Godelli etj.), të cilët me porosi të Kominternit u larguan nga Bashkimi Sovjetik, disa për t'u riatdhesuar, disa për të ndihmuar më nga afër lëvizjen komuniste brenda në Shqipëri. Por, në viset e tjera të emigracionit emigra-

⁵⁰ T. Zavalani. Raport i tij për Sekretariatit e Vendeve Ballkanike, mbajtur më 4 mars 1931. AQSh. Fondi: "Dokumenta të Kominternit për Shqipërinë". Nr. 15, Lista 1, Dosja 7. Shih Shtet nr. 27.

e majtë nuk formuan dot, si në Bashkimin Sovjetik, Francë, Austri, dhe Zvicër, organizatë ose celulë komuniste më vete. Kishte vetëm ndonjë militant komunist të veçantë, i inkuadruar në Partinë Komuniste të vendit ku ai kishte emigruar. Shumica e emigrantëve të majtë, ndryshe nga anëtarët e Partive Komuniste dhe në mënyrë të veçantë ndryshe nga anëtarët e Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, të cilët kishin ndjekur kurse të kualifikuara për marksizëm-leninizmin, kishin ide të përcipta, shpeshherë mjegulllore, për komunizmin.

Në fillim të viteve '30 situata zuri të ndryshonte. Sikurse është thënë, detyra kryesore e Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik ishte të formonte brenda në Shqipëri një Parti Komuniste Shqiptare, e cila të organizonte dhe të drejtonte lëvizjen revolucionare punëtore, me synim kryesor fitoren e Revolucionit Socialist dhe vendosjen e diktaturës së proletariatit. Porosinë për të formuar një Parti Komuniste në Shqipëri Gjergj Dimitrovi, në emër të Sektorit Ballkanik të Kominternit, ia kishte dhënë Grupit Komunist Shqiptar në B.R.S.S., që më 12 shtator 1929. Si rrjedhim, qëndrimi i mëtijshëm i komunistëve shqiptarë në Bashkimin Sovjetik nuk kishte kuptim. Sipas porosisë së tij, disa anëtarë të grupit duhej të përfitonin nga amnistia që kishte shpallur Zogu për emigrantët politikë dhe të ktheheshin në atdhe ku "të punonin për të formuar një organizatë komuniste në Shqipëri (në kuptimin e Partisë Komuniste - K.F.) me punëtorë dhe fshatarë sipas kërkesave politike, ideologjike dhe organizative leniniste". Veç kësaj, propozonte që këtë veprimtari ta drejtonte një Qendër Organizative e përbërë nga tre vetë, të cilët duhej të ishin, sipas sugjerimit të tij: Ali Kelmendi, Selim Shpuza dhe një komunist vendës. Një vit më vonë (1930), në bazë të direktivës që lëshoi Kominterni, Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik, u shpërnda. Anëtarët e saj u larguan njëri pas tjetrit nga Bashkimi Sovjetik dhe u vendosën, sikurse u tha, disa në Francë dhe disa në Austri, duke forcuar bërthamat komuniste që ekzistonin në këto vende. Ndonjëri u vendos në Gjermani, në Greqi dhe në Turqi dhe vetëm një pjesë e tyre e vogël, qëndroi në Bashkimin Sovjetik.

Por nisja e militantëve të vendosur në Francë për t'u riatdhesuar në Shqipëri, nuk u realizua menjëherë. Në raportin që i drejtonte Kominternit, më 4 mars 1931, T. Zavalani e justifikon vonesën e nisjes së tyre për në Shqipëri me mungesën e mjeteve financiare. Ndërkohë krerët e Komitetit të Çlirimit të Kosovës, Bedri Pejani, Ibrahim Gjakova, Qamil Bala, sëbashku me Ali Kelmendin, i cili më 3 mars 1929 ishte pranuar anëtar i Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, u kthyen në Shqipëri, më 27 korrik 1930. Ata u kthyen duke përfituar nga amnistia dhe pasi premtuan se nuk do të zhvillonin veprimtari politike kundër regjimit zogist. Në të vërtetë vëmendja e tyre kryesore vazhdoi të përqëndrohej drejt problemit të Kosovës. Për këtë

qëllim ata shfrytëzuan rrethanën se gjatë viteve të fundit marrëdhëniet e Tiranës me Beogradin ishin vazhdimisht të acaruar. Kjo kthesë e Zogut kishte filluar që në pranverën e vitit 1925 kur ai e la prapa krahëve lidhjen me Beogradin dhe e ktheu fytyrën politike nga Italia fashiste. Marrëdhëniet midis Tiranës dhe Beogradit u keqësuan më tej pas nënshkrimit të Paktit të parë të Tiranës (27 nëntor 1926), me të cilën u krye hapi i parë i nënshkrimit të Shqipërisë ndaj Italisë fashiste, në dëm të Jugosllavisë. Qeveria Jugosllave në atë kohë bëri përpjekje për ta rrëzuar Ahmet Zogun me presion ushtarak në kufi dhe me kryengritje të brendshme, të nxitur prej saj. Madje për disa kohë u prenë dhe marrëdhëniet diplomatike midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë. Në qëndrimin e vet kundër presionit jugosllav, A. Zogu shkoi edhe më tej kur policia e tij e fshehtë vrau, me atentat, në tetor 1927, ambasadorin e Shqipërisë në Pragë, Ceno Beg Kryeziun, kunatin e vet, por i lidhur tepër ngushtë me Beogradin. Acarimi i marrëdhënieve vazhdoi me nënshkrimin e dytë të Paktit italo-shqiptar të Tiranës (22 nëntor 1927). Akt tjetër i Zogut që u konsiderua si një provokim ndaj Beogradit ishte shpallja e tij, më 1 shtator 1928, jo "Mbret i Shqipërisë", por "Mbret i Shqiptarëve", duke lënë të nënkuptohej se ai e konsideronte veten mbret i mbarë shqiptarëve, brenda dhe jashtë Shqipërisë, përfshirë dhe shqiptarët e Kosovës.

Udhëheqësit e majtë kosovarë u kthyen në Shqipëri pasi u bindën se në emigracion nuk kryenin asnjë punë të dobishme për çlirimin e Kosovës. Për më tepër, duke qëndruar në emigracion, po i linin fushë të lirë Zogut, që me politikën e tij kundër qeverisë së Beogradit, përpiqej të bënte për vete emigrantët e shumtë kosovarë të vendosur në Shqipëri. Ata menduan të ruanin, të paktën, kontaktet që kishin patur me emigrantët kosovarë në Shqipëri, para vitit 1925. Ali Kelmendi kishte porosi të veçantë nga Seksioni Ballkanik i Kominternit që, përveç veprimtarisë në Shqipëri, të hynte në Kosovë dhe ta zhvillonte atje aktivitetin revolucionar komunist.

Ndërkaq, më 1931 detyrën për të formuar Partinë Komuniste Shqiptare, e kishin dy organizata të emigracionit politik shqiptar: Qendra Komuniste e Vjenës, e atashuar në Seksionin Ballkanik të Kominternit, kryesuar nga Lazar Fundo dhe fraksioni komunist i Komitetit të Çlirimit Nacional, kryesuar nga Halim Xhelo. Sikurse do të shihet, të dy këto qendra, ndonëse ishin të lidhura me Kominternin, vazhduan (siç ndodhte dhe me organizata komuniste dhe socialiste të disa vendeve të tjera), të punonin në bazë të dy platformave të ndryshme politiko-organizative.

Me shpërndarjen e Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, me shpërbërjen që pësoi KONARE-ja pas largimit të F. Nolit dhe me shpërnguljen e Komitetit të Çlirimit të Kosovës nga Vjena në Tiranë, qendra e lëvizjes së majtë shqiptare u shpërngul, nga vatrat e emigracionit, brenda në Shqipëri.

KREU VI

FORMIMI I ORGANIZATAVE KOMUNISTE NË SHQIPËRI

Porosia që Gjergj Dimitrovi i dha Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik për të formuar në Shqipëri një Parti Komuniste Shqiptare, mbështetej mbi të dhënat që atij i kishin dhënë se në Shqipëri kishte një klasë punëtore, e cila kishte nevojë për një parti komuniste dhe për një lëvizje të majtë, pra për një udhëheqje marksiste leniniste. Por në situatën konkrete në të cilën ndodhej Shqipëria porosia e Gjergj Dimitrovit binte në vetvete në kundërshtim me një nga parimet themelore të teorisë marksiste. Sipas saj, as revolucionet në përgjithësi, në mënyrë të veçantë as revolucionet socialiste, po ashtu as partitë komuniste, nuk mund të importohen nga jashtë. Ato mund të kenë sukses vetëm nëse diktohen nga nevojat e vetë lëvizjeve të brendshme revolucionare dhe vetëm nëse formohen nga udhëheqësit e forcave revolucionare të vendit. Përkundrazi, nëse ato ndërmerren nga qarqe të jashtme, qoftë për të organizuar një revolucion proletar, qoftë për të formuar një parti revolucionare, pa nevojën dhe pa mbështetjen e forcave të brendshme revolucionare, ato shndërrohen në "aventura" revolucionare, ose në shtabë pa ushtri, për të mos thënë në "banda" revolucionare. Si të tilla, janë të destinuara të dështojnë.

Në kohën kur në emigracion hartoheshin projekte për formimin e Partisë Komuniste Shqiptare, cila ishte gjendja revolucionare në Shqipëri? A kishte në Shqipëri premisa për një parti komuniste bolshevike dhe për një revolucion socialist bolshevik, ashtu siç e rekomandonte Gjergj Dimitrovi? Më tej: a kishte në Shqipëri organizata komuniste dhe a e ndjente nevojën vendi për një Parti Komuniste Shqiptare?

Midis komunistëve të emigracionit shqiptar kishte, sikurse u tha, dy vlerësime të ndryshme në lidhje me strukturën ekonomike, sociale dhe politike të Shqipërisë. Sipas njërës palë, të cilën e përfaqësoi S. Maleshova, Shqipëria ishte një vend kapitalist me një klasë punëtore të zhvilluar, me një rend shoqëror borgjez dhe me strukturën politike të një shteti të pavarur, pra si një vend ku mund të zhvillohej revolucioni socialist, për të vendosur diktaturën e proletariatit, sipas shembullit të Revolucionit të Tetorit. Sipas palës tjetër, të cilën e përfaqësoi kryesisht H. Xhelo, Shqipëria ishte një

vend gjysmë kolonial, nën vartësinë e imperializmit fashist italian, me një ekonomi agrare të prapambetur, pa një klasë punëtore të zhvilluar dhe me mbeturina të theksuara feudale. Pra, sipas tyre, Shqipëria ishte një vend që kishte nevojë të zhvillonte një revolucion për çlirimin nacional dhe për vendosjen e një regjimi demokratik përparimtar, kurse vendosjen e diktaturës së proletariatit, e konsideronte të parakohshme për Shqipërinë e prapambetur.

Në të vërtetë struktura ekonomike-shoqërore e Shqipërisë në periudhën midis dy luftërave botërore ishte tepër komplekse. Ekonomia shqiptare ishte e përfshirë, nën ndikimin e ekonomisë kapitaliste evropiane, nga ligjet e tregut kapitalist, por infrastruktura e saj ndodhej ende në stadin e shoqërisë parakapitaliste. Në krahasim me Evropën kapitaliste, Shqipëria ishte një vend i prapambetur, në stadin e një shoqërie para-kapitaliste. Në qytet mbizotëronte prodhimi i vogël zejtar. Nuk kishte industri kapitaliste, në kuptimin modern të fjalës. Prodhimi i punishteve të pakta kapitaliste zinte një vend të parëndësishëm në prodhimin e përgjithshëm të vendit. Ishte pra një vend me ekonomi qytetare mikroborgjez. Nuk kishte një klasë punëtore, të zhveshur nga mjetet e prodhimit, që të çonte peshë në jetën ekonomike të vendit dhe ca më pak në jetën politike, pra nuk kishte truallin e domosdoshëm për të formuar, sipas teorisë marksiste, një parti komuniste. Vendin kryesor në strukturën ekonomike-shoqërore të vendit e zinte ekonomia agrare. Por edhe në këtë sektor Shqipëria ishte një vend agrar i prapambetur. Në viset e ulta mbizotëronte pronësia çifligare, kurse brenda çifligjeve sundonin ende metodat e shfrytëzimit feudal. Për shkak të këtij shfrytëzimi një pjesë e mirë e tokave bujqësore kishin mbetur djerë dhe ca më keq, nga mosinteresi i pronarëve çifligarë, ishin kthyer në toka moçalore (këneta e Tërbufit në Myzeqe, këneta e Maliqit në Korçë, këneta e Vurgut në Delvinë etj.). Përkundrazi, në viset malore ku kishte pak toka bujqësore mbisundonin fshatarët pronarë, në shumicën dërrmuese pronarë të vegjël. Pra kishte shumë krahë pune dhe pak toka të punueshme. Në disa zona mbingarkesa me krah pune ishte aq e madhe sa kishte me shumicë familje fshatare, që zotëronin poshtë-lart, pesë dynym (0,5 ha) tokë për familje. Me këtë pronësi të pakët tokësore, shumica e familjeve fshatare në Malësi, nuk siguronin dot nevojat vjetore për bukë. Sikurse e tregojnë statistikën zyrtare, Shqipëria, një vend agrar dhe pa industri të zhvilluar, me afërsisht $\frac{3}{4}$ e popullsisë fshatare, ishte e detyruar të importonte çdo vit, jo vetëm prodhime industriale, por edhe sasi të konsiderueshme drithë, kurse eksportonte vetëm fare pak artikuj të blegtorisë dhe të zejtarisë të vendit. Pasojë e prapambetjes ekonomike ishte defiçiti i theksuar tregtar që karakterizonte, prej kohësh, bilancin tregtar vjetor, defiçiti i cili mezi mbulohej vetëm me dërgesat e emigrantëve shqiptarë dhe me kreditin që

Shqipëria merrte nga qeveria e Romës, kredi të cilat po e futnin vendin, përherë e më tepër, në kthetrat e Italisë fashiste. Shkurt, Shqipëria gërryhej nga një kontraditë e theksuar, e cila mund të përmbidhet shkurtimisht kështu: një vend me rreth 1000000 banorë kishte në fushën e bujqësisë, mospërputhje midis shpërndarjes së pronës tokësore dhe krahëve të punës bujqësore. Në viset malore kishte krah pune të tepërta, por mungesë tokash bujqësore, kurse në viset e ulta kishte toka bujqësore të konsiderueshme, por krahë të pakta pune, si rrjedhim, në malësi krah pune pa tokë, në fushë tokë pa krah pune. Megjithë këtë strukturë bujqësore, në dukje karakteristike për një shoqëri mesjetare, Shqipëria ishte e shkëputur nga rendi feudal, për faktin se në shoqërinë shqiptare kishin depërtuar prej kohësh, siç u tha, ligjet e zhvillimit të ekonomisë kapitaliste të tregut, të cilat tashmë e kishin gërryer prej kohësh ekonominë natyrore, bazën themelore të rendit feudal.

Veç kësaj, Shqipëria ishte përfshirë në rrezën e ekonomisë kapitaliste botërore, e cila ushtronte një ndikim të rëndësishëm në tregun e brendshëm të saj. Ky ndikim me pasoja tepër negative për prodhuesit e qytetit dhe të fshatit në përgjithësi, u rrit më tepër gjatë viteve të krizës ekonomike botërore (1929-1932), e cila në Shqipëri vazhdoi edhe në vitet e mëvonshme. Më 1934 kur kriza ekonomike botërore e kishte kapërcyer pikën kulmore (1932), Ali Kelmendi shkruante:

“Kriza ekonomike po bën kërdrinë me gjithë fuqinë e saj në Shqipëri. Malësitë po kanosen drejtpërdrejt nga uria. Tregtia ndodhet në një stagnacion të plotë. Numri i të papunëve po shtohet ditë për ditë. Banditizmi po ngre përsëri krye. Kjo krizë ekonomike ka konsekuenca serioze në fushën politike”.⁵¹

Si rrjedhim, nga pikëpamja e forcave prodhuese, Shqipëria ishte ende në stadin e shoqërisë feudale, kurse nga pikëpamja e ligjeve ekonomike, ajo kishte hyrë tashmë në rrugën e shoqërisë kapitaliste. Është e kuptueshme se në një vend me një stad të fillë zhvillimi, nuk ka truall, as sipas teoricienëve marksistë, për një revolucion socialist që synon të vendosë diktaturën e proletariatit. Një vend me një rend të fillë ka nevojë vetëm për një revolucion që të zhdukë mbeturinat feudale në fushën e pronësisë çifligare dhe për një regjim që të rregullojë raportin e drejtë midis pronësisë tokësore dhe krahëve bujqësore të punës, të krijojë kushtet për një zhvillim të shpejtë të ekonomisë kapitaliste, të mënjanojë sa më parë prirjet e zhvillimit të një kapitalizmi të egër dhe të shpejtojë vendosjen e normave të zhvillimit të një kapitalizmi

⁵¹ A. Kelmendi. Nga raporti i tij mbi gjendjen politike në Shqipëri, mbajtur më 4 mars 1934. Në: A.Q.Sh. Fondi: “Dokumente të Kominternit për Shqipërinë”. Fondi 15, Lista 1, Dosja 19; Ribotuar në: Ali Kelmendi. Militant i shquar i lëvizjes komuniste shqiptare (Botim i Institutit të Historisë së Partisë pranë K.Q. të P.P.Sh.-së), Tiranë 1960, f. 22. Shih Shtojcën nr. 28.

modern, të mbrojë interesat ekonomike e sociale të masave prodhuese të qytetit dhe të fshatit. Këto detyra nuk i takojnë një revolucion bolshevik, siç mendonte Ali Kelmendi, i cili synon të shtetëzojë të gjitha mjetet e prodhimit dhe të vendosë ekonominë shtetërore të përqëndruar. Këto detyra, të cilat nuk e çënojnë pronën private të mjeteve të prodhimit, mund t'i zgjidhë një revolucion demokratiko-borgjez, ose siç kishte filluar të quhej nga ideologët e lëvizjes së majtë, një regjim demokratik-popullor. Nga kjo pikëpamje, programi politik i Komitetit të Çlirimit Nacional, të cilin e mbronte Halim Xhelo, ishte për Shqipërinë më i përshtatshëm, pra më realist se ai i Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik në përgjithësi dhe Ali Kelmendit në veçanti.

Regjimi policor që u vendos më 1925 krijoi për disa kohë një asfiksi për çdo veprimtari antizogiste dhe ca më tepër për çdo organizatë të majtë. Në këto rrethana forcat demokratike të emigracionit nuk patën lidhje serioze me faktorët e brendshëm politikë. Kjo i dha dorë A. Zogut ta konsolidonte, përherë e më tepër, pushtetin në duart e veta. Por duke filluar që nga viti 1928, dora-dorës, me rritjen e autoritetit të vet politik dhe me jehonën pozitive që patën disa nga reformat e nënshkruara prej tij, në fushën e rendit dhe të legjislacionit, klima e regjimit policor filloi dalëngadalë të zbutej. Megjithatë, pakënaqësia e shkaktuar nga gjendja e vështirë ekonomike, nuk u shua. Madje që nga viti 1927-1928 filluan të shfaqeshin disa organizata të vogla sindikatash profesionale, të cilat ndonëse nuk luanin ndonjë rol në jetën shoqërore të vendit, paralajmëronin se bota e punës po e rimerrte, nga ana politike, dalëngadalë veten.

Në raportin që mbajti Sejfulla Maleshova në Grupin Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, më 27 dhjetor 1928, thuhet: “Në Shqipëri tashmë ka disa celula komuniste, të paktën dy sipas informatave që kemi”.⁵² Për njërin prej tyre flitet në *Historinë e Partisë së Punës të Shqipërisë*, ku thuhet se: “Më 1928 elementë të përparuar, punëtorë e zejtarë, krijuan në Korçë celulën e parë komuniste”. Në lidhje me përbërjen e kësaj celule, aty thuhet më tej: “Anëtarët e celulës nuk ishin të përgatitur mirë teorikisht e politikisht, por ata e kuptonin nevojën e organizimit të lëvizjes komuniste, si kusht të domosdoshëm për zhvillimin me sukses të lëvizjes punëtorë dhe të luftës së masave popullore, kundër regjimit çifligaro-borgjez.”⁵³ Aty nuk thuhet asnjë emër nga ata që e themeluan celulën komuniste. Por, një nga komunistët e vjetër korçarë, Sotir Vullkani, në kujtimet e veta të regjistruara nga autori i këtij punimi, më 1956, ka pohuar se celula e parë komuniste në Korçë, ku ai bënte dhe vetë pjesë, ishte formuar në prill të

⁵² AQSH. Fondi: “Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik”. Fondi nr. 16, Lista nr.1, Dosja 15, f. 14. Shih Shtojcën nr. 20.

⁵³ Historia e Partisë së Punës të Shqipërisë (Botim i Institutit të Studimeve Marksiste-Leniniste, pranë K.Q. të P.P.Sh.-së), Tiranë 1968, f. 24.

vitit 1928. Sipas tij, organizatori i saj ka qenë Dhimitër Fallo⁵⁴. Celula kishte, sipas tij, pesë anëtarë: Dhimitër Fallon, Sotir Gurën, Miha Lakon, Teli Samsurin dhe Sotir Vullkanin.

Dhimitër Fallo

Anastas Plasari

Celula tjetër komuniste duket se ishte formuar në Vlorë. Anastas Plasari në autobiografinë e vet, të shkruar më 1949, njofton se në Vlorë, ku ai ndodhej i internuar (1925-1927), ishte formuar një grup simpatizantësh të ideve komuniste (jep 12 emra).⁵⁵

Nga burime të tjera mësojmë se më 1928 në Vlorë u formua një "celulë" komuniste me tre anëtarë. Nga burime gojore kemi mësuar se tre anëtarët e saj të parë ishin: Hysni Lepenica⁵⁶, Murat Tërbaçi, Skënder Muço.

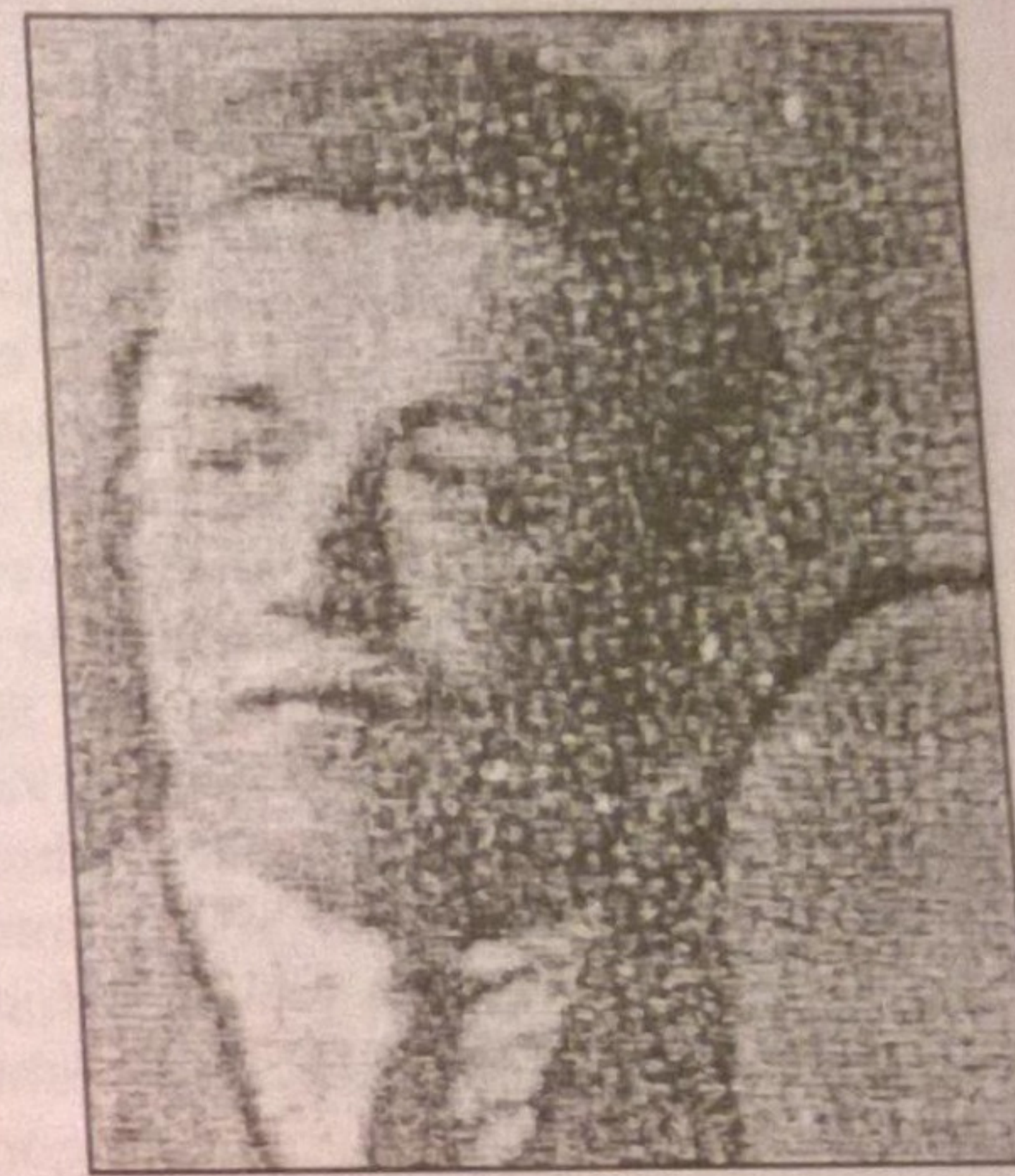
⁵⁴ Dhimitër Fallo, lindur në Voskopojë (Korçë) më 1900 nga një familje e cila praktikonte emigracionin në Stamboll. Pasi kreu shkollën në një gjimnaz grek të Stambollit shkoi në Odesë (Rusi) te një teto e tij ku qëndroi, për disa kohë, edhe pas Revolucionit të Tetorit. Ai u riatdhesua, në fillim në Voskopojë, pastaj në Korçë, më 1923, duke sjellë me vete dhe simpati për idetë socialiste. Për disa kohë punoi si mësues i shkollës shqipe të vllahëve voskopojarë. Sëbashku me shokun e vet, L. Fundon, mori pjesë, si anëtar i shoqërisë "Bashkimi" të Avni Rustemit në Revolucionin e Qershorit. Pas fitores së kundërrevolucionit zogist nuk u largua nga Shqipëria, por qëndroi në Korçë ku punoi për një kohë të gjatë si gazetar në organin "Gazeta e Korçës".

⁵⁵ A. Plasari. Autobiografia. Tiranë, 20 maj 1949, drejtuar K.Q. të Partisë Komuniste të Shqipërisë. Kopja e saj ruhet nga i biri, Aurel Plasari.

⁵⁶ Hysni Lepenica lindi në Tërbaç të Vlorës më 1900. Gjatë Luftës së Parë Botërore ndoqi kolegjin arbëresh Shën Mitër Korona në Arbëri. Kur u kthye në Vlorë u bë mësues në kohën e pushtimit italian. Mori pjesë në luftën e Vlorës (1920). U bë shok i ngushtë pikëpamjesh i Halim Xhelos. Kryeredaktor i gazetës përparimtare "Politika" (Vlorë). Më 1922 u bë anëtar i shoqërisë "Bashkimi" të Avni Rustemit. Pas një kursi ushtarak u bë oficer i xhandarmërisë shqiptare. Në fund të vitit

Hysni Lepenica

Hasan Reçi

Përveç këtyre dy celulave, në Tiranë ishte formuar dhe një grup i vogël komunistësh, i cili i kishte shpëtuar vëmendjes së komunistëve shqiptarë të Bashkimit Sovjetik. Nismëtar i saj ishte pionieri tiranas i lëvizjes komuniste në kryeqytet, një agjikator i shkathët dhe trim, Hasan Reçi⁵⁷. Më 1930 ai kishte organizuar një grup, me të vetëquajtur komunistë, ku bënë pjesë, midis të tjerëve, Xhemal Kadesha, Xhevdet Doda, pak më vonë Musafa Gjinishi, Uan Filipi, Mustafa Kaçaçi. Me sa dihet Hasan Reçi kishte rënë në kontakt me programin e KONARE-së dhe e kishte pëlqyer platformën e saj nacional revolucionare për të bashkëpunuar me organizatat demokratike jokomuniste, për një luftë të përbashkët kundër regjimit të Zogut.

Të tri këto celula që vepronin në kushtet e një konspiracioni të thellë, duket se nuk kishin lidhje midis tyre. Por edhe lidhjet e tyre me organizatat e emigracionit ishin të ndryshme. Celula e Korçës kishte lidhje, nëpërmjet L. Fundos, me Grupin e Bashkimit Sovjetik, veç kësaj edhe me anëtarë të partisë komuniste greke (e cila në atë kohë vepronte legalisht në Greqi), kurse ato të Vlorës dhe të Tiranës, nëpërmjet H. Xhelos dhe të emigrantëve

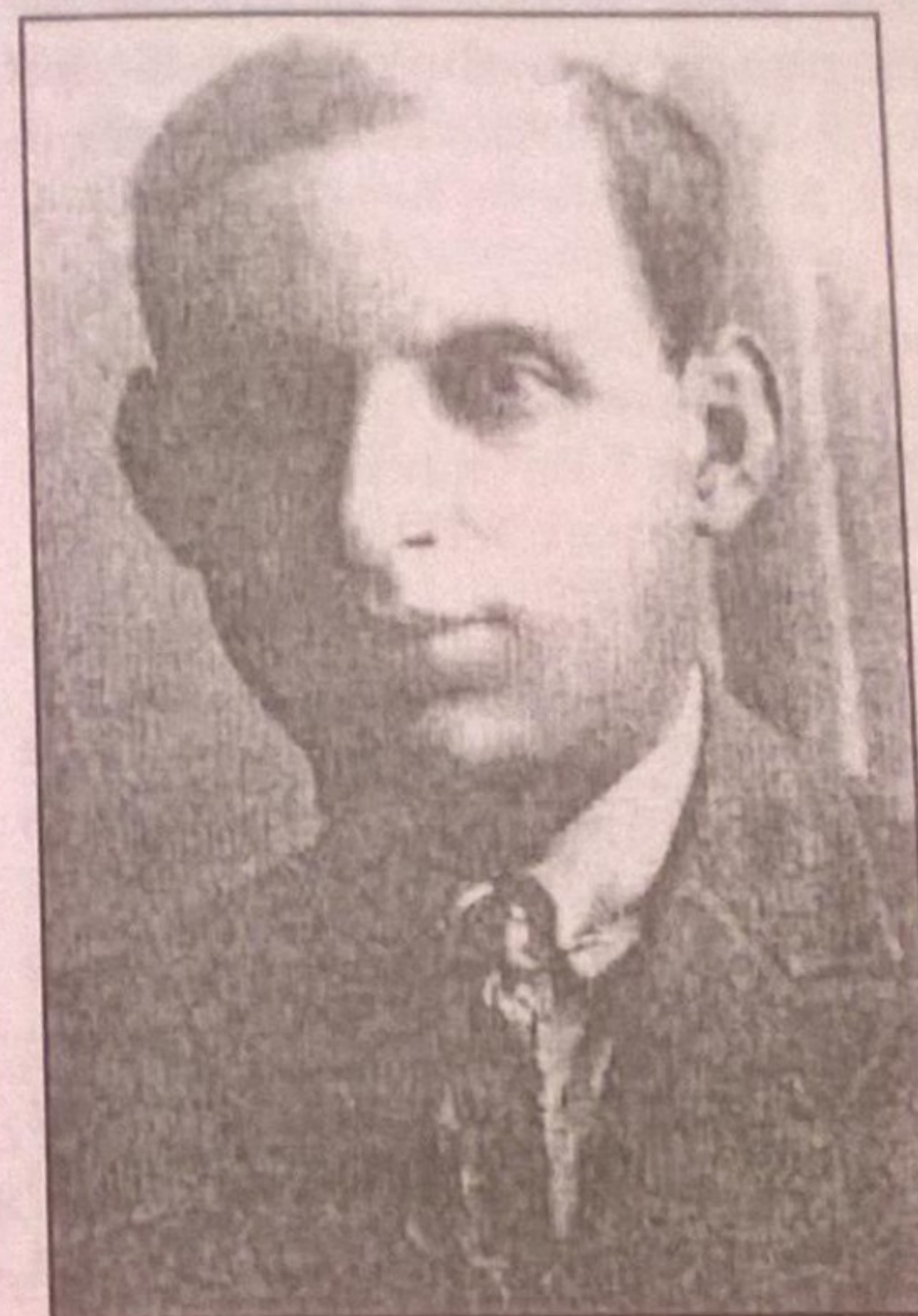
1924, me përmbysjen e qeverisë së Nolit, u arratis, së bashku me Halim Xhelon, në Itali. Më 1927 u kthye në Vlorë si majtist, duke mbajtur lidhje me Komitetin e Çlirimit Nacional në Gjenevë. Në Vlorë ai krijoi celulën e parë çlirimiste me prirje komuniste, me lidhje direkte me Halim Xhelon.

⁵⁷ Hasan Reçi lindi në Tiranë më 1904. Ndoqi "Normalen" e Elbasanit. U bë mësues i shkollës shqipe në Tiranë. Studimet e mesme i përfundoi në shkollën teknike amerikane (e ashtuquajtura "Shkolla Teknike e Fultz-it). U rreshtua në shoqërinë "Bashkimi". Pas Revolucionit të Qershorit nuk u arratis, por qëndroi në Tiranë, ku u angazhua për krijimin e shoqërive profesionale (sindikaliste). Më 1928 u bë kryetar i shoqatës sindikaliste të arsimtarëve.

shqiptarë të Francës, me Komitetin e Çlirimit Nacional. Si rrjedhim, të tri këto celula përvetësuan edhe platformat e dy forumeve me të cilat kishin lidhje. Komunistët e Korçës përvetësuan programin bolshevik për Revolucionin Socialist dhe iu përveshën punës për t'u lidhur me masa "punëtore" (në fakt: zejtare) duke krijuar shoqata profesionale; celula e Vlorës përpigjej të lidhej me organizatat antizogiste "borgjeze" me synim: përmbysjen e pushtetit zogist dhe vendosjen e një regjimi demokratik përparimtar. Përkundrazi ajo e Tiranës i vlerësoi të dy këto fusha pune, edhe zgjerimin e rradhëve të militantëve komunistë edhe afrimin me qarqet antizogiste jokomuniste. Me këto orientime celula e Korçës pati në fushën e krijimit të organizatave profesionale, sukses me të shpejtë se ajo e Tiranës, kurse kjo e fundit më tepër se ajo e Vlorës. Më 1929 rrethi i simpatizantëve të majtë u shpërndaj. Sipas Anastas Plasarit, i cili ishte vendosur përsëri në Korçë, atë vit ishin formuar aty "tetë celula trishe komuniste me punëtorë, nëpunës dhe studentë, nga të cilat e para kryente funksionet e aktivitetit, pra të qendrës që drejtonte celulat e tjera"⁵⁸. Është e vështirë të thuhet nëse këto ishin celula të mirëfillta komuniste përderisa mungonte formimi i tyre ideologjik marksist dhe një strukturë e mirëfilltë organizative komuniste. Sidoqoftë ato mund të cilësohen si rreth simpatizantësh të ideve komuniste, gjë që ishte një hap i parë drejt formimit të organizatave të mirëfillta komuniste. Nuk ka dyshim se ato u formuan nën ndikimin e lëvizjes kontestatore të brendshme, pra të nevojës që ndjente shoqëria për të kapërcyer varfërinë e thellë ekonomike, kurse ngjyrimin politik ato e morën prej jehonës që vinte së largu nga partitë komuniste evropiane, nëpërmjet emigrantëve korçarë që punonin në Francë, Rumani, Greqi. Pavarësisht nga niveli i tyre i ulët teorik, me to në Korçë u krijua një Grup (qershor 1929), i cili më vonë hyri në histori me emrin *Grupi Komunist i Korçës* (G.K.K.). Grupin prej disa celulash e drejtonte një "qendër", në të cilën bënin pjesë pesë anëtarë – Dhimitër Fallo, Miha Lako, Sotir Gura, Teli Samsuri dhe Sotir Vullkani. Përkundrazi celulat e Vlorës dhe e Tiranës, edhe pse e rritën numrin e simpatizantëve të tyre, nuk adoptuan strukturën e një organizate komuniste revolucionare, por atë të rretheve simpatizantësh, siç quheshin levat e Komitetit të Çlirimit Nacional ku bënin pjesë, sëbashku me të vetëquajturit komunistë edhe simpatizantët e ideve të majta në përgjithësi.

Edhe pse *Grupi Komunist i Korçës* adoptoi atë program "bolshevik" të *Grupit Shqiptar të Bashkimit Sovjetik*, midis tyre kishte, në lidhje me veprimtarinë revolucionare, një dallim të rëndësishëm. Anëtarët e organizatës së Bashkimit Sovjetik shquheshin si njohës të doktrinės marksiste të përvetësuar në shkollat e larta të Bashkimit Sovjetik, por nga ana tjetër, ata ishin të shkëputur nga masa e punonjësve shqiptarë, domethënë nga

Anëtarë të Qendrës së Grupit Komunist të Korçës më 1929.

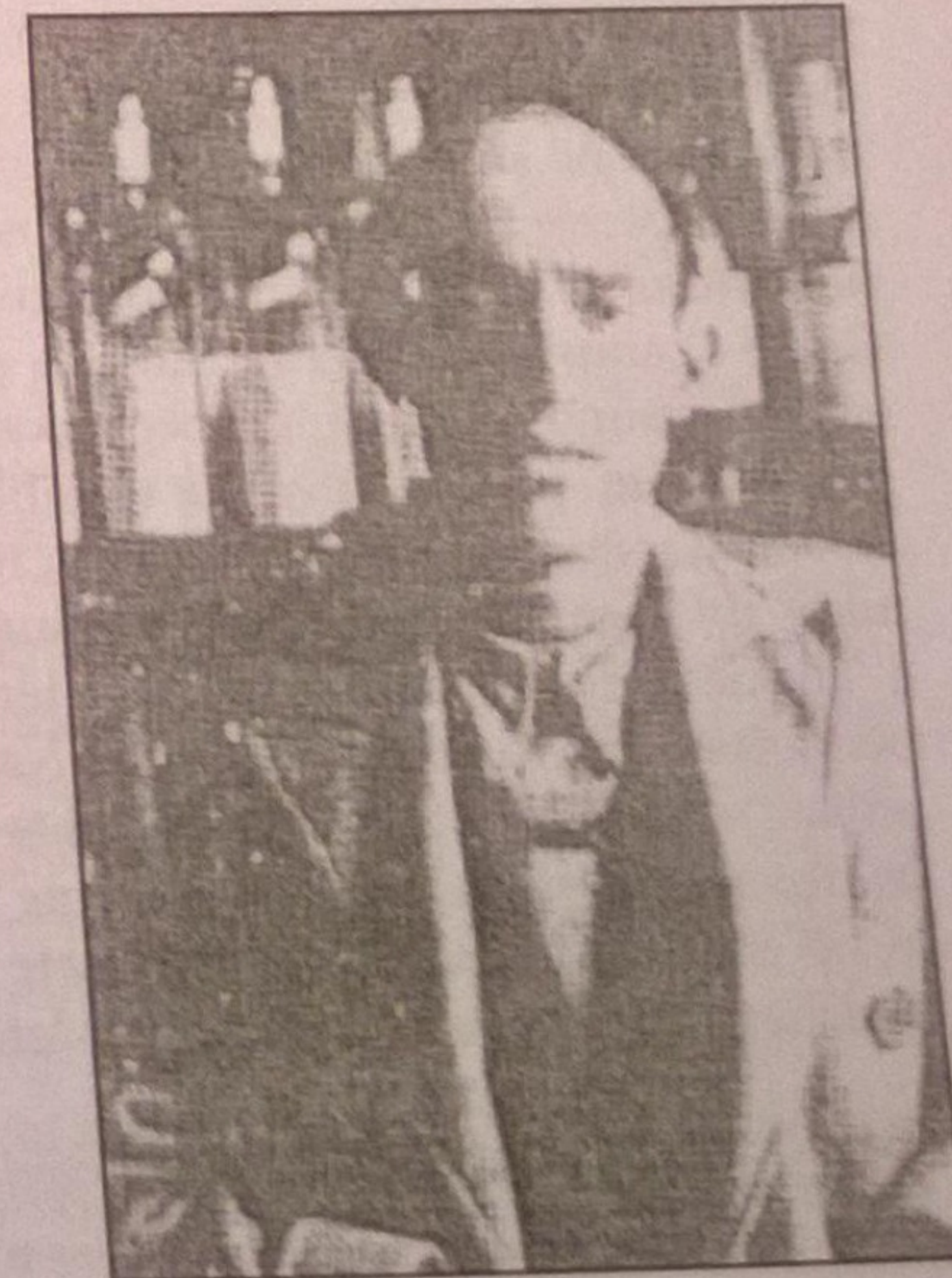
Sotir Gura

Miha Lako

Teli Samsuri

Sotir Vullkani

⁵⁸ A. Plasari. Po aty.

trualli i punës revolucionare. Për shkak të regjimit policor që sundonte në Shqipëri, ata nuk kishin dijeni se ç'ndodhte në atdhe. Kontaktet me miqtë e tyre në Shqipëri, pothuajse ishin ndërprerë. Këtë situatë e pasqyron një fragment i letres që L. Fundo ua drejtonte nga Berlioni shokëve të Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik, më 19 dhjetor 1928. Në këtë letër ai shkruante ndër të tjera:

"Unë po përpiqem të hyj në kontakt me Korçën. Kam shkrojtur për Plasën e pres përgjigje. Sopotit (Masar Sopotit – K.F.), do t'i shkruaj edhe njëherë, pastaj do të mendoj ndonjë rrugë tjetër për të hyrë në kontakt me punëtorët (shqiptarë – K.F.) të Francës...Dua të hyj në kontakt edhe me Dëshnicën (Esat Dëshnica – K.F.), po më parë se t'i bëj propozime konkrete, është nevoja t'i bëj ndonjë letër të gjatë me shpjegime".⁵⁹

Përkundrazi, anëtarët e organizatës së Korçës qenë, nga pikëpamja teorike, filloristë për shkak të nivelit të ulët arsimor, por edhe të mungesës së literaturës ideologjike. Madje shumë elementë teorikë dhe praktikë të lëvizjes revolucionare ata i kishin huazuar me disa "shtrembërime", në krahasim me direktivat e miratuara nga Kominterni. Por nga ana tjetër, në terren ata ishin më të avancuar, sesa anëtarët e Grupit Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, pasi kishin korrur ndonjë sukses në rekrutimin e simpatizantëve të ideve komuniste dhe ishin duke krijuar shoqata punëtore, kusht i domosdoshëm për një organizatë të mirëfilltë komuniste.

Siç dihet, sipas kërkesave të Kominternit, marksizmi i zbatuar në vendet josocialiste nuk duhej të ishte as teori revolucionare pa lëvizje revolucionare, as lëvizje revolucionare pa teori revolucionare. Sipas Kominternit teoria marksiste në këto vende duhej të ishte e shkrirë me lëvizjen punëtore. Nga kjo pikëpamje, as organizata e Moskës, e shkëputur nga lëvizja punëtore, nuk mund të cilësohej si një organizatë e mirëfilltë marksiste-leniniste, as Grupi Komunist i Korçës, madje as më vonë kur ajo e zgjeroi organizatën e saj nuk mund të krenohet për shkak të nivelit të ulët teorik, se ishte, siç pretendonte, një organizatë e mirëfilltë leniniste.

Pak a shumë i njëjti ndryshim, ndonëse jo aq i theksuar, ndodhte edhe midis dy organizatave të tjera komuniste të Shqipërisë (ajo e Vlorës dhe ajo e Tiranës) dhe qendrës me të cilën ato ishin lidhur – KONARE-së, në përgjithësi dhe Komitetit të Çlirimit Nacional, në veçanti. Për shkak të regjimit policor edhe KONARE-ja nuk kishte lidhje të ngushta me simpatizantët e saj potencialë në atdhe. Në lidhje me veprimtarinë e kufizuar të KONARE-së në atdhe, L. Fundo, i cili në atë kohë ishte ende mbështetës i vijës "bolshevike", shkruante në po atë letër:

"KONARE-ja s'ka asnjë organizatë në Gegëri. Ndoshta në Elbasan dhe në Dibër ka ndonjë

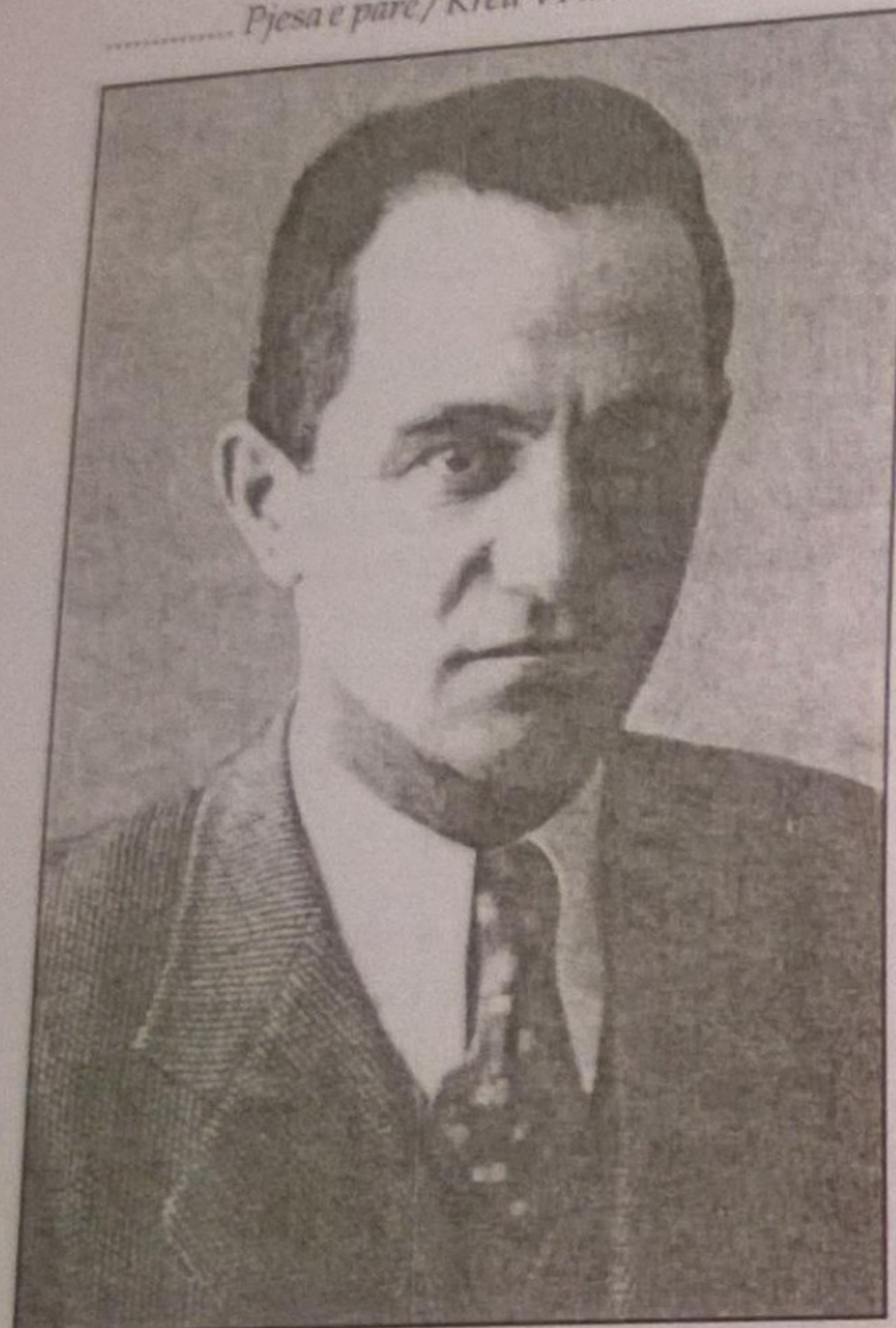
⁵⁹ A.Q.Sh. Fondi: "Grupi Komunist Shqiptar në B.R.S.S". Nr. 16, Lista 1, Dosja 30.

korespondent pa detyrë dhe ideologji të caktuar. Në Toskëri diçka ka, po s'është aspak e lidhur me masat, ka disa ish-oficera të klikës e disa të tjerë, të cilët përhapin L.K. (Lirinë Kombëtare – K.F.) dhe bëjnë ca propagandë... Prestigji i KONARE-së nuk është i keq, por qëndrimi ekuiwok kundrejt B.K. (Bashkimit Kombëtar – K.F.) prish shumë punë, sipas mendimit tim. Këta kanë vendosur ta shkatërrojnë B.K. po ja sesi. Koculin e disa të tjerë (4 a 5) duan t'i bëjnë me vete duke u siguruar nga një copë "ulefe" (rrogë – K.F.), pastaj do t'i bien kujës. Kështu thonë. Po duhet të jetë njeriu sylesh që të besojë një gjë të tillë. Si të hyjë Koculi me shokë brenda (në KONARE) të djathtët do të forcohen dhe nuk do t'i lënë të majtët (?) të bëjnë marrësin. Edhe bile më keq. Unë jam i mendjes që lufta të nisët para se të hyjë Koculi me shokë. Në i pranofshin pastaj si "penitentë" (të penduar – K.F.) do t'i shtrëngojnë të marrin përsipër edhe ata responsabilitetin (përgjegjësinë – K.F.) e luftës dhe t'i shfaqen mendimet e tyre hapur, që kështu të mos mundin të na bëjnë pabesira sa herë t'u shkrepët. Këtë tezë do ta mbrojmë në mbledhje dhe do të kërkojmë që lufta të nisë pa humbur kohë dhe bile kjo detyrë të më ngarkohet mua... Mbi Halimin (Halim Xhelon – K.F.) është kot të bazohemi për punë serioze, po s'është keq që t'i shkruani ndonjë herë që të mos e lini të vejë krejt në rrokullimë".⁶⁰

Pavarësisht nga këto dallime, ardhja në Shqipëri e disa anëtarëve të Grupit Komunist të Bashkimit Sovjetik, mendohej se do t'u sillte përfitim të dyja palëve – edhe komunistëve të mërguar, edhe militantëve vendës. Komunistët e mërguar, të pajisur me teori marksiste, do të lidheshin me terrenin praktik, me masat punëtore. Nga ana tjetër, komunistët vendës, të shkathët si masovikë do të kishin mundësi të pajiseshin me teori revolucionare. Në të vërtetë çështja më e rëndësishme nga e cila varej suksesi i punës në praktikë të organizatave komuniste ishte platforma që ato do të adoptonin – bolshevike ose çlirimiste. Veç kësaj, vendimtare do të ishte optimi i një platforme të vetme nga të gjitha organizatat komuniste, mbasi ky do të sillte jo përçarjen, por bashkimin e tyre në një front të vetëm politik dhe ideologjik, rrjedhimisht në një parti të vetme komuniste.

Sikurse u tha, i pari ndër komunistët e emigruar që u kthye në Shqipëri ishte Ali Kelmendi. Ai erdhi në Shqipëri, jo si i dërguar i Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik për të formuar P.K.SH.-në, por si anëtar i Komitetit të Çlirimit të Kosovës, krerët e së cilit (B. Pejani, I. Gjakova, Q. Bala), zbritën në Durrës, së bashku me A. Kelmendin, më 29 korrik 1930. Por në Shqipëri ata gjetën një situatë të ndryshme nga ajo që kishin menduar. Me qëndrimin antijugosllav që kishte mbajtur qeveria e Tiranës dhe me përkrahjen që ajo u kishte dhënë emigrantëve kosovarë në pajisjen e tyre me toka bujqësore ose me përkrahjen, edhe pse modeste, financiare. Zogu kishte siguruar, deri diku, simpati në radhët e tyre. Shkurt, krerët e K.Ç.K.-së dolën të zhgënjyer. Nga ky zhgënjim, njëri prej tyre, Ibrahim Gjakova, hoqi dorë përfundimisht nga çdo veprimtari politike. Ai u vendos, sëbashku me familjen, në tokën që reforma (agrarë) i dha familjes së tij, si emigrant,

⁶⁰ L. Fundo. Po aty.

Ali Kelmendi.

Poshtë: A. Kelmendi duke bërë homazh në varrin e udhëheqësit të shquar komunist gjerman Karl Liebnicht në Berlin, 1932.

në fshatin Rashbull pranë Durrësit, ku jetoi derisa vdiq. Tjetri, Qamil Bala, i cili u emërua drejtor i konviktit "Naim Frashëri", vdiq shumë shpejt. Kryetari i K.Ç.K.-së, Bedri Pejani, vazhdoi veprimtarinë e tij, por pa ndonjë sukses, derisa më 1935 përsëri kaloi në emigracion. Edhe pse Ali Kelmendi nuk e realizoi dot detyrën që të hynte në Kosovë, ai qëndroi në Shqipëri duke vazhduar veprimtarinë e vet si revolucionar i ideve komuniste në përpjekjet për formimin e Partisë Komuniste Shqiptare. Ai qëndroi në Shqipëri 18 muaj. "Kur pashë se plani i punës kosovare, - shkruante ai më 1932, - ishte i parealizueshëm fillova të punoj në fushën e themelimit të partisë".

Gjatë kohës që Ali Kelmendi vepronte në Shqipëri Qendra Komuniste Shqiptare e Vjenës bënte përpjekje për të nisur në atdhe pesë anëtarë të saj, të cilët do të ndihmonin në formimin e Partisë Komuniste Shqiptare. Në lidhje me vonesën e nisjes së tyre, Tajar Zavalani, në këtë kohë përgjegjës i Qendrës së Vjenës, në raportin që siç u tha i drejtonte, më 4 mars 1931, Seksionit Ballkanik të Kominternit, shkruante:

"Pa mjete financiare nuk do të mundim të dërgojmë atje pesë shokët që janë bërë gati të nisen. Njërin do ta nisim së shpejti, një tjetër do ta dërgojmë pas pak kohe, por për tre të tjerët nuk di se ç'duhet të bëjmë".

Në të vërtetë, sëbashku me pesë shokët e Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik (Demir Godelli, Selim Shpuza, Rexhep Çami, Reshat Këlliçi, Tajar Zavalani), në Shqipëri erdhi edhe Halim Xhelu, kreu i komunistëve të Komitetit të Çlirimit Nacional. Mesa dihet, më 1932 u kthyen në Shqipëri, me pasaporta të rregullta, D. Godelli, R. Këlliçi dhe më 1933 T. Zavalani, kurse S. Shpuza dhe R. Çami hynë, sëbashku me H. Xhelon ilegalisht, duke kaluar kufirin shqiptaro-grek përballë Korfuzit.

Por, sapo u diktua hyrja ilegalisht në Shqipëri e tre komunistëve, policia shqiptare u vu në ndjekje, në mënyrë të veçantë, të H. Xhelos, për të cilin ajo ishte në dijeni se kishte shumë simpatizantë në Vlorë. Në ndjekje u vunë edhe dy të tjerët. Dy prej tyre, H. Xhelu dhe R. Çami, u detyruan të largoheshin përsëri ilegalisht jashtë Shqipërisë (R. Çami, më vonë u kthye legalisht, në bazë të amnistisë, në Shqipëri), kurse S. Shpuza, pas disa kohe qëndrimi ilegal, me ndërhyrjen e miqve, përfitoi nga amnistia, me kusht që të vendosej pranë familjes në Shkodër dhe të mos zhvillonte veprimtari politike kundër regjimit⁶¹.

⁶¹ Në lidhje me Selim Shpuzën, i cili u riatdhesua më 1931, A. Kelmendi shkruan në raportin e vet drejtuar Seksionit Ballkanik të Kominternit më 7 mars 1932: "Në Shkodër vizitova në shtëpinë e tij shokun Tabajev (S. Shpuza - K.F.). Që nga mbërritja e tij në Shqipëri dhe deri tani ai qëndron gjithnjë në shtëpinë e tij dhe praktikisht nuk ka mundësi të dalë në rrugë që të takojë persona të tjerë përveç anëtarëve të familjes së tij. Ai është plotësisht i paralizuar. Mua as desh të më takonte, por unë kisha dëgjuar nga të tjerët që ndodhej në shtëpi, shkova në Shkodër ku e takova. Unë kam diskutuar me të dhe pashë se ai nuk ka asnjë plan pune. Të vetmin propozim konkret që më bëri ishte që të nxjerrim një buletin. Shokët me të cilët unë kam folur ishin të mendimit që një gjë të tillë ta bëjmë më vonë. Mendimi im personal është që sado që Tabajevi jetoi ilegalisht dhe është i mbyllur në shtëpinë e tij, ai, nuk mund të bëjë gjë për punën tonë" (A. Kelmendi. *Po aty*).

Por në lidhje me veprimtarinë që anëtarët e riatdhësuar të Grupit Komunist të Bashkimit Sovjetik zhvilluan në Shqipëri, përveç A. Kelmendit, nuk kemi dijeni, mbasi nuk kemi gjetur ndonjë raport të hartuar prej tyre. Nga A. Kelmendi, i cili u largua nga Shqipëria pas 18 muajsh (31 janar 1932), kemi dy raporte, drejtuar nga Berlioni, njëri më 5 prill, tjetri më 7 prill 1932, Gjergj Dimitrovit, kryetarit të Seksionit Ballkanik të Kominternit. Në njërin nga këto dy raporte ai njoftonte se lëvizja opozitare kundër Zogut ishte në rritje të vazhdueshme dhe se ajo drejtohej jo vetëm kundër regjimit të tij, por edhe kundër Italisë fashiste, e cila, thuhet aty, nga dita në ditë po e forconte ndikimin e saj në Shqipëri. Në të njëjtën kohë ai njoftonte se në Shqipëri tashmë ishte rritur numri i organizatave të fshehta të majta, se ishin formuar organizatat e reja komuniste në Vlorë, Krujë, Elbasan dhe se "grupi i Korçës, i cili për disa kohë ishte shpërndarë, ishte riorganizuar përsëri dhe përbënte grupin komunist më të mirë dhe më të madh nga numri i anëtarëve". Përkundrazi, në vise të tjera, shtonte ai, kishte vetëm komunistë individualë, të cilët punonin për të formuar grupe të reja. Si përfundim, shkruante ai, në fillim të viteve 1932 këto grupe kishin gjithsej 30 anëtarë. Pothuajse të gjithë ishin prej borgjezisë së vogël (nëpunës, mësues, zanatçinj). Përveç krijimit të shoqërive profesionale, raportonte A. Kelmendi, grupet komuniste e kishin përqëndruar veprimtarinë e tyre politike vetëm në sqarimin e masave të popullsisë në lidhje me karakterin antipopullor të regjimit. Ata qëndronin larg aksioneve politike, në fakt nuk merrnin pjesë në lëvizjen opozitare antizogiste që po zhvillohej në atë kohë në Shqipëri, ndonëse sipas tij, gjendja e brendshme politike ishte tepër e acaruar. Madje ai nuk e përjashtonte mundësinë që këtu të shpërthente një kryengritje e armatosur kundër regjimit zogist, të cilën po e organizonin militantët e "Bashkimit Kombëtar". Ai shtonte se shpërthimi i saj varej nga suksesi që do të siguronte "Bashkimi Kombëtar" në radhët e ushtrisë shqiptare. Sipas A. Kelmendit, Ahmet Zogu bënte përpjekje për ta kapërcyer krizën politike që i kanosej, duke dekretuar reforma administrative, duke kufizuar kolonizimin italian, duke mos e përsëritur paktin e Tiranës të vitit 1927 që skadonte atë vit (1932) dhe duke rishikuar marrëveshjen tregtare me Romën, e cila nuk shihej me simpati nga qarqet afariste vendase.

Duke analizuar gjendjen e brendshme politike në Shqipëri, Ali Kelmendi fliste për një lëvizje të armatosur antizogiste që po përgatitej, e cila ishte e lidhur me "Bashkimin Kombëtar". Ai shtonte se shpresat për sukses qenë "shumë të mëdha nëse Bashkimi Kombëtar do të mundi të zgjeronte influencën e tij në ushtri". Përkundrazi, njoftonte ai, KONARE-ja nuk kishte asnjë organizatë në Shqipëri. Përveç kësaj, ai nënvizonte se KONARE-ja nuk mund të kishte sukses në Shqipëri po të mbetej në programin e saj "nacional-revolucionar", mbasi të gjitha organizatat politike me një program

të tillë kishin tradhëtuar. KONARE-ja mund të kishte sukses, përfundonte A. Kelmendi vetëm nëse pajtohej me dëshirat e masave popullore, të cilat kërkonin një organizatë komuniste, meqënëse dhe vet Fan Noli "ishte shumë i popullarizuar ndër shtresat e ulta si komunist". Ai shkruante tekstualisht:

"Të gjitha organizatat nacionale, të cilat janë ngritur në Shqipëri, gjer më 1925, kanë tradhëtuar masat... Fan Noli është shumë i popullarizuar (në Shqipëri) ndër shtresat e ulta, ngase njihet si komunist. KONARE-ja edhe ajo është e njohur në Shqipëri dhe gëzon një popullaritet, jo si një organizatë nacional-revolucionare, por si një lëvizje komuniste".⁶²

Siç dihet, kryengritja për të cilën flet A. Kelmendi dështoi, mbasi "Organizata e Fshehtë" u diktua nga policia zogiste para shpërthimit të kryengritjes. Anëtarët e saj u arrestuan, u burgosën dhe u dënuan nga gjyqi politik me burgime të ndryshme (gusht 1932). Ndër ta u dënuan edhe krerët e organizatës çlirimiste të Vlorës. Midis shtatë vetave që u dënuan me vdekje ishin dhe tre anëtarët e organizatës së majtë të KONARE-së (Skender Muço nga Tragjasi, Murat Myftari nga Tërbaçi dhe Hysni Alushi nga Lepenica), dënim i cili nuk u ekzekutua mbasi A. Zogu dekretoi në fillim uljen e dënimit dhe disa vite më vonë, faljen e tyre.

Nga raporti i A. Kelmendit spikatin dy elementë të cilët duhet të kihen parasysh për të kuptuar historinë e mëvonshme të lëvizjes së majtë në Shqipëri.

E para, vizioni mbi gjendjen social-ekonomike që kishin anëtarët e Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, i parashtruar qartë në raportin e S. Maleshovës, më 1929, nuk ishte i saktë. Sipas pohimit që bëri vetë A. Kelmendi, në Shqipëri ndërmarrjet industriale kapitaliste ishin të kufizuara, numri i punëtorëve shumë i pakët, niveli i tyre ideologjik tepër i ulët. Punëtorët qenë në përgjithësi fëmijë. Ai shkruan tekstualisht:

"Ne kemi kujtuar p.sh. se në fabrikën e duhanit Tarabosh (të Shkodrës) punojnë rreth 100 punëtorë, kurse në të vërtetë ata mezi janë 20, prej të cilëve një pjesë e madhe fëmijë. Në fabrikën e Trikotazhit, Korçë kemi kujtuar se punonin 50 punëtorë, në të vërtetë ata mezi janë 10-15 fëmijë. Po atë gjë mund të themi dhe për ndërmarrjet e tjera. Punëtorët e ndërtimit janë pothuajse të gjithë fshatarë sezonalë".

Këto fakte, vazhdon ai, e bënin të vështirë punën në ndërmarrjet kapitaliste, ku duhej të ishte fusha kryesore e betejës së një organizate komuniste.

E dyta, terreni i punës së komunistëve detyrimisht u shtri në rradhët e

⁶² A. Kelmendi. Nga raporti i tij mbi gjendjen politike në Shqipëri, mbajtur më 5 mars 1932. Në: AQSh. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Fondi 15, Lista 1, Dosja 19.

zejtarëve, të cilët në shumicën e rasteve ishin vetë pronarë të punishteve, kurse vetëm një pjesë e vogël e tyre punonin si çirakë në pronarët e punishteve zejtare. Këtë e pohon vetë A. Kelmendi kur shkruan se "Tani për tani ne po mbështetemi kryesisht mbi zanatçinjtë (zejtarët - K.F.), të cilët janë elementi që na qëndron më afër dhe që është ideologjikisht më i përparuari". Zejtarët nuk shfrytëzoheshin si punëtorët me mëditje nga pronarët kapitalistë, siç kërkohej nga teoria dhe praktika marksiste, por nga kriza ekonomike në përgjithësi dhe nga konkurrenca e prodhimit të huaj (kryesisht italian), e cila prekte jo vetëm pagën e çirakeve, por edhe të ardhurat e mjeshtrit zejtar. Lufta për të tërhequr këtë masë zejtarësh në frontin e lëvizjes komuniste, nuk mund të zhvillohej me etiketat e luftës klasore marksiste, siç kishte shpallur Grupi Komunist Shqiptar i Bashkimit Sovjetik, por me programin e KONARE-së, respektivisht të Komitetit të Çlirimit Nacional, për një luftë kundër imperializmit të huaj, e cila i kishte krijuar asfiksi ekonomisë së vendit.

Një element i tretë që del nga raporti i tij i dytë (7 mars 1932) është pohimi i tij se:

"Puna jonë bëhet jashtëzakonisht e zorshme nga mungesa e literaturës komuniste. Niveli ideologjik i shokëve tanë është jashtëzakonisht i ulët. Shumë ndër ta, të cilët kuptojnë vetëm shqip, s'kanë lexuar akoma në jetën e tyre asnjë broshurë komuniste edhe nuk kanë asnjë kuptim të qartë mbi programin dhe taktikën tonë. Prandaj është urgjente të botohen sa më shpejt disa broshura dhe të dërgohen në vend".

Duhet shtuar në fund se A. Kelmendi i qëndronte besnik tezës staliniste se një organizatë komuniste mund të merrte pjesë në një lëvizje "demokratike" për përmbysjen e regjimit zogist, jo kur ajo zhvillohej me etiketën "nacional-revolucionare", por vetëm nëse ajo dilte haptaz me platformën demokratike-revolucionare, veç kësaj nëse në drejtimin e saj do të mbizotëronte organizata komuniste. Kjo është arsyeja përse ai mbajti qëndrim të ftohtë ndaj "Organizatës së Fshehtë" të Vlorës, ndonëse ajo synonte përmbysjen e regjimit totalitarist të Zogut.

Pra vlerësimi i shprehur nga Ali Kelmendi në raportin drejtuar Kominternit, më 5 mars 1932, se kryengritja antizogiste në Shqipëri do të kishte sukses po të udhëhiqej nga një organizatë komuniste ose nga KONARE-ja, nëse ajo hiqte dorë nga etiketa "nacional-revolucionare" dhe shpallte një program komunist - ishte një vlerësim kimerik. Ai ishte kimerik mbasi siç shkruan vetë A. Kelmendi, në raportin e tij drejtuar Kominternit, më 7 mars 1932, idetë komuniste, në kuptimin e tyre të mirëfilltë, ashtu siç i kishte në kokë Ali Kelmendi, pra në vështrimin e diktaturës së proletarietit, në Shqipëri nuk njiheshin me saktësi. Si rrjedhim, për shumicën dërrmuese të popullsisë shqiptare idetë komuniste mbeteshin ide pa përmbajtjen e tyre konkrete.

KREU VII

ORVATJA E PARË PËR THEMELIMIN E PARTISË KOMUNISTE MBLEDHJA E DËSHNICËS (14 GUSHT 1934)

Sekretariati Ballkanik i Kominternit, i kryesuar nga Gjergj Dimitrovi, nuk mund të gjente një militant më dogmatik se Ali Kelmendi për të zbatuar vijën bolshevike në lëvizjen e majtë shqiptare, pra për të formuar një parti plastelinë, sipas modelit të projektuar në Moskë, pra një parti pa lidhje me historinë e Shqipërisë, pa një ideologji komuniste të përshtashme për rrethanat shqiptare dhe pa matur puls të dinamikës shoqërore të vendit.

Sikurse u tha, para se të rikthehej në Shqipëri Ali Kelmendi pati, në prill 1932, takim me Gjergj Dimitrovin, në Berlin. Këtë radhë udhëheqësi i Sekretariatit Ballkanik të Kominternit i dha atij porosi që të formonte jo Partinë Komuniste Shqiptare, por një "qendër organizative" komuniste me tre anëtarë, madje caktonte që dy prej tyre të ishin A. Kelmendi dhe S. Shpuza, kurse i treti një militant vendës. Në raportin që i drejtoi më 14 dhjetor 1936 Seksionit Ballkanik të Kominternit, A. Kelmendi shkruan:

"Në prill 1932 (pasi u largua nga Berlina - K.F.)⁶³ shkova për në Shqipëri me porosi të shokut Dimitrov që të krijojmë atje një qendër organizative të veprimtarisë komuniste. Në qendrën organizative do të bënte pjesë, veç meje, në marrëveshje me shokun Dimitrov edhe shoku Tabajev (S. Shpuza - K.F.) si dhe një shok i tretë që do të kooptohej nga rradhët e komunistëve, që ndodheshin në Shqipëri. Qendra organizative do të kishte këto detyra: a) Me qëllim që të formohej një parti komuniste duhej të organizohej lëvizja komuniste në Shqipëri, të krijoheshin grupet komuniste dhe të botohej një buletin. b) Të organizoheshin punëtorët dhe të krijoheshin një lëvizje e bashkimeve profesionale në Shqipëri".

Ali Kelmendi njofton gjithashtu se Lazar Fundo, Sejfulla Maleshova dhe Tajar Zavalani ishin porositur të punonin për programin e Komitetit të Çlirimit Nacional. Pastaj shton se edhe militantët e ngarkuar për organizimin e Partisë Komuniste (A. Kelmendi, S. Shpuza) kishin porosi të bashkëpunonin me ta.

⁶³ Në të vërtetë Ali Kelmendi u largua nga Berlina në prill 1932, por pasi qëndroi disa kohë në Turqi, zbriti sikurse u tha, në Durrës, në qershor të atij viti.

Më 1933 lëvizja e majtë në Shqipëri bëri hapa të tjera përpara. Dy qenë faktorët kryesorë që ndikuan në zhvillimin e saj me me hov. E para, kriza ekonomike botërore, e cila në Shqipëri ndikoi në thellimin e mëtejshëm të varfërisë së vendit. E dyta, trualli më i favorshëm që gjetën në Shqipëri idetë e majta që përcillnin organet e shtypit evropian ose që sillnin emigrantët shqiptarë, disa nga të cilët u riatdhesuan për shkak të mbylljes së fabrikave në vendet kapitaliste. Por ndërsa kushtet objektive çonin në rritjen e lëvizjes së majtë, militantët komunistë shqiptarë që erdhën në emër të Kominternit, e thelluan më tej te komunistët vendës çoroditjen e mëparshme ideologjike dhe politike për arsye se ata sollën me vete divergjencat politike dhe ideologjike që ishin zhvilluar në emigracion midis bolshevikëve dhe çlirimistëve. Si rrjedhim, ato sollën jo bashkimin, por përçarjen e mëtejshme, midis tyre. Kështu p.sh. ndërsa Ali Kelmendi përpigjej t'i tërhiqte militantët vendës në platformën sektariste "bolshevike", Halim Xhelo përcillte tek simpatizantët e tij platformën "çlirimiste" të bashkëpunimit të komunistëve me demokratët antizogistë për vendosjen e një regjimi demokratik përparimtar në Shqipëri. Pati gjithashtu nisma për t'i zbutur, pak a shumë, keto divergjenca duke krijuar platforma të ndërmjetme, si me thënë, as krejtësisht bolshevike, as krejtësisht çlirimiste.

Në një raport drejtuar Kominternit, më 6 prill 1933, L. Fundo duke folur për lëvizjen komuniste në Shqipëri, vinte në dukje divergjencat, për të mos thënë konfliktin që zhvillohej midis D. Godellit, përfaqësuesi i komitetit të Çlirimit Nacional në Shqipëri dhe Ali Kelmendit, i dërguari në Shqipëri i Sekretariatit Ballkanik të Kominternit, i cili ishte përkrahës i platformës bolshevike. Ai shkruante:

"Ka një konflikt midis grupeve komuniste dhe shokëve udhëheqës të organizatës sonë. Lodani (D. Godelli - K.F.) ankohet nga shoku Ali (Kelmendi - K.F.), i cili me sa duket bojkoton punën e organizatës sonë dhe tregon një sektarizëm dhe një frymë konspirative të ekzagjëruar që paralizon aktivitetin revolucionar të shokëve. Aliu, përkundrazi, e qorton Lodanin për qëndrimin e tij oportunist ndaj lëvizjes nacional-revolucionare. Ne nuk jemi akoma në gjendje të gjykojmë se kush prej të dyve ka të drejtë. Qendra revolucionare duhet të ndërhyjë. Tabajevi përfitoi nga amnistia. Ai rron në Shkodër".⁶⁴

Veç kësaj, rritja e lëvizjes së majtë në Shqipëri u dha mundësi edhe elementeve të vetëquajtur komunistë, emigrantë të ardhur kryesisht nga Greqia, të cilët prunë me vete idera të majta, por anti-kominterniste, ose nga Franca, ndër ta edhe intelektualë, të cilët kishin përvetësuar pikëpamje të social-demokracisë perëndimore. Në lidhje me përshtjellimin politik, taktik dhe organizativ të komunistëve shqiptarë të këtyre viteve, flitet në një raport

të L. Fundos, drejtuar më 3 prill 1935, Sekretariatit Ballkanik të Kominternit, me titull "Mbi gjendjen e punës tonë në drejtim të organizimit të Çlirimit Nacional (Komiteti i Çlirimit Kombëtar) dhe në drejtim të krijimit të Partisë Komuniste në Shqipëri, më 3 prill 1935". Lazar Fundo, i cili ndërkohë kishte braktisur platformën e bolshevikëve dhe kishte përqafuar atë të çlirimistëve, pra ishte bashkuar me Halim Xhelon, shkruante ndër të tjera:

"Pas riorganizimit të Grupit Komunist Shqiptar në vitin 1930, një sërë shokësh u dërguan në atdhe për të punuar në mënyrë individuale dhe në drejtim të lëvizjes nacional-revolucionare, si edhe në drejtim të krijimit të partisë komuniste. Midis atyre që punonin për krijimin e partisë komuniste (pra sipas platformës bolshevike - K.F.) dhe atyre që punonin në drejtim të lëvizjes nacional-revolucionare (pra në bazë të platformës çlirimiste - K.F.), nuk ka patur asnjë lidhje organizative. Bile, edhe midis atyre që punonin në drejtim të partisë komuniste nuk ka patur asnjë lidhje organizative, secili punonte për vete, duke zbatuar vijën e tij, shpeshherë në kundërshtim me vijën e tjetrit".⁶⁵

Por këtë radhë, policia shqiptare, e cila ndërkohë ishte vënë në dijeni të lidhjeve të tij të fshehta me Qendrën Komuniste Botërore, siç cilësohej në atë kohë Kominterni, kur Ali Kelmendi u riatdhesua (qershor 1932), nuk e burgosi, por as e lejoi të qëndronte në Tiranë. Si kosovar, qeveria e Tiranës i kërkoi ta zgjidhte vetë selinë e vendbanimit të detyrueshëm (internimin). A. Kelmendi zgjodhi Korçën, aty ku terreni për veprimtari komuniste premtonte më tepër sukses.

Hartën organizative dhe ideologjike të rrymave të ndryshme që u shfaqën në lëvizjen komuniste shqiptare në vitet 1933-1934, për mungesë burimesh dokumentare të kohës, për fat të keq, nuk e njohim. Kemi vetëm njoftime në bazë të kujtimeve të shkruara më vonë, ose stigmatizime lakonike, pa argumente dhe pa hollësira, të Enver Hoxhës ose të shprehura në Historinë e Partisë së Punës të Shqipërisë (botuar nga Instituti i Studimeve Marksiste Leniniste).

Sipas botimeve të Enver Hoxhës dhe të P.P.Sh.-së, më 1934 në Shqipëri si organizatë e mirëfilltë komuniste ishte vetëm Grupi Komunist i Korçës. Grupi Komunist i Tiranës nëto nuk zihet fare në gojë. Arsyet kuptohen po të kemi parasysh se kryetari Hasan Reçi dhe disa nga krerët e tij më vonë kishin hyrë në mëri të Enver Hoxhës, si armiq të P.P.Sh.-së. Në fakt, më 1934 Grupi Komunist i Tiranës ndodhej në kulmin e veprimtarisë së vet. Në "qendër" të grupit bënin pjesë Hasan Reçi (kryetar), Mustafa Gjinishi, Uan Filipi, Mustafa Kaçaçi, Zija Kambo. Grupi kishte celula në Elbasan, Fier,

⁶⁴ L. Fundo. Mbi gjendjen e punës sonë në drejtim të organizimit të "Çlirimit Nacional" dhe në drejtim të krijimit të partisë komuniste në Shqipëri. Lyon, 3 prill 1935. Në: A.Q.Sh. Grupi Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik, nr. 16, lista 1, dosja 30. Shih Shtojcën nr. 30.

Krujë, Peqin. Megjithatë kontaktet që kishte krijuar me Ali Kelmendin, preferencat ideologjike dhe politike të grupit anonin nga çlirimistët. Janë pikërisht celulat e këtij grupi për të cilat Lazar Fundo shkruan në raportin e tij se në Shqipëri ishin formuar grupe militantësh të Komitetit të Çlirimit Nacional si: në Tiranë, Elbasan, Peqin, Korçë, Berat, Vlorë, Përmet, Tepelenë e gjetkë, të cilët tani kishin lidhje me K.Ç.N.-në nëpërmjet Demir Godellit. Madje, më 1933 kur Grupi Komunist i Korçës nuk ishte ende në dijeni të policisë, të paktën një nga celulat e Grupit Komunist të Tiranës ra në gjurmët e saj. Në këtë celulë, njëra prej atyre që drejtohej nga vetë Hasan Reçi, benin pjesë Anastas Plasari (nëpunës), Kolë Berisha (gazetar) dhe Pjetër Deda (përkthyes në Legatën Spanjolle Republikane). Në kujtimet e tij, Pjetër Deda i cilëson pjestarët e kësaj celule si "antizogistë dhe pro marksistë". Ai shkruan gjithashtu se: "Ne na bashkonte vetëm bindja e përbashkët se, si të rinj demokratë duhej të luftonim për një Shqipëri demokratike dhe për një shoqëri më të drejtë... Në atë kohë na kishin rënë në dorë disa botime dhe materiale marksiste që ne i lexonim për vetë informimin tonë dhe jo me qëllim shpërndarjeje për përhapjen e ideve marksiste". Janë dëshmi që ndriçojnë vizionin e simpatizantëve të platformës "çlirimiste". Pavarësisht se me veprimtarinë e tyre ata nuk paraqisnin ndojnë rrezik për regjimin zogist, anëtarët e celulës përfshirë dhe Hasan Reçin u arrestuan. Por pasi nuk u gjetën prova që komprometonin veprimtarinë e tyre politike, disa muaj më vonë u lanë të lirë".

Ndërkohë ishte formuar një grup i ri komunist me oficerë (Grupi Komunist i Oficerëve) ku benin pjesë: Asim Vokshi, Bedri Spahiu, Tahir Kadareja, Hulusi Spahiu, Todi Naço, Lec Bengliani, Islam Plugu (Prizreni), Lutfi Koloneci, Dali Ndreu, Esat Ndreu, Ikbali Shaplllo, Mehmet Bajraktari, Hamdi Frashëri etj. Sipas Ali Kelmendit, grupet komuniste, tashmë të krijuara në Shqipëri, ishin të mjaftueshme për të vënë në jetë porosinë e Gjergj Dimitrovit, pra për të formuar Qendrën Organizative, e cila të merrte përsipër barrën e themelimit të Partisë Komuniste Shqiptare.

Meqënëse të dy grupimet komuniste në emigracion, edhe pse të ndarë në bolshevike dhe çlirimistë, vepronin ende nën ombrellën e Kominternit, Ali Kelmendi mori porosi nga Gjergj Dimitrovi që komunisti vendës, anëtar i tretë i "qendrës organizative" të ishte mundësisht i krahut çlirimist. Tashmë si gurët e shahut edhe militantët e dy platformave kishin ndërruar vendin, madje edhe fushat, por jo lojën. Sejfulla Maleshova, Koço Tashko, Ali Kelmendi i qëndruan besnik platformës bolshevike, kurse Lazar Fundo, Tajar Zavalani, Demir Godelli, kaluan në platformën çlirimiste të Halim Xhelos. Në suazën e kësaj harte shanset për t'u përfshirë si anëtar i tretë i "qendrës organizative", Ali Kelmendi i pa te Hasan Reçi, të cilin e ka çmuar si:

Anëtarë të Qendrës së Grupit Komunist të Tiranës më 1933

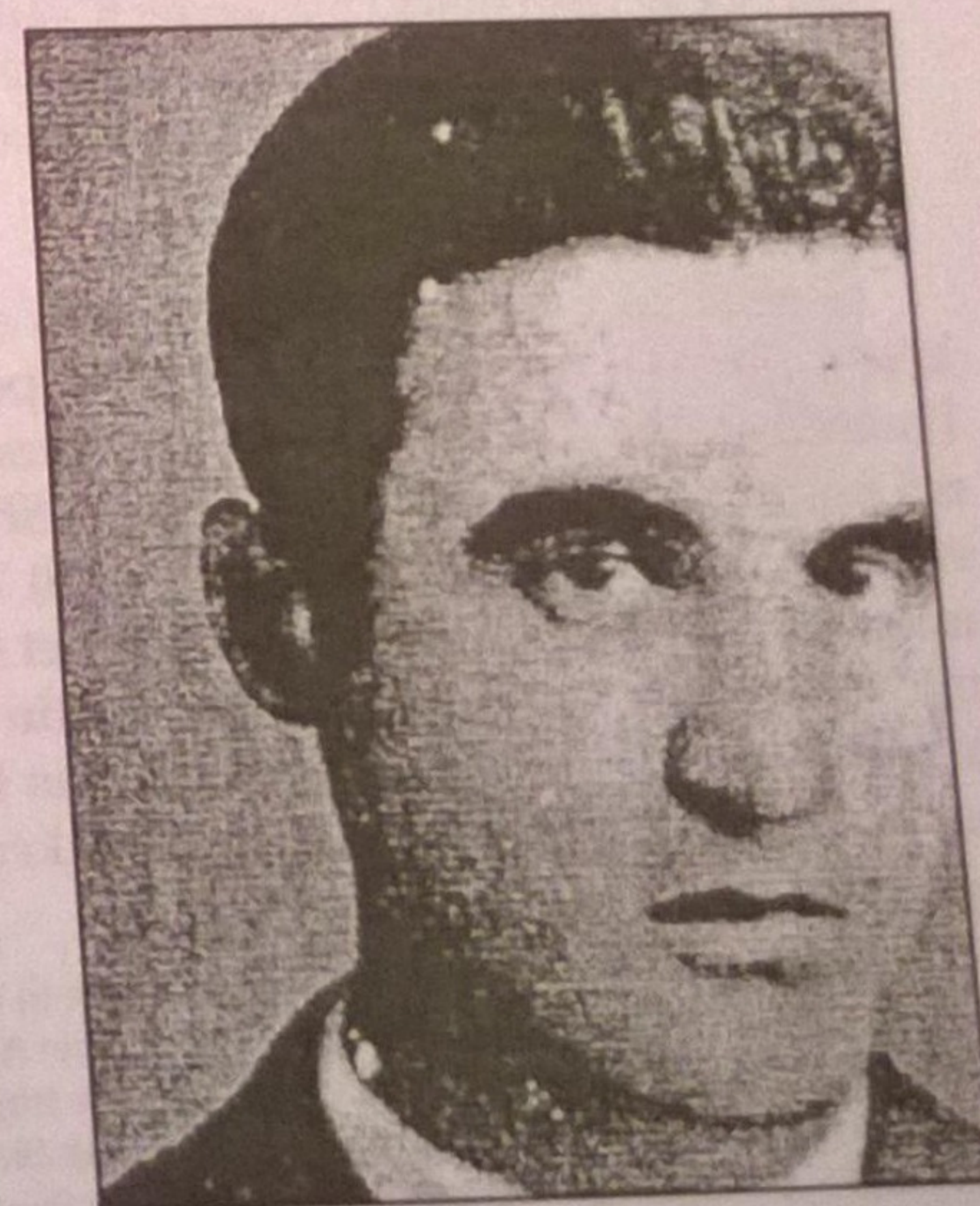
Hasan Reçi

Mustafa Gjinishi

Uan Filipi

Mustafa Kaçaçi

"Një komunist shumë aktiv dhe organizator i grupeve komuniste në Tiranë dhe në Krujë, me të cilin unë kisha patur kontakte dhe kisha bashkëpunuar dhe në vitet 1930-1932. Unë vendosa që këtë shok ta kooptoj si anëtar i Qendrës organizative dhe e ngarkova të marrë kontakt me shokun Tabajev (në Shkodër - K.F.), i cili duhej të legalizohej (shoku Tabajev tre vjet rresht kishte mbetur ilegal dhe nuk kishte zhvilluar asnjë farë aktiviteti) dhe të fillonte punë për krijimin e një lëvizje komuniste në qytetin e Shkodrës".⁶⁶

Për të vënë në jetë direktivën e Kominternit, formimin e "qendrës organizative", Ali Kelmendi organizoi një mbledhje të posaçme, në të cilën u thirrën për të marrë pjesë gjashtë veta – tre nga militantët e emigracionit, dikur anëtarë të Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik (A. Kelmendi, S. Shpuza, D. Godelli) dhe tre nga militantët vendës (H. Reçi, Dh. Fallo, Y. Dishnica).

Për këtë mbledhje, e cila u zhvillua më 14 gusht 1934 në një lëndinë të fshatit Dishnicë, pranë Korçës, kemi katër dëshmi historike. Tri prej tyre janë nga tre pjesëmarrës të mbledhjes (A. Kelmendi, Y. Dishnica, D. Godelli), kurse njoftimin e kartërt e kemi nga Lazar Fundo, i cili edhe pse ndodhej në Paris, si duket i informuar nga shokët e vet të Korçës, njoftonte Kominternin për ngjarjen, gjashtë muaj më vonë (3 prill 1935).

Në raportin e vet, e cila është dëshmia më e hershme, L. Fundo njoftonte:

"Deri sot në vend nuk ka një qendër të vetme organizative, që të bashkojë punën e komunistëve në Shqipëri. Vetëm në gusht të vitit 1934 u bë një mbledhje e elementeve drejtues të komunistëve shqiptarë, në të cilën u mor vendim të thirret Kongresi Themelues, në nëntor të vitit 1935".⁶⁷

Relacioni i Ymer Dishnicës mban datën 9 prill 1936. Nga sa thuhet në këtë raport del se kur në vjeshtë 1934, pas pushimeve verore ishte kthyer në Francë për të vazhduar studimet universitare ai i kishte drejtuar Kominternit një raport mbi lëvizjen komuniste në Shqipëri, i cili pa dyshim, përmbante edhe hollësira mbi mbledhjen e gushtit 1934. Por këtë relacion ne nuk kemi mundur ta shtiem në dorë. Madje ai flet edhe për një relacion tjetër, drejtuar më vonë Kominternit (ndoshta në vitin 1935), të cilin ne gjithashtu nuk e kemi gjetur. Megjithatë në këtë relacion të tretë (9 prill 1936), ai e zë përsëri në gojë mbledhjen e gushtit, por shkruan për të tepër shkurt. Ai thotë tekstualisht:

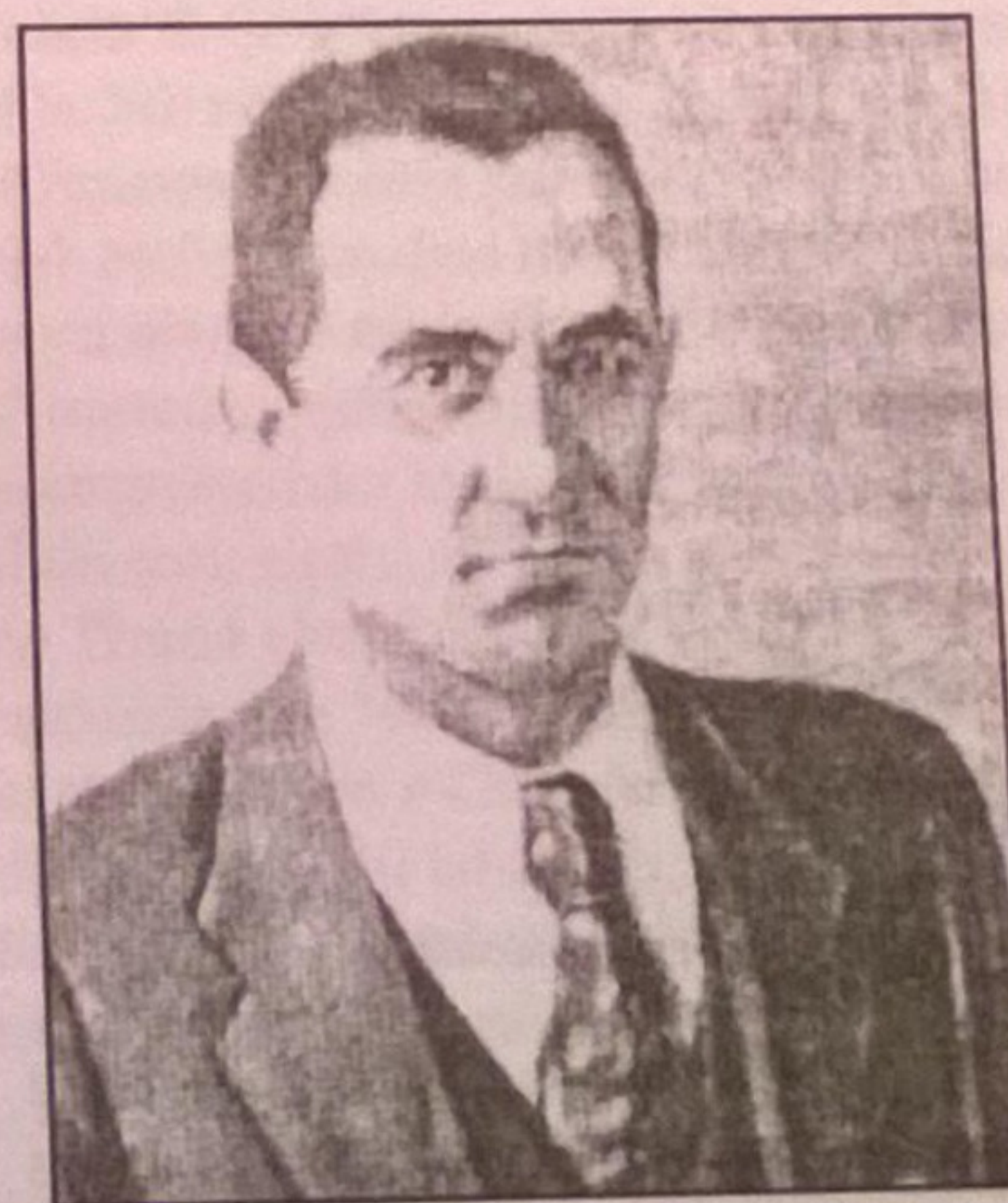
⁶⁶ A. Kelmendi. Nga raporti i tij mbi aktivitetin e tij dhe të Grupeve Komuniste në Shqipëri gjatë viteve 1932-1936, mbajtur më 14 dhjetor 1936. Në: A.Q.Sh. Fondi: Dokumente të Kominternit për Shqipërinë, nr. 15, lista 1, dosja 25 (Ribotuar me fragmente në: A. Kelmendi. Botim i Institutit të Historisë së Partisë, Tiranë 1960, ff. 28-40). Shih Shtojcën nr. 39.

⁶⁷ L. Fundo. Mbi gjendjen e punës sonë në drejtim të organizimit të "Çlirimit Nacional" (Komiteti i Çlirimit Kombëtar) dhe në drejtim të krijimit të Partisë Komuniste të Shqipërisë, më 3 prill 1935. Në: A.Q.Sh. Fondi: "Grupi Komunist Shqiptar në B.R.S.S.". Nr. 16, Lista 1, Dosja 30. Shih Shtojcën nr. 30.

"Në Shqipëri nuk ka P.K. të njohur zyrtarisht nga Kominterni. Ka grupe shokësh që zhvillojnë një farë aktiviteti pak a shumë të rëndësishëm. Në gusht 1934 është mbajtur një mbledhje në rrethinat e Korçës. Kjo mbledhje ishte e përbërë nga gjashtë shokë, nga të cilët emigrantë të vjetër politikë që kanë kaluar disa vite në B.R.S.S. Këta tre shokë janë: Tabajevi, Lodani dhe Kel. (Selim Shpuza, Demir Godelli dhe Ali Kelmendi - K.F.) dhe tre të tjerë janë: Reçi (Hasan Reçi - K.F.), përgjegjësi i Grupit të Tiranës, një përgjegjës i Grupit të Korçës (Dh. Fallo - K.F.) dhe unë. Kur u ktheva në Francë bëra një raport për këtë mbledhje dhe në janar 1935 këtë raport ia dhashë përgjegjësit të rajonit të Lionit të P.C.F. (Partisë Komuniste Franceze - K.F.) për t'ia dërguar Sekretariatit Ballkanik të Kominternit. Midis çështjeve të tjera ngrija nevojën urgjente për të shtrirë punën në tërë vendin, nevojën e shtypit dhe literaturën revolucionare. Shoku Reçi na vuri në korent mbi situatën politike të brendshme dhe përpjekjet e opozitës së diktaturës së Zogut. Ngriti dhe nënvizoi çështjen e formimit të një grupi opozitar, i cili disa kohë më vonë, shpërtheu Lëvizjen e Fierit".⁶⁸

Ali Kelmendi nga ana e vet në raportin e gjatë drejtuar Kominternit, më 14 dhjetor 1936, ku ai përshkruan veprimtarinë që kishte zhvilluar pas rikthimit në Shqipëri (1932) deri në 1936, njofton gjithashtu shkurtimisht:

"Në gusht 1934 në qytetin e Korçës u mbajt një konferencë, në të cilën veç meje, shokut Reçi dhe dy shokëve nga Qendra e qytetit të Korçës, morën pjesë edhe shokët Lodani (D. Godelli - K.F.) dhe Tabajevi (S. Shpuza - K.F.). Konferenca vendosi: Puna e organizimit të lëvizjes komuniste të zhvillohet ndër qendra dhe prefektura, ku nuk ka asnjë organizatë komuniste si në Shkodër dhe në gjithë Shqipërinë e

Ali Kelmendi

Hasan Reçi

⁶⁸ Ymer Dishnica. Letër dërguar nga Lioni Kominternit sëbashku me letrën e një emigranti shqiptar në Bari, më 9 prill 1936 Seksionit Ballkanik të Kominternit që merret me çështjen ballkanike. Në: A.Q.Sh. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Nr. 15, Lista 1, Dosja 16. Shih Shtojcën nr. 35.

Selim Shpuza

Ymer Dishnica

Dhimitër Fallo

Demir Godelli

Veriut, në Vlorë, Gjirokastrë e gjetkë për të pregatitur terrenin për thirrjen e një kongresi kushtetues të partisë komuniste... Të përkthehen disa broshura komuniste dhe të shpërndahen".⁶⁹

⁶⁹ A. Kelmendi. Nga raporti i tij mbi aktivitetin e tij dhe të Grupit Komunist Shqiptar gjatë viteve 1932-1936, mbajtur më 14 dhjetor 1936. Në: A.Q.Sh. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Nr. 15, lista 1, dosja 25.

Njoftime më të hollësishme, ndonëse në formë kujtimesh, të hartuara më tepër se një çerek shekulli më vonë, i jep Demir Godelli, gjithashtu pjesëmarrës i mbledhjes së Dishnicës. Duhet patur parasysh se D. Godelli (me pseudonimin Lodani) kishte ardhur në Shqipëri, në gusht 1932, si i dërguari i Komitetit të Çlirimit Nacional (më saktë i fraksionit komunist të Komitetit), për të siguruar lidhjen e komunistëve shqiptarë me organizatat demokratike antizogiste dhe kishte porosi që në bashkëpunim me H. Reçin, T. Zavalanin dhe R. Këlliçin të zbatonte programin e çlirimistëve për pjesëmarrjen e tyre në lëvizjen antizogiste, madje edhe në ndonjë kryengritje të armatosur, nëse ajo do të kishte program demokratik përparimtar. Në kujtimet e veta të shkruara më 1961, kur ai nuk kishte mundësi të shfaqte lirisht mendimet dhe vlerësimet e veta, thotë:

"Më dt. 14 gusht 1934 ndërmjet disa pemëve të një fushe pranë katundit Dishnicë të Korçës u mbajt një mbledhje e fshehtë, në të cilën morën pjesë këta shokë komunistë: Selim Shpuza, për prefekturën e Shkodrës, Hasan Reçi, për prefekturën e Tiranës, unë, Demir Godelli, për prefekturën e Elbasanit, Ali Kelmendi, Dhimitër Fallo dhe Ymer Dishnica (ky i fundit, asokohe student për mjeksi në universitetin e Lionit) për prefekturën e Korçës. Në këtë mbledhje u bë bilanci i veprimtarisë së komunistëve dhe i grupeve komuniste të Vëndit tonë, ku u konstatua që deri në atë kohë ekzistonin grupe komunistësh ilegale në qytetet Korçë, Krujë, Elbasan, Peqin e Fier. Në këtë mbledhje u konstatua se më i madhi i këtyre grupeve ishte ai i Korçës. Me sa mbaj mend unë, shokët e Korçës na siguruan asokohe se në Korçë kishin tre celula; u rekomandua të shtohesh edhe më aktiviteti komunist në Shqipëri e të formoheshin celula të tjera komuniste në ato vende, por që kishte mundësi të formoheshin të tilla. Me këtë rast u porosit në mënyrën më rigoroze sh. Selim Shpuza që të përpiquej të formonte celula komuniste në Shkodër, ku sipas pohimit të tij me plot sinqeritet, nuk ekzistonin deri në atë kohë; u vendos që brenda muajit gusht (sic!) të vitit 1935 të mbahej një mbledhje më e gjerë ilegale në Pogradec ose në plazhin e Durrësit, ku të merrnin pjesë delegatët e çdo nënprefekturë e prefekturë që ndodheshin celula komuniste e ku të shpallej formimi i P.K.Sh.-së... Kur mbaroi diskutimi i tri pikave të shënuara sipër, në pikën të ndryshme e mori fjalën sh. Hasan Reçi ku na njoftoi se në Tiranë ekzistonte një organizatë e fshehtë nacionaliste, e cila kishte për qëllim rrëzimin me forcë të regjimit të Zogut. Hasani shtoi se mbledhjet e rastit bëheshin natën në zyrën e Drejtorisë së konviktit privat Vaso Pasha, godinë e Dino Hoxhës, drejtori i të cilit ishte Ali Shefqet Shkupi, ish oficer madhor në pension dhe Hasan Reçi, njëri nga aksionistët e konviktit në fjalë. Mbledhjet e rastit ngandonjëherë mbaheshin edhe në shtëpinë e Ali Shefqetit që ndodhej në rrugën Tafaj, nr. 40".⁷⁰

Këto kujtime Demir Godelli i shkroi, siç u tha, në vitin 1961 në përgjigje të kërkesës që atij i drejtoi Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, pranë Universitetit Shtetëror të Tiranës. Përveç atyre që thuhet në kujtimet e tij,

⁷⁰ D. Godelli. Kujtime mbi veprimtarinë komuniste, hartuar në bazë të kërkesës së Institutit të Historisë. Tiranë 1961. Ruhet në Arkivin e Institutit të Historisë. Tiranë.

nga Demir Godelli kemi dhe disa njoftime të tjera, të shprehura në atë kohë gojarisht, të cilat siç mund të kuptohet lehtë, ai nuk mund t'i përcillte me shkrim, meqënëse atëherë Ali Kelmendi konsiderohej nga Partia e Punës një "yll" i lëvizjes bolshevike në Shqipëri, kurse Hasan Reçi një armik i marksizëm-leninizmit, pra kur nuk lejohej të thuheshin disa të vërteta, të cilat mund të konsideroheshin si gabime për të parin dhe si merita për të dytin. Nga biseda gojore të regjistruara nga autori i këtij punimi (Kr. Frashëri, i cili në atë kohë punonte në Institutin e Historisë dhe ishte i interesuar, si historian, për lëvizjet politike të paraluftës), dalin këto njoftime plotësuese se gjatë mbledhjes pati një debat të zjarrtë rreth pjesëmarrjes ose jo të grupeve komuniste në kryengritjen antizogiste që po përgatiste "Organizata e Fshehtë". Nga njoftimet që dha D. Godelli kuptohet se në mbledhje u ballafaquan dy platformat e përmendura politike dhe organizative – "bolshevike" dhe "çlirimiste", nga të cilat, të parën e parashtroi A. Kelmendi, të dytën H. Reçi. Në mbledhjen e Dishnicës H. Reçi nguli këmbë që organizatat komuniste të merrnin pjesë aktivisht në kryengritje, mbasi ishte në interesin e tyre që të përmbysen monarkia despotike e Zogut dhe të zëvendësohej me një republikë demokratike, e cila, përveç të tjerave, do ta linte të lirë veprimtarinë e majtë dhe themelimin e Partisë Komuniste Shqiptare.

Por A. Kelmendi e kundërshtoi për arsye parimore dhe organizative. Ai vuri re se kryengritja që po përgatiste "Organizata e Fshehtë" kishte karakterin e një "puçi" ushtarak dhe jo të një kryengritjeje popullore. Sipas tij komunistët në asnjë mënyrë nuk mund të merrnin pjesë në aksione të tilla, të cilat edhe nëse nuk do të dëshonin, do të sillnin në pushtet një klikë ushtarake, pra do të zëvendësonin diktaturën zogiste jo me një regjim demokratik por me një diktaturë tjetër. Siç e ka pohuar vetë A. Kelmendi, komunistët shqiptarë duhej ta përqëndronin veprimtarinë tyre, politike, ideologjike dhe organizative, sipas platformës së adoptuar nga Kominterni, d.m.th. në zgjerimin e lëvizjes komuniste në shtresat e shtypura të popullsisë, organizimin e celulave me disiplinë bolshevike dhe përgatitjen në plan të parë të revolucionit proletar. Sipas tij, komunistët duhej të merrnin pjesë në lëvizjen opozitare-borgjeze antizogiste, vetëm nëse do të siguronin drejtimin e saj, me qëllim që në fund të kryengritjes pushtetin ta merrte në dorë jo borgjezia, por klasa punëtore dhe fshatarësia e varfër, pra me kusht që në përfundim të kryengritjes të vendosej pushteti socialist. Me një fjalë, komunistët, nguli këmbë A. Kelmendi, nuk duhej të merrnin pjesë në këtë kryengritje që kishte karakterin e një "puçi" ushtarak pasi nuk do të siguronin asnjë përfitim politik prej saj.

Hasan Reçi, përkundrazi, nguli këmbë deri në fund në tezën e Komitetit të Çlirimit Nacional se, derisa të krijoheshin kushtet për revolucionin socialist,

pra derisa të zhvillohej kapitalizmi dhe klasa punëtore në nivelin që kërkonte një revolucion socialist, vetë përmbysja e monarkisë zogiste ishte një fitore e madhe. Pavarësisht se nuk pajtoheshin plotësisht me programin politik të "Organizatës së Fshehtë", ky rast, theksuan ata, nuk duhej lënë pa shfrytëzuar.

Përkundrazi, Ali Kelmendi me miratimin e dy shokëve të tjerë, mbrojtën me këmbëngulje tezën "bolshevike". Megjithatë, duke parë këmbënguljen e Hasan Reçit dhe të komunistëve çlirimistë, A. Kelmendi formuloi një zgjidhje të mesme. Sipas saj, militantët komunistë mund të merrnin pjesë në kryengritjen antizogiste të drejtuar nga "Organizata e Fshehtë" si "individë", por jo si "organizatë" kominterniste. Këtë zgjidhje Ali Kelmendi e ka shprehur në raportin që i ka drejtuar Kominternit, më 14 dhjetor 1936 në këtë mënyrë:

Shoku Hasan Reçi të ngarkohet të hyjë në Organizatën e Fshehtë⁷¹ që të bëjë lidhje me këtë organizatë, të jetë në kontakt me ngjarjet atje dhe në rastin e një kryengritjeje të marrë pjesë në atë si një forcë independente dhe me një program të vetëm. Ky program u bisedua dhe u pranua në konferencë (një Republikë Popullore Demokratike, anulimin e gjithë marrëdhënieve skllavëruese me Italinë fashiste, zhdukjen e monopoleve dhe koncesioneve, amnisti, etj.).

Përveç këtij, Mbledhja e Dishnicës mori edhe dy vendime të tjera të rëndësishme.

E para, formoi "qendrën organizative" komuniste, në të cilën morën pjesë Ali Kelmendi, Hasan Reçi dhe Selim Shpuza. Në lidhje me "Qendrën Organizative" kuptohet se H. Reçi u pranua si anëtar i tretë i saj, por nuk del përfundimisht qartë nëse ai u zgjodh kryetar. Ka shumë mundësi që ai të jetë zgjedhur, qoftë dhe përkohësisht kryetar i "Qendrës Organizative". Dëshmi kemi faktin se kryesia e "Grupit Komunist të Korçës", i bëri Hasan Reçi një pritje me nderime të veçanta, kur pas mbledhjes ai vizitoi kryesinë e "Grupit të Korçës", nderime që i takojnë një kryetari.

E dyta, mbledhja vendosi që në nëntor të mbledhej kongresi i parë me pjesëmarrjen e përfaqësuesve të organizatave komuniste që ishin krijuar dhe që do të krijoheshin, mundësisht në të gjitha prefekturat e vendit, i cili të themelonte Partinë Komuniste të Shqipërisë. Por sikurse do të shihet, për arsye që do të thuhet më tej, në kreun që pason, ky vendim mbeti në letër.

Mbledhja e Dishnicës i mbylli punimet e veta po atë ditë. Me sa dihet

⁷¹ "Organizata e Fshehtë" u quajt organizata e formuar, në muajin prill 1934 nga një grup oficerësh madhorë në lirim dhe nga elementë të ndryshëm antizogistë me ngjyrimet politike centriste, të cilët synonin ta përmbysnin me kryengritje të armatosur, monarkinë zogiste dhe ta zëvendësonin atë me një republikë shqiptare. Rezultati i punës së saj ishte e ashtuquajtura "Kryengritja e Fierit, e cila nga mungesa e organizimit të përshtatshëm u shtyp menjëherë po atë ditë që shpërtheu.

ky ishte takimi i parë i komunistëve të viseve të ndryshme të vendit, që kryhej në kushtet e një klandestiniteti të thellë brenda në Shqipëri. Në të njëjtën kohë ajo ishte orvatja e parë që ndërmerrej për krijimin e një qendre unike brenda në Shqipëri, qoftë dhe në përmasa të kufizuara, për të drejtuar lëvizjen komuniste drejt formimit të Partisë Komuniste Shqiptare. Por punimet e mbledhjes treguan se lëvizja komuniste në Shqipëri ishte ende në foshnjërinë e saj, se divergjencat midis militantëve komunistë ishin ende të thella dhe se ajo ishte ende e papjekur për të realizuar programin e saj, pra formimin brenda në Shqipëri të Partisë Komuniste të Shqipërisë. Si rrjedhim, ajo nuk i realizoi të tri çështjet që aty u trajtuan. Në lidhje me pjesëmarrjen në kryengritjen antizogiste, komunistët mbetën të përçarë. Madje, mbledhja e Dishnicës, e thelloi dhe më tepër, në këtë çështje parimore, përçarjen midis tyre, në "bolshevikë" dhe "çlirimistë".⁷²

Si rrjedhim, rritja e lëvizjes revolucionare në Shqipëri, në vend që të ndihmonte në formimin e një organizate të vetme të majta, e forcoi përçarjen midis tyre.

⁷² Një dëshmi për thellimin e kësaj divergjence na jep D. Godelli, i cili në kujtimet e veta shton se më vonë H. Reçi u përpoq në emër të "qendrës organizative" t'i bindte krerët e Grupit të Korçës që të merrnin pjesë në kryengritjen e Fierit. Por, siç duket nën ndikimin e A. Kelmendit, krerët e Grupit të Korçës refuzuan të merrnin pjesë, edhe si individë, në "Kryengritjen e Fierit", e cila shpërtheu në gusht 1935. Si rrjedhim, kur shpërtheu Kryengritja e Fierit "qendra organizative" vazhdoi të ishte e përçarë.

KREU VIII

PROGRAMI I ÇLIRIMISTËVE DHE REAGIMI I BOLSHEVIKËVE (1934-1935)

Pas Mbledhjes së Dishnicës lëvizja e majtë shqiptare pësoi, jo vetëm në Shqipëri por edhe në rrethet e emigracionit, përçarje të mëtejshme, nga pikëpamja politike, ideologjike dhe taktike. Përçarja u thellua edhe më tej gjatë vitit 1935. Shkak u bë nisma që mori "fraksioni" komunist që vepronte në gjirin e Komitetit të Çlirimit Nacional me në krye Halim Xhelon, Lazar Fundon dhe Koço Boshnjakun, i cili vazhdonte të mbante lidhje me Sekretariatit Ballkanik të Kominternit. Fraksioni komunist i K.Ç.N.-së vepronte në mënyrë krejt të pavarur nga grupi bolshevik, të cilin tani e kryesonte në Shqipëri Ali Kelmendi, kurse në emigracion Koço Tashko dhe Sejfulla Maleshova, i lidhur gjithashtu me Sekretariatit Ballkanik të Kominternit. Me fraksionin komunist të K.Ç.N.-së, pra me Halim Xhelon dhe Lazar Fundon, tani qenë bashkuar edhe disa nga komunistët e tjerë shqiptarë të Bashkimit Sovjetik, si Tajar Zavalani, Demir Godelli, Rexhep Çami etj. Dy qenë faktorët që shkaktuan largimin e tyre nga platforma "bolshevike". E para, bindja se platforma e Komitetit të Çlirimit Nacional i përshtatej më mirë nga pikëpamja politike, ekonomike, shoqërore dhe kulturore gjendjes së Shqipërisë, si një vend ende i pazhvilluar kapitalist dhe ende i pavarur politikisht. E dyta, dyshimet që kishin lindur tek ata se sistemi sovjetik i diktaturës së proletariatit, i zbatuar me grusht të hekurt nga Stalini, po e shpinte shoqërinë sovjetike, në kundërshtim me aspiratat e tyre demokratike, drejt një despotizmi i cili vinte vazhdimisht duke u përforcuar dhe duke u personalizuar. Midis tyre, figura më e vendosur për këtë kthesë ishte Lazar Fundo, tek i cili kishte ndikuar edhe një faktor i tretë. Dikur një simpatizant, ndonëse jo haptazi, i platformës që kishte përpunuar N. Buharini për çështjen agrare, tani ai e vlerësoi si rrugë krejtësisht të gabuar, zgjidhjen staliniste të çështjes agrare në Rusi, me anën e nacionalizimit tërësor të tokës dhe me anën e kolektivizimit me dhunë të fshatarësisë. Si rrjedhim, tani ai ishte pajtuar me teorinë që më parë e kishte kundërshtuar të H. Xhelos. Sikurse e ka trajtuar hollësisht në traktatin e vet (që do të trajtohet më tej), hartuar me porosi të Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, por që grupi nuk e gjeti me vend si zgjidhje "komuniste",

L. Fundo e shihte zgjidhjen e çështjes fshatare në Shqipëri, nëpërmjet reformës agrare demokratike, pra jo nëpërmjet nacionalizimit të tokës, por të asgjësimit pa shpërblim të pronës së madhe çifligare, private dhe shtetërore, dhe ndarjes pa shpërblim të saj, midis fshatarëve bujq dhe fshatarëve të varfër. Kjo reformë demokratike do t'i sillte Shqipërisë, sipas tij, tre përfitime: do t'i çlironte fshatarët pa tokë nga shfrytëzimi dhe fshatarët e vegjël nga varfëria; do t'i kthente tokat e papunuara në toka të punuara, në dobi të ekonomisë kombëtare dhe, e treta, do të zgjidhte përfundimisht krizën e bujqësisë shqiptare, e cila ekzistonte jo si krizë e mbiprodhimit, por si krizë e mungesës së prodhimit bujqësor. Lazar Fundo nuk kërkonte pra shtetëzimin e tokës bujqësore, siç ngulnin këmbë bolshevikët, por respektimin e pronës "private", me ndryshim të kthimit të saj nga pronë e madhe çifligare në pronë të vogël fshatare.

Lazar Fundo

Si dëshmi se komunistët e Grupit të Çlirimit Nacional ishin shkëputur përfundimisht nga platforma bolshevike, e parashtruar, më 1929, nga Sejfulla Maleshova dhe tani e mbrojtur me këmbëngulje nga A. Kelmendi, grupi botoi më 1934 broshurën programatike: "Nga Triumfi i Legalitetit në Revolucionin Popullor" (Broshurë e Komitetit të Çlirimit Nacional, Nr. 1), Gjenevë 1934, kurse një vit më vonë traktatin "Shpëtimi i fshatarëve" (Broshurë e Komitetit të Çlirimit Nacional, Nr. 2), Gjenevë 1935⁷³.

Hartuesi i të dy broshurave, të cilat dolën pa emrin e autorit, ishte Lazar Fundo, i ngarkuar, disa vite më parë, nga Grupi Komunist Shqiptar i Bashkimit Sovjetik. Në hartimin e këtyre dy broshurave Lazar Fundo pati një

ndihmë të konsiderueshme, qoftë me të dhëna faktologjike, qoftë me pikëpamje programore, nga Halim Xhelo, i cili, sikurse dëshmohej nga një letër e tij, ngarkoi që në vitin 1930, bashkëfshatarin e tij, Skënder Muçon (një nga anëtarët e Grupit Çlirimist të Vlorës), të mblidhte të dhëna faktologjike për temën.

Vepra e parë "Nga Triumfi i Legalitetit në Revolucionin Popullor" është një trajtesë doktrinale me karakter politik, ideologjik, ekonomik, shoqëror

⁷³ Broshura e parë ndodhet në Bibliotekën Kombëtare, Tiranë, kurse broshura e dytë ruhet në A.Q.Sh.. Fondi "Komiteti Nacional Revolucionar (KONARE), Nr. 1, dosja 1.

dhe taktik i lëvizjes së majtë shqiptare, jomarksiste, në të cilën komunistët e Grupit të K.Ç.N.-së mbështetën pikëpamjen se në Shqipëri nuk ekzistonin kushte për një revolucion proletar, si revolucioni bolshevik i Tetorit, por për një revolucion "popullor" radikal ose demokratik popullor që synonte ta pastronte vendin nga mbeturinat e rendit feudal, ta shpëtonte atdheun nga kthetrat e imperializmit fashist italian, të rifitonte pavarësinë kombëtare të Shqipërisë, të përmbyste regjimin monarkist të Ahmet Zogut dhe të vendoste në Shqipëri një regjim të vërtetë demokratik, i cili ta shpëtonte vendin nga kriza kronike ekonomike, ta çlironte fshatarësinë nga varfëria e tmerrshme ku ishte gozhduar, të përkrahte zhvillimin e vendit drejt një ekonomie moderne, ta mbronte klasën punëtore nga dhuna e kapitalit të egër, të shpëtonte zejtarët nga rrënimi i konkurrencës së huaj dhe të përshpejtonte zhvillimin arsimor dhe kulturor përparimtar të vendit.

Në programin politik që shpalli K.Ç.N.-ja, me të cilën mbyllet traktati, thuhet:

"Komiteti i Çlirimit Nacional është trashëgimtari i vërtetë i traditave revolucionare më të mira të popullit punëtor shqiptar, i cili ka nxjerrë nga gjiri i tij Themistokli Gërmenjët, Avni Rustemët, Bajram Currët dhe mijëra të tjerë martirë të luftave të popullit kundër dominatës së huaj dhe kundër zgjedhës së brendshme. Komiteti i Çlirimit Nacional është e vetmja organizatë politike shqiptare që ka një program të hapur, të kthjelltë, konsekuent. Ky program, principet fundamentale të të cilit janë caktuar në deklaratën e prillit 1927, është rezultati i një analize objektive të situatës së Shqipërisë, analizë të bërë atëherë nga ana e raporteve sociale-politike të brendshme, sa edhe nga ana e raporteve ekonomike e politike të jashtme. Historia e Shqipërisë, që më 1927 e ketej, është një provë se analiza teorike që kemi bërë në deklaratë, perspektivat politike që kemi shënuar dhe konkluzionet praktike që kemi hequr, kanë qenë fare të drejta. Shkurt, fjalët tona kanë dalë.

Komiteti i Çlirimit Nacional ka deklaruar shumë herë dhe deklaroi prapë se shpëtimi i popullit shqiptar do të vijë vetëm me anë të luftës revolucionare të organizuar, me fjalë të tjera, shpëtimin e tij populli shqiptar do ta bjerë vetë, duke u organizuar sa më shpejt dhe duke luftuar me armë në dorë kundër regjimit të bejlerëve. Këtë luftë do ta organizojë dhe do ta dirigjojë Komiteti i Çlirimit Nacional.

Komiteti i Çlirimit Nacional ka dënuar gjithnjë dhe do të dënojë metodat terroriste individuale. Populli shpëtimin e tij, nuk duhet ta presë kurrë nga atentatet kundër këtij ose atij nga krerët e regjimit⁷⁴, atentate, të cilat më të shumtat e herëve, i bien dëm lëvizjes revolucionare së organizuar dhe gjithnjë ngjallin në popull iluzione të kota dhe të dëmshme...

Komiteti i Çlirimit Nacional, organizata revolucionare e popullit punëtor shqiptar, po lëfton brenda në vend për të organizuar masat dhe për të shpejtuar ditën e

⁷⁴ Bëhet aluzion për atentatin që ndodhi në Vjenë kundër A. Zogut, më 20 shkurt 1931, i organizuar nga "Komiteti Kombëtar", në të cilin mori pjesë, pa lejen dhe pa dijeninë e Komitetit të Çlirimit Nacional, një nga anëtarët e tij, Azis Çami. Pjesëmarrja e tij u dënua nga K.Ç.K.-ja si një akt terrorist i papajtueshëm me parimet demokratike.

revolucionit. Revolucionin popullor kundër klasave sundonjëse të vendit dhe kundër imperialistëve të huaj në Shqipëri, Komiteti i Çlirimit Nacional do ta shpjerë gjer në konsekuencat e saj logjike të funtme. Kurorëzimi i këtij revolucioni popullor do të jetë republika e lirë e popullit punëtor. S' do fjalë se vetëm kur të përmbysen regjimet imperialiste që rrethojnë Shqipërinë dhe kur të ngrehen qeveritë e punëtorëve të fshatarëve në Ballkan e në Itali, kur Shqipëria e lirë, Kosova, Dibra e Çamëria të bashkohen e të bëjnë republikën e popullit punëtor shqiptar, vetëm atëherë, themi do të sigurohet me të vërtetë independenca kombëtare e popullit shqiptar dhe do të nisë për këtë një epokë e re përparimi ekonomik e kulturor...

Kuptohet, pra, vetvetiu se detyra e këtij Komiteti është të lëftojë që të përmbysë regjimin e gjakut e të zisë një orë e më parë dhe të ngrehë republikën e lirë dhe independente të popullit shqiptar, republikë, e cila i ka për të siguruar këtij bukë, punë dhe liri!"

Deri këtu kemi të bëjmë me një pasqyrë të gjendjes ekonomike, shoqërore, politike të Shqipërisë së viteve '30, të ngjeshur me materiale faktologjike dhe me analiza historike të trajtuara nga një optikë e çliruar nga dogmatizmi kominternist. Me sa dihet në këtë trajtesë kemi të bëjmë me orvatjen e parë që ndërmerret në fushën social-ekonomike-politike nga një analist shqiptar i rrymës së majtë. Nëse do të lexohet me kujdes kjo pjesë e punimit do të shihet se autori i saj, L. Fundo, është shkëputur nga stili burokratik i analizave "klasore" marksiste, që përmbanin trajtesat e shkollës bolshevike. Shkëputja nga formulimet bolshevike spikat me ngjyra më të forta në pjesën e dytë të punimit, ku ai parashtron zgjidhjen e krizës – zgjidhje të cilën ai e kërkon te parametrat e platformës social-demokrate. Për këtë zgjidhje në përmbledhjen programatike të trajtesës thuhet:

"Pikat kryesore të programit të Komitetit të Çlirimit Nacional janë këto:

1) Do të përmbysë regjimin e sotëm dhe monarkinë, e cila është kapaku i regjimit, edhe do të ngrehë republikën e lirë dhe independente të popullit punëtor shqiptar: të fshatarëve, të punëtorëve, të zanatçinjve, të dyqanxhinjve, intelektualëve të ndershëm, shkurt, e të gjithë atyre që rrojnë me djersën e ballit.

2) Do të verë në vend dhe do të garantojë gjithë të drejtat, gjithë lirinë e popullit, lirinë e fjalës, lirinë e shtypit, lirinë e organizimit, lirinë e mejtimit dhe lirinë e plotë të feve.

3) Do t'i japë fund njëherë e përgjithnjë sistemit feudal aziatik të çifligjeve. Pasuritë e vendit do t'u merren, pa asnjë shpërblim fare, grabitësve, bejlerëve dhe agallarëve feudalë dhe do t'u kthehen prapë atyre që i kanë pasur dhe që duan t'i punojnë: fshatarëve që s'kanë fare dhera ose kanë pak, bujqve, malësoreve që duan të zbresin në fushat, kurbetlinjve që duan të kthehen në Shqipëri.

4) Do t'i japë fund njëherë e gjithnjë sistemit të urryer të rrjepjes së popullit prej shtetit, me anë të së dhjetës, të xhelepit me anë të detyrimit në punë, me anë të angarisë etj.

5) Do t'i japë fund sistemit të monopoleve dhe të koncesioneve, që u rrëmben dyqanxhinjve shqiptarë kafshoren nga goja dhe shtrenjton plaçkat që blen fukaraja.

6) Do të bëjë batall (të pavlefshëm – K.F.) të gjitha borxhet që u ka populli, fajdexhinjve gjak-pirës dhe do t'i japë fund fajdesë, duke i siguruar popullit kredi të lirë.

7) Do t'u sigurojë punëtorëve të gjitha të drejtat politike dhe profesionale: të drejtën e organizimit, të drejtën e grevës etj. Do të marrë masa energjike dhe radikale për të mbrojtur punëtorin nga fuqia arbitrare e atyre që i japin punë. Do të krijojë një legjislaturë (legjislacion – K.F.) për të kufizuar orët e punës gjer më 8 dhe për të shtuar hakën e punëtorit. Do t'i sigurojë këtij një përkrahë serioze nga ana e shtetit në rast sëmundjeje dhe taksiratesh pune dhe për në kohë të papunësisë dhe të pleqërisë.

8) Të ardhurat e shtetit do t'i harxhojë për të mirën e popullit, për spitale, për të tharë kënetat, për të bërë rrugë, për të hapur punë për popullin. Do t'u japë të gjithë fëmijës së popullit shkollë laike të përbashkët.

9) Do të bëjë batall gjithë traktatet italo-shqiptare, që e bëjnë vendin tonë koloni italiane dhe do të sigurojë independencën e plotë ekonomike dhe politike të vendit".

Të bie në sy kërkesa e fundit e programit, sipas së cilës Komiteti i Çlirimit Nacional do të punonte pa rreshtur për të shkëputur "nga thonjtë e imperialistëve serbe dhe greke Kosovën, Dibrën e Çamërinë" dhe për të realizuar kështu bashkimin kombëtar të popullit shqiptar⁷⁵ – ndryshe nga Qendra Komuniste Shqiptare e Vjenë, e cila nuk e zinte më në gojë çështjen e bashkimit kombëtar të popullit shqiptar. Duhet patur parasysh se me këtë kërkesë Komiteti i Çlirimit Nacional, nëpërmjet penës së L. Fundos, kryente një hap tjetër nga largimi prej platformës së Kominternit, në të cilën nuk flitej më për divergjencat nacionale midis shteteve të vegjël. Pikërisht për këtë arsye Kominterni tani i kishte prerë lidhjet me Komitetin e Çlirimit të Kosovës. Shumë interesante është nga pikëpamja parimore, ideologjike dhe politike broshura e dytë me titull "Shpëtimi i fshatarëve", e hartuar nga L. Fundo, në emër të Komitetit të Çlirimit Nacional. Aty autori trajton nivelin e prapambetur të bujqësisë shqiptare, gjendjen e mjeruar të fshatarëve në Shqipëri, politikën e regjimit zogist në fushën e bujqësisë, përhapjen e sistemit feudal të çifligjeve, origjinën e pronësisë çifligare, shfrytëzimin e egër të bujqve, krizën e thellë ekonomike dhe zgjidhjen e çështjes agrare. Në lidhje me programin që kishte Komiteti i Çlirimit Nacional për zgjidhjen e çështjes agrare dhe për shpëtimin e fshatarësisë nga varfëria kronike, në traktat thuhet:

"Komiteti i Çlirimit Nacional, punës së pasurive të vendit do t'i japë fund kështu: do t'u zaptojë bejlerëve, agallarëve, efendilerëve dhe afendikonjve pasuritë e vendit, d.m.th. çifligjet, pyjet, kullotat, luadhet, ujërat, ullinjë, vreshtat, etj dhe do t'ua japë fshatarëve. Qysh do t'u merren pasuritë e vendit bejlerëve, agallarëve, afendikonjve dhe efendilerëve? Ja se qysh: E para, Komiteti i Çlirimit Nacional do të ngrehë në këmbë gjithë vegjëlinë e fshatarëve dhe të kasabave (qyteteve – K.F.) edhe do të

⁷⁵ Nga Triumfi i Legalitetit në Revolucionin Popullor. Gjenevë 1934, ff. 92-96.

përmbys-e qeverinë e sotme. Fshatarët do të zaptojnë çifligjet dhe do t'i mbrojnë me dyfek në dorë kundër dushmanëve të tyre. E dyta, *Komiteti i Çlirimit Nacional* do të marrë dymen (frenat - K.F.) e shtetit në dorë dhe do të ngrejë një qeveri të vegjëlisë, një Republikë Popullore. E treta, qeveria e popullit shqiptar do të nxjerrë ferman, një dekret dhe do t'u bëjë batall tapitë të zotërve të çifligjeve. Dhe gjithë pasuritë e vendit do t'ia bëjë mall popullit. Çifligjet nuk do t'u ndahen vetëm bujqve të çifligjeve, por do t'u ndahen gjithë fshatarëve e malësorëve që s'kanë ose kanë pak dhera si dhe kasaballinjve e kurbetlinjve që duan të merren me bujqësi. E katërta, *Komiteti i Çlirimit Nacional* që atë ditë që do të marrë fuqinë, do të bëjë batall borxhet e fshatarëve. Do të heqë gjithë taksat e rënda, si të dhjetën, angarinë, xhelepin. Do të prishë gjithë monopolet që shtrenjojnë plaçkat që harxhon fukaraja. E pesta, qeveria e popullit do t'u japë fshatarëve gjithë ç'u lipset për të punuar mirë dherat: farë, pligje, qe, makina dhe para me fajde të vogël. E gjashta, qeveria e popullit gjithë paratë që do të nxjerrë nga taksat, vergjitë dhe gjymrykun (doganën - K.F.) do t'i harxhojë për të mirën e popullit, për të hapur punëra, për të punuar fushat, për të shëruar fshatarët nga sëmundjet, për shkolla dhe për të tjera gjëra të këtilla. E shtata, qeveria e popullit do ta shpëtojë vendin nga zaptimi italian. Sot Shqipëria është bërë gjysmë Tarabulluz i italianëve⁷⁶. Dhe nesër, ndofta do të bëhet taman Tarabulluz. Ahmet bej Zogolli me shokë po e shesin vendin tonë ca nga ca. Morën 5-10 milion napoleona flori borxh. E vunë vendin rehem (peng - K.F.) te qeveria italiane. Paratë i bënë rush e kumbull. Sot borxhi ka vajtur poshtë-lart dyqind milionë fr. flori. Italia e mbyti vendin tonë me mall të keq. Shqipëria s'fut dot hiç mall në Itali. Qeveria italiane kërkon ta bëjë vendin tonë shesh për luft-ën e ardhme. Popullin shqiptar kërkon ta ketë nën hyqmë që ta shpjerë nesër në kasaphanë. *Komiteti i Çlirimit Nacional* lufton që të bëjë një Shqipëri të lirë fare, një Shqipëri që do të ketë miqësi e dashuri me gjithë popujt e Ballkanit e të botës, si edhe me popullin italian⁷⁷.

Sikurse shihet, edhe në këtë traktat zgjidhja e problemit agrar është ndërtuar mbi kordinata programore social-demokrate. Në asnjë rresht të traktatit nuk flitet për nacionazimin e tokës bujqësore dhe për kolektivizimin e ekonomisë fshatare. Flitet vetëm për shpronësimin me dhunë të pronës së madhe çifligare, pronë e krijuar me grabitje nga ana e bejlerëve dhe për shpërndarjen e saj në favor të fshatarëve bujq, të fshatarëve të varfër, të familjeve malësore që zbrisnin në fushë dhe të emigrantëve shqiptarë që riatdhesoheshin nga kurbeti, të cilët do të pajiseshin me tapi si pronarë privatë të saj.

Të dyja broshurat e Komitetit të Çlirimit Nacional, për shkak të censurës së rreptë zogiste, nuk u përhapën në Shqipëri. Kopjet që u dërguan me postë, u sekuestruan nga ana e censurës shtetërore. Në Shqipëri hynë ilegalisht fare pak kopje me anën e emigrantëve shqiptarë në Francë që vizituan

⁷⁶ Është fjala për Libinë, e cila në atë kohë ishte koloni i Italisë. Pra Shqipëria sot është gjysmë koloni e Italisë.

⁷⁷ Shpëtimi i fshatarëve. Gjenevë 1935, ff. 58-59.

familjet e tyre në atdhe. Si rrjedhim, pikëpamjet e parashtruara në të dyja këto traktate programatike ndikuan fare pak në opinionin politik. Ato ndikuan fare pak edhe në veprimtarinë që "Organizata e Fshtehtë" dhe komunistët e Grupit të Tiranës zhvilluan në favor të lëvizjes kryengritëse opozitare.

Sikurse u tha, pas Mbledhjes së Dishnicës militantët komunistë duhej të angazhoheshin në zbatimin e dy vendimeve kryesore që aty u morën: përgatitjet nga ana e "qendrës organizative" për mbledhjen kushtetuese që duhej të themelonte P.K.Sh.-në në nëntor 1935 dhe e dyta, angazhimi i komunistëve të Grupit të Tiranës në "Organizatën e Fshtehtë" për përgatitjen dhe shpërthimin e kryengritjes së armatosur antizogiste.

Në lidhje me detyrën e parë u duk që në fillim se punët nuk po shkonin mbarë ashtu siç kishin shpresuar pjesëmarrësit e Mbledhjes së Dishnicës. Para së gjithash "qendra organizative" e përbërë prej tre vetësh, nuk funksionoi. Ali Kelmendi u gozhdua në Korçë. As ai, as krerët korçarë, nuk bënë përpjekje për ta shtrirë, sipas vendimit të Dishnicës, veprimtarinë komuniste në rrethet e tjera të vendit. Arsytet e dështimit të thirrjes së Kongresit Ali Kelmendi ua ngarkon të tjerëve. Në raportin drejtuar Kominternit, më 14 dhjetor 1936, ai shkruan: "vendimet e konferencës mbetën në letër, sepse shoku Tabajev (S. Shpuza - K.F.), i cili ishte ngarkuar me punë në Shkodër dhe me përkthimin e broshurave, këtë detyrë nuk e kreu. Nga ana tjetër, edhe shoku Lodani (D. Godelli - K.F.), tha që edhe ai nuk mundi të bëjë asgjë". Në të vërtetë, arsyeja parësore për dështimin e kongresit ishin divergjencat parimore, politike dhe organizative midis dy rreshtimeve kryesore komuniste - bolshevikëve dhe çlirimistëve. Sidoqoftë në pranverën e vitit 1935 "qendra organizative" e formuar në Mbledhjen e Dishnicës, nuk ekzistonte më. Madje edhe shpresat për të formuar një qendër të re duket se ishin të pakta, mbasi krerët e grupeve, ndoshta dhe përgjegjësat e celulave, ishin infektuar nga "bajraktarizmi". Secili prej tyre kujtonte se ishte kryetar i Partisë Komuniste dhe të tjerët duhej t'i nënshtroheshin atij. Këtë dobësi e vinte në dukje dhe Lazar Fundo në relacionin drejtuar Kominternit, më 3 prill 1935, i cili shkruante se tre shokët që janë dërguar nga Kominterni në Shqipëri për të formuar P.K.Sh.-në, Ali Kelmendi, Selim Shpuza dhe Demir Godelli "të gjithë pretendojnë për udhëheqje", kurse "Ali Kelmendi e quan veten komunist i kulluar dhe nuk pranon të bashkëpunojë me asnjë organizatë tjetër dhe injorjnë çdo lëvizje revolucionare në vend". Më tej ai nënvizonte:

Është e nevojshme "që të organizohet urgjentisht një qendër unike për krijimin e partisë, të caktotet një vijë e vetme politike dhe taktike për të gjitha çështjet kryesore dhe të përcaktotet format e ndërlidhjes së organizatave komuniste me organizatat e lëvizjes nacional-çlirimtare. Për këtë qëllim është e nevojshme të dërgohet në

Shqipëri një shok i aftë, për të kryer këtë detyrë, sepse nga të gjithë ata që ndodhen në vend asnjëri nuk është në lartësinë e situatës. Lodani, i cili duhej të merrej vetëm me organizimin e lëvizjes nacional-revolucionare, punon në drejtim të krijimit të partisë komuniste, në kundërshtim me vendimin tonë. Deri sot në vend nuk ka një qendër të vetme organizative, që të bashkojë punën e komunistëve në Shqipëri”.

Hasan Reçi nga ana e vet, fill pas Mbledhjes së Dëshnicës, u angazhua jo vetëm personalisht, por edhe si organizatë, në favor të veprimtarisë kryengritëse antizogiste. Si rrjedhim, ai u angazhua më tepër për të krijuar njësite kryengritëse antizogiste sesa për krijimin e celulave komuniste.

Në lidhje me vendimin e dytë që mori Mbledhja e Dishnicës – pjesëmarrjen e komunistëve si individë në kryengritjen e Fierit, Hasan Reçi zhvilloi një veprimtari tepër produktive.

Siç dihet nismën për kryengritje e kishin marrë tre ushtarakë të lartë, të nxjerrë para kohe, për arsye politike, në lirim nga Ahmet Zogu – figura të njohura në opinionin publik shqiptar – që të tre ish-kolonelë: Ali Shefqet Shkupi, Ali Fehmi Kosturi dhe Ramiz Dibra. Me shkathtësinë e vet, Hasan Reçi arriti të bëhej i anëtar i katërt i kryesisë së organizatës antizogiste. Edhe pse në Mbledhjen e Dishnicës ai mori porosi që anëtarët e Grupit Komunist të Tiranës, të merrnin pjesë si individë në lëvizjen antizogiste, Hasan Reçi angazhoi krejt grupin të merrte pjesë si organizatë në kryengritjen që po përgatitej. Krejt ndryshe nga anëtarët e Grupit Komunist të Korçës, të cilët, duke ndjekur porosinë e Ali Kelmendit qëndruan indiferentë ndaj lëvizjes kryengritëse, anëtarët e Grupit Komunist të Tiranës u angazhuan gjallërisht në përgatitjen e saj. Në këtë veprimtari Hasan Reçi mbante lidhje me Komitetin e Çlirimit Nacional të Gjenevës. Në këtë veprimtari asnjë nga pjesëmarrësit e Mbledhjes së Dishnicës nuk bashkëpunoi me të. As Demir Godelli, i cili siç raportonte Ymer Dishnica, kishte porosi nga K.Ç.N.-ja, nuk bashkëpunoi me H. Reçin për organizimin e kryengritjes antizogiste, por punoi, derisa u arrestua nga policia dhe u dënua me tre vjet burg, për të krijuar P.K.Sh.-në dhe për t’u bërë kryetar i saj. Madje, edhe shoku i tij më i ngushtë, Mustafa Gjinishi, nga zelli i tepërt dhe pak i kujdesshëm, u arrestua nga policia që në muajin janar të vitit 1935, mbasi u gjend me materiale të Komitetit të Gjenevës. Pak më vonë, për të marrë pjesë në kryengritje erdhi në Shqipëri ilegalisht edhe Riza Cerova, anëtar i Komitetit të Çlirimit Nacional të Gjenevës.

Siç dihet, kryengritja e projektuar nga “Organizata e Fshehtë”, dështoi. Sapo shpërtheu në Fier më 14 gusht 1935 ajo u shtyp po atë ditë, derisa u vra udhëheqësi i saj, Riza Cerova. Të nesërmen e dështimit të kryengritjes, më 15 gusht, policia zogiste kreu arrestime në masë. Midis tyre u arrestuan edhe anëtarët dhe simpatizantët e Grupit Komunist të Tiranës (gjithsej 92vetë), me në krye Hasan Reçin.

Dështimi i “Kryengritjes së Fierit” nuk i zbuti divergjencat midis bolshevikëve dhe çlirimistëve. Madje filluan dhe akuzat kundër njëri-tjetrit për përgjegjësinë e dështimit të kryengritjes. Një dëshmi të këtyre divergjencave, madje të çoroditjes politike që pushtoi rradhët e komunistëve nga ky dështim, e gjejmë te letra që Ymer Dishnica i drejtonte Kominternit, më 9 prill 1936. Ai nuk e zë fare në gojë qëndrimin pasiv të komunistëve “bolshevikë” të Korçës, kurse nga ana tjetër i bënte homazh qëndrimit burrëror të Hasan Reçit dhe të Mustafa Kaçaçit, të cilët në fakt ishin të lidhur me çlirimistët. Duke shpjeguar dështimin e Kryengritjes së Fierit me “tradhtinë” e disa liderve të saj, të cilët, thekson ai, “nuk guxuan ta atakonin vetë kryeqytetin”, shkruante:

“Populli duke qenë i izoluar dhe pa parrulla të lëshuara nga asnjë parti politike, nuk lëvizi dhe qeveria e pati të lehtë ta shtypte. Lëvizja e Fierit tregoi se pa një Parti Komuniste të mbështetur nga masat punonjëse, diktatura fashiste e Zogut nuk shembet. Në masën e të burgosurve që tejkalojnë të njëmijë vetat, nuk u pa tjetër flamur veç atij të Lëvizjes së Fierit dhe të atij të shokëve tanë trima, të cilët së bashku me Reçin (Hasan Reçin – K.F.) në krye, u mbrojtën si luanët, të cilët megjithë torturat nuk denoncuan asnjë shok. Sa herë Reçi dilte para tupit gjykues seanca zhvillohej me dyer të mbyllura. Një nga shokët tanë (Mustafa Kaçaçi – K.F.) pati kurajon t’u thoshte gjyqtarëve: unë jam komunist por kam punuar në një organizatë nacionaliste që favorizonte rënien e regjimit. Kur e pyetën se kush ishte lideri i komunistëve të vendit, nuk pati frikë të thoshte me dedain (mospërfillje) gjyqtarëve: Ne kemi për parim të sakrifikojmë më mirë jetën tonë se sa të japim shokët tanë... Janë shokët tanë që kanë pësuar dënimet më të rënda: katër u dënuan me dënim të përjetshëm, katër u dënuan me vdekje, pa përfituar nga falja e mbretit, nëse mund ta quajmë kështu. As Bashkimi Kombëtar, as Çlirimi Kombëtar, ndonëse opozitarë, nuk u vunë dot në krye të popullit. Pak na intereson B.K., por është për të ardhur keq që Çl.K.-ja nuk u vu dot krahas popullit për ta udhëhequr popullin në këtë moment kritik. Pra asnjëri s’ka asnjë influencë sado të vogël qoftë brenda vendit, duhet të- ndreqë gabimin sa më shpejt. Duhet të bëhen pjesë e realitetit dhe jo ta mbajnë veten si udhëheqës të masave”.

Sikurse shihet nga përmbajtja e raportit, Y. Dishnica ndonëse i takonte rreshtimit të bolshevikëve, admironte qëndrimin burrëror të komunistëve të Grupit të Tiranës, përpara gjyqit ushtarak. Në të njëjtën kohë ai i bënte kritika pa vend Çlirimit Nacional, i cili e identifikonte veten me Kominternin. Pastaj shton:

“Pata rastin ta diskutoj me Xhelon dhe Fundon, dy drejtues të fraksionit komunist të Çl.K.- së. U përpoqa t’u shpjegoj që ka diçka që nuk vete, se duhet ditur të drejtosh dhe që nuk duhen luftuar shokët, që duhet pushuar polemika sterile dhe armiqësore. Ata u përgjigjën me argumentin e famshën: përderisa nuk ka një parti zyrtare tërë shokët duhet të ndjekin direktivat tona nëse është fjala sepse ata

ndjekin direktivat e Kominternit. Përndryshe do të pësojnë të gjitha sanksionet që fillojnë të bien mbi shokët indocile (të pabindur – K.F.). Por kjo taktikë ka qenë gjithmonë sterile”.

Në lidhje me divergjencat midis këtyre dy grupimeve komuniste, është me interes të vëmë në dukje se ndër militantët më aktivë të Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik, vetëm Ali Kelmendi dhe Sejfulla Maleshova i kishin qëndruar besnik platformës bolshevike. Katër të tjerët, në fillim H. Xhelo, pastaj D. Godelli, L. Fundo, T. Zavalani qëndronin në pozita të kundërta nga ato të A. Kelmendit. Për këtë evolucion, Ali Kelmendi, shkruan në raportin drejtuar Kominternit më 14 dhjetor 1936:

“Për punën dhe fushën e lëvizjes nacionale dhe revolucionare, u caktua atëherë, përveç shokut Fundo edhe Lodani (D. Godelli – K.F.) dhe Zavalani. Neve i kemi ndihmuar ata sipas mundësive për të përhapur *Lirinë Kombëtare* dhe broshurat e organizatës *Çlirimi Nacional* si dhe për të bërë lidhje me disa shokë. Që nga fillimi, mbasi erdhi në Shqipëri shoku Lodani, lindi një konflikt midis tij (Lodanit – K.F.) dhe pastaj edhe Fundos, Xhelos, Zavalanit (nga njëra anë - K.F.) dhe mua si dhe Hasan Reçit (nga ana tjetër – K.F.). Shkakut kishte qenë sepse Lodani u mundua të marrë lidhje drejtpërdrejt me komunistët dhe jo nëpërmjet meje. Një veprim i këtillë u bë pa autorizim dhe ishte e padëshirueshme edhe për arsye konspiracioni. Unë personalisht bëra një gabim të madh që i besova Fundos më 1932 dhe i dhashë emrat e dy shokëve komunistë, me të cilët unë kisha bashkëpunuar në Shqipëri. Ju luta Fundos që të mos i thotë asnjë njeriu për këtë, por Fundua ia tha Lodanit kurse Lodani u mundua të vihet në lidhje me ata dhe i bëri Reçit një propozim konkret si plan pune. Reçi u përgjegj se nuk e njeh atë dhe i kërkoi që për këtë gjë të flasë me Kelmendin. Lodani, jo vetëm që nuk mori kontakt me mua, por edhe filloi sëbashku me Fundon dhe me Xhelon, kur hapur kur tërthorazi, të më quajë një sektar që bojkoton *Lëvizjen Nacional Revolucionare*. Më e keqja është që ata flasin jo vetëm me komunistë të sprovuar por edhe me studentë shqiptarë jo komunistë për jashtë shtetit, bile shpeshherë edhe me persona të dyshimtë dhe të përjashtuar nga organizatat tona. Pa marrë parasysh këtë, Hasan Reçi i propozoi Lodanit dhe Zavalanit të bashkëpunojë në fushën e *Lëvizjes Nacional Revolucionare*⁷⁸. Në konferencën e vitit 1936 (duhet të jetë 1934 – K.F.), neve u dhamë atyre gjithë mundësinë për të bashkëpunuar me ne. Sipas mendimit tim me zor mund të thuhet që *Çlirimi Nacional* ka (në Shqipëri – K.F.) organizata në kuptimin e vërtetë të fjalës. Të paktën s’kemi mundur të zbulojmë diçka të këtillë në Korçë, Tiranë, Krujë, Fier, Gjirokastër ku ne kemi organizatat tona. Edhe vetë Lodani ka thënë që ai ka organizata të *Çlirimit Nacional* ose organizata komuniste...Gjëja kryesore është, sipas mendimit tonë, që megjithatë organizata e *Çlirimit Nacional* dhe udhëheqësit e saj kanë qëndruar të veçuar nga Kryengritja e Fierit dhe nuk dinin asgjë se ç’po

⁷⁸ Lodani (D. Godelli) në kujtimet e veta thotë ndryshe. Sipas tij, nismën për bashkëpunimin e mori Lodani, i cili u dërgua nga Komiteti i Çlirimit Nacional në Gjenevë, pikërisht për t’i tërhequr elementët e majtë në Shqipëri në radhët e Komitetit.

ngjiste në Shqipëri.⁷⁹ Kjo gjë tregon që nuk kanë lidhje me Shqipërinë dhe asnjë instikt politik. Përkundrazi, shokët tanë komunistë sektarë dhe demagogë morën pjesë aktive në Kryengritjen e Gushtit, megjithëse bënë mjaft gabime. Punët bëhen edhe më keq akoma, po të marrim parasysh që Lodani u vu në dijeni në Konferencën e 1934 për ekzistencën e *Organizatës së Fshtëtë* dhe për probabilitetin e një kryengritjeje, por këtë ai e mori për një demagogji të Hasan Reçit, sikundër që shkronjtën Fundua dhe Xheloja”.

Sikurse shihet në vitin 1935 divergjenca midis bolshevikëve dhe çlirimistëve ishte thelluar më tepër. Divergjencat kishin të bënin jo vetëm në lidhje me platformën politike, por siç del nga raporti i Ali Kelmendit, midis dy grupimeve kishte dallime të forta edhe nga ana e strukturës organizative. *Bolshevikët* vazhdonin të ndërtonin celula të pajisura me anëtarë të bindur totalisht, sipas shembullit të organizatave bazë të Partisë Komuniste (Bolshevike) të Bashkimit Sovjetik. Përkundrazi, *çlirimistët* vazhdonin të adoptonin krijimin e rretheve pa disiplinë të hekurt ideologjike dhe organizative. Ndërsa të parët nuk lejonin debat të lirë në gjirin e celulave të tyre rreth programit politik dhe ideologjik, të dytët ishin më “liberalë”. Sikurse do të shihet më tej, disiplina “bolshevike” u dha mundësi komunistëve stalinistë që t’i shtonin më tej rradhët e tyre me militantë energjikë dhe po në të njëjtën kohë të dëbonin nga celulat e tyre anëtarët që shfaqnin prirje për debat të lirë në gjirin e organizatës. Përkundrazi, organizatat çlirimiste, me klimën liberale, tërhoqën, nga pikëpamja numerike, më tepër jo militantë por simpatizantë, madje radhët e tyre u shtuan edhe me të majtë e përjashtuar nga celulat staliniste. Si rrjedhim, duke qenë më pak të disiplinuar dhe më pak energjikë në lidhje me veprimtarinë revolucionare, ata sipas bolshevikëve nuk ishin militantë komunistë. Shkurt, në vitin 1935, divergjencat midis dy palëve ishin thelluar aq tepër, sa ato ishin në prapësi të shkëputjes totale njëra nga tjetra. Sikurse do të shihet, shkëputja totale ndodhi një vit më vonë.

⁷⁹ Këto pohime nuk duket se janë të vërteta, mbasi militantët e Çlirimit Nacional në Shqipëri, rreth 50-60 veta, morën pjesë në Kryengritjen e Fierit, edhe si udhëheqës të saj, madje shumë prej tyre (H. Reçi, M. Kaçaçi, U. Filipi, D. Godelli etj.), pësuan nga gjyqi ushtarak pas shtypjes së kryengritjes, burgime të rënda.

KREUIX

PLATFORMA E RE E KOMINTERNIT MBLEDHJA E MOSKËS (26 DHJETOR 1936)

Që në vitin 1935 u duk një kthesë në lëvizjen komuniste ndërkombëtare. Dy qenë faktorët që ndikuan në këtë kthesë. Shpresat që kishte Kominterni se kriza ekonomike botërore e viteve 1929-1932 me pasojat e saj shkatërrimtare për masat punëtore dhe fshatare, do t'u jepte dorë partive komuniste të vendeve kapitaliste të zhvillonin revolucionet socialiste, nuk u realizuan. Madje fill pas vitit 1932, pasojat e krizës filluan të zbuteshin. Ekonomitë e vendeve kapitaliste filluan ta rimerrnin veten. Pra mundësitë për revolucionet proletare po veniteshin. Këtij kursi duhet t'i shtohet dhe faktori i dytë, po aq i rëndësishëm sa edhe i pari. Në një kohë kur Kominterni priste kthesën drejt revolucioneve proletare, në hapësirën planetare, lindi rreziku i fashizmit në Evropë dhe i militarizmit në Azi. Si nazizmi hitlerian, ashtu dhe militarizmi japonez, me të cilët u lidh edhe fashizmi italian, lindën si tri vatra agresive që shpallën si program nënshtrimin e regjimeve demokratike në Evropë, asgjësimin e pushtetit socialist në Bashkimin Sovjetik dhe skllavërimin e popujve të mbarë botës, duke vendosur kudo diktaturën politike dhe ideologjike imperialiste fashiste.

Ardhja e fashizmit në fuqi i tregoi Kominternit se tashmë nuk mund të flitej më për zhvillimin e revolucionit socialist në viset kapitaliste, mbasi synimet imperialiste gjermane, italiane dhe japoneze po e kërcënonin seriozisht vetë kështjellën e socializmit, siç quhej në atë kohë Bashkimi Sovjetik. Këtë rrezik të ri Moska e vlerësoi më shpejt se fuqitë perëndimore, të cilat llogaritën ta kapërcenin rrezikun fashist duke e nxitur Gjermaninë hitleriane dhe militarizmin japonez kundër Bashkimit Sovjetik, me shpresë se në këtë mënyrë do t'i vinin të dy fuqitë armiqësore të demokracive, në luftë kundër njëra-tjetrës.

Në këto rrethana, J. Stalini, i cili diktonte vijën politike të Kominternit, u bind përfundimisht se partitë komuniste të vendeve kapitaliste po të qëndronin më tej në platformën e Revolucionit të Tetorit, do t'u jepnin rastin fuqive perëndimore t'i nxisnin fuqitë fashiste të sulmonin Bashkimin Sovjetik. Veç kësaj, ato do t'i shtynin masat punonjëse të kalonin në krahët e partive apo sindikatave laburiste dhe socialdemokrate.

Në këto rrethana, Kominterni hoqi dorë nga programi i mëparshëm politik dhe ideologjik që kishte si yll polar fitoren e revolucioneve socialiste në vendet kapitaliste. Yllin e mëparshëm polar tani e zëvendësoi me një program të ri politik dhe ideologjik, i cili pati si synim mbrojtjen nga rreziku fashist të Bashkimit Sovjetik dhe të vendeve që kërcënoheshin prej tij, përfshirë dhe demokracitë perëndimore. Programi i ri u adoptua në Kongresin e VII-të të Internacionales Komuniste (Kominternit), i cili u mbledh në Moskë, në korrik të vitit 1935. Raportin kryesor në kongres e mbajti Gjergj Dimitrovi, ish përgjegjës i Sekretariatit Ballkanik, tani sekretar i përgjithshëm i Kominternit. Thelbi i këtij programi të ri ishte ky: armiku kryesor për të gjitha partitë komuniste, tani ishte imperializmi fashist-militarist, gjerman, italian, japonez. Për të përballuar këtë rrezik, i cili në fakt ishte një rrezik për mbarë njerëzimin, të gjitha partitë komuniste dhe të gjitha organizatat shoqërore të lidhura me të duhej të bashkoheshin me të gjitha forcat politike të vendeve të tyre, borgjeze dhe joborgjeze, partiake dhe jopartiake, fetare dhe jofetare duke formuar me to "një front popullor", madje duke u bërë edhe lëshime qarqeve borgjeze, për të përballuar bashkërisht rrezikun e agresionit fashist. Po kështu, edhe në vendet e shtypura koloniale dhe gjysmëkoloniale, popullsitë e shtypura duhej të ndërprisnin luftën kundër metropoleve demokratike dhe të rreshtoheshin kundër rrezikut të imperializmit fashist. Për këto direktiva të reja të Kominternit flitet edhe në "Historinë e Partisë së Punës të Shqipërisë", botuar nga Instituti i Studimeve Marksiste Leniniste, pranë K.Q. të P.P.Sh.-së më 1968. Por aty flitet përsëri me formulime dogmatike. Aty thuhet:

"Kongresi VII i Internacionales Komuniste që u mbledh në Moskë në korrik 1935 theksoi nevojën për të zhvilluar më gjerë luftën kundër sulmit të kapitalit dhe të fashizmit. Lidhur me këtë, kongresi vuri si detyrë të luftohej për të krijuar frontin unik të klasës punëtore kundër fashizmit, duke siguruar njësinë e veprimit të punëtorëve dhe mbi këtë bazë, të formohej fronti i gjerë popullor antifashist. Për t'i përmbushur këto detyra dhe për të hyrë në masat e gjera të punëtorëve ishte e nevojshme që partitë komuniste të kapërcenin një varg dobësish, si mbeturinat e traditave sektare, të ndryshonin metodat e agjitacionit dhe të propagandës që kishin pasur në mjaft raste karakter abstrakt dhe t'i bënin këto sa më konkrete, duke i lidhur me nevojat e drejtpërdrejta dhe interesat e përditshme të masave. Vendimet e Kongresit VII të Kominternit shënonin një etapë të re në zhvillimin e mëtejshëm të lëvizjes komuniste e punëtore ndërkombëtare. Zbatimi i tyre krijues në kushtet konkrete të çdo vendi u hapte komunistëve rrugën për t'u vënë në krye të masave të gjera popullore dhe për t'u bërë forca kryesore drejtuese e lëvizjes punëtore, demokratike e antiimperialiste".⁸⁰

⁸⁰ Historia e Partisë së Punës të Shqipërisë (Botim i Institutit të Studimeve Marksiste Leniniste pranë K.Q. të P.P.Sh). Tiranë 1968, ff. 34-35.

Formulimet që përmbante programi i ri politik i Kominternit krijuan në atë kohë përshtypjen sikur partitë komuniste, të lidhura me Kominternin, kishin hequr dorë nga synimi i tyre madhor: fitorja e socializmit. Kjo përshtypje ishte e gabuar. Lëvizja komuniste ndërkombëtare nuk hoqi dorë nga synimi i saj madhor. Ajo ndryshoi vetëm taktikën por jo strategjinë. Edhe pse nuk u shpreh botërisht, strategjia mbeti po ajo: fitorja e revolucionit socialist në çdo vend për të arritur në fitoren e tij në shkallë botërore. Krijimi i "frontit popullor" do të ishte vetëm një levë taktikë, e cila do të ndihmonte për të kaluar shkallë-shkallë nga fitorja mbi fashizmin, në revolucionin popullor dhe më tej në fitoren e socialistëve, pa pankartat e revolucionit të Tetorit. Për të siguruar këtë proces revolucionar Kominterni porosiste nën zë partitë e vendeve kapitaliste që të përpiqeshin për të siguruar me çdo kusht epërsinë e saj në "frontin popullor", pra për t'i kthyer partitë social-demokrate, përfshirë dhe ato borgjeze, së bashku me organizatat sindikale dhe institucionet shoqërore të lidhura me to, në leva të tyre.

Ashtu siç parashihej, fuqitë fashiste kaluan shumë shpejt në veprime agresive. Në tetor të vitit 1935 Italia fashiste, i shpalli luftë Abisinisë (Etiopisë) së pavarur, të cilën pas gjashtë muajsh veprimesh ushtarake e pushtoi dhe e ktheu në koloni. Po ashtu Japonia militariste veproi në Mançuri. Hitleri, nga ana e vet, deklaroi se nuk do t'u përmbahej kushteve të diktuar në Traktatin e Versailles të vitit 1919, pra fitonte të drejtën për të vepruar lirisht pa pyetur njeri. Në të njëjtën kohë ai shpejtoi armatimin e vrullshëm të Gjermanisë, për të vendosur me luftë "rendin e ri". Me rend të ri ai nënkuptonte shkeljen e pavarësive nacionale të shteteve, suprimimin e lirive demokratike, shfrytëzimin ekonomik të mbarë popujve dhe vendosjen kudo të diktaturës fashiste.

Këto veprime shpjegojnë arsyen përse alarmi që lëshoi Kongresi i VII-të mbi rrezikun fashist, pavarësisht nga synimet që kishte Kominterni, u prit me simpati nga shtresat e popullsisë të mbarë botës, mbasi ai u shërbente interesave të tyre jetike – mbrojtjes së pavarësisë kombëtare dhe aspiratave demokratike. Gjithashtu kjo është arsyeja përse platforma e re kominterniste u prit me simpati nga jo pak parti nacionaliste botërore, me ndryshim se disa prej tyre u treguan të kujddeshme për të mos u shndërruar në leva të partive komuniste.

Shqetësimi nga rreziku fashist u rrit më tepër në vitin 1936 kur Roma dhe Berlioni, nxitën dhe ndihmuan gjeneralin fashist Franko të udhëhiqte kundërrevolucionin spanjoll për të përmbysur Republikën Popullore të Spanjës, që fitoi në zgjedhjet parlamentare të atij viti. Fillimi i Luftës Civile në Spanjë shërbeu si katalizator për një diferencim të mëtejshëm të forcave politike në shkallë ndërkombëtare – në përkrahës dhe në kundërshtarë të fashizmit. Siç ishte e natyrshme, në krye të kampit antifashist u vu Bashkimi

Sovjetik, kundër të cilit drejtoreshin shigjetat kryesore doktrinale të bllokut fashist. Një varg shtetesh evropiane, ndër të cilat monarkitë ballkanike (Jugosllavia, Greqia, Rumania, Bullgaria dhe Shqipëria), me shpresë se do t'i shpëtonin agresionit fashist, mbajtën anën e Berlinit dhe të Romës, duke flirtuar me to. Fuqitë perëndimore koloniale (Anglia, Franca, Belgjika, Holanda), të cilat u ndodhën gjithashtu në shënjestër të synimeve imperialiste të fuqive fashiste, qëndruan në pritmëri. Si shtete kapitaliste, ato e shikonin me simpati luftën ideologjike që zhvillonte blloku fashist kundër Bashkimit Sovjetik dhe kundër lëvizjes revolucionare të majtë. Por, si metropole imperialiste, ato shqetësoheshin nga militarizimi i shpejtë i fuqive fashiste, të cilat nuk i fshihnin synimet për t'u rrëmbyer atyre kolonitë e pasura. Nga ky vizion kontradiktor që patën, pro dhe kundër bllokut fashist, ato shpallën politikën e mosndërhyrjes së luftës civile spanjolle. Në këtë mënyrë, lufta civile në Spanjë mori shumë shpejt karakter ndërkombëtar. Në të vërtetë, prapa politikës së mosndërhyrjes fshihej politika e pritmërisë, për të parë se nga do të anonte fitorja. Në rast se në Spanjë, luftën civile do ta fitonte Fronti Popullor, Fuqitë Perëndimore do të vinin në plan të parë të politikës së tyre, mobilizimin kundër rrezikut që vinte nga Bashkimi Sovjetik dhe nga aleatët e tij – lëvizjet komuniste ose revolucionet popullore. Në rast të kundërt, ato do të rreshtoheshin krahas Bashkimit Sovjetik në luftë për të asgjësuar rrezikun fashist.

Kur filloi Lufta Civile në Spanjë (1936), Shqipëria ishte në Evropë vendi që kërcënohej nga agresioni fashist më tepër se shtetet e tjera të kontinentit. Madje këtu kërcënimi i agresionit ishte ndjerë shumë vite më parë – të paktën që në vitet 1926-1927 kur u nënshkruan të ashtuquajturat "Traktate të Tiranës", të cilat i jepnin të drejtë Romës të ndërhynte ushtarakisht në Shqipëri në rast se këtu do të shpërthenin trazira që do të vinin në rrezik stabilitetin e vendit. Më vonë kërcënimi u rrit më tepër, sidomos më 1934, kur qeveria zogiste kapitulloi para Italisë fashiste, në kohën e të ashtuquajturës "demonstratë navale". Në mënyrë të veçantë, Tirana kapitulloi në mars 1936 kur nënshkroi gjashtë marrëveshje, me kushte të mëtejshme nënshtrimi me Romën. Përballë këtij rreziku, Shqipëria ishte e interesuar të rreshtohet në kampin botëror antifashist. Por Tirana ndoqi më tepër se qeveritë e tjera ballkanike, ndoshta ngase nuk gjeti mbështetje te fuqitë perëndimore, politikën e flirtimit me bllokun fashist. Komunistët shqiptarë në atdhe dhe në mërgim, të përçarë politikisht dhe organizativisht, nuk e kuptuan në dobi të interesave kombëtare, as menjëherë, as njësoj, platformën e re të Kominternit për krijimin e "frontit popullor", gjë që e thelloi edhe më tepër përçarjen e tyre të mëparshme. Sipas militantëve të rrymës bolshevike, komunistët mund të merrnin pjesë në një front popullor së bashku me organizatat e ndryshme antifashiste vetëm nëse komunistët do ta siguronin

drejtimin e këtij fronti në mënyrë që, në përfundim të luftës kundër rrezikut fashist, të përmysej regjimi zogist dhe të vendosnin në Shqipëri pushtetin socialist. Pra, me fjalë të tjera qëndronin ende në pozitë dogmatike të mëparshme. Përkundrazi, sipas çlirimistëve, komunistët mund të merrnin pjesë në krijimin e një fronti popullor, sëbashku me cilëndo organizatë, qoftë të majtë, qoftë të djathtë, që ishte e prirur për të kundërshtuar rrezikun fashist që i kanosej Shqipërisë, pa e kushtëzuar këtë me vendosjen e një pushteti socialist, mjaft që pas fitores së revolucionit antifashist, regjimi zogist të zëvendësohej nga një regjim demokratik. Këto qëndrime kontradiktore, dolën haptaz në mars 1936, kur "Bashkimi Kombëtar", ftoi që të merrnin pjesë në kongresin *nacional liberal*, të organizuar prej saj në Paris, të gjitha organizatat antizogiste të djathta dhe të majta, që vepronin jashtë Shqipërisë, në radhët e emigrantëve shqiptarë. Militantët bolshevikë (të cilët në këtë kohë në Francë përfaqësoheshin nga K. Tashko dhe S. Maleshova) refuzuan të merrnin pjesë në këtë kongres, i cili në fakt përputhej me orientimet e reja të Kominternit, përderisa synonte krijimin e një Fronti Popullor kundër rrezikut fashist-italian që kërcënonte Shqipërinë. Përkundrazi, aty mori pjesë Komiteti i Çlirimit Nacional, në kryesinë e së cilës tani dominonin H. Xhelo dhe L. Fundo, sëbashku me organizatat e majta të emigracionit shqiptar.

Kongresi Nacional Liberal u mbledh në Paris në sallën "Societes savantes", 28 rue Serpente, Paris dhe vazhdoi një javë, 10-16 mars 1936. Në raportin që Koço Tashko i drejtoi Sekretariatit Ballkanik të Kominternit, më 20 prill 1936, ai i ndau 15 organizatat shqiptare që morën pjesë në kongres në tri rreshtime kryesore, të cilat ai i quan "vija" kryesore në: vijën e Bashkimit Kombëtar, në vijën e Çlirimit Kombëtar dhe në vijën italiane, në kuptimin e vijës fashiste. Sipas tij, në vijën e Komitetit të Çlirimit Nacional merrnin pjesë përfaqësues të vetë Çlirimit Nacional, të organizatës Lidhja Shqiptare në St. Louis (Sh.B.A.), të Grupit Shqiptar të Bostonit (Sh.B.A.), të Grupit të emigrantëve të Kubës, të punëtorëve shqiptarë të shoqërisë "Liria" të Francës, të Grupit të emigrantëve të Athinës dhe të Janinës (Greqi).⁸¹

Pas debateve të zjarra, Kongresi miratoi formimin e frontit Nacional liberal, me në krye një komitet prej pesë vet-ësh. Kryetar u zgjodh Qazim Koculi (nga Bashkimi Kombëtar) dhe sekretar Lazar Fundo (nga K.Ç.N.-ja). Kongresi, ose siç u quajt "Kuvendi", miratoi rezolutën e Kuvendit të Lidhjes Nationale Liberale, me këtë përmbajtje:

⁸¹ Përkrahës të vijës së Bashkimit Kombëtar ishin përveç përfaqësues të vetë Bashkimit Kombëtar: edhe të Grupit të emigrantëve shqiptarë në Jugollavi, të shoqërisë "Dëshira" e Sofjes, të kolonisë shqiptare të Varnës (Bullgari), të grupit të organizatës së Fierit, kurse në vijën italiane: grupi i Mustafa Krujes dhe ai i Tiranës (Qazim Mulleti). Koço Tashko. Raport drejtuar Sekretariatit Ballkanik të Kominternit, më 20 prill 1936. Në: A.Q.Sh. Fondi "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë", Nr. 15 dosja 17. Shih edhe S. Vllamasi, Ballafaqime politike në Shqipëri (1897-1942), Tiranë 1995, f. 318.

"Delegatët e organizatave dhe të grupeve të emigrantëve shqiptarë që shënohen më poshtë, të mbledhur në Kuvend që më 10 gjer më 16 mars 1936 në sallën Societes Savantes, 28 rue Serpante, Paris, pasi janë të bindur që vazhdimi i regjimit të Zogut ka për të shkaktuar katastrofë të tjera, edhe më të mëdha aq për shtetin sa dhe për veprimi nën emrin Lidhja Nationale Liberale dhe vendosën programin që vijon:

1) Për të sigurur drejtësinë, lirinë dhe lumturinë në shtetin tonë, Shqipëria duhet të kthehet sërish, me forcën dhe fuqinë e popullit, në republikë demokratike parlamentare, me liri konstitucionale, të garantuar me statusin që ka për të vendosur Asambleja Konstituente. Liria e fjalës, e shtypit, e ndërgjegjes, e shoqërimin, e mbledhjes dhe e ushtrimit të lirë të feve, të bëhen efektive me vënien e tyre nën mbrojtjen e posaçme të gjykatave të vendit.

2) Të sigurohet tërësia tokësore dhe të mbrohet indipendence politike dhe ekonomike e shtetit. Për këtë qëllim të kërkohet rishikimi i traktateve dhe konvencioneve që prekin parimin e sipërm, ose që e bëjnë Shqipërinë fushë veprimi kundër shteteve të tjerë. Të mbahen marrëdhënie miqsore me shtete fqinje në të dy anët e Adriatikut, brenda paktit të Lidhjes së Kombeve.

3) Të anulohen monopole, koncesionet dhe privilegjet që janë në dëm të shtetit dhe të popullit dhe të zhduken shkaqet e pabarazive shoqërore për t'i dhënë rast secilit të kërkojë sigurimin e lumturisë së vet, brenda ligjeve të barabarta për të gjithë.

4) Të përmirësohen përgjithësisht konditat shoqërore, duke lartësuar moralin dhe dinjitetin e popullit të shtypur. Për bujqit të vihet në veprim reforma agrare, duke e zbatuar në tokat e shtetit dhe në pasuritë e mëdha private, me përjashtimin e pronave të vogla, në mënyrë që mos t'i mungojë askujt toka që mund të punojë me krahët e veta. Me ligje të posaçme t'u sigurohet punëtorëve e drejta e formimit të sindikatave dhe shoqërive për të mbrojtur të drejtat e tyre. Me ligj të posaçëm të deklarohet një moratorium jo më pak se 10 vjet për pagimin e borxheve me këste, me dispozita të veçanta kundër uzurës dhe borxheve të padrejta.

5) Të thjeshtëzohet administrata e shtetit dhe e krahinave, duke u stërvitur populli me ushtrimin e të drejtave të vetqeverimit municipal. Zbatimi i këtij programi i ngarkohet një Komiteti veprimtar të Lidhjes Nationale Liberale prej pesë vetash, i cili do t'i njoftojë njëkohësisht dhe gjithë botës gjendjen e sotme të përvajtueshme të vendit tonë".⁸²

Kominterni, i cili më parë përpiqej të zbuste divergjencat midis grupimeve komuniste, duke i mbajtur të gjitha rrymat afër, tani nuk kishte më asnjë arsye përse të toleronte diversitetin e platformave dhe të pikëpamjeve. Por tani ajo nuk kishte më asnjë forum që të përcillte platformën e vet të organizatat komuniste shqiptare dhe të mbikqyrte veprimtarinë e tyre. Grupi Komunist i Moskës nuk ekzistonte më. Edhe Qendra Komuniste e Vjenës, e cila vepronte në kuadrin e Sekretariatit Ballkanik të Kominternit, ishte shpërngulur në Francë që më 1931, pa lidhje

⁸² Raporti i K. Tashkos. Po aty. S. Vllamasi. Po aty.

direkte as me Sekretariatit Ballkanik, as me Kominternin. Komunistët shqiptarë që tani vepronin në Francë, nuk kishin një forum qendror. Çdo komunist shqiptar lidhej me Kominternin nëpërmjet një përfaqësuesi të tij në Francë (një komunist jugosllav, S. Vukmanović, i cili mbante pseudonimin *Robert*), ose nëpërmjet komiteteve qarkorë të Partisë Komuniste të Francës apo të ndonjë vendi tjetër (si p.sh. në Greqi), ku ai bënte pjesë tani, si anëtar i saj. Si rrjedhim, secili prej tyre raportonte individualisht në Moskë, në mënyrë të pavarur, njëri nga tjetri. Madje secili kujtonte se ishte ai përfaqësuesi kryesor i Kominternit. Veç kësaj, secili mendonte se kishte të drejtë të akuzonte rivalin e vet si "devijator", "borgjez", "trockist". Siç duket, ky pështjellim e bindi Kominternin të pranonte se kishte bërë një hap të gabuar kur kishte lënë të majtët shqiptarë në përgjithësi dhe komunistët shqiptarë në veçanti, pa një përfaqësi shqiptare të akredituar pranë Sekretariatit të tij Ballkanik. Për të ndrequr gabimin, Kominterni krijoi institucionin e *Përfaqësimit Komunist Shqiptarë*, selinë e së cilës e vendosi në Francë, me pak anëtare dhe me përgjegjës *Sejfulla Maleshoven*.

Për të marrë pjesë në shqyrtimin e gjendjes shqiptare, në vjeshtën e vitit 1936, u nisën nga Franca, ku banonin, për në Moskë, militantë shqiptarë të të dy rrymave, bolshevikë dhe çlirimistë – Halim Xhelu, Sejfulla Maleshova, Lazar Fundo, Koço Tashko dhe Ali Kelmendi. Duket se Seksioni Ballkanik kishte një qëllim më praktik: të zgjidhte divergjencat midis dy rrymave të majta shqiptare dhe të krijonte, nën prizmin e platformës së re kominterniste, një rreshtim të vetëm politik-ideologjik. Mbledhja u zhvillua më 26 dhjetor 1936. Atë e drejtoi përgjegjësi i Sekretariatit Ballkanik të Kominternit, të cilin tani e kryesonte Vilhelm Piku (Wilhelm Pieck), sekretari i Partisë Komuniste të Gjermanisë, pasardhësi në detyrë i Gjergj Dimitrovit, tani sekretar i përgjithshëm i Kominternit. Në mbledhjen e Moskës merrnin pjesë edhe anëtarë të tjerë (joshqiptarë) të Kominternit. Nuk kemi ndonjë procesverbal ku të jenë regjistruar bisedimet e zhvilluara në mbledhjen e Moskës, ku duket se pati një debat midis pikëpamjeve dhe platformave të tyre të vjetra. Ne kemi vetëm raportin që mbajti Ali Kelmendi, i cili ishte i vetmi militant që kishte ndjekur nga afër gjendjen e brendshme të Shqipërisë dhe zhvillimin e lëvizjes komuniste shqiptare, kurse nga diskutantët e tjerë kemi shënime të veçuara.⁸³ Raporti mban datën 14 dhjetor 1936. Në këtë raport të bie në sy përpjekja e Ali Kelmendit, për të pajtuar platformën e vjetër me platformën e re të Kominternit. Kjo duket kur ai shkruan se detyra themelore e komunistëve në Shqipëri duhej të ishte formimi i Partisë Komuniste Shqiptare dhe në të njëjtën kohë, lëvizja së bashku me

⁸³ Në njohim tekstin integral të raportit, i cili ndodhet në A.Q.Sh., Fondi: Dokumente të Kominternit për Shqipërinë, nr. 15, lista 1, dosja 25. Raporti është botuar me shkurtime në: Ali Kelmendi, militant i shquar i lëvizjes komuniste shqiptare (Botim i Institutit të Historisë së Partisë pranë K.Q. të P.P.Sh. Tiranë 1960, II. 28-40.

nacionalistët për çlirimin nacional të vendit. Këtë e dëshmon pohimi i tij se ndër tri detyrat e mëdha që duhej të kishte kjo parti, ai numëronte në radhë të parë organizimin e lëvizjes komuniste, në radhë të dytë krijimin e sindikatave dhe vetëm në radhë të tretë organizimin e lëvizjes nacionale revolucionare, në të cilën të merrnin pjesë komunistët së bashku me nacionalistët. Pra, ai nuk fliste për formimin e Frontit Popullor dhe për bashkimin në këtë front të të gjitha forcave antifashiste, duke përfshirë, siç e kërkonte vija e re e Moskës edhe qeveritarët shqiptarë, pra qeveritarët zogistë, në rast se këta do të pranonin të distancoheshin nga politika agresive e Italisë fashiste dhe nga aleanca politike me Mussolinin.

Pra, në vend që të parashtronte si detyrë krijimin në një "front popullor" me K.Ç.N.-në, madje edhe me Komitetin Kombëtar, i cili sidoqoftë ishte shprehur kundër animit të Zogut nga Italia fashiste, shprehte vlerësime përcmuese ndaj të dy organizatave. Si rrjedhim, vizioni që kishte Ali Kelmendi mbi lëvizjen opozitare brenda në Shqipëri, ishte ai i një revolucionari të mëparshëm bolshevik, sipas të cilit vetëm organizatat komuniste me mentalitet bolshevik mund ta përmirësonin situatën e brendshme të Shqipërisë. Sipas tij, në Shqipëri nuk gëzonin simpati as "Bashkimi Kombëtar", as "K.Ç.N.-ja". Madje ai shkoi aq larg sa pohoi se edhe "Organizata e Fshehtë", që kishte përgatitur Kryengritjen e Fierit, nuk kishte pranuar të hynte në lidhje, as me njërin, as me tjetrin (gjë që nuk është e saktë). Ai tha:

"Veç kësaj në Shqipëri *Bashkimi Kombëtar* dhe *Çlirimi Nacional* deri diku njihen si klika të emigracionit që nuk kanë lidhje me Shqipërinë (me terrenin shqiptar – K.F.) dhe janë diskredituar. Për të shënuar është fakti që *Organizata e Fshehtë* duke patur parasysh këto ndjenja të masave nuk ka dashur të ketë lidhje me *Bashkimin Kombëtar* dhe *Çlirimin Nacional*".⁸⁴

Sipas tij, shpresa për të shpëtuar situatën varej vetëm te formimi i Partisë Komuniste. Pyetjes se ç'duhet bërë, Ali Kelmendi i përgjigjet me skemën që kishte parashtruar më 1929 Grupi Komunist Shqiptar i Bashkimit Sovjetik, të cilën ai e kishte përsëritur në mbledhjen e Dishnicës, në gusht 1934 – skemë kjo që, sikurse u pa, dështoi. Skema e tij parashikonte:

"Të krijohet një qendër organizative në Shqipëri e cila të bazohet në ato grupe komuniste që ndodhen sot dhe në radhë të parë në qendrën e qytetit të Korçës si dhe në komunistët e veçuar dhe të shpërndarë në Shqipëri. Qendra organizative të ketë për detyrë forcimin dhe udhëheqjen e grupeve komuniste që ndodhen, organizimin

⁸⁴ A. Kelmendi. Nga raporti i tij mbi aktivitetin e tij dhe të Grupeve Komuniste në Shqipëri gjatë viteve 1932-1936, mbajtur më 14 dhjetor 1936. A.Q.Sh. Fondi: Dokumente të Kominternit për Shqipërinë, nr. 15, lista 1, dosja 25.

e lëvizjes komuniste, krijimin e grupeve komuniste në gjithë Shqipërinë si dhe thirrjen e një kongresi kushtetues të partisë komuniste të Shqipërisë. Veç kësaj për të mos patur mosmarrëveshje, paralelizma dhe konflikte në punën tonë si dhe për të përqëndruar udhëheqjen, kësaj qendre organizative t'i ngarkohet detyra të udhëheqë lëvizjen sindikale si dhe lëvizjen nacional-revolucionare me anën e komunistëve në Shqipëri. Kjo qendër organizative sipas mendjes time duhet të përbëhet nga pesë veta dhe konkretisht nga këta... (emrat mungojnë -K.F.). Qendra organizative do të jetë përgjegjëse për gjithë veprimtarinë e saj përpara Komitetit Ekzekutiv të Internacionales Komuniste dhe do të qendrojë e lidhur drejtpërdrejt me të.⁸⁵

Qendra Organizative, shtonte ai, duhej të hynte në lidhje me K.E.I.K. (Komiteti Ekzekutiv i Internacionales Komuniste) dhe natyrisht të vepronte sipas udhëzimeve që do të merrte nga Kominterni. Ali Kelmendi e quante të domosdoshme botimin në gjuhën shqip të literaturës marksiste dhe sugjeronte, përveç raportit të Gjergj Dimitrovit në Kongresin e VII-të të Kominternit, të përktheheshin disa vepra të V.I. Leninit dhe J.V. Stalinit, veç këtyre të botohej një punim mbi detyrat e komunistëve shqiptarë, duke propozuar si përgatitës të këtyre veprave S. Maleshovën.

Rëndësi të veçantë A. Kelmendi i jepte siç u tha, edhe organizimit të lëvizjes sindikale në radhët e punëtorëve, studentëve dhe nëpunësve, drejtimin e të cilave duhej ta merrnin, ngulte këmbë ai, organizatat komuniste. Përkundrazi, lëvizjen nacionalçlirimtare, me të cilën deri atëherë ishte marrë K.Ç.N.-ja ai e konsideronte për komunistët shqiptarë si çështje të tretë (përveç formimit të P.K.Sh.-së dhe lëvizjes sindikale), gjë që binte në kundërshtim me vlerësimin e posaçëm që tani i jepte Kominterni. Veç kësaj, ndryshe nga K.Ç.N.-ja, e cila lëvizjen nacionalçlirimtare e trajtonte si detyrë kryesore të aksionit komunist, këtë fushë pune Ali Kelmendi e konceptonte si një detyrë me të cilën duhej të merrej jo mbarë "Qendra Organizative Komuniste" (ose Partia Komuniste Shqiptare, kur ajo të formohej), por vetëm një grup i caktuar komunistësh. "Për udhëheqjen e lëvizjes nacionalçlirimtare prej komunistëve, - shkruante ai, - të caktohen pesë shokë". Dhe më tej: "Të krijohet një organizatë e bashkuar ilegale me një platformë të përgjithshme të ndërtuar mbi luftën kundër regjimit të sotëm dhe imperializmit italian, për një republikë demokratike dhe për likuidimin e marrëveshjeve skllavëruese me Italinë fashiste". Për këtë qëllim ai propozonte që organizata për drejtimin e luftës nacionalçlirimtare të formohej duke shkrië dy organizatat e emigracionit - Komitetin e Çlirimit Nacional dhe Bashkimin Kombëtar⁸⁴. Nga bashkimi i këtyre dy organizatave duhej të

⁸⁵ A. Kelmendi. Po aty.

⁸⁶ Propozimi për shkrirjen e Bashkimit Kombëtar ishte kërkesë absurde, mbasi shkrirjen ose shpërndarjen e tij nuk e kishte në dorë Kominterni.

formohej, shtonte ai, një komitet qëndror organizativ, i cili "të organizonte komitetet nismëtare të njëlojta në të gjitha qendrat e Shqipërisë" dhe pastaj të thërriste një "Kongres Shqiptar" që të miratonte programin dhe taktikën politike të organizatës dhe një Komitet Qëndror për mbarë vendin. Të gjitha këto organizma do të ishin ilegale ashtu si dhe veprimtaria e tyre, të cilat do të kishin për detyrë, theksonte A. Kelmendi, të ndërthurnin punën legale me veprimtarinë ilegale.

Duhet theksuar edhe njëherë se veprimtarinë për lëvizjen nacionalçlirimtare, A. Kelmendi e shihte si detyrë aq të veçantë për komunistët, sa shtronte pyetjen: nëse të gjithë komunistët duhet të merrnin pjesë ose jo në lëvizjen nacionalçlirimtare, do të vendosej gjatë procesit të punës. Me një fjalë, sipas tij, vendimi do të merrej pasi të shihej, nëse pjesëmarrja e të gjithë komunistëve do t'i shqetësonte ose jo pjesëmarrësit djathtistë në këtë front të luftës nacionalçlirimtare. Kjo gjë do të thoshte se komunistët në përpjekjet për krijimin e frontit popullor nuk duhej t'i bënin asnjë lëshim djathtistëve.

Dy komunistët e K.Ç.N.-së, H. Xhelo dhe L. Fundo u shprehën kundër vijës, sipas tyre, të ngurtë, të Ali Kelmendit. Madje disa muaj më parë, H. Xhelo, në një letër që i drejtonte A. Kelmendit më 9 prill 1936, i shkruante:

"Pikat që të kam kritikuar janë dy: a) se ike nga Korça kur ish nevoja më e madhe të qëndroje atje megjithë vuajtjet e tua⁸⁷. b) pse në Shqipëri je sjellë sektar duke mos kuptuar rëndësinë dhe rolin e Çlirimit Nacional, domethënë të borgjezisë kryengritëse. Pra kam kritikuar ashpër të dy lajthitjet e tua me sharje të rënda. Je nevrastenik dhe me mentalitet primitiv. Pse një shok kritikon për lajthimet që ti bën, ti e quan sikur të prishi namuzin dhe sikur është armik dhe s'ka më gjoja të drejtë të të thotë shok. Unë duke të kritikuar për lajthimet që ke bërë, njoh dhe çmoj anën tënde pozitive dhe shërbimet që ke bërë prandaj personalisht ndjeva një hidhërim që ike nga Korça. D.m.th. megjithë gabimet e tua, ti duhej të ishe në Korçë. Atje ish istikami (llogorja - K.F.) yt dhe për shokët e atjeshëm ishte një kala e një mal. Ikja jote që si një panik. Ti vuaje atje por domosdo ajo udhë atë bulmet ka. Asnjë shok i mirë, s'e le rastin...dhe të ikë sikur e çkrehin hijet dhe xhindet. Ti ike, bërë pra lajthim. Kam pra pse të kritiko. Kreshnikut (Lazar Fundos - K.F.) i shkrova tri herë dhe prapë do t'i shkruaj. Të fala dhe u pjekshim shëndoshë në Tiranë".⁸⁸

Nuk ka dyshim se në mbledhjen e Moskës, H. Xhelo mbrojti me këmbëngulje vijën politike të Komitetit të Çlirimit Nacional. Në mbledhje kritikën më të ashpër kundër A. Kelmendit e parashtroi L. Fundo, i cili e

⁸⁷ Sipas shprehjes së H. Xhelos, A. Kelmendi nuk është dëbuar nga Shqipëria prej qeverisë zogiste të Tiranës, sikurse thuhet në historiografinë komuniste, si një njeri i padëshirueshëm, por është larguar vetë.

⁸⁸ H. Xhelo. Letër drejtuar nga Parisi Ali Kelmendit, më 9 prill 1936. Në: A.Q.Sh. Fondi: Dokumentet e Kominternit për Shqipërinë. Nr. 15, lista 1, dosja 11.

kritikoi haptaz për sektarizëm veprimtarinë e grupeve komuniste në Shqipëri, duke ngarkuar me përgjegjësi Ali Kelmendin. Veç kësaj në mbledhjen e Moskës pati replika edhe midis L. Fundos dhe S. Maleshovës, i cili takohej deri diku me tezat e A. Kelmendit.

Platforma e Komitetit të Çlirimit Nacional, në vijë të përgjithshme pajtohej me tezat e reja të Kominternit, përderisa tani në Moskë nuk flitej haptazm për revolucion proletar. Megjithatë ato nuk pajtoheshin në një pikë të veçantë, në lidhje me vendin që duhej të zinte Partia Komuniste në frontin popullor. Ndryshe nga platforma e Kominternit, sipas së cilës komunistët duhej të siguronin hegjemoninë në frontin antifashist, sipas Komitetit të Çlirimit Nacional, kjo hegjemoni nuk ishte kusht i domosdoshëm. Për të kryesorja ishte që të mposhte rreziku fashist.⁸⁹

Mbledhja e Moskës nuk u pajtua me raportin e A. Kelmendit, por nga ana tjetër pati rezerva parimore ndaj qëndrimit të komunistëve të Çlirimit Nacional. Duket se debatet e ashpra midis komunistëve shqiptarë të dy rreshtimeve dhe mosgadishmëria e tyre për të bërë lëshime, në interes të bashkimit në një platformë të vetme politike dhe taktike, la përshtypje të hidhur te përfaqësuesit e Kominternit që merrnin pjesë në këtë mbledhje. Kjo duket se që arsyeja përse V. Piku e pezulloi mbledhjen, për gati dy muaj, derisa Sekretariati Ballkanik mendoi se gjeti formulën më të përshtatshme për t'i afruar të dy rreshtimet komuniste shqiptare. Mbledhja u rihap në fillim të marsit 1937. Kominterni u sugjeroi komunistëve shqiptarë që, pa hequr dorë nga përpjekjet për formimin e Partisë Komuniste Shqiptare të formonin në radhë të parë, një organizatë demokratike antifashiste me një komitet qendror, në të cilin të merrnin pjesë komunistë dhe nacionalistë patriotë, të prirur për të luftuar kundër rrezikut fashist. Kjo organizatë do të kishte si detyrë kryesore jo revolucionin socialist, por krijimin e frontit popullor, me një program themelor prej dy pikash: mbrojtjen e të drejtave kombëtare dhe mbrojtjen e të drejtave demokratike. Ato do të përbënin edhe programin minimum të grupeve komuniste, të cilat nga pikëpamja organizative, do të shpërndaheshin dhe do të rigrupoheshin në celula të reja me anëtarë që pranonin udhëzimet e fundit të Kominternit. Mbledhja e Moskës tregoi papajtueshmërinë e qëndrimeve të dy grupimeve komuniste shqiptare të emigracionit, të cilat reflektoheshin edhe në radhët e

⁸⁹ Shtatë vjet më vonë, këto dy platforma të kundërta në gjirin e lëvizjes komuniste, u shfaqën edhe në mbledhjen e Mukjes, e cila i mbylli punimet më 2 gusht 1943. Dy përfaqësuesit kryesorë të Partisë Komuniste Shqiptare, Ymer Dishnica dhe Mustafa Gjinishi, pranuan bashkëpunimin me Ballin Kombëtar, pa e kushtëzuar me hegjemoninë e Partisë Komuniste në Komitetin e Çlirimit Kombëtar. Përkundrazi, Komiteti Qendror i P.K.Sh.-së, duke parë se gëzonte epërsi absolute në lëvizjen nacionalçlirimtare zbatoi vijën bolshevike. Për këtë arsye, Ymer Dishnica dhe Mustafa Gjinishi u cilësuan çlirimistë dhe miratimi prej tyre i vendimeve të mbledhjes së Mukjes, u dënua. Termi "çlirimistë" për Ymer Dishnicën është përdorur dhe në platformën e dytë të P.K.Sh.-së në Berat.

komunistëve shqiptarë brenda në Shqipëri. Ali Kelmendi mendoi se do ta zgjidhte këtë përçarje duke sugjeruar shpërndarjen e Komitetit të Çlirimit Nacional dhe ardhjen në Shqipëri të anëtarëve komunistë të K.Ç.N.-së për të punuar, njësoj si ai, legalisht. Ky ishte preteksti. Duket se Ali Kelmendi kërkonte ta shpërndante Komitetin e Çlirimit Nacional për të shkëputur komunistët dhe jokomunistët e Shqipërisë që vareshin prej tij dhe të lehtësonte kështu punën e formimit të Partisë. Për t'i rënë shkurt, Aliu donte të ndante me ata përgjegjësinë e punës së vështirë në terrenin e atdheut dhe

Koço Tashko

jo të luante edhe në të ardhmen rolin e aktivistit, kurse ata rolin e gjykatësit. Në Mbledhjen e Moskës u ripohua vendimi për të krijuar Përfaqësinë Komuniste Shqiptare në emigracion, e cila selinë e saj do ta kishte jo si dikur në Vjenë, por në Paris. Përgjegjësi i Përfaqësisë u ripohua Sejfulla Maleshova.

Veç kësaj, tani e tutje komunistët e Komiteti të Çlirimit Nacional do të vareshin politikisht dhe organizativisht nga Përfaqësia e Francës. Meqënëse A. Kelmendi zyrtarisht ishte dëbuar nga Shqipëria, Mbledhja e Moskës ngarkoi Koço Tashkon të kthehej në atdhe për të drejtuar lëvizjen komuniste shqiptare. Për këtë qëllim, K. Tashko u porosit të kërkonte amnisti nga qeveria e Tiranës dhe

fill pas pranimit të saj, të riatdhesohej⁹⁰. Ashtu siç parashihej, A. Kelmendit iu mohua viza e riatdhesimit. Si rrjedhim, i ngarkuari i Kominternit për zbatimin e direktivave të reja, mbeti vetëm K. Tashko. Përfaqësia Komuniste Shqiptare me seli në Paris, ndërsa ripohoi qëndrimin e Sejfulla Maleshovës në krye të saj, ngarkoi Lazar Fundon të punonte si ndërlihdhës midis saj dhe Kominternit. Ai u ngarkua gjithashtu të punonte për afrimin e nacionalistëve me komunistët në "frontin popullor" shqiptar.

⁹⁰ Njoftimet që jep Frederik Tashko (biri i Koço Tashkos), në intervistën me titull "Atentat ndaj Koço Tashkos", botuar në "Panorama", Tiranë 3-4 maj 2005, mbi rolin e të jatit të tij në këtë periudhë në Komintern, sipas mendimit tonë, nuk janë të sakta. Duket se ato janë nxjerrë nga kujtimet e zbehta personale, mbasi nuk përputhen me njoftime që dalin nga burimet dokumentare të asaj periudhe, të cilat po trajtohen në këtë punim.

KREU X

GRUPET KOMUNISTE SHQIPTARE GJATË VITEVE 1937-1938

Synimi që patën organizatorët e Mbledhjes së Moskës për të bashkuar mbarë komunistët shqiptarë, brenda dhe jashtë Shqipërisë, në një organizatë të vetme komuniste, me një platformë të vetme politike dhe me një taktikë të vetme revolucionare, nuk u realizua. Si brenda në Shqipëri, ashtu dhe në emigracion, komunistët shqiptarë mbetën të përçarë. Për më tepër, përçarja e tyre vazhdoi të thellohej. Numri i Grupeve Komuniste u shtua, kurse Kominterni vazhdoi të mos kishte asnjë kontroll direkt mbi shumicën e tyre. Përçarja u duk edhe në vetë komunistët që morën pjesë në mbledhjen e Moskës.

Shkëputja e komunistëve nga K.Ç.N.-ja dhe lidhja e tyre me Përfaqësinë e Francës, solli në fakt dobësinë e K.Ç.N.-së. Kjo nuk u prit mirë nga krerët e pakët që mbetën në K.Ç.N. (Kost Boshnjaku dhe Ymer Nishani). Qëndrimin e H. Xhelos nuk e dimë, mbasi ai, pas mbledhjes u shtrua si i sëmurë në një spital të Moskës, ku pas dy muajsh, në shkurt 1937, vdiq. Ali Kelmendi qëndroi gjithashtu në Moskë disa muaj, deri në qershor 1937. Tre të tjerët, S. Maleshova, L. Fundo dhe K. Tashko u kthyen në Francë, ku vazhduan veprimtarinë e tyre si anëtarë të Përfaqësisë Komuniste Shqiptare, duke mbajtur lidhje me Kominternin.

Kur në qershor u kthye në Francë Ali Kelmendi e pa veten të izoluar nga shokët e vet. Arsyet e këtij izolimi nuk dalin të qarta, por vetë izolimi zbulohet në raportin që Ali Kelmendi i drejtoi Kominternit, më 15 janar 1938. Aty Ali Kelmendi ankohet se shokët e tij nuk e përfillnin më dhe se bënë mbledhjet pa pjesëmarrjen e tij. Ai jep si shembull Lazar Fundon, i cili në fillim kishte pranuar të bashkëpunonte me Ali Kelmendin për të hartuar një "manifest" të lëvizjes së frontit popullor për komunistët shqiptarë ku të zërthehej platforma e re e Kominternit, por pastaj ai (Lazar Fundo) u bënte bisht takimeve me Ali Kelmendin. Madje në një mbledhje me komunistët shqiptarë të organizatës së Parisit, L. Fundo ishte shprehur, sipas fjalëve që thotë vetë A. Kelmendi se: "Ali Kelmendi asht revolucionar i mirë, ka punue fare mirë, por asht ipokondriak dhe si i tillë nuk duhet të dijë gja se ç'bajmë ne këtu". Aliu thotë se atë nuk e përfillte as Koço Tashko. Thotë

për të se: "Trevori (K. Tashkoja - K.F.) rri si ndonjë pulë e lagur, ban dhe dallkaukllek pak a shumë. Saluton djelmërisht (A la Giovinezza - sipas stilit fashist)". Në raport Aliu vë gjithashtu në dukje se S. Maleshova, përgjegjësi i Përfaqësisë Komuniste Shqiptare nuk u përgjigjej ankesave të tij, madje as letrave që ai i kishte dërguar. Më në fund ai çuditet se "Roberti" (pseudonimi i J. Vukmanoviç), jugosllav, një nga përfaqësuesit e Kominternit në Francë, në përgjigjet e tij kishte mbajtur anën e L. Fundos dhe jo të A. Kelmendit.

Arsyet e izolimit të A. Kelmendit mund të shpjegohen me sektarizmin e tij ideologjik. Ai ishte një komunist i devotshëm, një agjikator energjik, një njeri i sakrificës dhe një militant i ndershëm. Por si militant komunist, ishte tepër i ngurtë, verbërisht dogmatik, nuk lejonte t'u ndryshohej asnjë presje bindjeve të tij bolshevike. Duket se formimi i tij i prerë dhe ngurtësia për të ndryshuar pikëpamjet e vjetra ndikuan në bindjen që formoi për të Përfaqësia Komuniste Shqiptare, si një njeri i papërshtatshëm për të zbatuar në Shqipëri platformën e re të Kominternit. Në këtë mes duket se ndikoi edhe fakti se gjatë katër vjetëve të veprimtarisë së tij në Shqipëri nuk ishte realizuar bashkimi i komunistëve shqiptarë në një grupim të vetëm ideologjik dhe politik. Përkundrazi, përçarja e tyre ishte thelluar dhe numri i grupeve komuniste ishte rritur. Në të vërtetë ai e kishte vështirë të bashkëpunonte me "komunistët", të cilët i kishte akuzuar, me të drejtë ose pa të drejtë, si trockistë. Relacioni që ai parashtroi në Mbledhjen e Moskës, në dhjetor 1936, përmban njoftime dhe vlerësime me interes mbi lëvizjen komuniste në Shqipëri, por ato duhen parë me kujdes, mbasi nuk mungojnë edhe gjykime të lidhura me formimin e tij dogmatik-marksist. Për më tepër raporti që i drejtoi Kominternit, më 15 janar 1938, përshkohet nga një mllef ndaj shokëve, mllef i cili duket se e ka burimin te mospërfillja e shokëve ndaj tij. Ali Kelmendi nuk u shqua as në trajtimin politik dhe ideologjik të situatës dhe të problemeve që shtroheshin para vendit. Ai nuk la as shkrime, qoftë dhe në formë artikujsh, të cilat t'u shërbenin në punën e tyre revolucionare militantëve dhe aktivistëve që vepronin në Shqipëri. Nga kjo pikëpamje ai e ndjente dhe vetë dobësinë e penës së tij. Ai vet ka shkruar në raportin e tij të fundit (15 janar): "Unë nuk jam një njeri që muaj me nxjerrë broshura e gazeta për fat të keq". Dhe më tej: "Si kapter që kam qenë (para vitit 1925 - K.F.) detyra më çon në transhe",¹ pra në llogoret e luftës së armatosur.

Pas këtij raporti, Ali Kelmendi nuk jetoi gjatë. Pas një viti ai vdiq në një spital të Parisit (11 shkurt 1939). Aliu u varros me shpenzimet e shoqatës filantropike "Secours Populaire". Varrimi u krye me një ceremoni të spikatur.

¹ A. Kelmendi. Nga raporti i tij "Mbi situatën e punës përgjithësisht dhe mbi gjendjen e emigracionit", drejtuar Sekretariatit të shokut Pik, më 15 janar 1938. Në: A.Q.Sh. Fondi: "Dokumenta të Kominternit për Shqipërinë", nr. 15, lista 1, dosja 19. Fragmente të këtij raporti janë botuar edhe në: A. Kelmendi. Militant i shquar i lëvizjes komuniste shqiptare (Botim i Institutit të Historisë së Partisë pranë K.Q. të P.P. Sh.-së), Tiranë 1960, ff. 41-49.

Organi i Shoqërisë Vëllazërore shqiptare i Lionit, Sazani, në lidhje me varrimin e A. Kelmendit, shkruan ndër të tjera:

“Në funeral morën pjesë shumë delegacione të organizatave franceze dhe delegacione të emigrantëve politike jugosllave, greke, bullgare, rumune, polake, israelite e italiane. Të gjitha delegacionet që morën pjesë në varrim, kishin prurë dhe nga një kurorë madhështore të stolisur me shirita kuq e zi. Ishin 15 kurora, secila më e bukur se tjetra, veç shumë buqetave me lule. Kurorat shqiptare ishin tri: një e kolonisë shqiptare të Parisit, një e shqiptarëve të Lille-s dhe një tjetër e gazetës Sazani. Ndër kurorat dallonte ajo e Kominternit dhe ato të partisë komuniste franceze e të Secours Populairit. Kortezhi përbëhej prej katër autobuzave e shtatë taksive që përmbanin dyqind veta dhe që në varrezë u mbajtën pesë fjalime. Fjalimi i parë u mbajt nga shoku Qamil Çela në gjuhën shqip, i dyti u mbajt prej deputetit komunist shokut Midol, anëtar i Komitetit central të partisë komuniste frënge e i zyrës politike, i treti nga prof. Henri Vallon, në emër të institutit Secours Populaire, i katërti prej përfaqësuesit të emigracionit jugosllav dhe i fundit prej përfaqësuesit të emigracionit italian, në gjuhën e bukur italiane. Që të gjithë oratorët folën njëri më mirë se tjetri mbi rastin e ditës, por profesori i mirënjohur i sorbonës u dallua nga të tjerët. Ai e përshkroi gjendjen mizore ekonomike e politike të vendit tonë më bukur se të kishte qenë shqiptar. Pastaj profesori Vallon foli mbi fashizmin përgjithësisht dhe mbi fashizmin shqiptar veçanërisht dhe bëri një paragon (krahasim – K.F.) të qartë mbi ndryshimin e fashizmit shqiptar me atë të Italisë e të Gjermanisë. Ai tha se në Gjermani, Itali e gjetkë fashizmi, deri diku, ka baza nacionale, kurse në Shqipëri ngjet krejt e kundërta. Fashizmi shqiptar është vënë në shërbimin e huaj dhe punon kundër interesave kombëtare...I dha fund fjalimeve shoku italian që tha se, nuk është populli italian që i bien më qafë Shqipërisë, por fashizmi barbar që e ka njollosë emrin italian e që ka shkaktuar të kemi për turp të quhemi italianë...”²

Në fund të vitit 1936 kur zhvillohej mbledhja e komunistëve shqiptarë në Moskë, lëvizja e majtë në Shqipëri ishte, nga pikëpamja e shtrirjes e kufizuar, nga pikëpamja ideologjike e çoroditur dhe nga pikëpamja organizative e copëzuar. Militantët komunistë në Shqipëri e konceptonin ideologjinë komuniste, militantizmin revolucionar dhe strukturën organizative në mënyra të ndryshme. Ekzistonin komunistë të organizuar në grupe, por me struktura organizative, disa të disiplinuar dhe disa liberale, por edhe militantë të veçuar, disa nga të cilët e trajtonin ideologjinë e majtë, si bindje dhe si udhërrëfyes, të tjerë si dekor osë si aspiratë romantike. Ngjarjet që kishin ndodhur gjatë viteve të fundit, brenda dhe jashtë vendit – brenda vendit: vazhdimi i tejzgjatur i krizës ekonomike, tronditja nga Kryengritja e Fierit, eksperiencia dështake e qeverisë së Mehdi Frashërit më 1936 dhe kapitullimi po atë vit i A. Zogut ndaj Italisë fashiste – jashtë vendit:

² Sazani, nr. 7, mars 1939.

militarizimi i shfrenuar i Gjermanisë hitleriane, agresioni i Italisë fashiste në Abisini, krijimi i “frontit popullor”, sidomos në Francë dhe provokimi i luftës civile në Spanjë nga falangjistët e Frankos – i kishin dhënë një shtytje nga e majta jetës intelektuale dhe opinionit publik, si në mbarë Evropën ashtu dhe në Shqipëri. Por ndërsa trualli për lëvizjen e majtë ishte produktiv, militantët komunistë ende nuk kishin në dorë një busull që t’i udhëhiqte bashkërisht drejt krijimit të frontit popullor shqiptar.

Madje radhët e tyre, brenda dhe jashtë Shqipërisë qenë pushtuar nga një proces fermetimi ideologjik në vështirimin se disa prej tyre, po hiqnin dorë nga platforma bolshevike ose çlirimiste, kurse radhët e tyre, sidomos brenda në Shqipëri, po zëvendësoheshin nga militantët e rinj me bindje bolshevike ose çlirimiste. Nuk është pa vend të vihet në dukje se procesi i çideologjizimit bolshevik veproi dhe në radhët e anëtarëve të dikurshëm të Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik që kishin ardhur në Shqipëri. Vetëm njëri prej tyre, A. Kelmendi po u qëndronte besnik bindjeve bolshevike. Të tjerët kishin hyrë në radhët e të ashtuquajturëve - nga A. Kelmendi - dezertorë, mbasi kishin hequr dorë nga ideologjia dhe platforma që ata kishin miratuar kur ishin anëtarë të Grupit të Bashkimit Sovjetik. Ndër ta, Demir Godelli kishte kaluar tërësisht në llogoret e çlirimistëve dhe si anëtar i K.Ç.N.-së i qenë kundërvënë A. Kelmendit. Selim Shpuza, Reshat Këlliçi dhe Rexhep Çami respektonin fjalën që u kishin dhënë organeve shtetërore zogiste për të mos zhvilluar asnjë veprimtari revolucionare. Edhe Tajar Zavalani, i cili ishte dërguar nga K.Ç.N.-ja për të punuar si komunist me nacionalistët demokratë, po hiqte dorë nga detyra e ngarkuar dhe po integrohej në jetën kulturore shqiptare, së cilës po i shërbente me shkrime publicistike dhe me përkthime veprash të njohura të letërsisë botërore. Ai e nisi mirë veprimtarinë e tij duke përkthyer nga rusishtja kryeveprën e M. Gorgit “Nëna”, ku përshkruhet veprimtaria revolucionare e një heroine të luftës klasore të proletarietit rus, vepër e cila pati jehonë të thellë në rininë shkollore shqiptare. Por pasi pësoi një internim disa mujor, hoqi dorë dhe nga kontributi në letërsinë e majtë. Siç thuhej në atë kohë, për të larguar përshtypjen që krijoi te qarqet zogiste se me përkthimin e romanit “Nëna” nuk kishte hequr dorë nga bindjet e tij komuniste, Tajar Zavalani përktheu dhe botoi jetëshkrimin e admiralit Nogi, një hero i imperializmit militarist japonez. Më vonë u mor me përkthime veprash letrare, pa ngjyrim të hapta politike, siç ishin romanet e Leon Tolstoit (Ana Karenina, Sonata e Kreuzerit), Aleksandër Dymasit (Tre muskutjerët), Aleksandër Dymas Birit (Zonja me kamelje) etj.

Selim Shpuza dhe Reshat Këlliçi respektuan fjalën që u kishin dhënë organeve shtetërore për të mos zhvilluar asnjë veprimtari revolucionare. Por pati dhe raste kapitullimi të plotë. Dr. Nush Bushati, një nga

mbështetësit kryesorë të KONARE-së dhe një i majtë i deklaruar, pasi u kthye nga mërgimi në Shqipëri, jo vetëm hoqi dorë nga bindjet e tij të mëparshme, por kaloi plotësisht në anën e Zogut. Madje në tetor 1935 ai u bë ministër i Arsimit në qeverinë e Mehdi Frashërit. Por kishte dhe më keq. Masar Sopoti, një nga anëtarët e fraksionit komunist të Komitetit të Çlirimit Nacional, pasi siguroi amnistinë, hyri në shërbim të fashistit italian, N. Lo Russo Atoma, i cili botonte në Bari fletoren italiane "Gazzetta del Mezzogiorno", si redaktor të faqes që ajo botonte në gjuhën shqipe me titull "Gazeta Shqiptare", ku bëhej haptaz propagandë për fashizmin në Shqipëri. Te njëjtën kthesë kishte pësuar edhe Ernest Koliqi, dikur anëtar i shoqërisë "Bashkimi" të Avni Rustemit.

Kongresi i Lidhjes Nacional Liberale që u mbajt në Paris, në marsin e vitit 1936, tregoi sheshit përçarjen parimore midis komunistëve çlirimistë që aderuan në të dhe komunistëve bolshevikë që aty refuzuan të merrnin pjesë. Kjo përçarje, të cilën mbledhja e Moskës, në dhjetor 1936, nuk e fashiti dot, u pasqyrua edhe në rradhët e militantëve komunistë që vepronin në Shqipëri. Në fund të vitit 1936, në kohën e mbledhjes së Moskës, organizata kryesore e majtë në Shqipëri, vazhdonte të ishte Grupi Komunist i Korçës. Grupi kryesohej nga një qendër organizative, e cila drejtonte tetë celula, të përbëra kryesisht nga zejtarë dhe punëtorë, kurse dy me studentë të shkollave të mesme. Por ndërkohë disa anëtarë të tij kishin filluar të shfaqnin teza ideologjike dhe politike të ndryshme nga platforma bolshevike që ua kishte përcjellë Ali Kelmendi si teza të miratuara nga Kominterni. Një nga këto teza jokominterniste i kishte parashtruar vetë kryetari i grupit, Dhimitër Fallo, i cili e konsideronte dogmatike platformën e A. Kelmendit, pra të papërshtatshme për gjendjen e Shqipërisë dhe për nevojat e shqiptarëve. Tashmë ai ishte i ftohur nga diktatura e Stalinit dhe, pa hequr dorë nga prirjet e majta, atë e kishin bërë për vete idetë e frontit popullor të Francës, të cilin e kryesonte kryetari i Partisë Socialiste Frënge, Leon Blum, një nga socialdemokratët më të spikatur të Internacionales së Dytë Socialiste. Përveç kryetarit, kishte dalë me pikëpamje të ndryshme nga ato të A. Kelmendit, edhe një nga anëtarët e kryesisë së Grupit të Korçës. Ky ishte Niko Xoxi, një militant energjik, i cili, ndryshe nga Dh. Fallo, nuk pajtohej me lëshimet që sipas tij kishte bërë Kominterni, për bashkëpunim me faktorët jokomunistë. Këtë pikëpamje ai duket se e kishte marrë nga Greqia ku në ato vite krahas partisë komuniste greke, anëtare e Kominternit, vepronin edhe disa fraksione të vetquajtura komuniste dhe njëkohësisht të vetquajtura kominterniste, disa nga të cilat ishin të gozhduara pas dogmatizmit të mëparshëm bolshevik, disa kishin kaluar në llogoret e trockizmit, ndonjëra kishte anuar nga social-demokracia perëndimore. Niko Xoxi ngulte këmbë për t'i qëndruar besnik vijës së mëparshme të Kominternit, e cila mbështetej

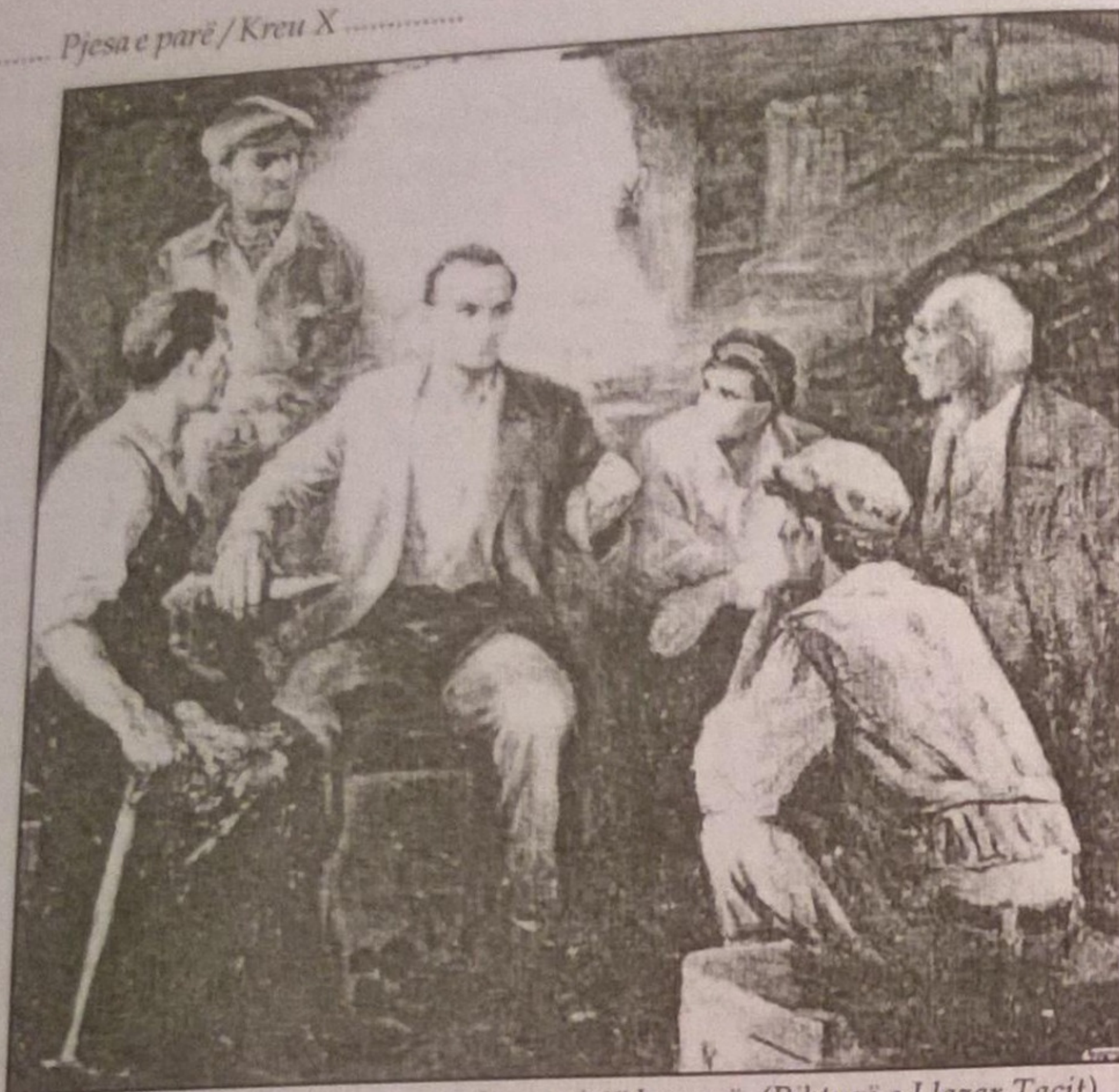
në luftën klasore kundër kapitalizmit. Si rrjedhim, ai ishte jo vetëm kundër çlirimistëve, por edhe kundër bolshevikëve të tanishëm, pra edhe kundër A. Kelmendit me shokë, të cilët tani që kërkonin bashkëpunimin me "nacionalistët", kishin kaluar, sipas tij, në pozitat oportuniste të çlirimistëve, me një fjalë, i shërbenin borgjezisë kapitaliste. Të dy këta "ideologë" po shqetësonin bazën e Grupit të Korçës, mbasi kishin bërë për vete mjaft militantë dhe simpatizantë komunistë. Rreziku më i madh Grupit të Korçës i vinte, jo nga platforma e Dh. Fallos, e cila zakonisht gjeti mbështetje në qarqet intelektuale të majta jokomuniste, por nga ajo e N. Xoxit, mbasi ai siguroi mjaft militantë energjikë të Grupit si: Aristidh Qendro, Petro Vangjeli, Niko Panda, Vasil Hajno, të cilët bashkërisht u drejtoheshin, jo si social-demokratë, por si komunistë marksistë, punëtorëve, bazës njerëzore të Grupit të Korçës. Veç kësaj, ndryshe nga Dh. Fallo, i cili më vonë hoqi përfundimisht dorë edhe nga të quajturit e vetes komunist, rreziku më i madh Grupit i vinte nga Niko Xoxi dhe shokët e tij, të cilët pretendonin se ishin komunistë të mirëfilltë, se kishin formuar që më 1935 "Partinë Komuniste Shqiptare", se partinë e tyre e kishte njohur dhe Partia Komuniste Greke dhe se nëpërmjet saj, ata ishin të lidhur me Kominternin. Ali Kelmendi, duke vlerësuar si rrezik më të madh qëndrimin e Niko Xoxit, shkoi vetë në Greqi (mars 1936) për të hetuar pranë Partisë Komuniste Greke pretendimet e tij dhe pastaj në Turqi për t'u lidhur me ndonjë emisar të Kominternit. Në lidhje me këtë mision ai ka shkruar:

"Shkova me vendim të qendrës së Korçës... të marr kontakt me Partinë Komuniste Greke për të zbuluar disa dezertorë, të cilët e kishin paraqitur veten e tyre si përfaqësues të Partisë Komuniste Shqiptare dhe të cilët ndodheshin indirekt në lidhje me Partinë Komuniste të Greqisë. Në Greqi nuk munda të vij në kontakt me Partinë Komuniste të Greqisë, po aq më pak nuk munda të vij në kontakt në Turqi me Kominternin, prandaj u ktheva përsëri në Shqipëri".¹

Si rrjedhim, situata e brendshme e grupit mbeti e pakthjelluar. Në polemikë me Niko Xoxin, A. Kelmendi përdorte argumente rreth e rrotull platformës së re politike dhe ideologjike, të cilën si duket nuk ishte në gjendje ta përcillte në mënyrë bindëse te të gjithë militantët korçarë. Përkundrazi, Niko Xoxi, në debatin e tij përdorte argumente personale, kundër A. Kelmendit. Një nga anëtarët e vjetër të Grupit të Korçës, Niko Kondili, në kujtimet e veta thotë se Niko Xoxi e akuzonte A. Kelmendin si "çlirimist". Veç kësaj thoshte: "Grupin Komunist të Korçës e kemi ngritur vetë. Ai (Ali Kelmendi - K.F.) thotë se ka qenë në Komintern. Të na i provoje. Të shkojë jashtë e të na sjellë lidhjen. E shikoni me kë shoqërohet. Pse e lë A. Zogu kaq gjatë në Korçë".²

¹ A. Kelmendi. Nga raporti i tij i mbajtur më 14 dhjetor 1936.

² M. Islami. A. Kelmendi etj. Tiranë 2000, f. 223.

Ali Kelmendi midis punëtorëve komunistë korçarë. (Pikturë e Llazar Taçit)

Pandi Kristo dhe Miha Lako, dy nga udhëheqësit e Gr. K. të Korçës në mes të viteve '30.

Lart: Studentë antifashistë të liceut të Korçës.
Poshtë: Punëtorë komunistë korçarë.
Niko Xoxi.

Grupi i Korçës mendoi se u lehtësua duke bërë ndryshime në kryesi. Pas dorëheqjes së Dh. Fallos kryetar u zgjodh Miha Lako, një këpucar, kurse Niko Xoxi u përjashtua nga kryesia dhe më vonë nga Grupi si trockist. Niko Xoxi me shokët e vet reagues. Për fat të keq as Niko Xoxi, as shokët e tij nuk na kanë lënë ndonjë material politik ose ideologjik të redaktuar prej tyre, i cili të na jepte mundësi të gjykonim, nëse programi i tyre i majtë ishte ose jo trockist. Dihet vetëm se ata e stigmatizuan platformën e re të Kominternit të miratuar nga Kongresi i tij i Shtatë, si një largim me ngjyrim oportunist

nga platforma leniniste, e miratuar nga Kongresi i Parë i Internacionales së Tretë Komuniste, në Moskë më 1919. Kritika kryesore që përmban rezolucioni i mbledhjes themeltare të Partisë Komuniste Shqiptare, më 8 nëntor 1941, kundër grupit të Niko Xoxit, vërtitet rreth së ashtuquajturës teorie të "ruajtjes së kuadrove", teorie kjo me të cilën nuk mund të justifikohet nofka trockiste që figurojnë në të gjitha dokumentet e P.P.Sh.-së dhe në shkrimet e Enver Hoxhës. Si rrjedhim, Grupi Komunist i Korçës, në vend që të përqëndrohej në punën për shtimin e radhëve të tij dhe zgjerimit të punës revolucionare, u gozhdua pas luftës ideologjike brenda radhëve të tij.

Në fund të vitit 1936, vendin e dytë për nga pesha e veprimtarisë revolucionare e zinte Grupi Komunist i Tiranës, i cili ndryshe nga ai i Korçës që ishte i përqëndruar kryesisht brenda qytetit të vet, kishte krijuar degë edhe jashtë kryeqytetit, si në Krujë, Elbasan, Fier, Peqin. Por Grupi Komunist i Tiranës kishte pësuar nga arrestimet e militantëve të tij energjikë, pas Kryengritjes së Fierit, një goditje të rëndë, e cila e kishte paralizuar përkohësisht veprimtarinë e saj revolucionare. Kryetari i tij, H. Reçi së bashku me dhjetë nga militantët më aktivë të Grupit (si Demir Godelli, Mustafa Kaçaçi, Uan Filipi, Zenel Hekali, Xhemal Kadesha, Jusuf Kambo, Jahja Baçi, etj.), ndodheshin në burg, disa me burgim të përjetshëm, të dënuar nga gjyqi politik, në shtator 1935 për pjesëmarrjen e tyre në Kryengritjen e Fierit. Në mungesë të Hasan Reçit të burgosur, veprimtarinë e Grupit të Tiranës, tani e drejtonte Xhevdet Doda, i cili përpigjej me shumë vështirësi ta mbante në këmbë organizatën, dikur të fuqishme, të kryeqytetit.

Hasan Reçi. Kryetar i Gr. K. të Tiranës me komunistë të tjerë. Hasan Reçi, ulur në qendër, Stefo Grabocka e Mustafa Kaçaçi, ulur. Në këmbë: Bajram Mulbaxhaj, Qamil Rama, Ibrahim Mubaxhiri, Toma Kalefi, Hasan Shala.

Në kryeqytet kishte qendrën dhe një grup tjetër komunist: i ashtuquajturi *Grupi Komunist i Oficerëve*, me kryetar Asim Vokshin dhe me anëtarë, disa nga të cilët në qytete të tjerë: Bedri Spahiun, Tahir Kadarenë, Hulusi Spahiun, Dali Ndreun, Mehmet Bajraktarin, Todi Naçon, Prenk Ulin, Veli Dedin, Zef Baglianin, etj. Grupi i Oficerëve edhe pse anëtarët e tij e quanin veten komunistë, ishte kryesisht një grup ushtarakësh me prirje të majta, pa ndonjë formim ideologjik komunist. Për shumicën e tyre ideologjia komuniste ishte më tepër si një dekor. Në fakt ata e kishin kushtëzuar veprimtarinë e vet vetëm në qarqet ushtarake. Nuk kishin lidhje me shtresat e popullsisë civile. Ata synonin ta përmbysnin regjimin e Zogut me anën e revoltës së ushtrisë. Si rrjedhim, revolucionin çlirimtar e konsideronin si një "pronunciamento" ushtarak, sipas tyre të ngjashme me sulmin që repartet ushtarake bolshevike kishin shtënë në dorë Pallatin e Dimrit carist në shën-Petersburg, në revolucionin e Tetorit. Si rrjedhim, Grupi i Oficerëve mbeti shumë i kufizuar nga ana numerike dhe tepër i varfër nga ana ideologjike. Si aktivitet në fushën revolucionare, ai la gjurmë, siç do të shihet, vetëm në dërgimin e vullnetarëve në Luftën e Spanjës, në favor të rreshtimit republikan. Kishte dhe një grup tjetër komunist të sapoformuar në Berat, por me peshe kryesisht në Kuçovë. Një nga militantët më të shquar të këtij grupimi ishte Mafuz Laze, më parë punëtor emigrant në Francë dhe që andej në Moksë ku ndoqi kursin leninist të marksizmit dhe të lëvizjes punëtore (*Leniniski kurs*). Sëbashku me të në Berat bënë pjesë në këtë grupim revolucionarë të majtë: Thanas Ziko, Sterjo Gjokoreci, Memo Meto, Adem Haxhiu, Muhamet Gjollesha, Rexhep Luga. Grupi i Kuçovës kishte dhe dy celula të tjera, një në Patos, një në Vlorë, të cilat veprimtarinë e tyre e ushtronin, ashtu si në Kuçovë, në ambjentet e punëtorëve të shoqërisë vajguore italiane AIPA. Ishte i vetmi grup komunist që punonte në gjirin e punëtorëve, kryesisht të punëtorëve naftëtarë dhe të sektorëve ndihmës të shoqërisë AIPA. Grupi kishte arritur një sukses të madh, më 18 tetor 1935: kishte krijuar shoqërinë e punëtorëve naftëtarë me emrin "Puna", në fillim me 500 e ca anëtarë. Ndryshe nga shoqëria "Puna" në Korçë, e cila kishte në gjirin e saj punëdhënës e punëtorë bashkë, shoqëria "Puna" e Kuçovës ishte e para organizatë profesionale e mirëfilltë punëtore, mbasi në gjirin e saj kishte vetëm punëtorë me drejtim luftën për të mbrojtur interesat e tyre ekonomike, shoqërore, qytetare, përballë pronarit kapitalist që ishin koncesionarë kapitalistë italianë. Statuti i shoqërisë "Puna" të Kuçovës ishte hartuar, jo sipas statutit të shoqërisë "Puna" të Korçës, por sipas përmbajtjes të statuteve të sindikatave punëtore socialiste franceze – sigurimi i punës tetëorëshe, klasifikimin e pagave sipas kualifikimit, përmirësimi i kushteve të jetesës së punëtorëve, masat paraprake higjienike për ta, sigurimi i asistencës sociale së tyre gjatë sëmundjeve etj. Veç kësaj, si organizatë profesionale socialiste,

shoqëria "Puna" kaloi shumë shpejt në fushën e veprimit sindikal: kërcënoi me grevë punëdhënësin në rast se kërkesat e tyre minimale nuk do t-ë merreshin parasysh. Ajo e tregoi forcën e saj sidomos në mitingun që organizoi më 28 nëntor 1935, në mbrojtje të kërkesave të saj. Përballë refuzimit të pronarëve koncesionarë italianë, ajo organizoi një cikël grevash, të cilat u shtrinë edhe në kantieret vajguore të Patosit, madje edhe në punëtoret që ajo shoqëri kishte në Vlorë.

Asim Vokshi

Musa Fratari

Dali Ndreu

Gjeneral Major Bedri Spahiu

Mafuz Laze

Thanas Ziko

Selia e sindikatës së punëtorëve. Korçë 1935

Grup anëtarësh të shoqërisë së këpucarëve.

Demonstrata e bukës

Reagimi i xhandarmërisë kundër demonstratës së bukës

Në historiografinë zyrtare komuniste është thënë se Grupi Komunist i Korçës e shtriu veprimtarinë e vet në Kuçovë. Është e kundërta. Ishin krerët e organizatës së Kuçovës ata që kërkuan lidhje me Grupin Komunist të Korçës. Ata morën nga Grupi Komunist i Korçës vetëm emrin "Puna" të shoqërisë, por jo përmbajtjen e saj, mbasi krerët e Korçës kishin pikëpamje konfuzë në lidhje me lëvizjen sindikale. Kjo u duk haptaz kur krerët e Grupit të Korçës për të mos mbetur prapa lëvizjes sindikale të Kuçovës, organizuan një lëvizje greviste në qytetin e tyre. Ata arritën që të bashkonin në këtë grevë jo vetëm shoqërinë "Puna" të Korçës, por edhe organizatat e tjera profesionale që nuk bënin pjesë në këtë shoqëri, gjë që ishte një hap përpara. Por motivi kryesor që paraqitën këto shoqata të përgatitura nga komunistët e Korçës si kërkesa për grevë, ishte i gabuar. Më 20 shkurt 1936 ata kërcënuan organet shtetërore të prefekturës se të nesërmen do të fillonin grevën në rast se qeveria nuk do të plotësonte këto dy kërkesa. E para, po të mos e mbyllte fabrikën "Stik" të këpucëve, që kishte filluar prodhimin në Korçë dhe, e dyta, po të mos anulonte lejen që kishte dhënë për hapjen e një fabrike këpucësh në Tiranë, për arsye se me prodhimin e tyre po rrënoheshin zejtarët-këpucarë, pra rrënoheshin si punëdhënësit, ashtu dhe punëtorët. Ishte një kërkesë absurde. Në vend që të ngulnin këmbë për një zgjidhje ekonomike për punëtorët që do të mbeteshin pa punë, kërkonin mbylljen e fabrikave. Pra kërkonin të pengonin zhvillimin e industrisë moderne, duke

e mbajtur vendin në nivelin e ekonomisë së prapambetur artizanale. Siç dihet, greva, e cila u zhvillua më 21 shkurt 1936, la përshtypje të thellë në opinionin publik. Ajo shpejt u kthye në një demonstratë masive me thirrjen "Bukë-bukë", e cila u bë shumë shpejt popullore, mbasi me grevistët u bashkuan mjaft qytetarë korçarë, së bashku me ta edhe një pjesë mirë e nxënësve të liceut të Korçës. Protesta, e cila ka marrë emrin "demonstrata e bukës", e tronditi administratën qeveritare, e cila përshpërndarjen e saj vuri nëpërdorim xhandarmërinë shtetërore. Ajo ishte përleshja e parë, por edhe e fundit e Gr.K. të Korçës me administratën qeveritare zogiste.

Më 1936 disa të vetquajtur komunistë formuan dhe një grup tjetër – i ashtuquajtur Grupi i Zjarrit. Fillimisht Grupi u formua në Athinë nga disa emigrantë dhe studentë shqiptarë. Nismëtari ishte Andrea Zisi, i cili kishte lënë përgjysmë studimet e larta në Greqi. Andrea Zisi ishte lidhur me një grup të majtësh grekë të quajtur "arkeomarksistë" (marksistë të hershëm), në kuptimin e marksizmit fillestar, original, pra të marksizmit "të mirëfilltë", ashtu siç e kishin trajtuar sipas tyre, Marksi me Engelsin në Manifestin Komunist dhe jo të marksizëm-leninizmit të përpunuar, sipas tyre të deformuar dhe të shartuar me diktaturën e proletariatit, nga Lenini e Stalini. Ai i vuri grupit të vet emrin "Zjarri", siç thuhej në atë kohë nga shkurtimi i emrit të tij personal – Zi (Zisi)-a-ri (Andrea), gjë që nuk është fort bindëse. Nëpërmjet studentëve që përfundonin studimet universitare dhe emigrantëve shqiptarë që ktheheshin në atdhe, ai krijoi në fillim në Korçë, pastaj në Tiranë, Fier e Vlorë, celulatat e tij të para. Andrea Zisi e shpalli grupin e vet si Partia Komuniste Shqiptare e vërtetë. Pretendonte se ajo njihej si Parti Komuniste edhe nga partitë e tjera komuniste. Madje Andrea Zisi deklaronte se kishte në dorë edhe "vulën" e Partisë Komuniste Shqiptare, të miratuar nga Kominterni, të cilën gjoja për arsye konspiracioni e mbante të fshehur. Sipas tyre, programi i "Partisë" së tij komuniste (tekstin e të cilit nuk e njohim) ishte në pajtim të plotë me "Manifestin" e Partisë Komuniste të vitit 1848, ku siç theksonte ai, nuk flitet fare për diktaturë të proletariatit. Ai u rekomandonte komunistëve të mos binin në "grackën" staliniste të diktaturës së proletariatit, por t'u qëndronin besnik idealeve njerëzore të arkeomarksizmit, pra të marksizmit të vërtetë. Veç kësaj, një nga tezat themelore të Andrea Zisit ishte e ashtuquajtura teori e ruajtjes së kuadrove. Sipas tij regjimi socialist për Shqipërinë ishte i parakohshëm, mbasi baza ekonomike dhe sociale, d.m.th. industria kapitaliste dhe klasa punëtore ende nuk ishin në shkallën që Marksi dhe Engelsi kishin parashtruar në "Manifestin" e tyre komunist, si kusht për revolucionin proletar. Në pritje të krijimit të bazës së domosdoshme ekonomike shoqërore, Partia Komuniste Shqiptare, theksonte ai, duhej t'i përgatiste kuadrot, t'i shtonte dhe t'i "ruante" ato nga persekutimet e policisë me qëllim që ajo të ishte e përgatitur

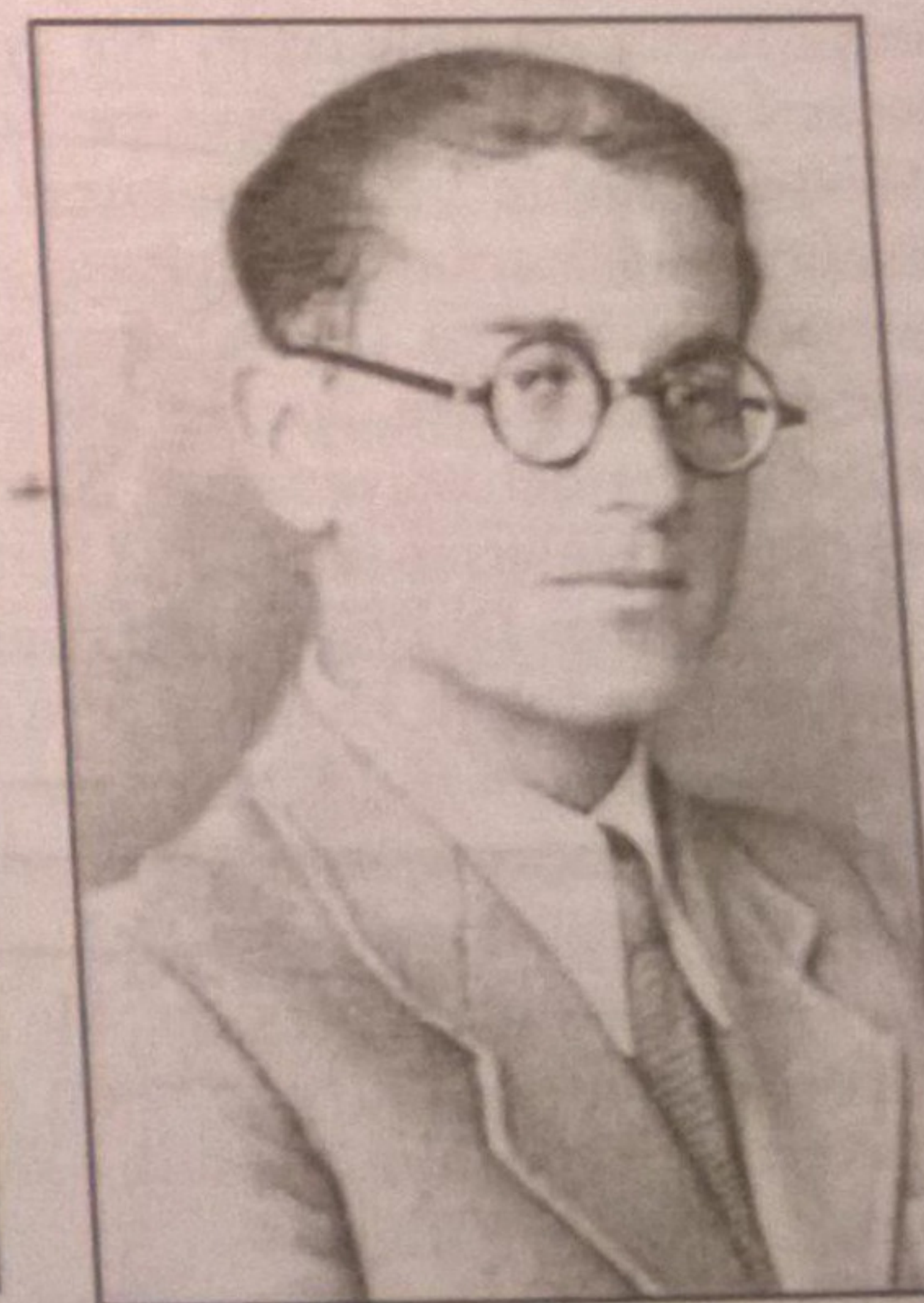
Zef Mala

Vasil Shanto

Tuk Jakova

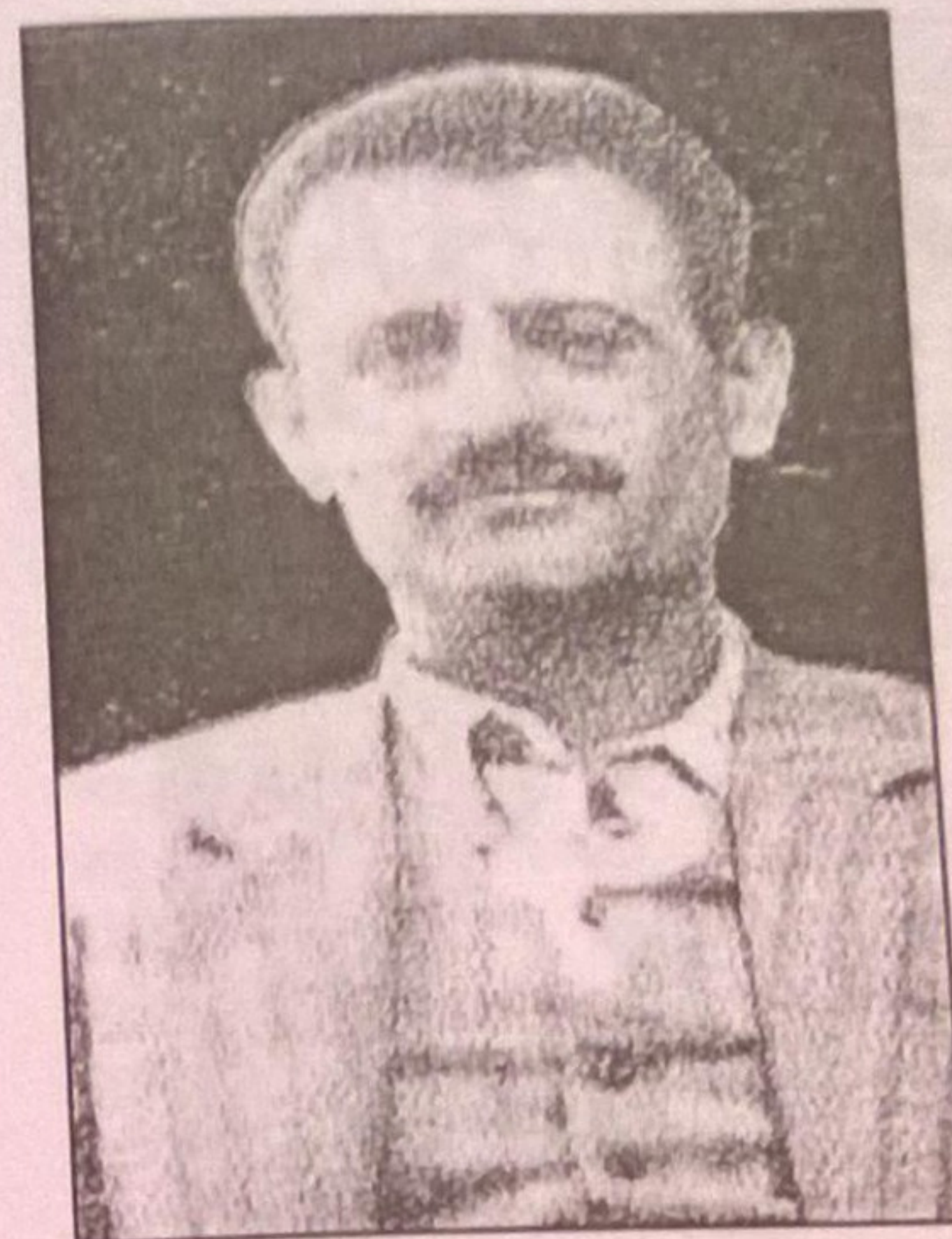
Qemal Stafa

me kuadro të nevojshme kur të vinte dita e vendosjes së socializmit në Shqipëri. Për këtë arsye, sipas A. Zisit, Partia Komuniste Shqiptare nuk duhej të merrte pjesë në çfarëdolloj kryengritje të parakohshme socialiste, madje as të lidhte aleanca me partitë opozitare të regjimit zogist, as me partitë demokratike kundër rrezikut fashist, mbasi aksionet revolucionare rrezikonin arrestimet e kuadrove të Partisë. Shkurt, Partia Komuniste, sipas tij, duhej të ishte e mbyllur në veten e vet dhe të zhvillonte vetëm një veprimtari legale, që nuk binte në kundërshtim me ligjet e shtetit.

Këto teza u pritën me këmbët e para, jo vetëm nga bolshevikët por edhe nga çlirimistët. Por me gjithë luftën e tyre të ashpër, Grupi Komunist i Zjarrit, gjeti jo pak përkrahës, sidomos në qarqet intelektuale. Në krahun e "Zjarrit" në Korçë kaloi Dhimitër Fallo, në Vlorë – Hysni Lepenica, në Fier – Vasil Konomi, në Tiranë – Anastas Plasari, në Shkodër – Spiro Koleka, më vonë edhe Selim Shpuza.

Më 1936 në Shkodër u formua dhe një celulë komuniste e pavarur, me në krye Vasil Lazarin dhe me anëtarë ndër të tjerë Zef Malën, Tuk Jakovën, Sadik Bekteshin, Ramiz Xhabinë. Një nga anëtarët e kësaj celule ishte Qemal Stafa, një nxënës tepër i ri, por një aktivist tepër energjik, i cili më 1937 u transferua familjarisht në Tiranë dhe sëbashku me disa simpatizantë të tjerë komunistë, ndër të cilët Vasil Shanto, Kristo Themelko, Mehmet Bajraktari krijuan një celulë më vete, të lidhur me atë të Shkodrës. Më 1938 kur u krijuan dhe dy celula të tjera, një në Shkodër dhe një në Lezhë u formua Grupi Komunist i Shkodrës. Në krye të saj u vu Zef Mala, një student 24 vjeçar, i cili pasi kishte kryer me nota të shkëlqyera gjimnazin në qytetin e Shkodrës, kishte fituar një bursë për të vazhduar studimet e larta, në Fakultetin e Filozofisë, në Universitetin e Vjenës, por që në vitin e dytë, i qe ndërprerë bursa nga Tirana. Sipas autobiografisë së tij, ndërprerja e bursës kishte motive politike, konkretisht për shkak të ideve marksiste që ai kishte shfaqur në qarqet universitare. Ndryshe nga Grupi i Korçës, i cili mbante lidhje me Kominternin nëpërmjet Përfaqësues Komuniste Shqiptare në Francë, me anën e Ymer Dishnicës, më vonë të Koço Tashkos - Grupi Komunist i Shkodrës mendoi se kishte siguruar lidhjen me Kominternin nëpërmjet Partisë Komuniste të Jugosllavisë. Si ndërmjetës për këtë lidhje kishin shërbyer dy studentë kosovarë, Fadil Hoxha dhe Emin Duraku, që të dy anëtarë të Partisë Komuniste të Jugosllavisë, të cilët ndiqnin studimet në gjimnazin shtetëror të Shkodrës. Me këtë lidhje krerët e Grupit të Shkodrës kujtuan se kishin siguruar vijën e drejtë politike dhe ideologjike të Kominternit. Si rrjedhim, ata nuk e shihnin me simpati as Grupin Komunist të Korçës, as atë të Tiranës.

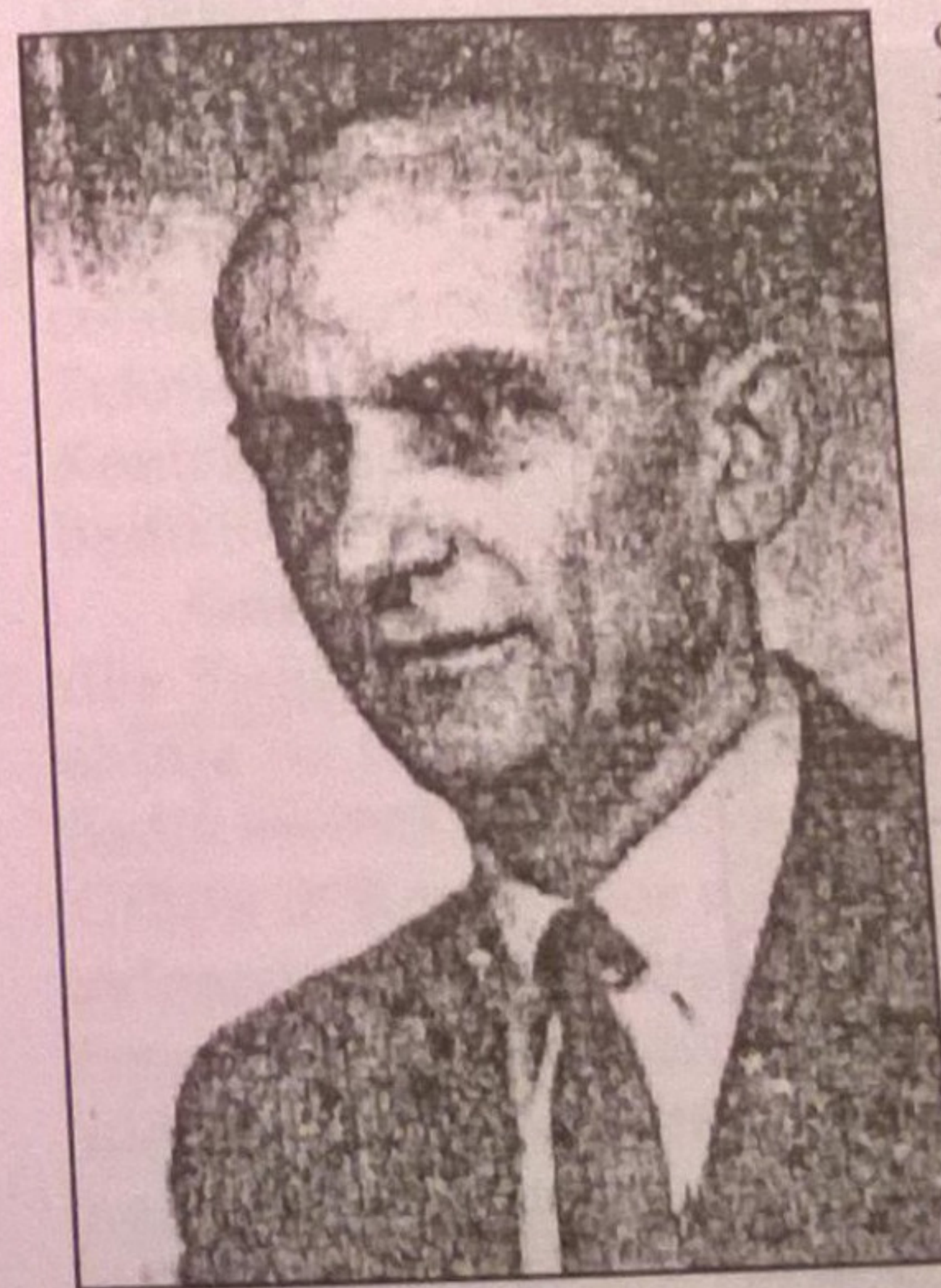
Në gjysmën e dytë të viteve '30, në dy shkollat e mesme të kryeqytetit ishin krijuar dy rrethe studentësh, që kishin përqafuar idetë e majta, madje

Anastas Lula,

Sadik Stavileci.

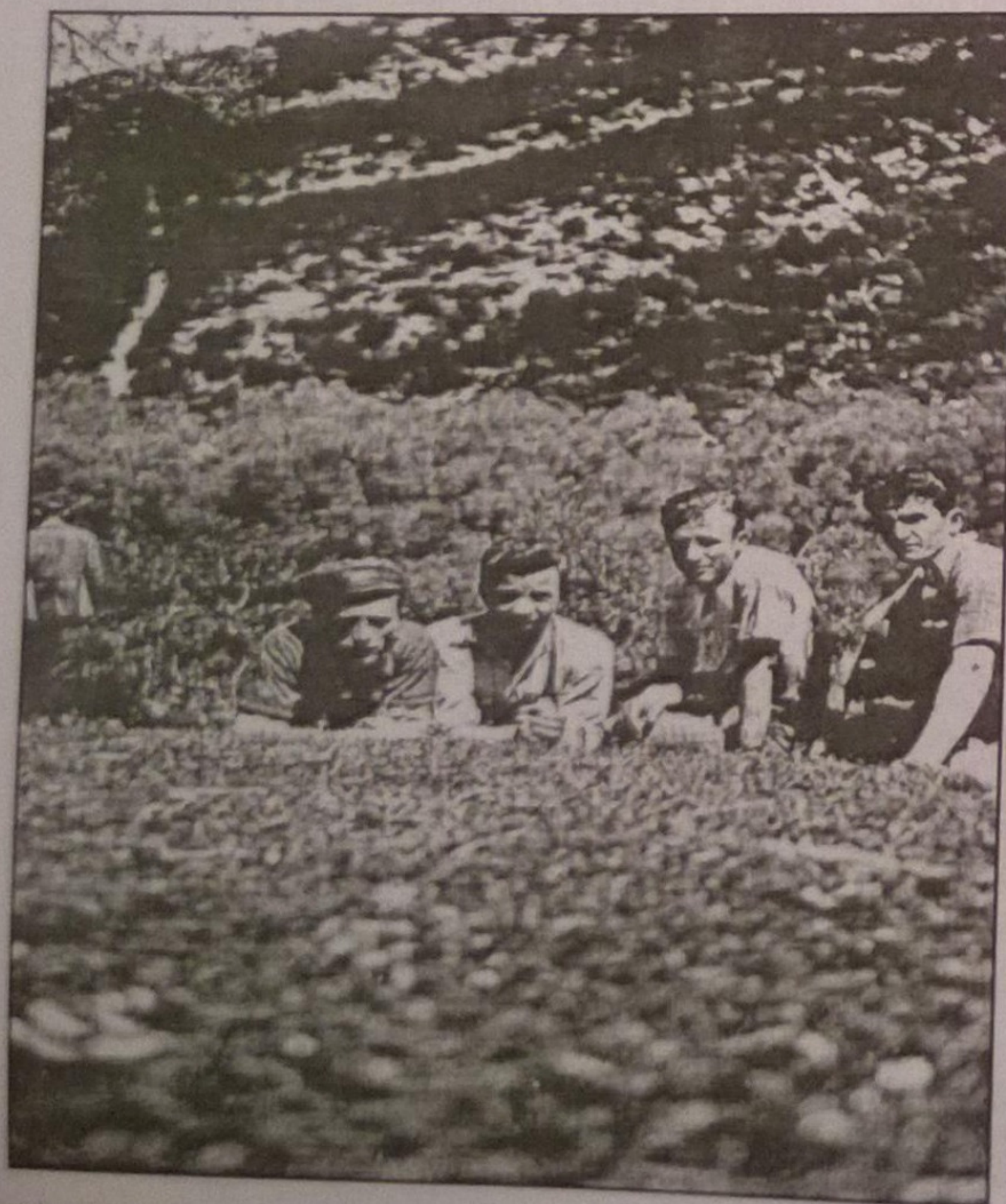
Sadik Premte

disa prej tyre e quanin veten edhe komunistë – njëri në shkollën teknike, dikur e ashtuquajtura "Shkolla Amerikane e Fultz-it, e cila ishte shtetëzuar më 1933, tjetri në shkollën e mesme i quajtur "Gjimnazi i Shtetit", edhe ky me nxënës vetëm djem¹. Prej këtyre dy shkollave, rrethi më i hershëm dhe më dinamik ishte ai i shkollës teknike, me nxënës nga vise të ndryshme të vendit, të cilin e kishin ndjekur më parë, Hasan Reçi dhe Mustafa Gjinishi. Në vitin 1938 në këtë shkollë ishte krijuar një rreth studentësh komunistë që kishin arritur të siguronin një literaturë marksiste në gjuhën anglisht dhe frëngjisht. Bërthama e parë ishte krijuar që në vitin 1935. Madje nëpërmjet studentëve korçarë (Niko Llaci dhe Pandi Tushi), ajo mbante lidhje, ndonëse të dobta, me Gr.

¹ Të dy shkollat e mesme ndiqeshin nga nxënës vetëm djem (me përjashtim të "Gjimnazit të Shtetit", ku ndiqte studimet vetëm një vajzë, Eleni Dilo). Për vajzat ekzistonte një shkollë e mesme e veçantë – shkolla pedagogjike "Nëna Mbretëreshë", e cila përgatiste mësues për shkollat fillore.

Nxënës të shkollës Tenike të Tiranës. Midis tyre anëtarë dhe simpatizantë të Gr.K. të të Rinjve. Nga e majta: Vasil Germenji, Ramadan Çitaku, Sadik Premte, Anastas Lula, Petro Peshkatari.

Anëtarë të Gr. K. të të Rinjve të gjimnazit të Tiranës. Nga e djathta në të majtë: Faik Miraku, Xhezmi Delli, Kristo Frashëri, Iqmet Myzyri.

K. të Korçës. Më 1938 rrethi i studentëve, të cilët e quanin veten komunistë, ishte rritur mjaft. Aty bënë pjesë Anastas Lula, Sadik Premte, Nasi Marjani, Ramadan Çitaku, Qazim Prishtina, Elami Nimani, Ilo Panduku, Pali Terova, Niko Llaci, Pandi Tushi, Dervish Morina, Petro Peshkatari etj. disa nga të cilët ishin nga Kosova. Më 1938 këtë "grup" e kryesonin Anastas Lula dhe Sadik Staveleci. Në fillim ata parapëlqyen Grupin e Korçës dhe ishin të prirur për t'u bërë degë e këtij grupi në kryeqytet. Por qendra e Korçës, e ngërthyer nga mentaliteti lokalist dhe nga ngathtësia për të dalë jashtë Korçës, nuk e përfilli sa duhet, Grupin e Shkollës Teknike. Veç kësaj, në ftohjen e lidhjeve midis tyre ndikuan edhe kritikën e ashpër që N. Xoxi dhe A. Qendro drejtonin kundër krerëve të Gr. të Korçës, të cilët sipas tyre veprimtarinë komuniste e ngushtonin jo me aksione revolucionare, as me ngritje ideologjike, por me piknike dhe me dëfrime djaloshare (shfaqet teatrale, shoqata sportive, koncerte vokale etj.). Si rrjedhim, mbarë grupi i nxënësve të majtë të shkollës teknike, u shpëputën nga qendra e Grupit dhe një vit më vonë dolën si grup më vete, i cili ka hyrë tashmë në histori me emrin "Grupi i të Rinjve".

Ndryshe ndodhi në "Gjimnazin e Shtetit". Këtu u formuan dy rrethe nxënësish komunistë. Njëri, me në krye Qemal Stafën dhe me anëtarë Themo Vasin, Ali Demin, Xhaferr Vokshin, u lidhën më 1938 me celulën e Grupit të Shkodrës që vepronte në Tiranë. Tjetri, i cili mori formë të organizuar më 1938 përbëhej nga gjashtë anëtarë: Faik Miraku, Xhezmi Delli, Petrit Radovicka, Tonin Jakova, Jusuf Keçi dhe Kristo Frashëri. Historia e kësaj celule, që kryesohej nga F. Miraku, është e ngjashme me atë të Shkollës Teknike. Në fillim edhe këta ranë në kontakt me dy anëtarët e Grupit Komunist të Korçës (P. Tushi dhe N. Llaci). Për të njëjtën arsye, formuan së bashku me celulën e shkollës teknike, Grupin Komunist të të Rinjve.

Grupi Komunist i të Rinjve, në fillim pati për kryetar Anastas Lulën dhe Sadik Stavilecin. Më 1939 S. Stavileci, i cili vuante nga tuberkulozi, u shtrua në senatoriumin e Barit (Itali). Vendi e tij së bashkëkryetar e zuri Sadik Premte. Grupi i të Rinjve në fillim përvetësoi platformën ideologjike të Grupit të Korçës, por nuk u pajtua me praktikën e punës së komunistëve, sidomos me nënvleftësimin prej tyre të teorisë marksiste dhe rëndësinë e tepruar që u jepte aktiviteteve shoqërore dhe kulturore. Duke parë nivelin e ulët teorik, marksist të komunistëve, Grupi i të Rinjve i vuri si detyrë vetes ngritjen e nivelit ideologjik të anëtarëve të vet. Në lidhje me këtë aspekt të punës së këtij grupi, kryetari i tij, Anastas Lula (me pseudorimin Qorri), lindur më 1914, ka shkruar në autokritikën e vet, hartuar më 15 gusht 1942, pas përjashtimit të tij nga Partia Komuniste Shqiptare (29 qershor 1942):

"Komunizmi i Grupit të të Rinjve, që nxjerr kryesisht prej librash. Patëm kënduar libra të ndryshme, dëgjuar fjalë të mira në radio etj. Në këtë mënyrë na pat pëlqyer

Kristo Frashëri dhe Faik Miraku

Jusuf Keçi

e pushtuar ideja e komunizmit. Na pat pushtuar kjo ide dhe na bëri shumë entuziast, pse kur djem të rinj kapen pas diçkaje të re, është e ditur që entuziasmohen për të. Udhëheqia ose këshillat për të mos qëndruar vetëm në marje mësimesh na pat munguar. Kontaktet me Punën e Korçës ishin shumë të dobta. Lidhja me A. Qendron pati efektet e këqinj të saj, e sidomos e bëri Punën e Korçës edhe më të ligë për sytë tona. Ankimet që kishin disa shokë të Korçës për punën e tyre, përbuzja për teorinë, jetën intime, solidaritetin prej entuziastash e për të tjera iluzione kësi doresh, të cilat ishin për ne gjëra të shenjta në atë kohë, e sidomos paaftësia jonë për t'i parë edhe të mirat e Punës së Korçës, për të parë se komunizmi nuk do të thotë përpjekje të kota për të komunistizuar njerëz me pahir e me mënyra të gabuara, na bënë që të zhytemi plotësisht në: studim, propagandë ideo-derash në të tjerët¹.

Hollësira më tepër për veprimtarinë fillestare të Grupit të të Rinjve ka dhënë një nga krerët kryesorë të këtij grupi, Sadik Premte, lindur më 1914, me pseudonimin Xhepi, në kujtimet e veta të cilat i ka shkruar në emigracion, në Paris, në vitin 1950. Në këto kujtime personale ku ai flet edhe për kushtet tepër të varfra të familjes dhe të rinisë së tij, ai shkruan ndër të tjera:

"Ajo që për herë të parë më çeli horizontin e një pune revolucionare ishte romani Nën i Gorkit. Në këtë vepër gjeta gjithshka ndieja e që nuk isha i zoti ta shprehja dhe njëkohësisht aty mësova, natyrisht në një mënyrë krejt praktike, rrugën që

¹ A.Q.Sh. (Nga fondet e Arkivit Qëndror të P.P.Sh.-së). Fondi 14, dosja 6.

duhej ndjekur për shkatërrimin e shoqërisë së vjetër e zëvendësimin e saj me atë të rene, me socializmin... Anastas Lula, Sadik Staveleci, Qazim Prishtina dhe unë formuam rrethin e parë komunist në shkollën Teknike... Kështu herë me bark plot e herë me bark bosh e herë me copat me bukë të kursyera nga shokët bursistë, mundëm ta kryenim shkollën në vitin 1938. Me përpjekje të shumta num mundëm të shtinin në dorë e të përkthenim në shqip një numër të mirë broshurash marksiste Kapitali, Origjina e Familjes, e Shtetit dhe e Pronësisë Private, Shteti dhe Revolucioni, Anti-Duhring, Histori e P.K të B.S., Çështje të Leninizmit dhe shumë broshura të tjera, të cilat përbënin bazën e studimit tonë teorik... Mbas mbarimit të shkollës, si detyra e parë revolucionare na paraqitet shpërndarja jonë në qendrat më të rëndësishme të Shqipërisë, qendra ku gjer atëherë, në të vërtetë nuk binte aspak erë komunizmi. U vendos pra që Qazim Prishtina të shkojë në Gjirokastrë, Nasti Mariani në Kuçovë e Berat, Polo Simo në Durrës, unë në Vlorë dhe më vonë, Perlat Rexhepi në Shkodër. Pak më vonë u dërgua në Elbasan edhe Ramadan Citaku, ku do të bashkëpunonte me Xhavit e Elami Nimanin (të Grupit të Rinjve) dhe me Fadil Hoxhën (të Grupit të Shkodrës). Në Tiranë, e cila ishte si qendra jonë, mbeti Anastas Lula e Sadik Staveleci si dhe shoqia Shyret Turkeshi, që okupohej me punën e femrave. Për sa më përket mua personalisht, fundi i vitit 1938 më gjeti në Vlorë, ku brenda 2-3 muajsh munda të formoj një rreth të vogël simpatizantësh².

Përveç këtyre tetë grupeve, pak a shumë të pajisura me struktura organizative, kishte edhe celula të tjera komuniste si dhe komunistë të veçuar në qytete të tjera të Shqipërisë.

² S. Premte. Kujtime. Paris 1950, f. 2. (Kujtimet ruhen në dorëshkrim nga e bija e tij në Vlorë).

KREU XI

PËSHTJELLIMI TEORIK DHE ORGANIZATIV I GRUPEVE KOMUNISTE SHQIPTARE (1938-1939)

Është thënë se direktivat e reja të Kominternit i solli në Shqipëri Koço Tashko më 1937. Por ky njoftim nuk duhet të jetë i saktë. Ai arriti në Shqipëri në qershor 1937, kurse në Korçë shkoi katër muaj më vonë, në vjeshtën e atij viti. Sipas Ali Kelmendit, direktivat e Kominternit i përcolli në Korçë Ymer Dishnica, kur u kthye në atdhe gjatë pushimeve verore, në korrik të vitit 1937. Duhet patur parasysh se Y. Dishnica ishte anëtar i vjetër i Grupit Komunist të Korçës, që kur ishte student i liceut frëng të qytetit të vet dhe se ai e kishte përfaqësuar atë grup në mbledhjen e komunistëve shqiptarë, në Dishnicë, në gushtin e vitit 1934. Si rrjedhim, ai ishte tepër i njohur me udhëheqësit e Grupit Komunist të Korçës. Ka mundësi pra, që ata ta kenë besuar më tepër Y. Dishnicën sesa K. Tashkon, të cilin nuk e njihnin deri atëherë. Në lidhje me arritjen e direktivave të reja në Korçë, A. Kelmendi shkruan në raportin e vet të përmendur:

“Ky shok (Y. Dishnica – K.F.) kur kthehej nga vakancat, më tregoi për kontaktin që ka pasë me shokët e Korçës, të cilëve jua ka shpjeguar udhën e re dhe e kanë pritë fare mirë. Menjëherë kanë filluar nga puna. Sikur të mos kishte shkuar Blanku (Y. Dishnica – K.F.) nuk kishte me ditë kush se ku gjindemi, mbasi deri më sot për taktikën e re nuk janë shkruar as dy fjalë në ndonjë gazetë apo në ndonjë mur”, që të fliste për këto udhëzime¹.

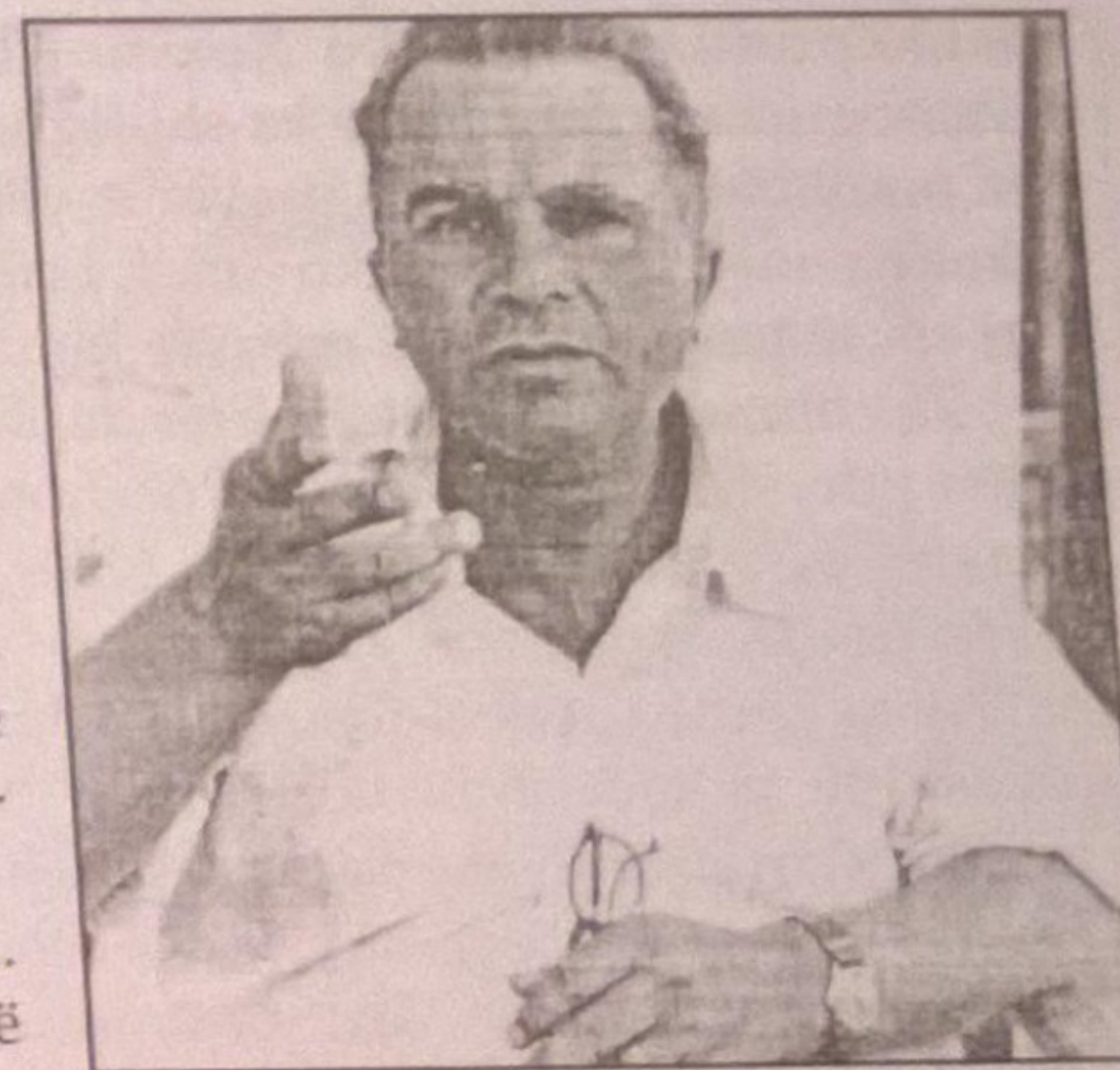
Në vjeshtën e vitit 1937, pas largimit nga Shqipëria në Francë të Ymer Dishnicës, çështjen e bashkimit të komunistëve të Shqipërisë në një front të vetëm politik dhe ideologjik e mori në dorë Koço Tashko, i dërguari nga Përfaqësia Komuniste Shqiptare e Francës. Por ai, siç u vërtetua nga ngjarjet, nuk u tregua i aftë për ta kapërcyer “pështjellimin” që kishte pushtuar

¹ A. Kelmendi. Nga raporti i tij “Mbi situatën e punës përgjithësisht dhe mbi gjendjen e emigracionit”, drejtuar Sekretariatit të shokut Pick, më 15 janar 1938. Botohet sipas kopjes së origjinalit, e cila ndodhet në: A.Q.Sh. Fondi: “Dokumenta të Kominternit për Shqipërinë”, nr. 15, lista I, dosja 19. Nga ky raport janë botuar vetëm disa fragmente në broshurën e përmendur: Ali Kelmendi etj., Tiranë 1960.

militantët komunistë shqiptarë. Ai u tregua po aq i ngurtë dhe po aq dogmatik sa Ali Kelmendi. Dështimin e parë e pati në Korçë.

Ai nuk arriti dot ta kapërcente përçarjen e shkaktuar nga largimi i Grupit të Niko Xoxit, i dënuar si “trockist” nga krerët e Grupit të Korçës. Madje ai nuk mundi as ta zbuste reagimin e Grupit të Niko Xoxit, që e shtriu kundërsulmin jo vetëm brenda në Korçë, por edhe jashtë saj.

Kështu p.sh. N. Xoxi dhe A. Qendro ndërmorën një fushatë denigruese kundër Grupit të Korçës, në kryeqytet në radhët e komunistëve të Grupit të Tiranës dhe të Grupit të të Rinjve, në ato të Grupit të Kuçovës dhe më tej midis anëtarëve të Grupit të Shkodrës. Një kujdes të veçantë Koço Tashko i kushtoi Grupit të Shkodrës. Me shpresë se do të siguronte afrimin e tyre, ai ngarkoi Demir Godellin, i cili ishte vënë në dijeni nga Përfaqësia Komuniste e Francës për misionin e Koço Tashkos, të hynte në kontakt me krerët e Grupit të Shkodrës. Në lidhje me këtë veprimtari Demir Godelli, shkruan në kujtimet e veta se:

Koço Tashko

“Me porosi të Komisionit (është fjala për Përfaqësinë Komuniste të Francës – K.F.), shkova më 1938 në Shkodër për t’ua shpjeguar krerëve të Grupit vijën e re të Kominternit, të cilën e kishte sjellë në Shqipëri K. Tashko. Mirëpo Zef Mala, - shkruan ai, - pa e diskutuar çështjen më priti me këmbët e para dhe ma preu shkurt, duke më thënë: Demir, ne të Shkodrës udhëzimet analoge s’kemi nevojë t’i marrim nëpërmjet jush, ne këto, në rast nevojë, i marrim nëpërmjet Partisë Komuniste Jugosllave. Ne nëpërmjet saj lidhemi me Kominternin”¹.

Një qëndrim të ftohtë krerët e Grupit të Shkodrës mbajtën dhe ndaj vetë K. Tashkos, i cili pati një takim me njërin prej tyre në Tiranë. Ai u shpreh haptaz se Grupi i Shkodrës qëndronte në parim për revolucionin shoqëror (socialist) dhe jo për revolucionin nacional (antifashist); se ishte kundër imperializmit në përgjithësi, por nuk pranonte të bashkëpunonte me nacionalistët, të cilët përfaqësoheshin nga borgjezia, armike e klasës punëtore; dhe se ishte për aksione direkte, pra për aksione revolucionare dhe jo për aksione indirekte, pra për shfrytëzimin e lëvizjeve legale. Nga

¹ D. Godelli. Kujtime. Po aty.

ana tjetër, krerët e Grupit të Shkodrës u treguan më të gatshëm për të bashkëpunuar me Niko Xoxin. Këtë gadishmëri për bashkëpunim, historiografia komuniste e ka shpjeguar me "simpatinë" që Zef Mala kishte për trockizmin. Në fakt, arsyet e vërteta të bashkëpunimit të Grupit të Shkodrës me Grupin e Niko Xoxit, i cili vazhdoi për disa kohë, kanë mbetur deri sot të pasqaruara në mënyrë bindëse.

Zhvillimet që ndodhën brenda dhe jashtë Shqipërisë gjatë vitit 1938 sollën ndryshime, jo vetëm në peshën e grupeve komuniste, por edhe në karakterin e pikëpamjeve të tyre. Ndër to dy ngjarje ndërkombëtare krijuan efekte kontradiktore.

Njëra, Lufta Civile në Spanjë, ndihmoi në ndërkombëtarizimin e lëvizjes antifashiste, si kudo edhe në Shqipëri. Madje nga Shqipëria u nisën rreth 30 vullnetarë militantë me idera të majta, për të marrë pjesë në "Frontin Popullor" spanjoll. Një pjesë e mirë e tyre vinte nga radhët e Grupit Komunist të Oficerëve, të tjerë nga Grupi Komunist i Korçës ose nga celulat e veçuara komuniste. Në Spanjë ata hynë kryesisht në radhët e brigadave ndërkombëtare dhe në mënyrë të veçantë në formacionin e antifashistëve italianë që mbante emrin "Brigada Garibaldi", e cila kryesohej nga dy personalitetet e shquara të lëvizjes revolucionare italiane, njëri komunist, Luigi Longo, tjetri socialist, Pietro Nenni. Madje nga rradhët e vullnetarëve shqiptarë ranë dëshmorë në fushën e betejave: Asim Vokshi, Musa Fratari, Teni Konomi, Ramiz Varvarica, Xhemal Kaba, Thimio Zoto, Zef Hoti. Ndër vullnetarët e tjerë mund të përmenden: Hulusi Spahiu, Mehmet Shehu, Veli Dedi, Skënder Luarasi, Petro Marko etj. Në luftën e Spanjës shkoi si vullnetare edhe një vajzë shqiptare, Justina Shkupi, e cila shërbeu atje si infermiere në vijën e parë të frontit.

Ngjarja e dytë pati ndikim të kundërt. Është fjala për fushatën që ndërmori J. Stalini në Bashkimin Sovjetik për "spastrimin" e radhëve të Partisë Bolshevike, të ushtrisë sovjetike dhe të rinisë komuniste nga elementët "trockistë", "buharinistë", "kapitullantë", "agjentë", të cilët sipas tij, e pengonin forcimin e diktaturës së proletariatit dhe ndërtimin e socializmit në Bashkimin Sovjetik. Gjatë kësaj fushate, e cila arriti kulmin më 1938, kaluan në procese gjyqsore me dhjetëra mijë, shumë prej të cilëve u dënuan me vdekje dhe po aq, në mos më tepër, u dënuan me burgime të rënda ose me internime të gjata. Argumentet që u shpallën për të justifikuar këto ekzekutime dhe dënime, të cilat u dukën të pajustificuara, tronditën një pjesë të opinionit botëror, duke përfshirë si kudo edhe një pjesë të komunistëve shqiptarë. Ato qenë në fakt të pajustificuara jo vetëm se fyenin parimin e lartë demokratik të lirisë së mendimit, por edhe për përmbajtjen e tyre kontradiktore me direktivën që Kominterni u drejtonte lëvizjeve komuniste ndërkombëtare. Ndërsa partitë komuniste të mbarë botës

Katër nga dëshmorët shqiptarë që ranë në luftën e Spanjës. Nga e majta në të djathtë: Zef Hoti, Ramiz Varvanica, Timo Gogo Zoto e Musa Fratari.

Disa nga vullnetarët shqiptarë në luftën e Spanjës. Ulur (nga e majta në të djathtë): Mehmet Shehu dhe Emrush Myftari. Në këmbë: Petro Marko, Skënder Luarasi, Iliaz Pashai.

ftoheshin të lidhnin aleancë me faktorët politikë jekomunistë për të përballuar rrezikun fashist, pra ndërsa ftoheshin që të tregoheshin tolerantë ndaj partive borgjeze antifashiste, brenda vendit të saj Partia Bolshevike me persekutimet, burgimet dhe ekzekutimet në mase e shkelte brutalisht këtë parim.

Nje nga figurat më të spikatura komuniste shqiptare që doli haptaz kundër këtij "spastrimi" ishte edhe L. Fundo, i cili me këtë rast i preu marrëdhëniet me Kominternin dhe me Perfaqësinë Komuniste Shqiptare në Francë, duke dhënë dorëheqjen dhe nga anëtarësia në Partinë Komuniste Frënge. Argumentet që ai përdori për këtë kthesë i lexojmë në raportin e fundit që A. Kelmendi i drejtoi Kominternit më 15 janar 1938. Sipas A. Kelmendit, L. Fundo kishte filluar të tregonte shenja disfatizmi ndaj fitores së Frontit Popullor në Spanjë. "Këto shenja disfatizmi - shkruante A. Kelmendi, - mund t'i japi vetëm një njeri i lodhur që e ka humbë shpresën e revolucionit, që e ka humbë atë grimcë kurajo për punë". Kurse në lidhje me qëndrimin e L. Fundos ndaj proceseve të Moskës, A. Kelmendi shkruan:

"Mbas mendimit të Fundos, ekzekutimet që bëhen kundër trockistëve janë të dëshpërueshme. Ai pretendon se të dënuemit dhe të arrestuemit nuk janë, sikurse thuhet, të gjithë trockista. Si duket, - thotë ai, - asht zbulue një organizatë e gjanë që ka pasë për qëllim me shkatërrue aleancën frënge-sovjetike dhe me krijue relacione normale me Gjermaninë dhe me çdo shtet kapitalist, duke u mbështetur jo nëpër aleanca dhe miqësira të shteteve kapitaliste, por vetëm e vetëm me forcat e proletariatit botëror".

Fushata e "spastrimeve" staliniste në Bashkimin Sovjetik shkaktoi te Lazar Fundo, një adhures për vite të tëra i parimeve komuniste, një zhgënjim të thellë ndaj regjimit stalinist. Me një fjalë, diktatura e proletariatit i kishte dhënë shkas Lazar Fundos që të kthehej te pikëpamjet e tij të dikurshme social-demokrate, afërsisht ashtu si i kishin përqaftuar udhëheqësit fillestarë të Komitetit të Çlirimit Nacional. Me këtë distancim të tij nga diktatura staliniste dhe ca më tepër me kritikën, për të mos thënë akuzat, që ai filloi të shprehte ndaj politikës së Stalinit dhe të Kominternit, vërshuan nga bolshevikët akuza të rrepta kundër tij. U akuzua si "trockist" ose si "fashist". Deri sot nuk kemi gjetur asnjë dokument që të dëshmojë "trockizmin" ose "fashizmin" e tij. I vetmi argument që Ali Kelmendi i raportonte Kominternit si dëshmi për "trockizmin" e tij ishte fakti se Lazar Fundon e kishin parë në një kafe të Parisit, të lexonte një vepër të Leon Trockit. Por leximi i një, qoftë i dy a më tepër vepra të Trockit, nuk provon se ai njeri është trockist.

Një dëshmi tjetër për pikëpamjet e L. Fundos kemi edhe nga K. Tashko, i dërguari i Kominternit në Shqipëri. Një vit më vonë pasi erdhi në Shqipëri ai shkoj përsëri në Francë dhe më 8 qershor i raportoi Kominternit për 3 takimet që kishte patur me L. Fundon:

"E kam takuar këtë person tri herë. Herën e tretë m'u shfaq krejtësisht dakort me taktikën e Frontit Popullor dhe me vijën tonë të re, shprehu dëshirën për t'u kthyer në atdhe dhe të bashkëpunojë me ne si një anëtar i masës. Herën e fundit që e takova ishte e diel, 29 mars (1938). I thashë se ne natyrisht na nevojitet ndihma, por është e pamundur që ai të na ndihmojë në rast se do të vazhdojë të mbajë një qëndrim kundër Internacionales Komuniste. Meqënëse në vendin tonë çdo njeri që është kundër Internacionales Komuniste dhe Bashkimit Sovjetik konsiderohet si përkrasës i regjimit dhe si fashist sepse ai bën të njëjtën punë që bën edhe regjimi, edhe fashistët italianë". Më tej shton se L. Fundo "i ftuar nga njerëzit e Bashkimit Kombëtar dhe këtu përpara armiqve të Bashkimit Sovjetik dhe të Internacionales Komuniste ai foli kundër shokut Stalin, të cilin e cilësoi si vrasës dhe shfaqti mendimin se Bashkimi Sovjetik nuk është gjë tjetër veçse një burg dhe nga pikëpamja ushtarake e konsideroi si jo në gjendje për t'u dhënë ndonjë ndihmë të dobishme lëvizjeve revolucionare kombëtare".¹

Duket se akti i fundit që provokoi kthesën e fortë të L. Fundos nga simpatia e dikurshme për Bashkimin Sovjetik në qëndrimin e hapur armiqësor ndaj diktaturës staliniste, ishte dënimi me vdekje dhe ekzekutimi i N. Buharinit, për të cilin ai kishte patur një adhurim të veçantë.

Nga sa kemi mundur të hetojmë L. Fundo ishte një socialist demokrat, pra nuk pajtohej me diktaturën të çfarëdolloj ngjyre. Sikurse është thënë, ai e kishte simpatizuar N. Buharinin për trajtimin prej tij të çështjes agrare. Trajtimin prej tij të çështjes agrare e shihte si zgjidhje edhe për gjendjen fshatare të Shqipërisë. Idetë e para për zgjidhjen e saj ai i parashikoi që më 1931, në artikullin frëngjisht (me pseudonimin Rodhja) "La Question Agraire en Albanie" (Çështja agrare në Shqipëri), botuar në "La Federation Balkanique", nr. 142-143 (maj 1931), ff. 23-25, Vjenë, kurse vizionin e tij më të zgjeruar dhe më të argumentuar ai e parashitroi në mënyrë të qartë dhe të prerë, në dy traktatet e tij të përmendura: "Nga Triumfi i Legalitetit në Revolucionin Popullor", botuar nga Komiteti i Çlirimit Nacional, më 1934 dhe "Shpëtimi i fshatarëve", botuar (po nga ai komitet), më 1935 - ku spikatën prirjet e tij social-demokrate, të cilat bien ndesh, si me kolektivizimin e dhunshëm stalinist, ashtu dhe me trajtimin e çështjes agrare trockiste.

L. Fundo u mbeti besnik deri sa vdiq parimeve të veta, të shfaqura në shkrimet e përmendura, siç e dëshmon dhe fakti se ai e mbylli jetën si një nga përkrasësit e Partisë Agrare, me prirje social-demokrate, të themeluar në Kosovë nga Gani Kryeziu.

Në Shqipëri militantët komunistë, me sa dihet, me pak përjashtime nuk u prekën nga fushata e "spastrimeve" staliniste në Bashkimin Sovjetik. Ashtu si në mbarë Evropën, edhe në Shqipëri, ata vazhduan të kishin bind

¹ A.Q.Sh. Fondi: "Dokumente të Kominternit për Shqipërinë". Nr. 15, dosja 17. Shih Shtojcën nr.

se elementët e dënuar nuk ishin viktimat e një diktature të hekurt, por, ashtu siç propagandohej nga Moska, armiq të pushtetit sovjetik që kërkonin të rivendosnin pushtetin kapitalist. Megjithatë lufta ideologjike midis bolshevikëve dhe trockistëve, komunistëve dhe socialdemokratëve, nuk mbeti pa lënë gjurmë dhe në radhët e lëvizjes së majtë shqiptare. Grupi i Niko Xoxit dhe i Aristidh Qendros u anatemua nga komunistët bolshevikë, si një grup trockist. Grupi Komunist i Oficerëve u shpërbë dalëngadalë, pjesërisht nga goditja policore që pësoi pas dështimit të Kryengritjes së Fierit dhe pjesërisht nga largimi i disa anëtarëve si vullnetarë në Spanjë. Me shpërbërjen e Grupit, anëtarët që mbetën u bashkuan me grupe të tjera, me atë të të Rinjve, të Shkodrës, të Korçës. Po ashtu edhe Grupi Komunist i Tiranës, dikur shumë i fuqishëm, me hemoragjinë njerëzore që pësoi nga arrestimet e militantëve më energjikë, pas Kryengritjes së Fierit, u reduktua në disa celula me në krye Xhevdet Dodën, por pa lidhje të forta organizative brenda tij. Edhe Grupi Komunist i Kuçovës (i Beratit) nuk ekzistonte më si grup i pavarur, mbasi u integrua në atë të Korçës. Kështu në fund të vitit 1938 në Shqipëri kishte vetëm katër grupe të rëndësishme. Megjithatë prej tyre vetëm dy – Grupi i Korçës dhe Grupi i Shkodrës - ushtronin një farë peshe në lëvizjen revolucionare të majtë të Shqipërisë. Në vitin 1938 të dy këto grupe filluan të botonin në ilegalitet edhe nga një organ periodik me përmbajtje ideologjike, politike dhe informative për anëtarët e tyre. Në fillim doli buletini i Grupit Komunist të Korçës me emrin "Përpara" (shtator 1938). Tre muaj më vonë, në dhjetor 1938, filloi nga Grupi Komunist i Shkodrës botimi i organit të vet me titull: "Buletin i Organizatës Komuniste të Shqipërisë" i njohur shkurtimisht për shkak të ngjyrës së kopertinës, me emrin "Buletini jeshil". Të dy buletinet botoheshin në ilegalitet me çiklostil (shaptilograf). Madje organi "Përpara" me qëllim që të humbiste gjurmët nga policia, kishte shënuar në kopertinë se botohej në Korfuz, kurse në të vërtetë ai shtypej në Korçë.

Që në numrin e parë të buletinit shtrohej pyetja e ngritur dhe e trajtuar në vitet '20 nga militantët e majtë: Ç'është Shqipëria shtet i pavarur apo koloni? N-ëse në vitet '20 komunistët e emigracionit u ndanë në dy rreshtime, nga dy përgjigje të ndryshme që i dhanë pyetjes – njëri se Shqipëria ishte shtet i pavarur, tjetri se ishte vend kolonial, - tani Grupi Komunist i Korçës i dha një përgjigje hibride "Shqipëria nuk është shtet i pavarur, por as koloni në kuptimin e zakonshëm të fjalës. Nuk është i pavarur sepse nuk guxon të bëjë kurrgjë, as përbrenda, as përjashta pa lejen dhe pa pëlqimin e imperialistëve... nuk guxon që me inisiativën e vet t'u japë dhe t'u marrë gjësendi shteteve imperialiste të interesuara në punët e vendit tonë".

Nga ana tjetër shtron pyetjen: Përse Shqipëria nuk është koloni? Përgjigjet: "1. Sepse Shqipëria nuk është kolonizuar për arsye ekonomike si

p.sh. Hindia, Kina, Kongoja, por për arsye strategjike. 2. Sepse politikisht nuk sundohet vetëm nga një imperializëm por nga katër shtetet fqinj (Anglia, Italia, Jugosllavia, Greqia) që lozin në vendin tonë role pothuajse të barabarta".

Ky ishte padyshim një vlerësim i gabuar i krerëve të Grupit të Korçës, të cilët mendonin se Shqipëria nuk ishte koloni, apo gjysëm koloni vetëm e Italisë, por një vend i nënshtruar nga katër fuqi imperialiste, pra jo vetëm e Italisë, por edhe e Anglisë, Jugosllavisë dhe Greqisë bashkërisht. I gabuar ishte dhe pohimi se Shqipëria ishte një vend "i të gjithëve" dhe jo "i asnjërit" dhe se pikërisht për këtë arsye, sipas tyre, u shpall dhe qëndron si shtet i pavarur, madje thuhet aty se "kushdo që e fut Shqipërinë 100% nën influencën e vet politike, shkel një nga arsyet kryesore për të cilën është krijuar Shqipëria". Nga ky vlerësim konfuz (edhe koloni, edhe shtet i pavarur), Grupi Komunist i Korçës, nxirrte konkluzione gjithashtu jo të sakta se lufta duhej drejtuar jo kundër rrezikut fashist italian por kundër të gjitha fuqive imperialiste. Në fakt rreziqet që vinin nga Londra, Beogradi dhe Athina nuk mund të barazoheshin me atë që vinte nga Roma, e cila e kishte futur Shqipërinë nën tutelën e saj politike, ekonomike dhe buxhetore. Mund të shihet lehtë se ky vështrim i situatës ndërkombëtare të Shqipërisë binte në kundërshtim me platformën e Kongresit të VII-të të Kominternit, i cili i vinte theksin imperializmit fashist, pra e veçonte atë nga kampi i përgjithshëm imperialist. Krerët e Grupit të Korçës, përfshirë edhe Koço Tashkon, sado që pretendonin se kishin përvetësuar udhëzimet e reja të Kominternit, me këtë formulim qëndronin ende në platformën e vjetër kominterniste. Duket se ata e kishin tepër të vështirë të pranonin se armiku kryesor tani ishte rreziku fashist italian dhe se për të përballuar këtë rrezik ata duhej të bashkoheshin në një front të përbashkët edhe me kundërshtarët e tyre të mëparshëm, përfshirë edhe simpatizantët e fuqive perëndimore, madje edhe vetë qeveritarët zogistë, nëse këta do të pozicionoheshin në luftë kundër rrezikut fashist.

Por nga ana tjetër, platforma politike që shpalli Grupi Komunist i Korçës, diku pajtohej, diku nuk pajtohej me analizën që i bënte gjendjes politike të Shqipërisë. Në numrin e parë të buletinit "Përpara" theksohej se tani për shtresat e gjera të popullsisë, për zejtarët, punëtorët, fshatarët, përparësi kishte jo çështja sociale, pra jo revolucionin proletar, si rrjedhim, nuk duhej të flitej më as për diktaturën e proletariatit, as për federatën ballkanike, ose siç thuhet në programin e botuar të Grupit "për republikën ndërkombëtare borgjeze". Në pamjen e parë duket sikur Grupi Komunist i Korçës kthehej në platformën e Komitetit të Çlirimit Nacional, i cili në fakt shtronte si detyrë imediate luftën kundër imperializmit fashist italian, kurse Grupi Komunist i Korçës e zëvendësonte me luftën kundër fuqive të huaja imperialiste dhe

vendosjen e regjimit të vërtetë demokratik, në aleancë me të gjitha forcat antiimperialiste dhe antifashiste. Me një fjalë, programi social që shqetësonte masat e gjera të popullsisë tani do të zgjidhej në kuadrin e çështjes nacionale. Në lidhje me platformën, në buletin "Përpara" theksohej:

"Lëvizja nacionale po të përdoret sipas mësimave që na ka thënë Lenini, bëhet një fuqi në shërbim të lëvizjes sociale të punëtorisë... Lëvizja nacionale në Shqipëri është një lëvizje e klasave të mesme që vuajnë si nga shtypja që na bën i huaji (kryesisht imperializmi italian), si nga shtypja që na bën klika që është në fuqi me ndihmën e imperializmit të huaj. Lenini na ka mësuar se klasat e mesme janë të pazota të udhëheqin veten e tyre. Ata kudoherë kërkojnë udhëheqës ose nga e djathta ose nga e majta. Vetëm ana e majtë mund t'i udhëheqë besnikërisht d.m.th. vetëm punëtori është gati të luftojë bashkë me ta gjersa të kenë fituar të drejtat e tyre pa kompromis. Sot nacionalistët në Shqipëri anojnë nga ana e majtë, nga ana e punëtorisë. Nacionalistët janë kundër monopoleve, kundër fashizmit italian, prandaj dhe janë gati të bashkëpunojnë me punëtorinë. Mirëpo ka disa shokë që nuk duan të bashkëpunojnë me nacionalistët. S' duan të martohen me ta mbasi kanë frikë se mos bëhen nacionalistë, prandaj duan të mbeten kallogjerë. Ky është sektarizëm. Këta nuk e kuptojnë se në Shqipëri ka pak punëtorë dhe se Shqipëria është një vend gjysëm kolonial dhe gjysëm feudal, ku problemi nacional del medoemos në plan të parë... Popullit duhet t'i flasim me gjuhën që na kupton. Populli s' mund të na kuptojë po t'i flasim për diktaturën e proletariatit ose për republikën ndërkombëtare borgjeze... Të luftojmë për gjëra legale që themelohen mbi nevojat me elementare ekonomike të popullit".²

Sikurse shihet, nga ana taktike Grupi Komunist i Korçës, tani i kishte vënë vetes si detyrë që të vepronte në kundërshtim me ligjet në fuqi, por në mënyrë të tillë që të mos binte në kundërshtim me to. Pra të shfrytëzonte të gjitha levat për një veprimtari legale të cilën në platformë vet quhej "aksioni indirekt", d.m.th. që u shërbente tërthorazi synimeve strategjike të lëvizjes komuniste. Në vargun e "aksioneve indirekte" hynin dhe krijimi i shoqërive punëtoresh, shkollorë, artistike, kulturore, sportive, madje edhe shfaqjet teatrale, koncerte muzikore, organizime piknikesh etj. Në programin e Grupit tani thuhej haptaz se hiqej dorë nga "aksioni direkt", d.m.th. nga kryengritja me armë për të marrë me dhunë pushtetin. Arsyeja ishte se, sipas autorëve të programit, populli nuk ishte i përgatitur për një kryengritje dhe në kushte të tilla kryengritja shndërrohej në një puç, si rrjedhim përfundonte në dështim. Sipas tyre, militantët që kërkonin të organizoheshin aksione "direkte", mbasi këto sillnin fitore të shpejtë, kërkonin ta futnin lëvizjen komuniste në aventurë, ashtu si kishin përfunduar kryengritjet e mëparshme që kishin ndodhur në Shqipëri, që nga viti 1926 e këtej

(Kryengritja e Dukagjinit më 1926, Lëvizja e Vlorës më 1932, Kryengritja e Fieri më 1935, Kryengritja e Delvinës më 1937). Veç dështimit, shtonin ata, puçi do t'i jepte rast Italisë fashiste të ndërhynte në Shqipëri.

Grupi i Shkodrës kishte një vizion të ndryshëm për strukturën ekonomike-shoqërore të Shqipërisë, si rrjedhim një program të ndryshëm për lëvizjen komuniste shqiptare. Këtë program Grupi i Shkodrës e parashtroi në "Buletin jeshil". Që në numrin e parë shtrohej si detyrë parësore formimi i Partisë Komuniste Shqiptare. Sipas krerëve të Grupit, në Shqipëri ende nuk kishte klasa të diferencuara. Për këtë arsye nuk kishte as parti me programe të caktuara. Ndryshe nga krerët e Grupit Komunist të Korçës, sipas Grupit Komunist të Shkodrës fuqitë imperialiste ishin të interesuara të shfytëzonin në Shqipëri pasuritë e vendit dhe të zotëronin vendet strategjike dhe fuqinë punëtore. Ky interesim po ndihmonte, sipas tyre, në zhvillimin e kapitalizmit dhe të klasës punëtore në Shqipëri. Pra okupacionin italian e shihnin si faktor zhvillimi ekonomik. Si pasojë, me zhvillimin ekonomik borgjezia shqiptare do të përvetësonte ndërgjegjen klasore, do të ndërmerte kryengritje kundër feudalëve e bajraktarëve. Pyesim, - thuhej në buletin, - ç' duhet të bëjnë komunistët? Cili do të jetë qëndrimi dhe cila do të jetë puna e tyre? Gjithnjë sipas krerëve të Grupit të Shkodrës lëvizja komuniste nuk ka lindur në Shqipëri nga faktorët e brendshëm, nga nevojat e klasës punëtore, por nga jashtë "nga punëtorët dhe intelektualët që kanë punuar në vende të përparura". Sipas tyre, numri i komunistëve është shtuar. "Sot në të gjitha qytetet e Shqipërisë janë krijuar grupe, celula e organizata lokale të pavarura ose të lidhura në mes tyre". Ata pranonin se:

"qenë krijuar rryma të ndryshme, tendenca përçarëse, frymë oportuniste që përditë e më tepër po bëhen pengesë serioze për punën komuniste. Brenda lëvizjes komuniste kanë depërtuar elementë të pakontrolluar, bile shkatërrues ngandonjëherë, të cilët lëvizjes sonë janë munduar dhe mundohen t'i japin drejtime të ndryshme ndonjëherë edhe krejt të kundërta me pikëpamjen e majtë. Nga mungesa e një organizmi përqëndrues, demokratët-arrivistë e kanë shmangë veprimtarinë komuniste nga udha e vërtetë revolucionare dhe përpiqen ta drejtojnë për një demokraci revolucionare në të cilën ata vetë do të mundën kollajsisht me fitue pozita me rëndësi. Në bashkëveprim me partitë politike të shqiptarëve të jashtëm e oportunistat e brendshëm, kjo lëvizje shkatërrimtare po spekulon emrin komunist dhe besimin e shokëve të pastërvitur mirë në punën marksiste, duke i shtyrë këta në një rrugë të gabueme".

Sikurse shihet, me këtë vlerësim, Grupi i Shkodrës kritikonte, pa e zënë në gojë, platformën e re të Grupit Komunist të Korçës. Nuk dihet nëse krerët e Grupit të Shkodrës ishin të ndërgjegjshëm se kjo kritikë e tyre ndaj "demokratëve arrivistë që e kanë shmangë veprimtarinë komuniste ng

² Buletini "Përpara", shtatori 1938, ff. 15-21. Shih Shtojcën, nr. 47.

udha e vërtetë revolucionare", drejtohej kundër platformës së re të miratuar më 1935, nga Kongresi i VII-të i Kominternit. Këtë qëndrim, Grupi i Shkodrës e kishte marrë nga Niko Xoxi, i cili pikërisht nga kjo llogore kishte filluar luftën kundër Grupit Komunist të Korçës. Megjithatë, në kundërshtim me këtë pozicion ideologjik ata e shtronin problemin në mënyrë të ndryshme. Sipas tyre, komunistët shqiptarë nuk duhej të angazhoheshin për revolucionin socialist, jo për ta zëvendësuar këtë objektiv me krijimin e "frontit popullor" në luftë kundër rrezikut fashist, por për arsye parimore se në Shqipëri nuk ekzistonin ende kushtet për një revolucion socialist. Veç kësaj, në pritje të krijimit të këtyre kushteve ata duhet të punonin për të formuar Partinë Komuniste Shqiptare. Në lidhje me këtë detyrë madhore në "Buletin jeshil", thuhej:

"Tue mos pas klasa të diferencueme, tue mos pasë proletariat dhe borgjezi në kuptimin e fjalës, na sot nuk kemi luftë klase të vërtetë dhe prandaj nuk jemi në kondita të marrim në dorë flamurin e revolucionit (socialist - K.F.). Çdo revolucion asht prodhim i konditave ekonomike, shoqërore e politike të atij populli dhe prandaj neve nuk mund t'i përdhunojmë konditat në të cilat sot gjendet vendi ynë, neve vetëm mund të krijojmë revolucionarë tue i edukue me frymën marksiste dhe tue i stërvitë praktikisht në punën politike të përditshme, jo si qëllim por si mjet për të ia përshtatë teorinë marksiste gjendjes konkrete të Shqipnis, për të përgatitë kadro që nesër do të marrin në dorë drejtimin e revolucionit komunist. Në Shqipni kemi mjaft lëndë komuniste. Sot për sot asht nevoja që kjo lëndë komuniste të përqëndrohet, të seleksionohet dhe të organizohet për të qenë e gatshme me vonë me tërheqë turmën proletare - të cilën vetë zhvillimi i industrisë do ta krijojë dhe përqëndrojë - e me i primë në fitimin e pushtetit".

Në buletin theksohej se vetëm kur borgjezia shqiptare të ketë përqëndruar klasën punëtore në sferën e saj të prodhimit dhe të ketë krijuar forcat e nevojshme shoqërore, d.m.th. të ketë krijuar proletariatin për përmbysjen e regjimit të tanishëm - atëherë shpërthimi i revolucionit socialist do të jetë shumë i afërt.

"Vetëm me këto kushte me kadro shokësh të stërvitur e të aprovuem mirë, na do të mundemi të fillojmë agjitacionin e gjanë në turmat shqiptare për një demokraci revolucionare, që do të na japi në dorë drejtimin e gjithë lëvizjes popullore shqiptare kundër reaksionarëve të brendshëm dhe imperialistave të huaj e do të nisim ta tërheqim turmën drejt vendosjes definitive të socializmit".

Krerët e Grupit të Shkodrës nuk nguronin të theksonin se nën nxitjen e "frymëzimeve nacionale demokrate", me të cilën nënkuptonin platformën e Komitetit të Çlirimit Nacional, "shokët që do të mund të baheshin të vlefshëm për punën, kanë bamë front të përbashkët me feudalë e reaksionarë

për përmbysjen e regjimit dhe kanë përfunduem në një bluff të madh Kemi të bëjmë kështu me një kritikë të ashpër që komunistët e Grupit i Shkodrës u drejtonin komunistëve të Grupit të Tiranës në përgjithësi dh komunistëve të Çlirimit Nacional në veçanti, të cilët me kërkesën e tyre për bashkëpunim me nacionalistët borgjezë kundër rrezikut fashist, e kishin njollosur emrin e komunistëve si bashkëpunëtorë të agallarëve, bejlerëve, feudalëve. Sidoqoftë për Grupin Komunist të Shkodrës detyrë kryesore në kushtet e fundit të viteve '30 të shek. XX ishte, sikurse thuhet shkoqur në "Buletin jeshil":

"Përpara zhvillimit të gjendjes ndërkombëtare dhe konditave të Shqipnis, para spekulimit dhe gënjeshtreve që po ushtrohen në kornizën e komunistave e të komunizmit, neve kërkojmë formimin e një partie".³

Dy grupet e tjera komuniste, për arsye se nga pikëpamja organizative kishin përmasa më modeste, nuk arritën të shtypnin ndonjë organ periodik. Por edhe dy organet e përmendura të organizatave komuniste të Korçës dhe të Shkodrës nuk patën vazhdimësi, mbasi në janarin e vitit 1939 udhëheqësit e dy grupeve pësuan goditje të rëndë nga arrestimet e anëtarëve të tyre që ndërmori policia politike zogiste.

³ Buletini jeshil. Po aty. Shih Shtojcën nr. 49.

KREU XII

LËVIZJA E MAJTË SHQIPTARE PËRBALLË AGRESIONIT FASHIST ITALIAN TË SHQIPËRISË (7 PRILL 1939)

Më 1935 kur Roma ndërmoi pushtimin e Etiopisë (Abisinisë), Lidhja e Kombeve, e cila kishte për detyrë të mbronte pavarësinë e shteteve anëtare të saj u kufizua vetëm me vendosjen e sanksioneve tregtare kundër Italisë. Madje këto sanksione nuk u miratuan nga të gjithë anëtarët e Lidhjes së Kombeve, përfshirë dhe Shqipërinë. Në fakt edhe vetë Britania e Madhe, disa muaj më vonë, duke parë se po dëmtohej nga pezullimi i marrëdhënieve tregtare me Italinë, filloi edhe ajo t'i shkelte sanksionet. Dështimi i Lidhjes së Kombeve u dha zemër fuqive fashiste ta vazhdonin, pa pengesë, politikën e tyre agresive. Gjithashtu pasi në Spanjë u formua "Fronti Popullor" përpjekjet që ndërmoi Anglia më 1936, për të krijuar një front të dytë antifashist me Francën, Jugosllavinë, Greqinë dhe Turqinë, nuk u realizuan. Më 4 korrik 1936 zyrtarisht u hoqën sanksionet kundër Italisë. Një javë më vonë, më 11 korrik, ambasadori britanik në Romë, Drummond i deklaroi ministrit të Jashtëm të sapoemëruar të Italisë, Galeazzo Cianos se me gjithë heqjen e tyre dhe me gjithë largimin e "Home fleet" (flotës britanike) nga Mesdheu, Londra i konsideronte gjithnjë në fuqi deklaratat e njëanshme që ajo kishte bërë për të ndihmuar fuqitë e dorës së dytë – Greqi, Turqi, Jugosllavi – në rast se këto do të sulmoheshin nga Italia". Përderisa emri i Shqipërisë nuk figuronte në listën e fuqive të "dyta" të Gadishullit Ballkanik të përmendura nga ambasadori Drummond, kjo do të thoshte se Roma tashmë për Anglinë i kishte duart e lira për të vepruar në Shqipëri. Nga ana tjetër, më 23 shtator 1936 në takimin që ministri gjerman, Hans Franke pati me B. Mussolinin, ai i tha kryeministrit fashist italian: "Përsa i përket Spanjës, - shkruan G. Ciano, i cili merrte pjesë në këtë takim, - ai e siguroi Mussolinin se Gjermania u premtoi përkrahjen e saj partive nacionaliste spanjolle, vetëm për hir të solidaritetit ideologjik, por nuk ka as interesa, as synime në Mesdhe. Führeri (Hitleri - K.F.) i bën të ditur Duçes se Gjermania e konsideron Mesdheun si det italian. Italisë i takojnë në Mesdhe pozita të privileguara kontrolli. Interesat e Gjermanisë, - vazhdoi ai, - tani janë kthyer drejt Baltikut, që është Mesdheu i saj". Si rrjedhim, pas Britanisë së Madhe, edhe Gjermania

.....Lëvizja e majtë shqiptare përballë agresionit fashist italian të Shqipërisë (7 prill 1939).....

i siguronte Italisë dorë të lirë për të vepruar në Mesdhe, pra dhe në Shqipëri. Megjithatë në marrëveshjen e nënshkruar më 2 janar 1937 midis Britanisë së Madhe dhe Italisë me të cilën të dyja palët zotoheshin se do ta respektonin *statu quo*-në politike dhe tokësore në detin Mesdhe, u duk sikur ishte larguar rreziku i pushtimit të Shqipërisë nga Italia fashiste, përderisa ky pushtim do ta cënonte ruajtjen e *statu quo*-së, kushti themelor i marrëveshjes. Por ngjarjet që ndodhën më vonë treguan se kjo marrëveshje ishte pavlerë.

Agresiviteti i Gjermanisë hitleriane dhe i Italisë fashiste mori një inkurajim të veçantë, në shtator 1938, në mbledhjen e njohur të Munikut (Gjermani). Në mbledhje kryeministrat e dy demokracive kryesore të Perëndimit – premieri britanik N. Chamberlen dhe kryeministri frëng E. Daladier – në takim me führerin e Gjermanisë, A. Hitler dhe kryeministrin italian B. Mussolini kapitulluan duke pranuar, për hir të "ruajtjes së paqes", shkëputjen e krahinës së Sudetëve nga Republika e Çekosllovakisë dhe aneksimin e saj nga Gjermania hitleriane. Ky lëshim, në dëm të një shteti të pavarur, krijoi përshtypjen se dy fuqitë e Boshtit fashist e kishin rrugën e hapur për të vënë në jetë planin e tyre ekspansionist. Prestigji i demokracive perëndimore u dëmtua nga ky lëshim.

Për të pushtuar Shqipërinë tani Romës i mbetej edhe pëlqimi i dy fqinjëve të saj – i Jugosllavisë dhe i Greqisë, të cilat mund të pretendonin shpërblime territoriale shqiptare. Përsa i përket Jugosllavisë, para përcapjeve të Romës kishte bërë orvatje vetë Zogu për të siguruar mbështetjen e Beogradit në favor të Shqipërisë kundër synimeve italiane. Konti Ciano i raportonte Mussolinit se në takimin që ai pati në Beograd në qershor 1938, kryeministri jugosllav Stojadinoviç i deklaroi se A. Zogu i kishte propozuar qeverisë jugosllave të lidhte një pakt miqësie për të siguruar kështu përkrahjen e saj kundër një agresioni të mundshëm nga ana e Italisë ndaj Shqipërisë. Qeveria e Beogradit, e cila në këtë periudhë drejtohej nga simpatizantë të bllokut fashist, e kishte refuzuar propozimin, madje Stojadinoviçi shtoi se Jugosllavia i njihte Italisë një pozitë tepër të veçantë në Shqipëri.

Në takimin tjetër që pati në janar 1939 konti Ciano i foli Stojadinoviçit për shqetësimin që kishte Roma nga rritja e urrejtjes popullore në Shqipëri kundër A. Zogut, duke nënvizuar interesin për pushtet vajgurore shqiptare, tepër të rëndësishme për Italinë. Për Ciano Shqipëria ishte një problem krejtësisht italo-jugosllav. Si rrjedhim, Roma nuk donte të lejonte të tjerët (ishte fjala për Greqinë) të ndërhynin në këtë çështje, por kërkonte që problemin ta zgjidhnin bashkërisht, Roma me Beogradin. Pra, sipas tij, ishte e nevojshme që të lidhnin një marrëveshje paraprake për zgjidhjen e çështjes shqiptare. Stojadinoviçi theksoi se Zogu ishte i gatshëm t'i shërbente Francës dhe Anglisë kundër Italisë po të shpërblehej financiarisht prej tyre. Sipas Stojadinoviçit dy ishin rrugët e zgjidhjes së çështjes shqiptare: "1- ose Zo

të zëvendësohej me një tjetër sovran (se kush do të ishte ai Stojadinoviçi nuk ishte në gjendje që ta përcaktonte), 2- ose të procedonin në copëtimin e Shqipërisë midis Italisë dhe Jugosllavisë, ashtu siç ishte nënvizuar në kohë të shkuara (është fjala për Traktatin e Londrës të vitit 1915)¹.

Stojadinoviçi kërkoi si shpërblim midis të tjerave edhe aneksimin e një territori shqiptar në favor të Jugosllavisë. Në lidhje me këtë propozim, konti Ciano i raportonte Mussolinit: "Ndërsa Stojadinoviçi fliste për copëtimin e Shqipërisë, unë flisja për korigjim kufijsh". Veç kësaj, konti Ciano shton se "vetë Stojadinoviçi m'u lut që t'ia ngre këtë çështje edhe regjentit Pavël gjatë takimit që do të kisha me të". Por kur ministri Ciano ia parashtoi çështjen princit Pavël, ky iu përgjigj: "Ne kemi tashmë shumë shqiptarë brenda kufijve tanë dhe ata na shkaktojnë kaq shumë shqetësime sa nuk dëshiroj të rris numrin e tyre".¹ Me këtë përgjigje për Ciano rruga e pushtimit të Shqipërisë u zgjidh pa i dhënë Jugosllavisë asnjë shpërblim dhe pa qenë nevoja të pyetej Greqia. Ndërsa në Beograd u arrit marrëveshja italo-jugosllave dhe në Itali filluan përgatitjet ushtarake për pushtimin e Shqipërisë, mbreti Zog nuk bënte asnjë përpjekje diplomatike dhe ca më tepër ushtarake për të përballuar agresionin fashist, tashmë të sigurtë t-ë Romës. Për këtë agresion ai përpiqej ta mbante në gjumë opinionin publik shqiptar. Qeveria e Tiranës vazhdonte të mbante në burgje dhe në internime revolucionarët shqiptarë, të cilët kundërshtonin kapitullimin e Zogut ndaj Italisë fashiste.

Ndërkohë si pasojë e presionit ndërkombëtar të bllokut fashist, radhët e lëvizjes antizogiste, ndodheshin në një proces diferencimi politik. Ky diferencim dukej në thellimin sa më tepër të hendekut midis forcave të majta dhe atyre konservatore shqiptare si brenda dhe jashtë atdheut. Në fakt, me arrestimet e shumta që ndërmori policia zogiste, pas shtypjes së Kryengritjes së Fierit, lëvizja e majtë në Shqipëri, sikurse u pa, pësoi dëme, por shumë shpejt e rimori veten, madje vazhdoi t'i shtonte simpatizantët e saj. Përkundrazi, me arrestimin e krerëve dhe të anëtarëve të "Organizatës së Fshehtë", lëvizja e organizuar demokratike antizogiste (jo e majtë), nuk e rimori më veten. Pas Kryengritjes së Fierit brenda në Shqipëri nuk pati më asnjë organizatë demokratike nacionaliste që të zhvillonte një aktivitet revolucionar të organizuar si partnere e organizatave komuniste. E ashtuquajtura Kryengritja e Delvinës e kryesuar nga ish ministri i Brendshëm zogist, Ethem Toto, e cila shpërtheu më 15 maj 1937, ishte jo një lëvizje, por një protestë spontane e armatosur, pa një platformë politike të qartë dhe pa një strukturë organizative të rregullt. Kjo ishte dhe arsyeja përse kjo kryengritje "e armatosur" u shtyp pas disa orësh. Pas Kryengritjes së Fierit disa organizata politike demokratike "borgjeze" antizogiste të emigracionit

morën pjesë, siç u pa, në mars 1936, në Kongresin e Parisit. Nga pjesëmarrësit e krahut të djathtë në këtë kongres, një farë peshe kishte vetëm Bashkimi Kombëtar me komitetin e vet qëndror të vendosur në qytetin Grenoble (Francë) dhe me po atë kryesi të zgjedhur që më 1925-1927 (Qazim Koculi, Ali Këlcyra, Sejfi Vllamasi, Kol Tromara, Rexhep Mitrovica). Organizatat e tjera të djathta si: Grupi Shqiptar i Jugosllavisë, Shoqëria Shqiptare e Sofjes, Grupi Shqiptar i Varnës dhe Grupi i pjesëmarrësve të arratisur të Kryengritjes së Fierit, nuk kishin asnjë peshë, madje ashtu si dhe Bashkimi Kombëtar nuk kishin, veçse tek-tuk, pasonjës në Shqipëri. Veç kësaj, krerët dhe anëtarët e "Bashkimit Kombëtar", duke parë se orvatjet për përmbysjen me kryengritje të regjimit zogist kishin dështuar, filluan t'i humbisnin shpresat për të rivendosur pushtetin e tyre në Shqipëri. Edhe Komiteti i Çlirimit të Kosovës, i kryesuar nga Bedri Pejani, gjithashtu nuk kishte, për shkak të terrorit policor jugosllav, organizata të lidhura me të brenda në Kosovë. Sikurse është thënë, kur u krijua Komiteti i Kosovës, kishte pranuar të vepronte nën ombrellën e Kominternit. Por meqënëse Kominterni kishte filluar të dëgjonte më tepër qëndrimin nacionalist të Partisë Komuniste Jugosllave, shpresat e Komitetit të Kosovës të Moska kishin ardhur duke u fashitur. Megjithatë në fillim të vitit 1938 Bedri Pejani përpiqej ende të mbante të gjallë idenë e çlirimit të Kosovës nga zgjedha e Jugosllavisë dhe bashkimin e saj me atdheun mëmë, Shqipërinë. Si dhe më parë, ai nuk kishte besim, të "Bashkimi Kombëtar", as të demokracitë perëndimore, të cilat mbronin integritetin e Jugosllavisë. Shpresat e veta, ndonëse të zbehura, ai vazhdonte t'i kishte të ndihma e Kominternit dhe e lëvizjes komuniste ballkanike. Platformën e Bedri Pejani të ndriçon një raport, relativisht i pasur me njoftime, që ai i drejtoi Kominternit, më 17 janar 1938. Ai e përçmonte "Bashkimin Kombëtar". Thoshte se ai ishte pjellë e emigracionit politik, se nuk kishte bazë politike në Shqipëri, se e financonte qeveria e Beogradit dhe se veprimtarinë e tij e drejtonte "Cerna Ruka" (Dora e Zezë), e cila siç dihej ishte një organizatë e fshehtë shoviniste terroriste serbe. Sipas tij, synimi i "Bashkimit Kombëtar" ishte rrëzimi i personit të Zogut nga pushteti dhe jo çlirimi i Shqipërisë. Më tej ai njoftonte se Beogradi nuk e financonte "Bashkimin Kombëtar" si organizatë, por secilin anëtar të Komitetit të tij drejtues me një shumë të caktuar, sipas pozitës që kishte patur dikur në Shqipëri. Si rrjedhim, secili prej tyre e ndjente veten personalisht të varur nga Beogradi. Kjo ishte sipas tij arsyeja përse "Bashkimi Kombëtar" si organizatë nuk kishte disiplinë partiake. Si rrjedhim, ndikimi i Komitetit të B.K.-së në Shqipëri mbështetej vetëm në ndikimin e krerëve të tij si individë secili në krahinën e vet. Në mënyrë profetike Bedri Pejani paralajmëronte se me këtë formim "Bashkimi Kombëtar" është i dënuar me u shkri si kripa në ujë sapo të zhduket Zogu nga skena e çështjes shqiptare".

¹ Les archives secretes du Conte Ciano (1936-1942). Paris. Librairie Plon. 1949, f. 267.

Sipas informatave që Bedri Pejani kishte marrë, Qazim Koculi – kryetari i “Bashkimit Kombëtar”, së bashku me Ali Këlcyrën, Kostë Çekrezin, Muharrem Bajraktarin, kishte kërkuar nga Ministria e Jashtme frënge ndërhyrjen e saj pranë qeverisë jugosllave që Beogradi t’u siguronte atyre “përkrahjen materiale të Jugosllavisë”.

Parashikimi i Bedri Pejani se synimi i krerëve të “Bashkimit Kombëtar” nuk ishte mbrojtja e interesave kombëtare, por vetëm rrëzimi i Zogut si person, u vërtetua shumë shpejt. Tre muaj më vonë, krerët e “Bashkimit Kombëtar” pranuan propozimin e komisarit fashist italian Giovanni Giro që në bashkëpunim me Italinë fashiste të rrëzonin Zogun nga pushteti. Me këtë rast ata merrnin përsipër barrën të organizonin në Shqipëri, me anën e njerëzve të tyre një kryengritje të armatosur dhe pasi të rrëzonin nga fronti A. Zogun të kërkonin në vend të tij, si Mbret të Shqipërisë, një nga princat e dinastisë mbretërore Savoia të Italisë. Në mbështetje të marrëveshjes, krerët e “Bashkimit Kombëtar” – Qazim Koculi, Ali Këlcyra, Sejfi Vllamasi, Rexhep Mitrovica, Kol Tromara, sëbashku me Mustafa Krujën, që kryesonte Grupin proitalian të Zarës – nënshkruan në prill 1938 një akt, të cilin e quajtën “Vendim”. Në aktin e nënshkruar në Grenoble, në të cilin pushtimi ushtarak i Shqipërisë për interesat e imperializmit italian, paraqitej si një ndihmë që Roma po u jepte kundërshtarëve të Zogut, ndër të tjera thuhej:

“se vetëm duke u mbështetur në përkrahjen e qeverisë fashiste ne mund ta shpëtojmë popullin tonë nga një regjim që është burimi dhe mbetet gjithnjë shkaku i të gjitha të zezave, se vetëm me ndihmën e Italisë, që është e vetmja Fuqi e Madhe drejtpërsëdrejti e interesuar në Shqipëri mund të sigurohet të mëkëmburit ekonomik dhe përparimi qytetar i vendit tonë, se vetëm një miqësi e ngushtë leale me Italinë fashiste mund t’i favorizojë aspiratat tona kombëtare sipas frymës së re të Konferencës së Mynihut e të politikës së Boshtit Romë-Berlin, se vetëm duke ndjekur rrymën e kësaj politike nëpër një miqësi të ngushtë e leale me Italinë, do të mundet Kombi ynë i vogël që s’ka ndonjë mbështetje tjetër të vërtetë e të fortë, ta ruajë pavarësinë e vet dhe tërësinë kombëtare. Vendosëm që të kërkojmë një princ nga gjaku i Savojës për Mbret të Shqiptarëve e themelues të dinastisë së ardhshme për monarkinë tonë”.

Sikurse shihet vendimin e krerëve të “Bashkimit Kombëtar” dhe të Grupit të Zarës e përshkon koncepti imperialist se pavarësia e një shteti “u garantoka” me pushtimin ushtarak të vendit nga një shtet i madh, i cili siç dihet, mbetet si kurdoherë një pushtim, pra një asgjësim i pavarësisë kombëtare. Krerët nacionalistë të djathtë shkuan dhe më tej. Me një vendim të dytë që ata nënshkruan, merrnin përsipër që krahas pushtimit, në Shqipëri të vendosej një regjim fashist. Për këtë çështje në vendimin e dytë thuhej: “Vendosëm themelimin e një regjimi autoritar të mbështetur në një parti të

vetme kombëtare-popullore, e cila të përmbledhë në gjirin e vet të gjithë shqiptarët e ndershem që pranojnë këtë sistem qeverie”. Me kërkesën për të vendosur në Shqipëri një regjim totalitar, të mbështetur vetëm në një parti, krerët e “Bashkimit Kombëtar” kryenin hapin e dytë të madh të largimit nga pikëpamjet demokratike pluraliste që kishin predikuar deri atëherë në luftën kundër regjimit të Zogut, regjim i cili në fakt nuk kishte lejuar ekzistencën e çdo lloj partie, përfshirë edhe ekzistencën e një partie zogiste.

Marrëveshja e nënshkruar në Grenoble, në pranverën e vitit 1938, u mbajt e fshehtë. Por fryma e saj e kapitullimit filloi të ndjehej në opinionin publik shqiptar shumë shpejt. Kjo u pa nga përgatitjet që po bënin agjentët fashistë italianë për të organizuar një kryengritje antizogiste në Shqipëri, e cila do t’i jepte rast qeverisë së Romës ta pushtonte ushtarakisht vendin gjoja për të ruajtur, në bazë të paktit të Tiranës (1926), rendin dhe stabilitetin shqiptar. Shenjat e kapitullimit të emigracionit “demokratik” shqiptar ranë në sy, mbasi krerët e “Bashkimit Kombëtar” pushuan së foluri për të mbrojtur interesat e atdheut nga rreziku fashist italian.

Përkundrazi, militantët komunistë, pavarësisht nga divergjencat e tyre ideologjike dhe nga pesha e tyre e vogël në jetën politike të vendit, e ngritën tonin e luftës, për mbrojtjen e atdheut nga rreziku fashist. Megjithatë disa prej tyre nuk u çliruan dot nga dogmatizmi ideologjik. Kjo ndodhi kryesisht me qëndrimin e Gr. K. të Korçës kundër Niko Xoxit, Aristidh Qendros dhe tani së fundi kundër Lazar Fundos. Ashtu si shumë nga anëtarët e dikurshëm të Grupit Komunist Shqiptar të Bashkimit Sovjetik edhe Lazar Fundo, i dënuar përfundimisht nga Kominterni si “dezertor”, pas luftës për të përfituar nga amnistia, u kthye edhe ai në atdhe në pragun e okupacionit fashist. Por së bashku me riatdhesimin, atë e ndoqi nga pas dhe etiketimi që i kishte dhënë Kominterni si “trockist”, për shkak të qëndrimit të tij kundër diktaturës së “proletariatit” dhe kundër “terrorit” stalinist. Për qëndrimin që mbajti Gr. K. i Korçës ndaj L. Fundos, ka dhënë shpjegime Enver Hoxha në veprën e tij “Kur lindi Partia”. Sipas zakonit të tij, E. Hoxha etiketimit “trockist” i shtonte edhe etiketimin e zakonshëm që ai përdorte kundër çdo militanti të majtë që nuk pajtohej me pikëpamjet e tij – agjent i fashizmit dhe i fuqive imperialiste (pra agjent i të gjithëve, edhe i fashistëve, edhe i antifashistëve). Sipas E. Hoxhës, L. Fundo u kthye në Shqipëri si “trockist”, por duke u vetquajtur “komunist”, për të bërë “punën e fashizmit e të agjenturave të huaja imperialiste”, pa e cilësuar se cilat ishin këto agjentura. Ai ka shkruar tekstualisht:

“Historinë e këtij tradhtari të Internacionales së Tretë Komuniste, të këtij armiku të lëvizjes sonë komuniste e të Partisë Komuniste të Shqipërisë ne e njihnim mirë dhe qysh më parë ishim ndeshur me të...Ai e tradhtoi komunizmin, u bë një renegat, një trockist i rrezikshëm. Them i rrezikshëm, sepse ishte shumë dinak, i zgjuar e me

kulturë, njeri i penës dhe i gojës... intelektual trockist i fshehtë. Kur u zbuluan aktiviteti dhe pikëpamjet e tij trockiste, Zai Fundo ndodhej jashtë Bashkimit Sovjetik dhe kështu shpëtoi nga spastrimet kundër trockistëve, buharinistëve e tradhtarëve të tjerë... Tani ishte vënë në shërbim të kushedi se të ç'shteteve imperialiste që organizonin sabotimet dhe luftën kundër Bashkimit Sovjetik".²

Të ndikuar nga fryma armiqësore kundër Lazar Fundos që kishte përhapur Ali Kelmendi, krerët e Gr. K. të Korçës u shqetësuan së tepërmi nga riatdhësimi i tij. Arsyeja na e thotë përsëri E. Hoxha: "Ai nuk ishte një emigrant ekonomik dhe as një emigrant politik i thjeshtë, por i njohur si antizogist dhe antifeudal e sidomos si komunist". Sapo arriti në Korçë, komunistët e qytetit ndërmorën një fushatë kundër tij me të ashpër se kundër regjimit të Zogut, madje edhe vetë kundër rrezikut fashist, ndonëse sikurse pohon E. Hoxha ai nuk e sulmonte Gr. e Korçës. "Kur e pyesnin, - shkruan E. Hoxha, - se ç'mendonte për komunistët në Shqipëri, ai përgjigjej: "Nuk di gjë, nuk kam lidhje dhe nuk përzihem me ta". E. Hoxha shkruan se, Koço Tashko nuk e shihte me sy të mirë luftën që Gr. K. i Korçës zhvillonte kundër L. Fundos, sepse sipas tij (K. Tashkos) rreziku kryesor tani ishte jo Lazar Fundo, por pushtuesi fashist italian. Por K. Tashko shkruan të kundërtën. Më 1938, në raportin që K. Tashko i drejtonte Kominternit, përmend vërejtjen që i ka bërë shoku i tij i vjetër T. Zavalani, rreth shqetësimit të tepruar të Grupit ndaj L. Fundos, i cili sipas tij në fund të fundit, ishte antizogist dhe antifashist, në një kohë kur në bazë të udhëzimeve të Kominternit, komunistët duhej të afroheshin edhe me të djathtët liberalë për të formuar, së bashku me ta, një front të përbashkët antifashist. Por grupi e vazhdoi luftën kundër L. Fundos, ndonëse ky, siç shkruan E. Hoxha "Në prag të 7 prillit... në kulmin e demonstratës popullore u ngjit në shkallët e Bashkisë dhe mbajti një fjalim antifashist gjithë figura, gjeste dhe ekstazë. Ne, që e njihnim mirë fytyrën e vërtetë të renegatit, nuk i hëngrëm fjalët e tij, por sidoqoftë ato efektin e bënë".³

Në fillim të vitit 1939, pikërisht në pragun e pushtimit fashist të vendit, veprimtaria e militantëve komunistë në Shqipëri pësoi një goditje të rëndë nga fushata e arrestimeve në masë që kreu policia politike zogiste ndaj tyre. Arrestimet u kryen pa asnjë provokim nga komunistët. Nuk pati prej tyre, përveç propagandës konspirative, as ndonjë aksion të armatosur ose të paarmatosur për përmbysjen e pushtetit mbretëror, i cili të justifikonte arrestimin e tyre nga policia politike. Në opinionin publik, brenda dhe jashtë vendit, arrestimi i tyre shkrep si një rrufe në një ditë me diell. Ndërsa pritej që të arrestoheshin organizatorët profashistë që po përgatishnin kryengritjen

² E. Hoxha. Kur lindi Partia (Kujtime). Tiranë 1983

³ E. Hoxha. Po aty, f. 29.

kundër regjimit, policia vuri dorë mbi militantët e majtë, të cilët nuk e rrezikonin, përkundrazi tani deklaruan se do ta mbështesnin Zogun, nëse ai do të vendoste të zhvillonte rezistencën kundër agresionit fashist italian. Përshtypje të thellë bëri sidomos numri i madh i të arrestuarve dhe ca më tepër mosha e tyre, në përgjithësi e re. U arrestuan 73 vetë, të cilët nuk ishin, siç është thënë në historiografinë zyrtare komuniste, vetëm anëtarë të Grupit të Shkodrës, por militantë të Grupit të Shkodrës dhe të Korçës, sëbashku me një pjesë të vogël të Grupit të të Rinjve. Përveç këtyre u arrestua dhe Niko Xoxi me disa nga shokët e vet.

Gjyqi politik kundër komunistëve u hap më 4 shkurt 1939. Trupi gjykues përbëhej nga nënkolonel A. Xhiku (Kryetar), major Shan Vila, kapiten i parë Lan Kraja, Eqrem Hado, Hysen Sula (anëtarë), kurse prokuror Dhimitër Goda. U zhvillua në sallën e mbledhjeve të Bashkisë së Tiranës. Pika kryesore e akuzës që parashtroi prokurori ishte se të pandehurit kishin në program të ndryshonin, me anë të revolucionit, regjimin mbretëror dhe të vendosnin në vend të tij një regjim "të huaj" për Shqipërinë dhe për karakterin dhe moralin e shqiptarëve. Shumica e të pandehurve ishin zejtare dhe nxënës të shkollës së mesme. Në përgjithësi të pandehurit mbajtën, me pak përjashtime, qëndrim burrëror para gjyqit. U shqua midis tyre Qemal Stafa, në atë kohë 18 vjeç, i cili shpalli haptaz se kishte përqaftuar idetë komuniste, mbasi ato sipas tij do ta nxirrnin Shqipërinë nga prapambetja dhe do ta shpëtonin masën e shqiptarëve nga varfëria dhe padituria. Edhe Zef Mala, sikurse njoftonte shtypi i atyre ditëve, nuk e mohoi veprimtarinë e vet si komunist. "Zef Mala, - thuhej në gazetën "Shtypi", më 5 shkurt 1939, - në deklaratimet e tij para Gjyqit pohoi përkthimin e shumë broshurave me frymë komuniste si ato të teorisë së Leninit shkruar nga Stalini, blerjen e makinës shaptilografike, poligrafike dhe shpërndarjen e broshurave me anën e Niko Xoxit dhe Vasil Shantos". Nga ana e tyre, edhe "Niko Xoxi, Gjovalin Luka dhe Vasil Shanto, pohuan krejtësisht aktivitetin e tyre propagandistik për përhapjen e idesë komuniste". Qëndrimin e tyre e vërtetojnë dhe dënimet që ata morën nga gjyqi special. Në përfundim të procesit trupi gjykues nxori të pafajshëm 22 vetë, ndër të cilët edhe kreun e Grupit të Korçës, Miha Lakon. Të tjerët morën dënime të ndryshme. Dënimin më të rëndë, me nga 10 vjet burg secili e morën Zef Mala, Vasil Shanto, Petro Dume, Niko Xoxi, nga të cilët dy të parët i takonin Grupit të Shkodrës, i treti Grupit të Korçës dhe i fundi Grupit që mbante emrin e tij. Me 6 vjet burg u dënuan: Qemal Stafa, Gjovalin Luka, Vasil Lazari (që të tre nga Grupi Komunist i Shkodrës), Muzafer Asqeriu (nga Grupi i të Rinjve), Jorgji Shuteriqi (nga Grupi Komunist i Tiranës). Me nga 4 vjet burg secili u dënuan: Tuk Jakova, Mihal Trovari (nga Grupi Komunist i Shkodrës), Bexhet Barbuta (nga Grupi Komunist i Korçës), Riza Tole (nga Grupi Komunist i të Rinjve). Me 3 vjet

burg u dënuan: Emin Duraku, Sadik Bekteshi (nga Grupi Komunist i Shkodrës), Ilia Karanxha (nga Grupi Komunist i Korçës). Me dy vjet burg: Dhimitër Lale, Tod Peqini (nga Grupi Komunist i Tiranës), Ilo Panduku, Sadik Stavileci (nga Grupi Komunist i të Rinjve). Shumica u dënuan me nga 1 vit burg (25 veta), me 3 muaj burg (3 veta), një me 2 muaj dhe një me 1 muaj burg. Duke marrë parasysh moshën e re, rreth 18 vjeç të disa të pandehurve gjyqi ua uli dënimin Qemal Stafës dhe Gjovalin Lukës (3 vjet), Nazmi Rushitit, Mark Ulit, Abdyl Myzyrit, Ethem Boriçit, Qemal Draçinit, Spase Trimçevit me nga 6 muaj. Të gjithë të dënuarit (51 vetë) nuk u mbajtën nëpër burgjet e vendit, siç kishte ndodhur me të dënuarit politikë të mëparshëm, por u dërguan në një kamp pune, të ngritur posaçërisht për ta, në fshatin Mbreshtan të Beratit, me qëllim që të mos zhvillonin propagandë me të burgosurit e tjerë dhe të mos kishin kontakt me shokët e tyre të jashtëm.

Në muajt e parë të vitit 1939 presioni i Italisë fashiste në jetën politike shqiptare u rrit edhe më tepër. Madje jo vetëm Shqipëria, por mbarë kontinenti evropian, ndodhej në presionin gjithnjë në rritje të boshtit nazifashist Berlin-Romë. Në mesin e muajit mars (1939) kur Gjermania e aneksoi Republikën çekoslovake, Evropën e pushtoi shqetësimi jo vetëm për pushtimin, por ca më tepër për faktin se Hitleri shkeli zotimin që kishte dhënë gjashtë muaj më parë, në mbledhjen e Munikut, se do ta respektonte pavarësinë e saj. Shkelja e zotimit tregoi se tashmë asnjë shtet i pavarur nuk ishte i sigurtë për të ardhmen e vet, mbasi vetë Hitleri deklaroi se zotimet e nënshkruara prej tij nuk ishin veçse një copë letër.

Me aneksimin e Çekosllovakisë u përhapën zëra për pushtimin e afërt të Shqipërisë nga Italia fashiste. Vetkuptohet se shqetësimi i shqiptarëve për fatin e atdheut të tyre, u ngrit në kulm. Një pjesë e opinionit publik edhe pse nuk ishte e sigurt për lajmet e përhapura, shpresonte se në rast se do të ndodhte agresioni, mbreti Zog do të merrte masa për të mbrojtur me armë pavarësinë e atdheut. Por të majtët dyshonin se mbreti Zog ose do të kapitullonte para presionit të Romës, siç ndodhi një vit më parë me kancelarin e Austrisë A. Shushning, ose do të shkonte në emigracion siç veproi dy javë më parë, E. Benesh, presidenti i Çekosllovakisë. Në këto rrethana, filloi të zinte vend ideja e një rezistence popullore. Por kush duhej ta organizonte rezistencën e armatosur? Shumica e nacionalistëve demokratë, të cilët në të kaluarën ishin treguar të gatshëm të luftonin kundër agresionit fashist, tani kishin kapitulluar. Të tjerët, demokratët revolucionarë, të cilët i kishin qëndruar besnikë platformës së tyre patriotike i kishin humbur lidhjet me simpatizantët e tyre brenda në atdhe. Po komunistët?

Nuk duhet harruar se radhët e tyre kishin pësuar një goditje të rëndë nga gjyqi i Fierit dhe i Tiranës. "Ajka" e tyre ndodhej një pjesë në burgun e Gjirokastrës, shumica në kampin e Mbreshtanit. Megjithatë militantët që

.....Lëvizja e majtë shqiptare përballë agresionit fashist italian të Shqipërisë (7 prill 1939).....

kishin mbetur të lirë, u vunë në lëvizje. Që në mbremjen e 1 prillit u dha sinjali me një demonstratë që ishte një shpërthim patriotik i rinisë së kryeqytetit. Demonstratën e filluan militantët e majtë të dy shkollave të mesme, të cilët bënë pjesë në Grupin e Shkodrës dhe në atë të të Rinjve. Rastin e dha rishfaqja e melodramës të Vinçens Prenushit "Gruaja Shqiptare", e cila kishte filluar të shfaqej që më 31 mars 1939 në kinoteatrin "Gloria" të Tiranës, në kuadrin e festivalit të shoqërisë "Gruaja Shqiptare" që po zhvillohej ato ditë në kryeqytet. Në mbremjen e 1 prillit, kur në skenë, sipas programit, aktorja Berardina Qeraxhia, në rolin e nënës, dhe Rozina Zojzi, në rolin e bijes, shpalosën flamurin kombëtar, i cili siç shkruan një nga spektatorët e mbrembjes, atë natë u duk më i bukur se tjetër herë, në sallë shpërthyen brohortijet dhe këngët patriotike, të cilat jehuan si kushtrim për të mbrojtur atdheun nga rreziku⁴.

Pas shfaqjes manifestimi vazhdoi nëpër rrugët e Tiranës dhe përpara përfaqësive diplomatike të huaja. Demonstruesit përpara përfaqësive frënge kërkuan të zbatohet parimi themelor i Lidhjes së Kombeve mbi "sigurinë kolektive" (la sécurité collective) të kombeve në favor të Shqipërisë së vogël. Të nesërmen dhe të pasnesërmen, demonstratat u përsëritën me një pjesëmarrje më të gjerë. Pjesëmarrësit në to kërkonin armë për të luftuar dhe oficerë për t'i udhëhequr në luftën që ata ishin gati të zhvillonin në Durrës. Në shembullin e Tiranës demonstratat u zhvilluan në Korçë, në Shkodër, në Elbasan dhe në Vlorë. Për të qetësuar opinionin publik në shtyp u botua, më 4 prill, një deklaratë pa autorësi në të cilën pretendohet se zërat e përhapura për agresionin fashist italian, ishin tendenciozë dhe se marrëdhëniet e Shqipërisë me Italinë vazhdonin të ishin "miqësore" si dhe më parë.⁵ Të nesërmen më 5 prill, në shtyp u botua një tjetër komunikatë, përsëri pa autorësi, në të cilën thuhej se zërat e përhapura rreth vendosjes së një protektorati mbi Shqipërinë (pa thënë se kush ishte protektori) nuk ishin të vërteta dhe shtonte se Shqipëria nuk do ta pranonte kurrë një cënim të pavarësisë dhe të integritetit të saj⁶. Të enjten më 6 prill në sheshin "Skënderbej" në një tavolinë të improvizuar u vendos një regjistër ku filluan të regjistroheshin vullnetarët, të gatshëm për të luftuar me armë kundër

⁴ Gazeta "Drita", e shtunë 1 prill 1939, e diel 2 prill 1939. Kristo Frashëri. Pranvera e 1939. Kujtime. Në: "Nëntori", (1959), nr. 4, ff. 9-25.

⁵ Tekstualisht në komunikatë thuhej: "Disa fletore të huaja si dhe persona të papërgjegjshëm kanë përhapur këto ditët e fundit lajme tendencioze përmbi Shqipërinë dhe mbi marrëdhëniet e saj me Italinë. Asht jashtë çdo dyshimi se këto lajme kanë për qëllim t'i paraqesin në mënyrë të gabueme marrëdhëniet miqësore që ekzistojnë midis Shqipërisë dhe Italisë". (Drita, Tiranë, e martë, 4 prill 1939).

⁶ Në komunikatë thuhej tekstualisht: "disa lajme të përhapur sot prej nja dy gazetash dhe radioshtetesh të huaja rreth vendosjes së një protektorati mbi Shqipërinë nuk i përshtaten së vërtetës, se Shqipëria nuk kishte me pranue kurrë një cënim të independencës dhe të integritetit të saj" (Drita, e mërkurë, 5 prill 1939).

agresorëve fashistë. Të njëjtën gadishmëri të rinjtë patriotë, komunistë dhe jokomunistë, treguan edhe në qytetet e tjera të vendit. Në të njëjtën kohë Pallati vuri në qarkullim, nëpërmjet agjentëve të vet, lajmin se në rast se Italia do të kryente agresion kundër Shqipërisë, mbreti Zog "do të mbathte opingat" për të rezistuar me armë në malet e atdheut. Siç dihet, kërkesat e të rinjve për të përballuar me luftë agresionin fashist, qeveria nuk i mori parasysh. Armët e ushtrisë shqiptare u kyçën nëpër depozita ose u zhveshën nga shulet, për t'u bërë të papërdorshme. Të nesërmen në mëngjes, më 7 prill, mbreti Zog, në kundërshtim me sa kishte deklaruar se do të vihej në krye të rezistencës së armatosur, madje pa e kundërshtuar as zyrtarisht agresionin dhe pa i dërguar asnjë mesazh popullit të vet, u largua me suitën e tij nga atdheu duke kaluar në Kapshticë kufirin dhe duke kërkuar strehim në tokat greke.

Qëndrimin pasiv të A. Zogut në pragun e agresionit fashist italian e vë në dukje Mehdi Frashëri, kryeministri i qeverisë zogiste të viteve 1935-1936, kurse ato ditë anëtar i Këshillit të Shtetit të mbretërisë shqiptare. Duke parë ngurimin e mbretit për ta kundërshtuar me armë agresionin fashist italian ai, Mehdi Frashëri me nismën e vet shkoi në mëngjesin e 7 prillit në ndërtesën e Bashkisë së kryeqytetit dhe nga radiostacioni i vogël i saj i drejtoi personalisht opinionit publik shqiptar dhe ndërkombëtar një mesazh me të cilin dënonte ashpër agresionin ushtarak italian. Në lidhje me këtë mesazh, ai shkruan se të premten në mëngjes, më 7 prill 1939,

"pyeta në telefon se ç'lajme kishte. Më thanë se në katër e gjysmë të mëngjesit, duke gdhirë e premtë kishte filluar lufta në Durrës, Vlorë, Sarandë e Shëngjin dhe lufta po vazhdonte. U vesha dhe dola jashtë. Më erdhi ndërmend që të përdornim radion për të lajmëruar botën. Shkova në shtëpinë e Koço Kotës, atje gjeta dhe mbretin. Atje po pregatisnin Rok Gerën dhe Sami Kokën për të vajtur në Durrës, të piqeshin me gjeneral Guxonin për të bërë kontratën ushtarake. U ktheva dhe pyeta në bashki se çfarë kishte radioja (që nuk punonte - K.F.). Më thanë se radioja nuk punonte për shkak se ishte lidhur me S. S. Sen. dhe kjo ishte një ngrehinë ushtarake dhe se italianët kishin shkuar (ishin larguar - K.F.) dy ditë më parë... Një grup të rinjsh intelektualë u mblodhën pranë. Disa nga teknikët u dërguan të hapin derën e Sesës, e të vënë në aktivitet centralin, si edhe të lidhnin radion e të fillonin të lajmëronin botën. Djelmoshat e shkretë plot zell e entuziasëm, me vrap shkuan. Hapën Sesën, vunë në aktivitet centralin dhe filloi radio të punonte. Atë çast përpilova një thirrje gjithë popujve të botës në gjuhën frëngjisht, të cilën intelektualët e mbledhur brenda në një orë e përkthyen në dhjetë gjuhë dhe me radhë radio zuri ta përhapte në gjithë botën... Gjithë populli bërtiste se donin armë të luftonin, por për fat të keq mbreti, ministrat dhe suitët e tij kishin frikë për kokën e tyre. U dëfteva dhe një herë në faqen e botës historinë dhe dhespoti ynë (A. Zogu - K.F.) është tradhtari i botës dhe gjithmonë ka frikën e tij".⁷

⁷ Mehdi Frashëri. Kujtime. "Korrieri", 11 nëntor 2004, f. 13.

Megjithë heshtjen e Zogut Shqipëria nuk u pushtua pa rezistencë. Tashmë dihet se rezistenca kryesore u zhvillua në Durrës. Atë e komandoi majori zogist Abaz Kupi. Në ndeshjen e armatosur me ushtritë italiane midis të vrarëve ishte dhe Mujo Ulqinaku, emri i të cilit ka hyrë në kujtesën popullore si simbol i rezistencës patriotike antifashiste shqiptare. Me deklaratën që lëshoi më 7 prill 1939 komanda ushtarake italiane e pushtimit, të cilën e kryesonte gjenerali A. Guzzoni, pranonte (siç mund të kuptohet lehtë), se kishte ndeshur në një kundërshtim "të denjë për t'u shënuar" vetëm në Durrës⁸.

Ushtria italiane u prit me armë edhe në skelat e tjera të vendit - në Shëngjin, në Vlorë, në Sarandë. Por Shqipëria ishte e pafuqishme për të përballuar me një rezistencë spontane, pa pjesëmarrjen e ushtrisë kombëtare dhe pa mbështetjen e qeverisë kombëtare, për një kohë të gjatë zbarkimin e ushtrive italiane. Më 7 prill ushtritë italiane zbarkuan në të katër skelat e Shqipërisë dhe të nesërmen, më 8 prill ato hynë në Tiranë. Kështu më 7 prill 1939 filloi pushtimi fashist italian i Shqipërisë, i cili vazhdoi deri kur Italia fashiste kapitulloi, më 8 shtator 1943 dhe vendin e tij e zuri pushtimi gjerman hitlerian.

⁸ Në komunikatën e komandës së ushtrisë italiane, thuhej: "Zbritja e trupave tona në portet e Sarandës, Vlorës, Durrësit dhe Shëngjinit u bë sot në mëngjes në agim. Asnjë kundërshtim i denjë për t'u shënuar, përveç se në Durrës, ku një përpjekje qëndrese me anë çetash u shpartallua menjëherë; prej Durrësit trupt tona vazhduan marshimin drejt mbrendinës. Populli mban një qëndrim të qetë dhe të përzemërt. Katërqind aeroplana të skuadrës Aerore A, vërtiten mbi qielin e Shqipërisë, me urdhër të mos prekin qytetet dhe popullatën" (A. Trizzino. *Të vërteta dhe gënjeshtër mbi ekspeditën në Shqipëri*. Romë 1940, f. 6). Në komunikatën që shpalli më 7 prill në orën 10.30, agjensia telegrafike shqiptare (Albagence), njoftonte se: "Orvatjet e zbarkimit të ushtrive italiane kanë filluar në orën 5 e 30. të mëngjesit, në Bishtin e Pallës, Kepin e Durrësit dhe në Sarandë. Trupat italiane janë zmbrapsur me humbje. Asnjë ushtar italian nuk ka mundur të zbarkojë në tokë, për shkak të rezistencës së ashpër të trupave dhe të popullit shqiptar, morali i të cilëve është i shkëlqyer, megjithë pabarazinë e forcave (Po aty, f. 7).

KREU XIII

SHQIPËRIA NËN OKUPACIONIN FASHIST ITALIAN DHE ÇORODITJA E OPINIONIT PUBLIK SHQIPTAR

Pushtimi fashist italian i Shqipërisë i shkaktoi opinionit publik shqiptar një traumë shumëplanëshe politike dhe një çoroditje të thellë ideologjike.

Para së gjithash trauma u shkaktua nga humbja e pavarësisë kombëtare. Pushtimi ushtarak i atdheut nga një fuqi imperialiste, siç ishte Italia fashiste, në një kohë kur Shqipëria sapo kishte filluar t'i vinte themele pak a shumë të shëndosha jetës shtetërore të pavarur, u gjykua nga shtresat e gjera të popullsisë, si rikthim i shqiptarëve në periudhën e robërisë shekullore të huaj. Veç kësaj, shumica e shqiptarëve e pa okupacionin italian, jo vetëm si asgjësim të pavarësisë kombëtare, por edhe si vendosjen e diktaturës fashiste, të cilat të dyja së bashku do të sillnin zhveshjen e shtetit shqiptar nga karakteri kombëtar, kthimin e Shqipërisë në një provincë italiane, zëvendësimin e shkollës kombëtare shqipe me shkollën e huaj fashiste, kolonizimin e Shqipërisë me punëtorë dhe bujq italianë dhe masa të tjera, të cilat bashkërisht do të çonin në çkombëtarizimin e atdheut.

Traumën e acaroi edhe mënyra jodinjitoze e largimit të mbretit Zog nga atdheu. Opinioni publik priste që mbreti t'i dilte personalisht zot me armë mbrojtjes së atdheut dhe të kundërshtonte të paktën me një akt politik, pushtimin ushtarak të Shqipërisë nga Italia fashiste. Nderi i tij dhe i kombit të tij kërkonte që ai, të paktën të mos mashtronte me dy komunikata shtypi, ndonëse pa autorësi, të lëshuara më 4 dhe 5 prill, se marrëdhëniet me Romën vazhdonin të ishin miqësore, por të dënonte publikisht agresionin fashist-italian, të deklaronte se do të vazhdonte të ishte sovran i Shqipërisë, të premtojte se do ta ruante në mërgim qeverinë kombëtare dhe të zotohej se do ta vazhdonte luftën për të rifituar pavarësinë e humbur të Shqipërisë. Ai jo vetëm u largua gjatë natës si një hije pa gjurmë, por sapo kaloi kufirin, e shpërndau dhe atë copëz të qeverisë shqiptare që kishte marrë më vete. Me këtë heshtje ai la të kuptohej se rezistenca shqiptare e armatosur që u zhvillua në skelat e Shqipërisë, nuk ishte akt zyrtar shtetëror, por vepër personale e komandantëve lokalë. Me këtë qëndrim pasiv, më vonë kur filloi Lufta e Dytë Botërore Zogu ia hoqi vetes të drejtën që ta përfaqësonte Shqipërinë në

kampin antifashist. Pra ai veprooi ndryshe nga viktimat e tjerë të agresionit fashist si presidenti i Çekosllovakisë, mbreti i Greqisë dhe mbreti i Jugosllavisë, të cilët e përballuan zyrtarisht agresionin, si rrjedhim i siguruan vetes një pozitë dinjitoze në koalicionin e madh antifashist. Për më tepër ai i la pasonjësit e vet zogistë në Shqipëri të shthurur dhe të çoroditur. Këtë çoroditje e thelloi edhe fakti se Zogu iku pa lënë pas asnjë parti zogiste, e cila të drejtonte, në kushtet e okupacionit të huaj, qoftë dhe në ilegalitet partizanët, jo të pakët, zogistë. Si rrjedhim, qytetarët që kishin përkrahur Zogun, tani mbetën pa një udhëheqje – udhëheqje të cilën ata u detyruan ta organizonin vetë, tepër vonë, pas tre vjet e gjysmë, në nëntor 1943, kur krijuan Partinë e Lëvizjes së Legalitetit. Me këtë qëndrim Zogu krijoi te partizanët e tij përshtypjen se kishte hequr dorë nga Shqipëria. Në këto rrethana, që të nesërmen e 7 prillit strukturat e shtetit zogist – shefat e administratës politike, publike, ushtarake, gjyqsore, po ashtu dhe qytetarët zogistë e përshëndetën, me përjashtime të pakta, okupacionin fashist dhe pranuan të hynin në shërbim të tij. Me largimin e Zogut dhe të kryeministrit Koço Kota, qeveria mbretërore zogiste, nuk ekzistonte më. Në vend të saj, më 8 prill në Tiranë u formua një "Komitet administrativ i përkohshëm shqiptar" për të administruar vendin. Në krye të Komitetit u vu Xhaferr Ypi, një bashkëpunëtor tepër i ngushtë i Zogut, i cili i drejtoi Mussolinit një përshëndetje të mbushur me shprehje nenshtimi ndaj tij. "Kemi pritur sot – thuhej në përshëndetjen e tij – ushtrinë e lavdishme italiane me të njëjtën shpirt e me të njëjtën zemër që ju, Duçe, keni treguar se ushqeni kundrejt shqiptarëve".¹

Në mënyrë të habitshme doli se këtë agresion e kishin miratuar para 7 prillit, një varg personalitetesh që vinin nga të dy kampet, nga radhët e bashkëpunëtorëve zogistë dhe nga ato të kundërshtarëve të djathtë të Zogut. Të dy këto grupe e pranuan pushtimin dhe platformën demagogjike me të cilën Mussolini e justifikoi agresionin e 7 prillit. Sipas platformës së tij demagogjike, pushtimi u krye për të "shpëtuar" Shqipërinë nga regjimi i A. Zogut. Në platformë premtohej se do të "respektohej" pavarësia kombëtare, pra do të vazhdonte ekzistenca e shtetit kombëtar shqiptar. Për të vënë në jetë këtë skenar demagogjik, emisarët e tij improvizuan me të shpejtë një të ashtuquajtur "Asamble Kushtetuese", e cila u mbledh në Tiranë, katër ditë më vonë, më 12 prill 1939. Në Asamble morën pjesë anëtarë të parlamentit të fundit të regjimit të Zogut dhe delegatë të caktuar në Tiranë si përfaqësues të krahinave të vendit (nga dhjetë veta për çdo prefekturë). Atë ditë Asambleja vendosi rrëzimin nga fronit të mbretit Zog, anulimin e statutit të monarkisë zogiste dhe shpalli bashkimin e Shqipërisë me Italinë nën kurorën mbretërore të Italisë. Në rezolutën e Asamblesë thuhej tekstualisht:

¹ A. Trizzino. Të vërteta e gënjeshtra mbi ekspeditën në Shqipëri. Roma. Arti grafiche di Tuminelli, 1940, f.17.

"Asambleja Kombëtare Kushtetuese, përfaqësuese e popullit shqiptar dhe ndërmjetëse e vullnetit të tij, e mbledhur në Tiranë më 12 prill 1939, Vjet XVII i Kohës Fashiste, vendosi sa më poshtë vijon:

1-Regjimi që ekziston në Shqipëri është i rrëzuar; Statuti, vepër e këtij regjimi, abrohet.

2-Formohet një Qeveri e emnuar nga Asambleja e ngarkuar me fuqira të plota.

3-Asambleja deklaroi se të gjithë shqiptarët, vendosën t'i shoqërojnë (t'i lidhin - K.F.) më ngushtë jetën dhe fatet e Shqipërisë me ato të Italisë, duke i përcaktue me këtë vepër lidhjet e një solidariteti përherë më të ngushtë. Akorde t'inspiruar mbi këtë solidaritet do të lidhen herë pas here në mes të Italisë dhe të Shqipërisë.

4-Asambleja Kombëtare Kushtetuese, interpretoi vullnetin unanim të rindërtimit Kombëtar të popullit shqiptar dhe si peng solemn për realizimin e tij, vendosë t'i dhurojë, në formën e një bashkimi personal, Kurorën e Shqipërisë Madhërisë së Tij Viktor Emanueli i III, Mbret i Italisë dhe Perandori i Etiopisë, për Madhërinë e tij dhe për pasardhësit".

Asambleja miratoi qeverinë e formuar nga Roma me Shefqet Vërlacin kryeministër dhe ministër të P. të Brendshme, Xhaferr Ypin ministër të Drejtësisë, Xhemil Gjinon ministër të P. të Jashtme, Fejzi Alizotin ministër të Financave, Anton Beçen ministër të Ekonomisë dhe Ernest Koliqin ministër të Arsimit. Në të njëjtën kohë caktoi një delegacion zyrtar për t'i dhuruar "kurorën e Skënderbeut" mbretit të Italisë dhe perandorit të Etiopisë, Viktor Emanuelit III. Delegacioni kryesohej nga Shefqet Vërlaci, kryeministri i qeverisë së parë kolaboracioniste shqiptare. Në delegacion bënë pjesë anëtarët e përmendur të qeverisë, të cilëve u shtohej dhe Dhimitër Berati, ish ministri i Shqipërisë në Romë. Në të bënë gjithashtu pjesë, në emër të Asamblesë Kushtetuese, përfaqësues të krahinave të ndryshme të vendit: nga prefektura e Beratit: Ferit Vokopola, Qemal Vrioni, Pilo Papa, Vangjel Haxhistasa; nga prefektura e Tiranës: Zef Kadarja, Ali Qoralliu, Ismail Petrela, Siri Toptani; nga prefektura e Durrësit: Dhimitër Popa, Kristaq Zaguridha, Shefqet Çelkupa, Shahsivar Alltuni; nga prefektura e Shkodrës: Ndoc Pistulli, Omer Kopliku, Kol Bibë Mirakaj, Mark Kakariqi, Omer Ruzhdia; nga Korça: Selim Mborja, Theodhoraq Mano, Rafail Prodani, Xhevat Starova; nga Gjirokastra: Reis Selfo, Jani Dado, Niko Tola, Safet Libohova, Rexhep Plaku, Sulo Gjylberi, Petrit Gega, Burhan Beu, Hiqmet Hadëri, Kristofor Harito; nga prefektura e Elbasanit: Visarion Xhuvani, Dervish Biçaku, Behxhet Hydi, Ibrahim Biçaku, Qemal Karaosmani; nga prefektura e Vlorës: Ali Asllani, Kristaq Strati; nga prefektura e Dibrës: Cen Elezi, Selim Kaloshi, Shaqir Dema, Faik Shehu, Elez Ndreu; nga prefektura e Kosovës (Kukësit): Ismet Kryeziu, Avni Gjilani, Rrok Berisha. Më 16 prill, kur Shefqet Vërlaci i dorëzoi Viktor Emanuelit III kurorën e Shqipërisë, i tha ndër të tjera:

"Kurora e Shqipërisë është e denjë për lavdinë e mbretit Viktor Emanuel, mbasi ajo ka pas rrethuar kryet e Skënderbeut, Heroit Kombëtar Shqiptar, i cili e valviti edhe më parë flamurin e vet pranë atij të kombit italian".

Deklarata e Shefqet Vërlacit përmbante nga pikëpamja historike pasaktësi dhe hiprokizi, - pasaktësi mbasi Heroi Kombëtar i Shqiptarëve nuk ka mbajtur asnjëherë kurorë mbretërore dhe hipokrizi se nuk dihet që Skënderbeu ta ketë valëvitur flamurin e vet përkrah atij italian, kur dihet se në shek. XV Italia kishte jo një flamur kombëtar, por aq flamuj sa ç'ishin shtetet dhe shteterucet e saj.

Fill pasi siguroi kurorën e "Skënderbeut", Viktor Emanueli III, tani "Mbreti i Italisë dhe i Shqipërisë dhe perandori i Etiopisë", filloi të nënshkruante nën diktatën e Mussolinit një varg dekretesh, të cilat binin ndesh me platformën e hartuar nga vetë Mussolini në pragun e okupacionit të shtatë prillit. Me një dekret të posaçëm u krijua institucioni i "mëkëmbësit të përgjithshëm të mbretit perandor", në Shqipëri, i cili do të kryente funksionet e soveranit në territorin shqiptar. Në krye të këtij institucioni u emërua Francesco Jacomoni, ish-ambasadori i Italisë në Shqipërisë, një fashist i orës së parë, një funksionat i regjur i diplomacisë së zezë, i cili varej kryekëput nga Mussolini. Më tej pretendimi i Romës fashiste se duke formuar një qeveri, në fakt "kukull", po e respektonte statusin e një shteti shqiptar të pavarur, doli shumë shpejt në shesh se ishte demagogji. Statusi i vërtetë i Shqipërisë si një vend pa sovranitet kombëtar dhe pa elementët themelore të pavarësisë u vërtetua disa javë më vonë, kur Roma e zhveshi qeverinë e Tiranës nga dy dikasteret kryesorë të një shteti të pavarur - ministrinë e Mbrojtjes dhe ministrinë e Jashtme. Me dekrete të veçanta ushtria "mbretërore" shqiptare u inkadrua në ushtrinë "mbretërore dhe perandorake" italiane. Gjithashtu me dekret të veçantë, në vend të ministrisë së Punëve të Jashtme, e cila nuk do të ekzistonte më, u krijua në ministrinë e P. të Jashtme të Italisë, një seksion i posaçëm për çështjet shqiptare, me titull "Nënsekretariati për punët e Shqipërisë", me në krye një funksionar italian. Veç të tjerave, Shqipëria nuk do të kishte senat të veçantë - i cili sipas të drejtës kushtetuese të mbretërisë së Italisë, do të ishte organi i dytë i lartë legjislativ i shtetit të pavarur - por do të kishte katër senatorë, si anëtarë të senatit të mbretërisë së Italisë.

Në fillim të qershorit, me propozimin e Mussolinit, mbret të Italisë, emëroi si anëtarë të Senatit italian: Shefqet Vërlacin, Gjon Marka Gjonin, Mustafa Krujën, Vangjel Turtullin. Në të njëjtën kohë Gjergj Fishta - u emërua si anëtar i Akademisë së Italisë, një funksion honorifik shkencor, i cili do t'i kishte bërë nder poetit shkodran, nëse ai nuk do ta shfrytëzonte foltoren e Akademisë për të shenjtëruar "bashkimin" e Shqipërisë me Italinë, regjimin

fashist në Shqipëri dhe lidhjen e përhershme të fateve të Shqipërisë me ato të Romës.

Çoroditjen e opinionit publik e thelloi edhe qëndrimi i emigracionit politik antizogist i krahut të djathtë – në radhë të parë i krerëve të “Bashkimit Kombëtar”, dhe të Grupit të Mustafa Krujës. Siç mund të vihet re, pushtimi ushtarak i Shqipërisë nga Italia fashiste, ndodhi në kundërshtim me marrëveshjen e nënshkruar prej tyre në Grenoble më 1938. Në bazë të saj, krerët e “Bashkimit Kombëtar” dhe të Grupit të Mustafa Krujës kishin pranuar ndihmën e Italisë fashiste për të përmbysur Zogun nga fronin dhe për ta zëvendësuar atë me një princ nga shtëpia mbretërore Savoia e Italisë. Kjo ndihmë do të jepej pasi në Shqipëri të shpërthente një kryengritje e armatosur antizogiste, të cilën do ta organizonin njerëzit e këtyre dy organizatave. Por Roma, ndoshta ngase nuk donte të kishte asnjë detyrim ndaj tyre, në kundërshtim me premtimin e dhënë, nuk e respektoi aktin e nënshkruar në Grenoble. Nuk priti të shpërthente kryengritja antizogiste (ndoshta sepse nuk kishte besim të shpërthimi i saj), por në fillim të prillit 1939 dërgoi drejtpërdrejtë flotën e saj luftarake në brigjet shqiptare. Megjithë këtë shkelje të marrëveshjes krerët e dy organizatave të djathta antizogiste e përshëndetën pushtimin ushtarak të Shqipërisë nga Italia fashiste. Në lidhje me këtë mosrespektim të marrëveshjes së stipuluar në Grenoble dhe të qëndrimit të tyre, Mustafa Kruja, njëri nga nënshkruesit e saj, ka shkruar:

“Programi i paracaktuar prej patriotvet shqiptarë kishte pësue (nga Mussolini – K.F.) mjaft ndryshime. Na të mërgimit kishim mbetur disi të shtangun. Më 12 prill (1939) na krerët, kombëtarë brenda e jashtë Komitetit, ishim grumbulluar në Grenoble, rreth aparateve të radios për me ndigjue zhvillimin e bisedimeve dhe të vendimeve të kuvendit të Tiranës. Disa fjalime nuk mujtën me na kënaqun, nuk mujtën madje mos me na revoltu. Por vendimet nuk na duelën aq të zeza sa kishim mujtë me i pritun mbas një okupacioni ushtarak. U mblodhëm me bisedue e me vendue edhe na për vete. Për vete se për tjetër kush ishte tu na pyetun ma. Nuk u lyp shumë mundë me vendue. Ndoshta edhe pse gati 15 vjet mërgim mbi supet tona e mbi ato të mijat gati gjithë jeta e perspektivat e ardhshme nuk na lejoishin me e tjerre aq fortë. Vendosëm me u kthye tek e mbramja, në Atdhe, tue aderue besnikërisht në gjendjen e krijueme prej vendimeve të Kuvendit të Tiranës (Asamblesë Kushtetuese – K.F.). Lajmimin e aderimit tonë në gjendjen e re me këtë shpresë ia mbyllën Duçes në telegramën që i dërguen prej Grenoble. I thojsim kështu: Në këtë çast kur të gjithë patriotët shqiptarë po pritshin tue iu dridhur zemra vendimet tueja mbi fatin e atdheut të tyne, po mësojmë me gëzim e mirënjohje konfirmimin e independencës sonë në formë të bashkimit personal me Italinë. Aderojmë në këtë bashkim që ka për t'i sjellë vendit tonë stabilitetin e dëshiruem e ka për t'i sigurue zhvillimin kombëtar në paqe e në të gjitha shtete, me na mbushë me shpresë zemrat e gjithë shqiptarëve që ta shohin ma në fund veten të bashkuem nën flamurin e Skanderbegut”.

Krahas Mustafa Krujës telegramin përshëndetës drejtuar B. Mussolinit e nënshkruan edhe Qazim Koculi, Ali Këlcyra, Rexhep Mitrovica, Sejfi Villamasi, Kol Tromara e ndonjë tjetër. Përshtypje të thellë la jo aq kapitullimi i Mustafa Krujës, i cili njihej edhe më parë si “miku” i italianëve, por ai i Qazim Koculit, i cili çmohej në Shqipëri si një nga udhëheqësit e Luftës çlirimtare antiitaliane të Vlorës, më 1920 dhe si një nga anëtarët e KONARE-së që kishte kundërshtuar më 1925 nënshkrimin e Zogut ndaj Italisë fashiste. Pushtimin fashist të Shqipërisë e përshëndetën edhe disa personalitete të djathtë antizogiste, të cilët gjatë regjimit të Zogut, kishin qëndruar në Shqipëri. Madje ndonjëri prej tyre kishte pësuar burg për shkak të pjesëmarrjes në kryengritjet kundër regjimit si p.sh. Ramiz Dibra dhe Ismail Petrela. Por jo të gjithë personalitetet e djathta e përshëndetën okupacionin fashist. Sikurse e treguan ngjarjet që ndodhën pas 7 prillit 1939, jo pak demokratë të djathtë antizogiste si Mithat Frashëri, Riza Dani, Safet Butka, ose zogistë si Pandeli Vangjeli, Mehdi Frashëri dhe Thoma Orollogaj, nuk u gjunjëzuan para presionit fashist, por e respektuan integritetin e tyre politik. Madje disa prej tyre pësuan edhe internime nga administrata fashiste, siç ishte rasti i Mehdi Frashërit dhe i Safet Butkës. Integritetin e tyre patriotik e dëshmuuan pastaj ata mijëra nacionalistë demokratë, përparimtarë, jokomunistë, të cilët pa qenë të majtë u angazhuan në luftë kundër okupatorit fashist, qoftë në radhët e formacioneve partizane, qoftë në ato të çetave patriotike apo të çetave territoriale.

Militantët e majtë në përgjithësi dhe në veçanti organizatat komuniste shqiptare brenda dhe jashtë Shqipërisë, me ndonjë përjashtim të rrallë (siç ishte rasti i Omer Nishanit, i cili megjithatë shumë shpejt u pendua), kundërshtuan agresionin fashist dhe administratën kolaboracioniste. Më 1939, sikurse është thënë, Komiteti i Çlirimit Nacional me seli në Gjenevë, nuk ekzistonte më. Po ashtu edhe Përfaqësia Komuniste Shqiptare e Kominternit në Francë, nuk dihet për ç'arsye, ishte e shpërndarë. Në Francë kishte disa shoqata të majta, por ndër to, më të rëndësishmet qenë dy. Njëra, më kryesorja në Lion, nën drejtimin e Qamil Çelës, tjetra në Paris, nën drejtimin e Ymer Dishnicës. Okupacioni fashist italian i gjeti të papërgatitur shoqatat shqiptare të majta në Francë. Megjithatë udhëheqësit e tyre organizuan me të shpejtë në Paris një Kuvend (Kongres) për të kundërshtuar okupacionin fashist të atdheut. Në kuvend morën pjesë 16 delegatë të shoqatave të majta. Kuvendi formoi “Federatën e Shqiptarëve të Jashtëm” me program: “bashkimin e mbarë shqiptarëve të diasporës për çlirimin nga thonjtë e Italisë fashiste”. Kuvendi zgjodhi një Komitet Qëndror me kryetar Qamil Çelën dhe sekretar Ymer Dishnicën. Në thirrje thuhej ndër të tjera:

“Fashizma italiane që na u vërsul si ujë i tërbuar, duke marrë qëndrimin dhe

kundërshtimin e tërë një kombi, po na sillet tani si dhel për dinake. Që të na gënjejë dhe të na vërë në gjumë, armiku i pabesë mbledhi disa të shitur dhe disa feudale gjakpirës dhe i vuri të quhen *qeveri shqiptare*. Por s'ka demagogji në botë që mund të ishehë në sytë e botës dhe të popullit shqiptar të vërtetën tragjike. Qeveria e sotme e Tiranës, është një vegël e verbër në duart e fashizmit italian dhe Shqipëria hyri këmbë e krye në kllapën e Mussolinit. S'ka sot më një shtet shqiptar më vete dhe mbi token e Skënderbeut urdhëron i huaji".

Këtë qëndrim antifashist Qamil Çela dhe Ymer Dishnica e mbajtën, së bashku me shokët e tyre të majtë të Francës (Kozma Nushi, Gogo Nushi, Jordan Shana, Illi Jani, Kahreman Ylli, Skënder Topulli, Dhimitër Shuteriqi, etj.), edhe mbasi u kthyen në Shqipëri. Megjithatë pati dhe ndonjë militant, i cili pasi u kthye në Shqipëri, kaloi në rradhët e kolaboracionistëve. Ai ishte Azis Çami, një ushtarak i karrierës, i cili kishte marrë pjesë në Luftën e Vlorës kundër okupacionit italian, ishte rreshtuar me revolucionin e qershorit krahas Nolit, në emigracion kishte mbajtur anën e KONARE-së, kishte simpatizuar krahun komunist të Çlirimit Nacional dhe më 1938, sikurse raportonte për të A. Kelmendi "fliste, vepronte dhe jetonte ende si revolucionar". Madje më 1938 ai e dënonte ashpër si trockist dhe fashist L. Fundon. Por fill pas pushtimit të 7 prillit Azis Çami hodhi tutje gjithë formimin e tij ideologjik dhe ashtu si krerët e "Bashkimit Kombëtar", kaloi së bashku me Ndok Gjelošin, në kampin fashist, madje hyri në shërbim të okupatorit italian, duke u bërë kolaboracionist i ngushtë në fushën e policisë politike të qeverive kolaboracioniste të Shëfqet Verlacid dhe Mustafa Krujës.² Kjo kthesë kaq e skajshme e disa figurave, si të djathta dhe të majta, që mohuan të kaluarën e tyre patriotike dhe përparimtare, kërkon një shpjegim.

Kthesa tregon se në qëndrimin e tyre antizogist të deriatëhershëm ata as frymëzoheshin, as udhëhiqeshin nga bindja në parimet të djathta ose të majta që mbronin, por nga ambicjet karrieriste për të realizuar atë që nuk mundën ta realizonin gjatë regjimit të Zogut, d.m.th. një vend të privilegjuar në hallkat e organeve pushtetore të Shqipërisë. Rrënjët e vërteta të këtij fenomeni mund të shpjegohen vetëm me degjenerimin e tyre si pjesëtarë të klasës politike. Këtë degjenerim e favorizoi presioni i madh që ushtronte në mbarë Evropën blloku nazi-fashist, presion të cilin e favorizoi edhe qëndrimi pasiv i fuqive demokratike perëndimore, ndaj rrezikut fashist. Në arenën ndërkombëtare (jashtë bllokut fashist) pati dy rreshtime, në thelb kontradiktore.

² Me këtë rast duhet kujtuar se L. Fundo, të cilin A. Çami dhe komunistët shqiptarë e dënonin si trockist dhe si bashkëpunëtor të "Bashkimit Kombëtar", nuk kapitulloi para presionit fashist. Përkundrazi, fill pas pushtimit të 7 prillit u internua për veprimtarinë e tij antifashiste nga administrata e okupacionit dhe u mbajt i burgosur në ishujt e Italisë (St. Stefano), kurse pas kapitullimit të Italisë, me hapjen e burgjeve u kthye në Kosovë dhe aty mori pjesë si luftëtar antifashist dhe antihitlerian në çetën e lirisë të Gani Kryeziut.

Opinionit publik botëror, në mënyrë të veçantë ai perëndimor, e dënoi ashpër agresionin fashist të Shqipërisë. Në mënyrë të veçantë, në faqet e shtypit britanik dhe frëng u dhanë njoftime entuziaste, madje në disa raste të tepruara, për rezistencën që ushtritë italiane po ndeshnin në Shqipëri dhe për fitoret e bujshme që shqiptarët po korrnin në frontin e luftës. Në faqet e tyre flitej për luftime të ashpra që zhvilloheshin jo vetëm në 4 skelat bregdetare të Shqipërisë, por edhe në viset e brendshme të vendit, ku sipas tyre fshatarët dhe malësorët u zinin pusi reparteve italiane. Në të vërtetë, edhe pse jo aq epike sa çpërshtuhen në shtypin evropian, një përshtypje të thellë la fakti se Shqipëria që vendi i parë në Evropë, pas Luftës së Parë Botërore, që i priti ushtritë e huaja me rezistencë të armatosur, rezistencë të cilën nuk e kishte zhvilluar deri atëherë as Austria, as Çekosllovakia. Këtë fakt e vinte në dukje gazeta britanike "The Daily Telegraph" kur thoshte se: "Shqipëria foli me një gjuhë, të cilën Evropa e kish humbur zakonisht ta dëgjonte...Shqipëria do të jetë një kockë e fortë dhe Italisë do t'i kushtojë shumë njerëz nënshtrimi i malësorëve luftëtarë".³ Përkundrazi, qarqet zyrtare jashtë bllokut fashist e dënuan vetëm formalisht agresionin, madje me qëndrimin e tyre tolerant ndaj agresorëve atyre u takon një pjesë e përgjegjësisë për traumën që pësoi më 7 prill 1939 populli shqiptar.

Kjo përgjegjësi fillon që me qëndrimin që mbajti Lidhja e Kombeve ndaj agresionit fashist italian. Shqipëria, si një shtet i vogël, i prapambetur ekonomikisht dhe i dobët ushtarakisht, shpresat për të ruajtur pavarësinë kombëtare dhe integritetin territorial i kishte varur kryesisht te "Lidhja e Kombeve", Sikurse dihet, ndikimin më të madh në "Lidhjen e Kombeve" e kishin dy perandoritë e mëdha koloniale të Paraluftës së Dytë Botërore – Britania e Madhe dhe Republika Frënge. Njëra nga Fuqitë e tjera të Mëdha – Sh.B.A, nuk ishte anëtare e Lidhjes së Kombeve, tjetra - Bashkimi Sovjetik, nuk ushtronte për shkak të karakterit ideologjik të saj, ndonjë autoritet në këtë organizatë ndërkombëtare. Më 1939 me goditjet e bllokut fashist dhe me qëndrimin pasiv të fuqive perëndimore, prestigji i Lidhjes së Kombeve ishte tronditur thellësisht. Si rrjedhim, Lidhja e Kombeve e bëri veshin e shurdhër edhe përballë okupacionit fashist italian të Shqipërisë. Të shurdhër e bëri veshin edhe Anglia dhe Franca. Në ditët e para të prillit 1939, shtypi ndërkombëtar botoi lajme rreth përgatitjeve ushtarake që po bënte Italia fashiste për pushtimin e Shqipërisë. Vend të veçantë u kushtoi këtyre lajmeve shtypi anglez. Opinioni britanik donte të dinte se ç'qëndrim do të mbante qeveria e Londrës në rast se lajmet ishin të vërteta mbasi pushtimi i Shqipërisë cënonte marrëveshjen që ishte lidhur në vitin e kaluar midis Italisë dhe Anglisë, me të cilën të dyja palët zotoheshin se do ta respektonin "statu quo-në" në detin Mesdhe, domethënë nuk do të kryenin asnjë veprim që do

³ "The Daily Telegraph", Londër, 8 prill, f. 16.

Pjesa e parë / Krenari
të sillte ndryshimin e hartës politike të këtij rajoni. Ditën e enjte, më 6 prill 1939, Dhoma e Komunëve zhvillonte mbledhjen e fundit para pushimit të Pashkëve, e cila do të vazhdonte një javë. Atë ditë një deputet e pyeti kryeministrin Neville Chamberline se çfarë mund të thoshte në lidhje me lajmet e përhapura rreth pushtimit të Shqipërisë nga Italia fashiste. Kryeministri britanik u përgjigj në mënyrë që shqiptarëve iu duk tronditëse: "Anglia nuk ka interesa të drejtpërdrejta në Shqipëri".

Të nesërmen, të Premten e Zezë, më 7 prill 1939, kur filloi pushtimi ushtarak i Shqipërisë, kryeministri britanik ndodhej për pushimet e Pashkëve në Skoci, për t'u shlodhur, sipas shprehjes së shtypit, me peshkimin e troftave. Kur u kthye, më 13 prill nga pushimet, deklaroi se "më 8 prill ministri i Shqipërisë në Londër i dorëzoi ministrit të Jashtëm të Britanisë së Madhe, Lordit Halifax, një kumtesë, në të cilën ai pohonte se qeveria italiane kishte tentuar, pa rezultat, "ta detyronte qeverinë shqiptare që të pranonte propozime, të cilat qeverisë shqiptare i dukeshin të papajtueshme me pavarësinë, sovranitetin dhe tërësinë territoriale të Shtetit të Shqipërisë dhe se qeveria italiane ishte orvatur t'i impononte Shqipërisë vullnetin e saj me një ultimatum". Premieri britanik shtonte se parlamenti shqiptar e kishte hedhur poshtë ultimatumin, por nuk i premtoi qeverisë shqiptare asnjë përkrahje, veç heshtjes me të cilën nënkuptohej se Tirana duhej të ulte kokën. Njësoj si Londra veproi dhe Parisi.

Akti i dytë i dramës për shqiptarët ndodhi që në ditët e para të okupacionit. Dy fuqitë kryesore të Lidhjes së Kombeve – Anglia dhe Franca – e njohën menjëherë, të paktën *de facto*, pushtimin e Shqipërisë duke i mbyllur përfaqësitë diplomatike të saj në Londër dhe në Paris dhe duke i tërhequr përfaqësitë e tyre diplomatike nga Tirana.

Më 8 prill 1939 edhe qeveria e Shteteve të Bashkuara të Amerikës e njoftoi Faik Konicën, ministrin e Shqipërisë në Washington, ta ndërpriste veprimtarinë e vet, mbasi sipas saj nuk ekzistonte më një shtet shqiptar i pavarur. Në lidhje me këtë masë Faik Konica e pyeti departamentin e Shtetit përse qeveria amerikane vazhdonte ta njihte në Washington ambasadën e republikës së Çekoslovakisë, e cila ishte pushtuar pa rezistencë të armatosur tri javë më parë nga Gjermania dhe përse nuk mbante të njëjtin qëndrim ndaj Shqipërisë, e cila kishte kundërshtuar me armë agresionin fashist italian? Por as ministri i Shqipërisë në Washington, as ata në Londër dhe në Paris, nuk morën përgjigje zyrtare mbi arsyet e qëndrimit të qeverive të tyre, pa qenë nevoja të thuhet se me këtë qëndrim, të tri demokracitë e mëdha perëndimore e njohën pushtimin *de facto* të Shqipërisë me shpresë se me këtë njohje mund ta shkëpusnin Italinë fashiste nga aleanca me Gjermaninë hitleriane. Të njëjtin qëndrim mbajti dhe Bashkimi Sovjetik, ndonëse nuk kishte përfaqësi diplomatike në Tiranë, as Tirana përfaqësi diplomatike në Moskë.

.....Shqipëria nën okupacionin fashist italian dhe çoroditja e opinionit publik shqiptar.....

Shembullin e fuqive perëndimore e ndoqën edhe shtetet e tjera. Vetëm dy shtete, Turqia dhe Egjipti vazhduan ta njihnin shtetin shqiptar të pavarur, si rrjedhim vazhduan t'i mbanin të hapur përfaqësitë e saj diplomatike të Shqipërisë në Ankara dhe Kajro.

Ajo që tronditi më tepër opinionin e shqiptarëve ishte qëndrimi zyrtar i qeverisë britanike ndaj pushtimit të Shqipërisë. Kjo për arsye se shqiptarët e kishin konsideruar deri atëherë Britaninë e Madhe, në atë kohë një nga fuqitë kryesore botërore, mbrojtësen më të vendosur të shtetit shqiptar të pavarur. Për këtë arsye ato ditë shqiptarët ndiqnin me kujdes çdo zë që dilte nga Londra. Tronditjen që pësuan nga deklarata e kryeministrit Chamberlain, më 6 prill, se "Britania e Madhe nuk kishte interesa të drejtpërdrejta në Shqipëri", u pasua nga deklarata të tjera pesimiste që u bënë prej tij në Dhomën e Komunëve, më 13 prill 1939, pasi u kthye nga leja e Pashkëve.

Në fakt, në të dyja dhomat legislative të Britanisë së Madhe – si në Dhomën e Komunëve, ashtu dhe në atë të Lordëve – krerët e të gjitha grupeve parlamentare e dënuan pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste. Megjithatë më tepër se humbjen e pavarësisë së Shqipërisë ata dënuan faktin që me këtë pushtim Italia fashiste kishte shkelur marrëveshjen lidhur me Anglinë një vit më parë për të respektuar *statu quo*-në në detin Mesdhe. Tani që *statu quo*-ja ishte prishur Britania e Madhe sipas tyre, duhej ta denonconte marrëveshjen anglo-italiane. Premieri britanik i la të kuptonte Dhomës së Komunëve se pushtimi i Shqipërisë nga Italia fashiste nuk përbënte arsye me peshë për të denoncuar marrëveshjen dypalëshe të nënshkruar vitin e mëparshëm, mbasi "përfitimet që rrjedhin prej mbajtjes së saj në fuqi janë më të mëdha sesa dëmi që do të shkaktonte denoncimi". Përkundrazi, lajmet e përhapura se pas Shqipërisë Italia do të pushtonte Greqinë e vunë në lëvizje të menjëhershme diplomacinë britanike. Megjithë garancinë që dha qeveria e Romës nëpërmjet përfaqësuesit të saj në Londër se "Italia synonte të respektonte integritetin kontinental dhe ishullor të territorit grek", përsëri N. Chamberlain e ndjeu për detyrë ta paralajmëronte Romën me këto fjalë:

"Qeveria britanike e ndjeu për detyrë të mos lërë asnjë pikë dyshimi në mendjen e askujt mbi qëndrimin e saj. Për këtë arsye, shfrytëzoj rastin për të thënë se qeveria britanike i jep rëndësinë më të madhe përpjekjeve për të ndaluar ndryshime me anë të forcës ose me anën e kërcënimit të përdorimit të forcës të *statu quo*-së në Mesdhe dhe në Gadishullin Ballkanik. Si rrjedhim, qeveria ka marrë vendimin që në rastin e një çfarëdolloj aksioni që kërcënon haptazi pavarësinë e Greqisë dhe të Rumanisë (më parë të njëjtën paralajmërim kishte bërë dhe për Poloninë – K.F.), përballë të cilit qeveria greke ose qeveria rumune respektivisht e quajnë të nevojshme të rezistojnë me forcat e tyre kombëtare, në këtë rast qeveria britanike do të ndjehet

menjëherë e detyruar t'u japë qeverive greke dhe rumune tërë ndihmën e mundshme... Unë e di se qeveria frënge do të bëjë edhe ajo një deklaratë të tillë sot pasdite".

Edhe partitë opozitare të qeverisë britanike nuk mbajtën një qëndrim të prerë ndaj pushtimit të Shqipërisë nga Italia fashiste. Ata e dënuan politikisht okupacionin fashist, por nuk u shprehën në favor të pavarësisë së Shqipërisë, ashtu siç u shprehën në favor të pavarësisë së Çekosllovakisë. Ata u kufizuan duke kërkuar nga qeveria e Londrës të denonconte marrëveshjen britanike të vitit 1938.

Kryetari i partisë kryesore të opozitës (partia Laburiste) Clement Attlee tha se ishte zhgënjyer nga qëndrimi i qeverisë së Madhërisë së saj britanike. "Pushtimi i Shqipërisë, - tha ai, - përbën një shkelje të qëllimshme të detyrimeve që kishte marrë Italia me akordin italo-britanik". Ai dënoi qëndrimin e qeverisë së Londrës, e cila nuk veprtoi, sipas tij, ashtu si duhej të vepronte. Nga ana tjetër, Attlee e miratoi përgjegjësinë e njëanshme që mori qeveria kundrejt Polonisë, Greqisë dhe Rumanisë, kurse përgjegjësinë e saj ndaj Shqipërisë nuk e zuri fare në gojë. Edhe kryetari i Grupit të deputetëve të partisë liberale, Sir Archibald Sinclair, u kufizua vetëm duke e stigmatizuar pushtimin e Shqipërisë si pjesë e një komploti të hartuar nga dy fuqitë e Boshtit për të shtypur lirinë e Evropës dhe për të vendosur sundimin e tyre në botë. Më në fund, në këtë seancë foli dhe Winston Churchill, kundërshtari kryesor i kryeministrit në gjirin e partisë konservatore britanike. Ai nuk shkoi përtej shprehjeve të keqardhjes, por e kundështoi kërkesën e opozitës për të denoncuar akordin italo-britanik të vitit 1938, mbasi theksoi ai është koha e papërshtatshme për një denoncim të tillë. Nga ana tjetër ai e kritikoi dhe qeverinë për angazhime të njëanshme të Britanisë së Madhe për mbrojtjen e pavarësisë së shteteve të tjerë. Në politikën e angazhimeve të tilla, përfundon ai, Britania e Madhe duhet të marrë pjesë jo vetëm, por sëbashku me qeveritë e tjera. Nga përgjigjja që dha N. Chamberlain kryeministri britanik la të kuptonte se Anglia e njihte pushtimin dhe se priste që pas këtij pushtimi Roma të respektonte marrëveshjen dypalëshe italo-britanike.

Njohja e pushtimit nga Fuqitë e Mëdha vuloste fundin e pavarësisë së Shqipërisë dhe në të njëjtën kohë e errësonte shpresën për rifitoren e saj në një të ardhme të afërt. E vetmja shpresë që u mbetej shqiptarëve për të rimëkëmbur Shqipërinë e pavarur ishte shpërthimi i një lufte botërore, e cila të përfundonte me humbjen e bllokut fashist dhe me fitoren e fuqive perëndimore. Ndërkaq situata e re që u krijua i ndau shqiptarët në dy kampe – në kampin e kolaboracionistëve, të cilët shpresuan se në ballafaqimin botëror, që nuk dukej i largët, luftën do ta fitonte blloku nazifashist, si

rrjedhim, pushtimi i Shqipërisë nga Italia do të ishte i përjetshëm – në kampin antifashist, të cilët nuk e humbën besimin në fitoren e demokracive perëndimore. Rrethanat e reja të krijuara nga pushtimi fashist sollën një përmbysje edhe në vizionin ideologjik dhe politik të grupeve komuniste. Në mënyrë krejt të natyrshme, në plan të parë të veprimtarisë së tyre, u vu çështja e çlirimit të Shqipërisë nga zgjedha e huaj dhe e fitores së pavarësisë së atdheut, e cila do të sillte me vete edhe përmbysjen e regjimit fashist. Në këtë situatë të re, debatet që zhvilloheshin midis grupeve komuniste, rreth pikëpamjeve të tyre ideologjike, të cilat kishin penguar afrimin e tyre llogjikisht duhet të kalonin në plan të dytë. Shkurt, rruga për bashkimin e tyre dhe për formimin më në fund të Partisë Komuniste Shqiptare tashmë parimisht qe e hapur.

PJESA E DYTË

THEMELIMI I PARTISË KOMUNISTE
SHQIPTARE
(8 NËNTOR 1941)

BURIMET DOKUMENTARE DHE DËSHMITË MEMORIALISTIKE

Në krahasim me organizatat e tjera politike të krijuara gjatë Luftës së Dytë Botërore, - disa nga të cilat siç është rasti i "Ballit Kombëtar" nuk kanë dëshmi dokumentare për themelimin e tyre, madje nuk dimë as datën kur janë themeluar, - Partia Komuniste Shqiptare u pajis me një procesverbal të rregullt në ditët e themelimit të saj. Dihet prej kohësh se gjatë ditëve që u zhvillua *Mbledhja Themeluese*, ose siç quhet në disa raste *Konferenca Themeluese*, të gjitha bisedimet e përfaqësuesve të tre grupeve komuniste pjesëmarrëse dhe ndërhyrjet e dy emisarëve jugosllavë që aty morën pjesë, sëbashku me vendimet e Mbledhjes, u regjistruan në trajtën e procesverbalëve. Këto procesverbale, të shkruara kryesisht nga dora e Qemal Stafës, mbushnin tre fletore rreth 100 faqe secila. Në të njëjtën kohë, emisari jugosllav Miladin Popoviçi, mbante në serbisht në një bllok me përmasa më të vogla, shënime nga pohimet e përfaqësuesve shqiptarë. *Mbledhja Themeluese* u pajis edhe me një fletore tjetër, e cila përmbante në gjuhën sllavisht relacione për Kominternin mbi themelimin e P.K.Sh.-së. Por të pestë këto fletore, me një vlerë dokumentare historike të pazëvendësueshme, nuk kanë arritur në ditët tona. Ato ranë në duart e policisë fashiste kur banesa e Zef Ndojes, në Tiranë, në rrugën Ceno Sharra, nr. 83, një nga bazat kryesore të Partisë Komuniste ku ato qenë fshehur për ruajtje, u kontrollua për arsye të tjera, më 4 maj 1942. Në lidhje me këto fletore të zbuluara në banesën e Zef Ndojes flitet në akt-padinë e përgatitur në italisht nga prokuroria fashiste e Tiranës në muajt e parë të vitit 1943. Kjo akt-padi ishte përgatitur kundër 204 komunistëve shqiptarë, me në krye E. Hoxhën, të cilët do të gjykoreshin nga gjyqi politik fashist, si pjesëmarrës të një organizate konspirative me karakter revolucionar që synonte të përmbyste, siç thuhej aty, rendin fashist në Shqipëri. Siç dihet, gjyqi ushtarak nuk u zhvillua, ndoshta për arsye se shumica dërrmuese e të pandehurve ndodheshin, siç thuhet në këtë akt-padi "në arrati", pra kishin dalë partizanë. Pavarësisht se gjyqi nuk u zhvillua, akt-padia për hir të materialeve të pasura që përmban, nuk e ka humbur vlerën e saj dokumentare. Kjo akt-padi prej 77 faqesh të daktilografuara u diktua prej autorit të këtij punimi, në maj 1954, në fondet dokumentare të Kuvendit të

Jezuitëve të Shkodrës, të sekuestruara më 1946 nga organet e policisë, të cilat i qenë dorëzuar më vonë prej saj arkivit të Institutit të Shkencave. Shtoj me këtë rast se kjo akt-padi, 24 orë pasi u diktua, u tërhoq nga aparati i K.Q. të P.P.Sh.-së.

Në lidhje me fletoret e procesverbaleve të Mbledhjes Themeluese të themelimit të Partisë Komuniste Shqiptare, në akt-padi thuhet:

Në banesën e Zef Ndojës u gjetën tre fletore "të shkruara me dorë, që përmbajnë procesverbalet e mbledhjeve që çuan në shkriren e grupeve të ndryshme në një parti të vetme komuniste". (*Scritti a mano contenenti il processo verbale delle riunioni che condussero alla fusione dei vari gruppi in un unico partito comunista*).¹ Në një vend tjetër të akt-padisë thuhet se ato fletore "duket janë shkruar me dorën e Qemal Stafës" (*Scritti di pugno, sembra, dal Qemal Stafa*).²

Përsa u përket dy fletoreve të shkruara në sllavisht - njëra me shënimet e mbajtura nga Miladin Popoviçi, tjetra me relacione të përgatitura për Kominternin - ndeshim në këto njoftime të shkurtra. Në lidhje me fletoren e parë M. Popoviçi ka shkruar gati një vit më vonë, në tetor 1942 në një relacion përgatitur për Kominternin, në përgjigje të akuzave që atij i kishte drejtuar K. Tashko.

"Deri sot asnjë pusullë e imja dhe asnjë pusullë drejtuar mua nuk ka rënë në duart e policisë, me përjashtim të një sendi me të vërtetë shumë të madh e shumë të rëndësishëm, e këto janë shënimet që kam mbajtur gjatë bisedimeve në kohën e mbledhjes së grupeve, shënime që më dhimbën aq shumë. Ky nuk është gabimi im por gabimi është se u zbulua teknika (është fjala për shtëpinë e Zef Ndojës - K.F.), se të gjitha këto unë nuk munda t'i marrë me vete".³

Për fletoren e dytë, të shkruar në sllavisht, në akt-padinë e përmendur thuhet:

"Një koment interesant dhe i rëndësishëm ndeshet edhe në një fletore tjetër, shkruar në gjuhën sllave që u zbulua në depozitën klandestine të Zef Ndojës. Kjo fletore duket se përmban relacione të hartuara nga emisarët e Kominternit nën drejtimin (autoritetin - K.F.) e së cilit u zhvillua shkrija e grupeve komuniste Ky interpretim përputhet pikë për pikë me ato që dalin nga leximi i tre fletoreve (shqipe - K.F.) të sekuestruara në shtëpinë e Zef Ndojës". (*Un interessante ed autorevole commento ne è fatto, a un certo punto, in altro quaderno, scritto in lingua slava, ritrovato nel deposito clandestino dello Zef Ndoja. Quel quaderno sembra contenere...delle relazioni fatte dagli*

¹ Akt-padia kundër 204 komunistëve etj. Shih Shtojcën nr. 59, faqja e origjinalit 46. Mbi këto deftere me procesverbalet e themelimit të PKSH-së flitet edhe në aktet e regjistruara si procesverbale nga kuestura fashiste e Tiranës të mbajtura në kohën e zbulimit të tyre, të cilat ndodhen në Arkivin Qendror të Shtetit. Ne kemi preferuar të mbështetemi në akt-padinë e prokurorit mbasi ky është më i argumentuar.

² Akt-padia. Po aty, f. 75.

³ Letra përgjigje e M. Popoviçit në përkthimin shqip, tani në Arkivin Qendror Shtetëror të Tiranës, dikur ndodhej në Arkivin e Komitetit Qendror të P.P.Sh., fondi 14, dosja 15. Për këtë letër, e cila përmban edhe njoftime të tjera për themelimin e P.K.Sh., do të flitet më gjerësisht më tej.

emissari del Komintern, sotto la cui direzione ebbe luogo la fusione dei gruppi comunisti. Tale commento risponde precisamente a ciò che si desume dalla lettura dei tre quaderni sequestrati in casa dello Zef Ndoja.).⁴

Për ekzistencën e këtyre fletoreve, të cilat ranë në duart e policisë, më tej thuhet gjithashtu:

"Është me rëndësi të vihet në dukje se nga këto dokumentat e fundit (tre fletoret e përmendura - K.F.) dhe nga fletorja tjetër në gjuhën sllave, për të cilat u fol më lart - përveçse nga fletorja tjetër që edhe ajo përmban relacione në gjuhën sllave, zbuluar gjithashtu në depozitën e rrugës Ceno Sharra, nr. 83- dalin të tjera lajme interesante" (*Ed è importante rilevare come da questi ultimi e dall'altro quaderno in lingua slava, di cui si è detto - oltre che da altro quaderno, contenente, pure esso delle relazioni in lingua slava, rinvenuto nel deposito di Via Ceno Sharra 83, si desumano interessanti notizie*).⁵

Nuk është pa interes të thuhet disa fjalë se si ranë në duart e policisë fashiste këto materiale dokumentare me vlerë historike të pazëvendësueshme, mbasi për historinë e zbulimit të tyre është bërë ndonjë spekulim. Në lidhje me këtë çështje, njoftime për ne të sakta, përmban akt-padia e prokurorisë fashiste kundër 204 komunistëve shqiptarë. Burimi i informacionit për bazën e Zef Ndojës ishte Ludovik Nikaj, një anëtar i P.K.Sh.-së që nga themelimi i saj, i cili pasi u përjashtua nga partia për arsye që nuk kishin lidhje me qëndrimin e tij politik, i kërcënuar për dënim, "u arratis" në Shkodër dhe më 2 maj 1942 u dorëzua në policinë e qytetit. I revoltuar nga dënimi, sipas tij i padrejtë, ai u hakmor duke denoncuar në polici gjithshka dinte për përbërjen, programin dhe veprimet e Partisë Komuniste. Në bazë të deponimeve të tij, më 4 maj, policia e Tiranës e bastisi shtëpinë në rrugën Ceno Sharra, nr. 83 ku banonte si qeramarës Zef Ndoja me bashkëshorten e tij, Giustina Satën. Aty policia gjeti, përveç një sasie të konsiderueshme armësh e municionesh, përveç fletoreve me procesverbalet e Mbledhjes Themeluese të P.K.Sh.-së, edhe dokumente të tjera të Komitetit Qendror, përmbajtjen e të cilave nuk e njohim⁶. Bastisja e shtëpisë u krye në prani të

⁴ Faqja e origjinalit 75.

⁵ Faqja e origjinalit 75.

⁶ Në akt-padinë thuhet ndër të tjera: "Një depozitë e fshehtë, e maskuar me kujdes nën dysheme, nëpër një shkallë me anë të së cilës zbritet në banesën e Zef Ndojës, duke hyrë në vetë depozitën nëpërmjet një tuneli (passaggio), e puthitur me mjeshtri me një deriçkë, e lyer nga jashtë me të njëjtën ngjyrë si muri". Në depozitë u zbuluan shumë armë e municion: 6 mina (ordigni) të gatshëm për të kryer akte terroriste, 37 karikatorë të mbushur plot, 12 bomba dore në gjendje të mirë, 4 karikatorë komplet me nga 20 fishekë secili për pushkët-mitralozë, 9 paketa për 3 karikatorë të plotë me fishekë të kalibrit 9.72, 32 fishekë për pistoletë me kalibër 6.35, 23 fishekë për pistoletë me kalibër 7.65, 5 fishekë për pistoletë me kalibër 9 modeli 34, 21 fishekë për pistoletë me palla plumbi, një pushkë-mitraloz antiajror, 1 pushkë, dy mosketa, 1 pistoletë me mulli në gjendje jo të përdorshme, etj. U gjetën një shumicë aktesh dhe dokumentesh të partisë komuniste, një makinë

Zef Ndojës, i cili u orvat të arratisesh, por disa metra larg shtëpisë, u qëllua me armë nga policia dhe pasi u plagos, u arrestua prej saj.

Të nesërmen, më 5 maj 1942 në mëngjes policia fashiste ndali Beqir Minxhozin (në tekst Beqir Vani Minxhozi), në atë kohë punonjës në Bankën Kombëtare të Punës (*Banca Nazionale del Lavoro*). Në akt-padi thuhet se ndalimi i tij u krye në bazë të informacionit të Ludovik Nikajt, i cili kishte sugjeruar se nëpërmjet tij mund të arrihej arrestimi i Q. Stafës, mbasi Beqiri mbante me të kontakte të ngushta. Kur u arrestua, thuhet në akt-padi Beqir Minxhozi "u gjet i armatosur me një pistoletë. Veç kësaj ai kishte me vete një kontratë qeramarrje të një shtëpie, nënshkruar më 2 maj 1942". Policia menjëherë shkoi për ta bastisur shtëpinë.

Në banesë atë mëngjes u ndodhën Qemal Stafa, Kristo Themelko, Drita Kosturi (e fejuara e Qemal Stafës), Giustina Sata (e shoqja e Zef Ndojës), kushërira e saj Maria Lezha (ish e fejuara e L. Nikajt). Kur policët trokitën në banesë ata u qëlluan me pistoletë dhe me "bomba dore". Ai që qëllloi ishte Q. Stafa, kurse Kristo Themelko, sapo dëgjoi thirrjen e policisë u largua me të shpejtë duke kaluar mur më mur dhe oborr me oborr të shtëpive fqinje. Qemali vazhdoi të qëllonte me armë për t'u dhënë kohë dhe mundësi tre shoqeve të tij të largoheshin nga rrethimi. Policët arritën të arrestonin në afërsitë e banesës, Drita Kosturin, e cila kishte qëndruar pranë Q. Stafës gjatë konfliktit të armatosur me policinë. Dy gratë e tjera, Giustina Sata dhe Maria Lezha, u kapën në një farë distancë nga banesa dhe gjithashtu u arrestuan. "Përkundrazi një tjetër njeri, - thuhet në akt-padi, - arriti t'i shpëtonte kapjes për të cilin policia mendoi se ishte Ludovik Gjergj Nika (në të vërtetë, siç u tha, ishte Kristo Themelko -K.F.). Qemal Stafa, - thuhet aty, - përdori armët kundër agentëve të policisë, pastaj iku, por jo shumë larg shtëpisë, ai u qëllua për vdekje".⁷

shkrimi, një ciklostil me të tëra pajimet, letra dhe bojë për t'u përdorur, një dollap farmaceutik për ndihmë të shpejtë shokëve të plagosur, një sasi e konsiderueshme traktesh, qarkoresh sekrete të shtypura me ciklostil e gati për t'u shpërndarë, modele pasaportash, letërnjoftimesh të pambushura, të pajisura me vula falso të zyrave dhe të autoriteteve të ndryshme të mbretërisë" (Akt-padia. Po aty, f. 28).

⁷ Akt-padia. Po aty, f. 30. Siç dihet, edhe Qemali u orvat të dilte nga rrethimi, por ai u ndoq këmbakëmbës nga policia. Ai vazhdoi të largohej, edhe pse i plagosur, duke qëlluar me armë deri në vendin ku sot ngrihet lapidari, ku ai u vra. Vendosmëria dhe trimëria e Qemal Stafës la një përshtypje jashtëzakonisht të thellë në qytetarët e Tiranës, të cilët nuk e kishin harruar mbrojtjen e tij trimërore në gjyqin e shkurtit të vitit 1939. Sapo u mor vesh vrasja e tij, në shenjë respekti për Qemalin hero dhe proteste për krimin e fashistëve, tregu i Tiranës atë ditë u mbyll. Disa kohë pas arrestimit, më 25 maj 1942, Beqir Minxhozi, u arratis nga dhomat e sigurisë së policisë. Më vonë u arratis edhe Drita Kosturi. Në kujtimet e veta mbi luftën nacional-çlirimtare në krahinën e Matit, Beqir Minxhozi përmend datën e arratisjes nga burgu, kurse datën e arrestimit, më 5 maj 1942 dhe ngjarjet që ndodhën atë ditë, nuk i zë fare në gojë. Arsyet mund të kenë lidhje me dyshimet që Beqirin e ndoqën për një kohë të gjatë rreth përgjegjësisë që ai kishte për vrasjen e Qemal Stafës, dyshime të cilat, ndonëse u provuan që ishin të padrejta, ai ndoshta nuk donte ta gërvishte atë plagë. Beqir Minxhozi ishte një shok i denjë i Qemal Stafës.

Deri një vit më vonë, të paktën deri në pranverën e vitit 1943, të pestë fletoret e zbuluara në banesën e Zef Ndojës, ndodheshin ende në kasafortat e prokurorisë fashiste, formalisht shqiptare, në të vërtetë italiane. Sapo mbaroi lufta dhe Shqipëria u çlirua, filluan përpjekjet për të shtënë në dorë procesverbalet e themelimit të partisë. Hulumtimet vazhduan disa vite, por nuk u gjet asnjë gjurmë e tyre. Në fillim u mendua se ato ishin tërhequr në Romë, në kohën e kapitullimit të Italisë. Por edhe hetimet që u ndërmorën nga aparati i Komitetit Qëndror të P.P.Sh.-së në Itali me ndihmën e disa komunistëve italianë, nuk dhanë rezultat. Në vitin 1953, në bazë të disa indikacioneve të tërthorta, u formua bindja se defterët me procesverbalet në shqip dhe me shkrimet në shllavisht, së bashku me dokumenta të tjerë, ishin djegur në nëntor 1944, gjatë ditëve kur zhvilloheshin luftimet për çlirimin e Tiranës. Djegia e tyre, nëse kjo përfundimisht do të vërtetohet, përbën një humbje të pazëvendësueshme për çdo historian që synon të trajtojë një histori të dokumentuar të themelimit të Partisë Komuniste Shqiptare, të pikëpamjeve që qarkullonin në kokat e themeluesve të saj, të debateve që u zhvilluan për pesë ditë rreth historisë së deriatëhershme të organizatave komuniste, të qëndrimit që ato mbajtën, rreth programit që më në fund u miratua nga Mbledhja Kushtetuese, për rolin që luajtën të paktën në ditët e themelimit të dy emisarët jugosllavë, për përgjegjësitë që secili pjesëmarrës pati në gatimin e platformës politike dhe organizative të partisë së re dhe mjaft çështje të tjera për të cilat ne kemi mbetur ende në errësirë.

Varfërinë e theksuar dokumentare që ka shkaktuar humbja e tyre, e plotësojnë deri diku disa akte të prokurorisë dhe të policisë hetimore të asaj kohe, siç është mbi të gjitha, akt-padia e përmendur disa herë, në ngarkim të 204 komunistëve shqiptarë. Ekzistojnë gjithashtu edhe disa akte të izoluara, hartuar nga policia hetimore në ngarkim të komunistëve që morën pjesë në mbledhjet e themelimit të P.K.Sh.-së. Këto akte ndodhen padyshim në Arkivin Qendror Shtetëror⁸.

⁸ Ne kemi njoftim për to me rrugë të tjera. Për fat të keq - Drejtori i Përgjithshëm i mëparshëm i Arkivave, Shaban Sinani i cili na krijoi mundësinë të shfrytëzojmë materialet dokumentare të historisë së lëvizjes majtiste para vitit 1939, kur erdhi radha e materialeve që kanë lidhje me themelimin e P.K.Sh.-së, na i mbyli dyert. Me gjithë kërkesat tona këmbëngulëse për të na ndihmuar edhe me materialet e kësaj teme ai na ka përcjellë duarthatë, në një kohë kur disa prej tyre botoheshin në shtypin tonë të përditshëm, nga disa pena që nuk janë historianë. Edhe akt-padia e përmendur e vitit 1943 kundër 204 komunistëve të ngjeshura me materiale për historinë e luftës, madje dhe për themelimin e P.K.Sh.-së, të cilën, siç u tha e kam kaluar nëpër duar gjysëm shekulli më parë, tani sipas ish-drejtorit të Përgjithshëm, Shaban Sinani, nuk ekziston në fondet e A.Q.Sh.-së. Gjithashtu për disa akte të policisë hetimore fashiste që flasin për disa pjesëmarrës komuniste në mbledhjen e themelimit të partisë, të cilat dihen me siguri që ndodhen në fondet e arkivit, drejtori i tij bënte sikur nuk e dinte. Për aktet e pakta të policisë hetimore fashiste që kanë lidhje me mbledhjet e themelimit të P.K.Sh.-së, të shfrytëzura në këtë punim, të cilat më kanë rënë në dorë me rrugë të tjera, shih Shtojcën, dok. nr. 61-64.

Nga dokumentet e mirëfillta të ditëve të themelimit të P.K.Sh-së ka arritur në ditët tona teksti i referatit që mbajti ditën e fillimit të punimeve emisari jugosllav Miladin Popoviçi. Ai foli në serbisht kurse teksti ka arritur në gjuhën shqipe sipas përkthimit që ka bërë aty për aty herë Ramadan Çitaku, i cili e njihte serbishten, e herë Dushan Mugosha, i cili e fliste shqipen. Teksti i referatit është i pabotuar dhe i panjohur, pra i pashfrytëzuar deri sot. Ai zë rreth pesë faqe të daktilografuara.⁹ Sikurse do të vihet re nga leximi, referati është tepër interesant, për faktin se ai, Miladin Popoviçi, ka respektuar misionin me të cilin ishte ngarkuar për të folur dhe për të vepruar si përfaqësues i Kominternit dhe jo i Partisë Komuniste Jugosllave. Që nga fillimi e deri në fund të referatit, ai flet vetëm për mësimet e Marksizëm-Leninizmit, rreth rolit të partisë komuniste dhe të parimeve të saj organizative. Ai përmend porositë e Stalinit dhe flet për eksperiencën e Partisë Bolshevike Sovjetike. Në këtë referat emrin e P.K.J.-së ai nuk e ka zënë asnjëherë në gojë, ndryshe nga Dushan Mugosha, i cili nuk nguronte të përmendte orë e çast eksperiencën e vyer të P.K.J.-së, natyrisht pa e zënë asnjëherë me gojë emrin e Josif Broz Titos, i cili në atë kohë vepronte ende në klandestinitet të plotë.

Dokumenti tjetër i mirëfilltë i ditëve të themelimit të P.K.Sh.-së është rezolucioni i miratuar nga mbledhja historike, më 12 nëntor 1941. Rezolucioni është i njohur, mbasi është botuar nga P.P.Sh.-ja në vitin 1960¹⁰. Nga krahasimi që kemi bërë me tekstin origjinal, të shaptilografuar në ditët e themelimit të Partisë (të cilin autori i këtij punimi e disponon në fonde personale), varianti i botuar më 1960 është pikë për pikë njësoj me origjinalin.

Dokumenti i tretë i mirëfilltë i ditëve të themelimit të P.K.Sh.-së është trakti programatik i hartuar nga Komiteti Qëndror i P.K.Sh.-së i sapozgjedhur, me të cilin vihej në dijeni publiku shqiptar për detyrën themelore që merrte përsipër P.K.Sh.-ja – organizimin, zhvillimin dhe udhëheqjen e luftës nacional çlirimtare. Edhe thirrja është botuar pa ndryshime, më 1960¹¹.

Pas këtyre burimeve të mirëfillta dokumentare vijonë dëshmitë memorialistike që kanë shkruar disa nga pjesëmarrësit e mbledhjes që themeluan P.K.Sh.-në. Këto dëshmi janë tepër të pakta, veç kësaj tepër të cingëruara. Janë dëshmi modeste. Ata që themeluan P.K.Sh.-në, me ndonjë përjashtim të rrallë, nuk kanë qenë të pregatitur qoftë nga ana teorike, qoftë nga ana stilistike për të trajtuar dhe ca më tepër për të analizuar me objektivitet ngjarje të tilla siç ishte themelimi i një Partie Revolucionare në

kushte tepër të koklavitura të Shqipërisë së vitit 1941. Siç dihet, shumica e tyre ishin zejtarë, ose punëtorë të paarsimuar (këpucarë, marangozë, furrxhinj, teneqexhinj) dhe me një nivel të ulët kulturor. Emrat e tyre dihen: Tuk Jakova, Kristo Themelko, Vasil Shanto, Sotir Vullkani, Koçi Xoxe, Sotir Lubonja, Pilo Peristeri, të cilët nuk kishin përdorur deri atëherë asnjëherë penën për të shkruar trajtesa qoftë dhe me përmbajtje informative. Pjesëmarrësit, të cilët konsideroheshin intelektualë, ishin tepër të pakët. Dy prej tyre, të cilët kishin treguar se dinin ta përdornin penën – Qemal Stafa dhe Anastas Lula – nuk arritën të hidhnin në letër kujtimet e tyre mbi themelimin e P.K.Sh.-së, mbasi siç dihet, i pari u vra më 5 maj 1942 në ndeshje me milicinë fashiste, i dyti Anastas Lula u ekzekutua më 25 mars 1943 si "armik" i partisë me urdhër të Enver Hoxhës dhe në emër të Komitetit Qëndror të P.K.Sh.-së. Shkurt, për mbledhjet që u zhvilluan në ditët e themelimit të P.K.Sh.-së kanë lënë dëshmi memorialistike, me njoftime pak a shumë të pasura, vetëm tre pjesëmarrës shqiptarë – Koço Tashko, Enver Hoxha dhe Sadik Premte. Sadik Premte, në atë kohë mekanik, na ka lënë shënime autobiografike të shkruara në emigracion në Paris më 1951, por ai nuk dihet se për ç'arsye është treguar tepër i kursyer, kur vjen puna për të folur për themelimin e P.K.Sh.-së¹².

Nga Koço Tashko, ne kemi disa njoftime tepër interesante mbi çështje të trajtuara gjatë Mbledhjes Kushtetuese të themelimit të P.K.Sh.-së, të cilat ai i ka përmendur në raportin hartuar prej tij, drejtuar Kominternit, në vjeshtë, mundet në tetor të vitit 1942, pra 11 muaj pas themelimit të P.K.Sh.-së. Raporti është botuar integralisht nga Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, në vitin 1996, si shtojcë në vëllimin e përmendur me materiale të P.K.Sh.-së të viteve të luftës¹³. Raporti i Koço Tashkos përmban një varg kritikash parimore, politike dhe organizative, të cilat sipas tij, M. Popoviçi u përpoq t'ia impononte Partisë Komuniste Shqiptare. Nuk është e vështirë të kuptohet nga ky raport se cilat qenë tezat e parashtruara nga M. Popoviçi në këto mbledhje dhe se cilat prej tyre u miratuan ose u kundërshtuan nga komunistët shqiptarë. Si kundërvënie të pohimeve të K. Tashkos ne kemi përgjigjen që i jep këtij raport M. Popoviçi me një raport relativisht të gjatë drejtuar gjithashtu Kominternit për t'u mbrojtur nga ato që ai i quan akuza të K. Tashkos. Ky raport, deri sot i pabotuar, i cili me sa dimë ne, po shfrytëzohet për herë të parë në këtë punim, ka disa të dhëna që i referohen Mbledhjes Themeluese, ose siç e quan ai, Konferencës Themeluese, ose Konferencës së Parë të P.K.Sh.-së.¹⁴ Nga K. Tashko ka dhe shënime të tjera me interes për themelimin e P.K.Sh.-së. Por ato nuk kemi arritur t'i shtiem

⁹ Shih Shtojcën nr. 60.

¹⁰ Dokumente kryesore të Partisë së Punës së Shqipërisë (Botim i Institutit të Historisë së Partisë pranë K.Q. të P.P.Sh.-së). Tiranë 1960, f. 23. Shih Shtojcën nr. 73.

¹¹ Po aty, ff. 24-28. Shih Shtojcën nr. 74.

¹² Shih Shtojcën nr. 56 dhe 70.

¹³ N. Plasari. L. Malltezi. Po aty, ff. 180-201.

¹⁴ Letër përgjigje e M. Popoviçit. Shih shënimin 116.

në dorë. Dimë p.sh. se ai ka shkruar kujtime rreth themelimit të P.K.Sh.-së më 1945, kur ishte ende një militant i saj i devotshëm. Dimë gjithashtu se ai ka shkruar kujtime për të njëjtën ngjarje edhe 20 vjet më vonë, kur ishte i internuar si armik i P.P.Sh.-së. Por këto kujtime janë si dhe dokumentet që u përmendën më lart, të "kyçura" në kasaforta nga Drejtoria Qëndrore e Arkivave.

Enver Hoxha, përkundrazi na ka lënë shumë dëshmi historike, të cilat herë kanë trajtë zyrtare, të parashtruara në raportet e K. Q. të P.K.Sh.-së – P.P.Sh.-së, herë kanë trajtë memorialistike në shkrime personale. Sikurse u tha, sa më tepër kalonin vitet, aq më tepër tek ai fryhej prirja për ta paraqitur veten, se ai dhe vetëm ai ishte themeluesi i P.K.Sh.-së. Në të vërtetë, sikurse do të shihet, kontributi i Enver Hoxhës në themelimin e P.K.Sh.-së ka qenë modest, për faktin se teoria dhe praktika komuniste për të deri në atë kohë, kanë qenë të panjohura. Këtë të vërtetë ai e ka pranuar edhe vetë në një diskutim që ka bërë në plenumin e dytë të P.K.Sh.-së që u mbledh në Berat, më 25 nëntor 1944. Në atë mbledhje ndodheshin të pranishëm edhe disa nga pjesëmarrësit e Mbledhjes Themeluese të P.K.Sh.-së. Aty ndodhej si K. Tashko, K. Xoxe, T. Jakova, K. Themelko dhe ndonjë tjetër, përpara të cilëve E. Hoxha ishte i detyruar të thoshte të vërtetën e rolit të tij në themelimin e P.K.Sh.-së. Ndryshe po t'i binte kraharorit për kontributin e tij "historik" sigurisht do të shkaktonte reagimin e tyre, disa nga të cilët në atë mbledhje dhanë prova se ishin gati të ndërhynin për të vënë në vend të vërtetën. Çfarë tha për rolin e vet E. Hoxha në plenumin e Beratit për themelimin e P.K.Sh.-së?

"Në kohën e grupeve ne kemi pasur si kryetar dhe ç'thoshte ai për ne ka qenë e shenjtë. S'u punonte mendja të tjerëve. Njëri nga ata që kanë pasur këto të meta kam qenë unë. Këto unë nuk i kam parë që më përpara, tani i konkretizoj. Më vonë do ta shoh edhe më mirë punën. Kur unë mora pjesë në Lëvizje me Grupin e Korçës, puna zhvillohej në mënyrë konspirative. U afrova me këta shokë dhe u gjenda afër Koço Tashkos. Të tjerët kujtonin se unë isha kryetar i punës, një nga krerët, por unë isha vetëm një simpatizant, unë nuk isha anëtar. Kur u formua Partia dhe u gjenda në Komitetin Qëndror, këtu hyra me propozimin e Koços. Unë s'kisha eksperiencë ose kisha më pak se të tjerët, qoftë nga shokët e Grupit të Korçës, qoftë nga të Grupit të Shkodrës. Ata ishin futur më aktivisht në punën e grupeve. Kur u formua Partia, besimi për ata dy shokë, Miladinin dhe Dushanin, qe i madh, pse unë qeshë pa eksperiencë dhe pa pikepamje organizative e politike të qarta. Iu futëm një pune të organizuar, aty mësua abecën e parë. Kjo qe një gjë e madhe për mua. Dy gjëra kishim përpara: forcimin e Partisë dhe luftën kundër armikut. Për organizimin e Partisë mësonim nga Miladini dhe Dushani, por si duhej organizuar lufta, kjo nuk ishte e qartë."¹⁵

¹⁵ N. Plasari, L. Malltezi. *Po aty*.

Përkundrazi, në veprën e tij "Kur lindi Partia", të botuar gati 40 vjet më vonë, pra në një kohë kur dëshmitarët që mund të reagonin për jo të vërtetat kishin vdekur, ai i la fushë të lirë panegjirizmit për vetveten. Kush e ka lexuar këtë vepër ka parë se në mbledhjen për themelimin e P.K.Sh.-së ka vepruar vetëm truri i Enver Hoxhës. Të tjerët ndiqnin "me gojë hapur" mendimet e tij dhe se ai që pohoi pa rezerva mbështetjen e tij për atë thesar mendimesh e fjalësh të Enverit ishte Qemal Stafa¹⁶. Përballë një qerthulli të tillë kontraditash të shprehura dhe në shkrimet e tij të tjera panegjirike, historiani është i detyruar ta flakë tutje veprën e tij "Kur lindi Partia" dhe të preferojë më tepër pohimet, gjithashtu të Enver Hoxhës, që ai ka dhënë në plenumin e dytë të Beratit. Këtyre burimeve memorialistike duhet t'u shtohen edhe shënimet që autori i këtij punimi ka mbajtur që në kohën e themelimit të P.K.Sh.-së, nga njoftimet që atij i ka treguar një nga pjesëmarrësit e saj, Anastas Lula¹⁷.

Në fondin e burimeve memorialistike kemi dhe dy dëshmitarë me peshë, pohimet e të cilëve edhe pse nga pikepamja e vërtetësisë historike nuk janë krejtësisht të sigurt, nuk duhen hedhur poshtë. Është fjala për dëshmitë e dy emisarëve jugosllavë – Miladin Popoviçit dhe Dushan Mugoshës, të cilët i përcollën punimet që në fillim e deri në fund të mbledhjeve. Nuk ka dyshim se si serbomalazezë dhe si anëtarë të Partisë Komuniste Jugosllave, ata nuk mund të vlerësohen *a-priori* si dëshmitarë të paanshëm dhe pohimet e tyre nuk mund të merren si para flori, por as mund të hidhen poshtë si para kallp. Duhet gjykuar patjetër me terezinë solomoniane, natyrisht nga këndvështrimi i interesave kombëtare shqiptare. Për të gjykuar paraprakisht njoftimet e tyre është e domosdoshme t'i jepet një përgjigje pyetjes. Kush ishin ata të dy?

Që të dy qenë nga pikepamja etnike me origjinë malazezë. Që të dy qenë anëtarë të së njëjtës parti – të Partisë Komuniste Jugosllave. Megjithatë ata ndryshonin nga njëri-tjetri nga pikepamja e formimit të tyre kulturor, politik, revolucionar, organizativ¹⁸. Ata dalloheshin dhe nga edukata e të folurit. Njëri (Miladini), si intelektual që ishte përdorte një fjalor të kulturuar

¹⁶ Kur lindi Partia. Botim i Institutit të Studimeve Marksiste-Leniniste pranë Komitetit Qëndror të P.P.Sh.-së. Tiranë 1983, ff. 168 e tutje. Shih: Shtojcën, dok. nr. 69.

¹⁷ Për ata që nuk e dinë nuk është pa vend të thuhet se autori i këtij punimi (Kr. Frashëri), ka qenë një nga "shokët" më të ngushtë të Anastas Lulës. Si i tillë, kryetari i Gr. K. të të Rinjve sa herë në mbledhjet e atyre ditëve bëheshin pushime relativisht të gjata të seancave, njoftonte shokët e vet të ngushtë mbi zhvillimin e punimeve. Kjo miqësi me të vazhdoi edhe pas themelimit të P.K.Sh.-së, madje si pasojë e kësaj miqësie shoqërore, e cila binte ndesh me porositë të Komitetit Qëndror, K. Frashëri u përjashtua nga Partia me motivacionin për frymë "grupazhi" dhe shkelje "disipline", në të njëjtën ditë (29 qershor 1942) kur u përjashtuan edhe dy krerët e Gr. K. të të Rinjve, A. Lula dhe S. Premte. Shih për këtë: Dokumenta kryesore të Partisë së Punës së Shqipërisë. Tiranë 1960, f. 84.

¹⁸ Autori i këtij punimi ka patur rastin t'i njohë nga afër të dy emisarët jugosllavë gjatë qëndrimit të tyre në Tiranë.

dhe arsytetime politike, tjetri (Dushani) shfrytëzonte një fjalor banal, i bindur se sharjet fyese në politikë bënin, te shtresat e ulta, më tepër efekt se arsytimet politike. D. Mugosha ishte anëtar i Partisë Komuniste Serbe, ishte pinjoll i Rankoviçit dhe udhëhiqej nga interesat serbomadhe në Kosovë. Konkretisht ishte anëtar i Partisë Komuniste Serbe, e cila edhe pse ishte pjesë e Partisë Komuniste Jugosllave, përsëri e ndjente veten si Parti Komuniste Serbe, disi të veçuar prej saj. Kuti me të cilën D. Mugosha maste çdo veprim politik ishte, nëse ai veprim pajtohej ose jo me interesat serbe në Kosovë. Përkundrazi, M. Popoviçi kishte ndjekur dy vjet fakultetin juridik në Universitetin e Beogradit dhe kishte punuar disa kohë në studion e një avokati të njohur në kryeqytetin serb. Miladini ishte si dhe Dushani, komunist, por ndryshe prej tij, ai ishte kandidat i K.Q. të P.K.J.-së. Si i tillë ai përpiqej të qëndronte mbi partitë komuniste të nacionaliteteve të federatës jugosllave. Kuti me të cilën M. Popoviçi maste çdo veprim të tij politik, ishte nëse ai veprim pajtohej ose jo me interesat federative jugosllave. Kush i ka njohur të dy këta emisarë ka vënë re që në atë kohë se si nuk lëviznin njësoj akrepat e arsytimeve të tyre politike. Për të kuptuar lëvizjen e akrepave të tyre, po japim këtu dy raste ku qëndrimet e Miladinit dhe Mugoshës ndryshonin njëri nga tjetri.

Rasti i parë ndodhi gjatë mbledhjeve të themelimit të P.K.Sh.-së. Kur erdhi fjala për emrin që do të kishte partia që po formohej dhe kur komunistët shqiptarë propozuan që ajo të quhej *Partia Komuniste Shqiptare*, Dushan Mugosha reagoi menjëherë. Po të quhej *Shqiptare* kjo nënkuptonte sipas tij se, ajo do të ishte dhe parti komuniste e mbarë shqiptarëve, pra edhe e shqiptarëve të Kosovës. Gjithnjë sipas tij, kjo cenonte parimin e shpallur në "Kartën e Atlantikut" dhe në rezolutën e Kominternit, të cilat nuk i njihnin ndryshimet e kufijve nga blloku fashist. Me këtë emërtim theksonte ai, partia e re që po formohej në Tiranë po shfaqej që në lindjen e saj si një parti e infektuar nga nacionalizmi "shqiptaromadh". Prandaj, sipas tij, për të mos shkarë në nacionalizëm, ajo duhej të quhej *Partia Komuniste e Shqipërisë*. Shumica e pjesëmarrësve nuk e pranoi arsyetimin e Dushan Mugoshës. Ata mendonin se në kushtet kur krahina e Kosovës ishte pushtuar si edhe Shqipëria nga okupatorët fashistë italianë, dhe kur administrativisht ajo ishte e përfshirë në kufijtë e "shtetit shqiptar", interesi madhor, si për Jugosllavinë, ashtu dhe për Shqipërinë ishte intensifikimi i luftës kundër agresorëve fashistë. Nëse shqiptarët e Kosovës do të udhëhiqeshin nga një parti komuniste shqiptare, nënvizonin ata, lufta e tyre antifashiste do të intensifikohej me shpejtësi më të madhe sesa po të udhëhiqej nga Partia Komuniste Jugosllave. Këtë tezë e mbrojtën me këmbëngulje sidomos përfaqësuesit e Grupit të të Rinjve, tre nga të cilët ishin djem të Kosovës (Ramadan Çitaku, Sadik Stavileci dhe Elami Nimani). Miladin Popoviçi e shqetësonte në mënyrë të veçantë fakti se P.K.J.-ja nuk kishte mundur ta pakësonte prirjen që po tregonin shqiptarët e Kosovës

se ishin gati, për hir të bashkimit të tyre me Shqipërinë, të bashkëpunonin me forcat kolaboracioniste të Tiranës kundër forcave partizane titiste. Kjo prirej mund të zbutej vetëm nëse shqiptarët e Kosovës lidheshin me P.K.Sh.-në. Miladin Popoviçi, i cili udhëhiqej kryesisht nga interesi i rritjes së luftës antifashiste brenda në territorin jugosllav, duke parë këmbënguljen e komunistëve shqiptarë, për të mos u acaruar me ta, e mbështeti propozimin për emrin "*Partia Komuniste Shqiptare*".

Rasti i dytë ka ndodhur dy vite më vonë (qershor 1943), në kohën kur erdhi fshehurazi në Shqipëri (në Labinot), i dërguari i Partisë Komuniste Jugosllave, Svetozar Vukmanoviçi, i njohur me pseudonimin *Tempo*. Ai i kërkoi Partisë Komuniste Shqiptare ndër të tjera, të nënshkruante së bashku me Partitë Komuniste Jugosllave, Greke dhe Bullgare një marrëveshje katërpalëshe për të formuar një Shtab Ballkanik, i cili të udhëhiqte luftën nacionalçlirimtare të katër vendeve. Për krijimin e Shtabit Ballkanik ishte i interesuar në mënyrë të veçantë mareshalli Tito, mbasi nëpërmjet tij ai synonte ta intensifikonte luftën partizane në Shqipëri, Greqi dhe Bullgari për të lehtësuar peshën e goditjeve të ushtrisë hitleriane, e cila në atë kohë drejtohej kryesisht kundër ushtrisë partizane jugosllave. Në bisedimet midis Tempos dhe udhëheqësve shqiptarë merrnin pjesë edhe Miladin Popoviçi me Dushan Mugoshën. Gjatë bisedimeve doli çështja se cili nga shtabet e luftës nacionalçlirimtare duhej ta udhëhiqte lëvizjen nacionalçlirimtare në Kosovë - shtabi shqiptar apo jugosllav. Aty u formua shpejt bindja se po ta udhëhiqte shtabi ushtarak shqiptar, i cili në të vërtetë ende nuk ishte formuar (siç dihet ai u formua tre javë më vonë, në Labinot, më 10 korrik 1943), lufta nacionalçlirimtare në Kosovë do të zhvillohej me më tepër përmasa se sa po të udhëhiqej nga shtabi jugosllav. Madje siç thuhet në dokumentin që do të trajtohet më tej, po të drejtohej nga shtabi jugosllav, ishte rrezik që Kosova të binte nën ndikimin e "Ballit Kombëtar" dhe të krerëve të tjerë, të cilët kishin në plan të parë luftën kundër forcave jugosllave, qofshin nacionaliste, qofshin partizane. Për të larguar këtë rrezik, midis përfaqësuesit jugosllav Tempo dhe udhëheqësve komunistë shqiptarë, u arrit përfundimi se ishte interesi i përgjithshëm i luftës antifashiste, vartësia luftarake e Kosovës nga shtabi partizan shqiptar. Këtë tezë e mbështeti dhe M. Popoviçi, nga i cili sipas zërave të pëshpëritura në atë kohë, u bind përfundimisht Tempo. Për të kapërcyer dyshimin se kjo zgjidhje binte në kundërshtim me vendimin, tashmë të njohur të Kominternit dhe të "Kartës së Atlantikut", të cilët nuk i njihnin ndryshimet e kufijve të kryera nga fuqitë e Bllokut fashist gjatë Luftës së Dytë Botërore - u gjet formula e vartësisë dyfishe të Kosovës: nga pikëpamja partiake jetën politike në Kosovë do ta drejtonte P.K.J.-ja, nga pikëpamja ushtarake luftën nacionalçlirimtare kosovare do ta udhëhiqte shtabi partizan shqiptar, duke i dhënë të drejtë popullit të Kosovës që në

fund të luftës ta cakton vetë fatin e vet. Me këtë projekt Tempo shkoi në Greqi dhe në Bullgari. Me udhëheqësit e Partisë Komuniste Greke pati mosmarrëveshje në lidhje me udhëheqjen e lëvizjes partizane në Maqedoni – mosmarrëveshje për të cilat këtu nuk është vendi për t'u zgjatur. Nga Bullgaria, përkundrazi, ai u kthye duarbosh, mbasi nuk ra dot në kontakt me udhëheqësit komunistë bullgarë. Pavarësisht nga mosmarrëveshjet me Partinë Komuniste Greke, kur Tempo u kthye në Shqipëri i parashitroi Enver Hoxhës tekstin e marrëveshjes midis tri partive komuniste – jugosllave, shqiptare dhe greke. Teksti është hartuar në frëngjisht (një frëngjishte me pak gabime drejtshkrimore). Mban titullin: "Konkluzione të mbledhjes të delegatëve të komiteteve qendrore të Partive Komuniste greke, jugosllave dhe shqiptare, të mbajtur më 20 qershor 1943 (*Les conclusions de la reunion des delegues des comites centraux des Partis Communistes grec, jugoslave et albanais, tenu le 20 juin 1943*). Pika e parë e tekstit i është kushtuar marrëveshjes midis dy partive komuniste jugosllave dhe shqiptare, në lidhje me luftën nacionalçlirimtare në Kosovë dhe Metohi. "Uniteti i veprimit ndërmjet ushtrive nacionalçlirimtare shqiptare dhe jugosllave, – thuhet aty, – na detyron nevojën e ngutshme që në krahinën e Kosovës dhe të Metohisë, ashtu si dhe në Maqedoni ku ka një popullsi në përqindje të madhe shqiptare", të marrin këto masa:

"Në Kosovë dhe në Metohi jetojnë shumë shqiptarë që për shkak të urrejtjes shoviniste kundrejt elementit serb të krahinës, nuk marrin pjesë aktive në radhët e luftës nacionalçlirimtare. Është e nevojshme që shtabi i ushtrisë nacionalçlirimtare shqiptare të dërgojë shpejt dy çeta partizane dhe vullnetare në Lumë dhe në krahinën e Mbishkodrës. Këto dy çeta duhet të takohen me çetat e Metohisë dhe në bashkëpunim të ngushtë të punojnë për të mobilizuar masat shqiptare të Kosovës dhe të Metohisë në luftën kundër okupatorit, në mënyrë që ato vetë të vendosin për të drejtën e popullit të Kosovës dhe të Metohisë. Me qëllim që të lehtësojë mobilizimin e shqiptarëve në këtë rajon, Shtabi Madhor i ushtrisë nacionalçlirimtare jugosllave ka emëruar Fadil Hoxhën si komandant dhe shef të të gjithë forcave nacionalçlirimtare në Kosovë dhe në Metohi...Lufta e zhvilluar nga ushtria e komanduar nga Fadil Hoxha do të jetë garanci për popujt e Kosovës dhe të Metohisë për të vendosur për veten e tyre.

Por delegatët janë të ndërgjegjshëm që këto veprime nuk janë të plota dhe nuk mund të realizojnë një mobilizim të mbarë masave shqiptare në radhët e ushtrisë nacionalçlirimtare. Ka ende rrezik që masat shqiptare të Kosovës dhe të Metohisë të mobilizohen nga krerët reaksionarë dhe shovinistë të Ballit Kombëtar. Do të ishte e nevojshme që të krijohet një Shtab i veçantë për Kosovën dhe Metohinë, i cili të jetë drejtpërdrejtë nën komandën e Shtabit Madhor Shqiptar që mund ta largojë me kujdes rrezikun e shovinistëve të reaksionit. Veçse po të shtrohet në këtë mënyrë problemi mund të shkaktojë një pakënaqësi të konsiderueshme në radhët e serbëve të Kosovës dhe të Metohisë. Për këtë arsye është shumë e

nevojshme të diskutohen këto çështje me komandantin dhe me shefin e Shtabit Madhor jugosllav".¹⁹

Marrëveshja është nënshkruar nga S. Vukmanović Tempo dhe Enver Hoxha. Delegati i partisë komuniste greke, refuzoi ta nënshkruante. Sipas zërave të përhapura, ndryshe nga M. Popovići, këtë zgjidhje e kundërshtoi kategorikisht D. Mugosha. Ashtu siç parashihej, me reagimin që ndeshi, siç thuhej, nga partia komuniste serbe, marrëveshja e 20 qershorit 1943 nuk u miratua nga Shtabi Madhor i Jugosllavisë. Për të nuk u fol më as nga historiografia jugosllave, as nga historiografia shqiptare.

Në lidhje me themelimin e P.K.Sh.-së, M. Popovići ka dhënë njoftime të përmbledhura në raportin e parë që ai i drejtoi Komitetit Qëndror të P.K.J.-së, disa muaj më vonë, në pranverën e vitit 1942. Përmbajtjen e këtij raporti, tepër të rëndësishëm si burim historik, nuk e njohim. Kemi vetëm disa referime për të në trajtesën e historianit jugosllav Vladimir Dedier botuar në Beograd, më 1949²⁰. Veç kësaj, nga M. Popovići kemi letër përgjigjen e përmendur që ai i drejtoi Kominternit në tetor të vitit 1942. Shënime mbi themelimin e P.K.Sh.-së ka dhënë në formë kujtimesh dhe emisari tjetër jugosllav, Dushan Mugosha. Kujtimet e tij më të hershme ai i ka paraqitur në Komitetin Qëndror të P.K.J.-së, më 1947. Edhe për këto kemi referime të shkëputura nga vepra e përmendur e historianit jugosllav V. Dedier. Më vonë, D. Mugosha, në kujtimet e tij të botuara me titull "Në detyrë", më 1972, i ka kushtur themelimit të Partisë Komuniste Shqiptare një kapitull të shkurtër, rreth pesë faqesh, në të cilin jepen vetëm vlerësime, por jo njoftime mbi rrjedhën e punimeve²¹.

Themelimi i Partisë Komuniste Shqiptare është trajtuar më se njëherë gjatë periudhës së regjimit komunist - në veprat partiake, në tekstet shkollore dhe në artikuj të ndryshëm, por të gjitha sa janë botuar brenda në Shqipëri deri në

¹⁹ Arkiv na Makedonij, Skopje NOB. Fondi Bug i Alb materiali 1941-1944. Kutia 34, dosja 27, nr. 2334. Nga teksti i origjinalit po japim këtu fragmentin kryesor në frëngjisht: "Dans le but de faciliter la mobilisation des albanais dans cette région, le Grand Etat Major de l'armée Nat.Lib. en Jugoslavie a nommé Fadil Hoxha comme commandant en chef de toutes les forces nationale-liberatrices à Kossovo et Metohi. Les devoirs actuels nous imposent a ce qu'on popularise activement la lutte des albanais et des serbes en Kossovo et Metohi, lutte menée sous le commandement de Fadil Hoxha. La lutte menée par l'armée commande par Fadil Hoxha sera la garantie des peuples de Kosovo, Metohi a disposer d'eux memes. Tous les delegués sont conscient de ce que ces mesures sont incompletes et ne pouront pas faire une mobilisation complète des masses albanaises dans les rangs de l'armée Nationale Liberatrice. Il y a encore le danger a ceque les masses albanaises de Kos.-Met, soient mobilisés par les chefs reactionnaires et chauvins de "Balli Kombëtar". Il aurait été necessaire de créer in Etat Mayor a Kos.-Met. Qui soit directement sous le commandement du Grand Etat Mayor Albanais qu aurait pu avec succès faire disparaitre le danger des chovinistes de la raction".

²⁰ Ne kemi shfrytëzuar përkthimin shqip: Vladimir Dedier. Marrëdhënjat jugosllavo-shqiptare (1939-1948). Beograd 1949. Shih: Shtojcën, dok.nr.57, 66.

²¹ D. Mugosha. Na zadataku. Beograd, 1972, ff. 31-35. Shih përkthimin shqip në: Shtojca, dok.nr. 72.

vitin 1990 janë, me ndonjë ndryshim të parëndësishëm, në sintoni me gjatësinë e valëve të shkrimeve panegjirike të Enver Hoxhës. P.sh. në *Historinë e Partisë*, botuar nga Instituti i Studimeve marksiste-leniniste të Tiranës, përmendet si anëtar i zgjedhur në Komitetin Qëndror vetëm emri i Enver Hoxhës. Thuhet se nuk u zgjodh asnjë sekretar, por lihet të kuptohet se drejtimi i partisë iu ngarkua Enver Hoxhës. Aty thuhet: "Për udhëheqjen e partisë u zgjodh Komiteti Qëndror i përkohshëm prej 7 vetësh. Për drejtimin e tij u ngarkua Enver Hoxha, ndonëse nuk u caktua asnjë sekretar",²² gjë që as kjo nuk është e saktë.

Vetëm aty nga fundi i jetës së tij (1983), pra 42 vjet pasi Partia që themeluar, Enver Hoxha e pa të arsyeshme të jepte emrat e anëtarëve të Komitetit Qëndror të Përkohshëm, që u zgjodhën në kohën e themelimit të P.K.Sh.-së dhe të pranonte heshturazi se nuk u zgjodh asnjë kryetar ose sekretar i Komitetit Qëndror të Përkohshëm. Në veprën e tij të fundit, kushtuar themelimit të Partisë, ai ka shkruar:

"Kështu, pasi u diskutua për këto çështje (mbi kriteret për anëtarët e Komitetit Qëndror – K.F.) dhe për karakteristikat që u paraqitën, Mbledhja zgjodhi një Komitet Qëndror të Përkohshëm prej 7 vetësh. Ata qenë: Enver Hoxha, Qemal Stafa, Ramadan Çitaku, Koçi Xoxe, Tuk Jakova, Kristo Themelko dhe Gjin Marku. Për të siguruar unitetin, nuk pati zgjedhje për kryetar ose sekretar të Komitetit Qëndror".²³

Pati dhe ndonjë rast ku autorët e tyre ia kanë kaluar Enver Hoxhës për kontributin dhe për vlerat e tij si marksist leninist i shquar. Madje ndonjëri, siç është rasti i Ndreçi Plasarit, arriti të shkruante: "Më 8 nëntor, në orët e vona të natës, mbledhja e grupeve kryesore komuniste mori fund me sukses të plotë, duke vendosur shkrirjen e grupeve dhe krijimin e Partisë Komuniste të Shqipërisë dhe duke zgjedhur Komitetin Qëndror të Përkohshëm të saj. Shoku Enver Hoxha u zgjodh Sekretar i Përgjithshëm i Partisë".²⁴ Sikurse do të shihet, ky pohim nuk është aspak i vërtetë.

Përkundrazi, autorët e historisë së luftës nacionalçlirimtare (katër vëllimeshe), njëri ndër të cilët ishte dhe vetë Ndreçi Plasari, botuar një vit pas kujtimeve të E. Hoxhës "Kur lindi Partia", u treguan përsëri më të ngurtë se vet Enver Hoxha, mbasi përmendin si anëtarë të Komitetit Qëndror, të zgjedhur nga *Mbledhja Themeluese* e P.K.Sh.-së vetëm dy emra: Enver Hoxhën dhe Qemal Stafën. Shkurt, të gjitha punimet dhe tekstet e botuara në Shqipëri gjatë regjimit komunist nuk sjellin, në lidhje me themelimin e P.K.Sh.-së, as nga ana faktologjike, asgjë të re.

²² Historia e Partisë së Punës të Shqipërisë (Botimi Instituti të Studimeve Marksiste-Leniniste pranë K.Q. të P.P.Sh.-së). Tiranë 1968, f. 71.

²³ Enver Hoxha. *Kur lindi Partia. Kujtime* (Botim i Instituti të Studimeve Marksiste Leniniste pranë K.Q. të P.P.Sh.-së). Tiranë 1983, f. 222.

²⁴ Ndreçi Plasari. *Krijimi i Partisë Komuniste të Shqipërisë (1939-1941)*. Tiranë 1958, f. 30.

Varfëria e tejskajshme dokumentare mbi themelimin e P.K.Sh.-së spikat edhe në trajtesat e botuara jashtë kufijve të Shqipërisë gjatë viteve të regjimit komunist. Këtë varfëri përpiqen ta përmbushin historianët serbë, duke u mbështetur në relacionet e dy emisarëve jugosllavë që morën pjesë në themelimin e P.K.Sh.-së. Por relacionet e tyre drejtuar që në vitet e luftës Komitetit Qëndror të P.K.J.-së, kanë mbetur deri sot të pabotuara. Si rrjedhim, ne jemi ende në vartësinë e interpretimeve të atyre historianëve jugosllavë që janë marrë me Shqipërinë, të cilët vlerësojnë tej masës nëpërmjet punës së dy emisarëve serbë rolin e P.K.J.-së në themelimin e P.K.Sh.-së. Pak a shumë këtë qëndrim kanë mbajtur dhe ato pak pena të politizuara me frymë antikomuniste të emigracionit politik shqiptar, të cilët e kanë trajtuar këtë çështje në shkrimet tepër të pakta që janë botuar prej tyre. Si shembull mund të përmendim këtu Stavro Skëndin, profesor në universitetin e Filadelfias, Sh.B.A. Vlerësimi negativ mund të kuptohet po të kemi parasysh se gjatë Luftës së Dytë Botërore ai ka qenë kryetar i "Ballit Kombëtar" për degën e Korçës dhe në mbarim të luftës, me fitoren e ushtrisë nacionalçlirimtare ai u detyrua të kalonte si emigrant politik jashtë atdheut. Në punimin e tij me titull "Shqipëria", botuar në anglisht, në New York, më 1956, ai shkruan se M. Popoviçi dhe D. Mugosha u dërguan në Shqipëri nga P.K.J.-ja për organizimin e P.K.Sh.-së dhe për zgjedhjen e anëtarëve të Komitetit Qëndror të saj. Pastaj shton se në fakt ata u bënë udhëheqës të vërtetë të saj.²⁵

Pothuajse në të njëjtat shina ka ecur dhe Abas Ermenji, i cili gjatë Luftës së Dytë Botërore ishte kryetari i "Ballit Kombëtar" për qarkun e Beratit dhe në fund të luftës kaloi në emigracion, në Francë. Ndonëse ai e konsideron P.K.Sh.-në një "fatkeqësi" historike për Shqipërinë, në punimin e tij të botuar shqipmë 1968 duket qartë se ai nuk ishte në gjendje të thoshte veçse disa hamëndje gazetareske për themelimin e saj. Ai e justifikon paaftësinë e "Ballit Kombëtar" për të bërë për vete popullsinë në luftë kundër partizanëve shqiptarë, jo tek platforma politike thellësisht e gabuar balliste, por te prirja e bashkatdhetarëve të vet për t'u bindur më tepër urdhrave të të huajve, një fyerje e rëndë kjo për kombin e vet. Shkurtimisht ai shkruan:

"Mbasi shqiptarët përgjithësisht i binden më shumë të huajit se sa njëri-tjetrit, dy emisarët jugosllavë e kryen plotësisht misionin e tyre duke i bashkuar grupet e ndryshëm komunistë në një parti të vetme, më 8 nëntor 1941. Ata vetë (Miladini me Dushanin) zgjodhën edhe antarët e komitetit qëndror me Enver Hoxhën si sekretar të përgjithshëm. Kuptohet vetvetiu se partia komuniste shqiptare ishte si një degë e partisë komuniste jugosllave dhe të deleguarit e Titos, Miladin Popoviçi, si organizator politik dhe Dushan Mugosha, si organizator ushtarak, mbetën

²⁵ S. Skëndi. Albania. New York 1956, f. 19.

drejtonjësit dhe kumandarët e vërtetë të partisë komuniste shqiptare deri pas Luftës”.²⁶

Kritika më pak agresive për P.K.Sh.-në përmban punimi i T. Zavalanit, i cili dikur ishte, sikurse është parë deri tani, një nga pionierët e parë bolshevikë shqiptarë. Sipas T. Zavalanit, Kominterni, duke parë se komunistët shqiptarë grindeshin midis tyre dhe për t’i krijuar telashe edhe në Shqipëri Bllokut fashist, ngarkoi Josif Broz Titon “i cili urdhëroi dy komunistë të stërvitur në punë organizimi, D. Mugoshën dhe M. Popoviçin, për të prurë një farë bashkimi në mes të komunistëve shqiptarë. Ata kishin qenë arratisë mështetas në Shqipëri mbas shkeljes së vendit të tyre nga gjermanët. Mesa dihet, ndën nxitjen e fortë të këtyne dy agentëve të Partisë Komuniste Jugosllave, u themelua tinëz diku në Tiranë Partia Komuniste Shqiptare”.²⁷ Madje disa pohime të tij janë të pasakta. P.sh. nuk ekziston asnjë dokument që të vërtetojë se Kominterni ngarkoi P.K.J.-në që të merrej me organizimin e P.K.Sh.-së. Sikurse do të shihet, qenë vetë komunistët shqiptarë që kërkuan ndihmën e Kominternit. Veç kësaj, me themelimin e P.K.Sh.-së komunistët shqiptarë nuk kishin për synim t’i krijonin “telashe” bllokut fashist në Shqipëri për interesa të të tjerëve, por të luftonin për t’i kthyer atdheut pavarësinë e humbur.

Siç dihet, T. Zavalani nuk hynte në radhët e historianëve, të cilët kanë si kusht të domosdoshëm shfrytëzimin e burimeve dokumentare. Për fat të keq, në punimin e tij burimet dokumentare mungojnë. Ai ishte një publicist i shquar, nga më të talentuarit ndër kolegët e kohës së vet, por gjithsesi mbeti deri në fund një publicist, i cili, sikurse vihet re në mjaft vende të veprës së tij, mbështetet më tepër në njoftime “të dëgjua”, sesa në fakte të dokumentuara. Ai ka vlerë kryesisht vetëm kur mbështetet në kujtimet e tij personale, por jo kur ka qenë jashtë ngjarjeve që ai trajton. Pavarësisht se në këtë çështje disa nga këto njoftime nuk janë të sakta, T. Zavalani pranon se dy emisarët jugosllavë nuk e themeluan, por ndihmuan në themelimin e P.K.Sh.-së.

Sikurse u tha, akuzat e emigracionit politik shqiptar në lidhje me themelimin e P.K.Sh.-së, janë në sintoni të plotë me vlerësimet e udhëheqësve titistë të P.K.J.-së, të cilët pas prishjes më 1948 së marrëdhënieve midis dy partive komuniste, shqiptare dhe jugosllave, rrjedhimisht dhe të marrëdhënieve shtetërore midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë, dolën haptaz me tezën se P.K.Sh.-në e ka themeluar P.K.J.-ja. Këtë tezë, të cilën e mbrojt me këmbëngulje një nga figurat më të spikatura të P.K.J.-së, Svetozar

²⁶ Abas Ermenji. Albania. Vendi që zë Skënderbeu në historinë e Shqipërisë. Romë. Tip di Lauro, 1968, ff. 452-453.

²⁷ T. Zavalani. Histori e Shqipërisë (Botim i parë 1966). Botim i dytë. Tiranë, Phoenix, 1998, ff.323-324.

Vukmanoviç Tempo, e kundërshtoi me trimëri historiani shqiptar nga Kosova, Ali Hadri, në disa artikuj të botuar më 1970 në Prishtinë dhe në mënyrë të veçantë, në monografinë e tij “Lëvizja nacionalçlirimtare në Kosovë”, botuar më 1971. Ai vuri në dukje një të vërtetë shkencore se partitë që udhëheqin lëvizje me përmasa kaq të mëdha si ajo që udhëhoqi P.K.Sh.-ja, janë frut, para së gjithash (kryesori sic thotë ai), i faktorit të brendshëm, kurse rrethanat e jashtme janë faktor ndihmës. Mendimi i Svetozar D. Mugosha, janë themelues të P.K.Sh.-së, M. Popoviçi dhe historike, as nuk përkon me botkuptimin marksist-leninist mbi kushtet konkrete historike dhe faktorët që ndikojnë në formimin e lëvizjes dhe partisë komuniste”.²⁸

Por jo të gjithë udhëheqësit e Partisë Komuniste Jugosllave të kohës së luftës pajtohen me pikëpamjen e Svetozar Vukmanoviç – Tempos. Një kolegu i tij, madje i një niveli politik më të lartë se ai, një nga sekretarët e Komitetit Qëndror të P.K.J.-së, Milovan Gjilas, ka deklaruar më vonë:

“E di se historiografia jugosllave më vonë e ka stërmadhuar rolin e Miladinit dhe të Dushanit, përse i përket angazhimit të tyre në Shqipëri... Veçmas e tepron propaganda jugosllave pas vitit 1948 kur thotë se Jugosllavia e ka formuar Partinë Komuniste të Shqipërisë. Kjo nuk është e vërtetë”.²⁹

Në të vërtetë jashtë Shqipërisë pati dhe zëra që folën me një gjuhë pak a shumë objektive për themelimin e P.K.Sh.-së. Mund të sjellim si shembull profesorin shqiptar të universitetit të Western Illinois-it në Sh.B.A., Nikolla Panon. Është e vërtetë, - shkruan ai, - se duhej të vinte Lufta e Dytë Botërore, pushtimi i huaj dhe ndihma jugosllave – që të formohej Partia Komuniste Shqiptare, por vlen të vihet në dukje se ky objektiv, pra themelimi i P.K.Sh.-së, nuk do të ishte realizuar pa ekzistencën e lëvizjes komuniste vendase të vogël, por aktive³⁰.

Roli i vërtetë, qoftë i Enver Hoxhës, qoftë i emisarëve jugosllavë në themelimin e P.K.Sh.-së, do të shihet më tej, në vendin e duhur. Hë për hë mund të thuhet se mania e Enver Hoxhës për të dalë si protagonist kryesor i ngjarjes që tronditi si një tërmet politik historinë e Shqipërisë gjatë Luftës së Dytë Botërore, e përsërisim, mania e tij e pengoi për gati gjysëm shekulli historiografinë shqiptare, jo vetëm ta pasqyronte, ta ndriçonte, ta analizonte me baza dokumentare themelimin e P.K.Sh.-së, por la pa botuar edhe vetë fondin dokumentar të historisë së P.K.Sh.-së, në disa raste duke fshehur edhe akte tepër të rëndësishme të saj. E njëjta gjë mund të thuhet dhe për

²⁸ Ali Hadri. Lëvizja nacionalçlirimtare në Kosovë (1941-1945). Prishtinë. Rilindja, 1971.

²⁹ Zëri. Prishtinë, nr. 1389, 9 shkurt 1991, f. 10.

³⁰ N.Pano. The peoples's Republic of Albania. Baltimore 1968, f. 43.

Partinë Komuniste Jugosllave, e cila e pushtuar nga mania e kundërt, për ta paraqitur P.K.Sh.-në si pjellë të P.K.J.-së, i mbajti në kasaforta materialet e vërteta që ndriçojnë themelimin e saj. Në historiografinë titiste ndeshim aty-këtu referime, citate të shkëputura nga relacionet e M. Popoviçit dhe D.Mugoshës rreth themelimit të P.K.Sh.-së drejtuar K.Q. të P.K.J.-së, por vetë relacionet deri sot kanë mbetur të pabotuara.

Pas vitit 1990 filloi ajo që mund të quhej periudha e shpërthimit të mllëfeve. Në faqet e shtypit dhe në botime të veçanta kanë dalë jo vlerësime të peshuara, por gjykime krejtësisht të kundërta mbi themelimin e P.K.Sh.-së. Në shumicën e rasteve janë shkrime të botuara pa mbështetje dokumentare dhe të frymëzuara nga pasione politike. Në shumicën e rasteve ngulet këmbë te teza e vjetër se P.K.Sh.-ja nuk ishte pjellë e lëvizjes komuniste shqiptare, por frut i veprës së dy emisarëve serbë, pra si një degë e P.K.J.-së në truallin shqiptar. Madje akuzat po shkojnë dhe më tej. Sipas autorëve të tyre, P.K.J.-ja nuk është përgjegjëse vetëm për luftën nacionalçlirimtare, të cilën pa të drejtë ata e quajnë luftë civile, por edhe për diktaturën komuniste që u vendos në Shqipëri pas Luftës së Dytë Botërore, interpretim ky që bie ndesh me faktin se pas vitit 1948 P.K.Sh.-ja i preu plotësisht marrëdhëniet me P.K.J.-në, madje hyri në armiqësi të thellë me të. Dobësia themelore e këtyre shkrimeve nuk qëndron te akuzat që i drejtohen P.K.Sh.-së, por te mungesa e argumentimeve dhe analiza historike me baza dokumentare – kërkesë kjo e domosdoshme për çdo trajtesë shkencore historike.

Megjithatë ka historianë, të cilët megjithë varfërinë e burimeve dokumentare kanë mundur të japin vlerësime objektive duke u mbështetur te boshti historik për të mos thënë te logjika historike e ngjarjeve. Dihet se ngjarjet e mëdha historike, siç janë luftërat patriotike dhe revolucionet shoqërore, nuk mund të organizohen dhe të përfundojnë me sukses nga dy agjentë të huaj, të panjohur nga opinioni publik, nëse kjo luftë ose ky revolucion nuk përputhet me nevojat dhe aspiratat e masave që e mbështesin politikisht, sidomos kur ka me mijëra vetë që japin edhe jetën si dëshmorë të atdheut në fushën e luftës. Nuk mund të ketë kurrë kaq dëshmorë që të japin jetën për interesat e një fuqie të huaj. Në këtë logjikë historike është mbështetur historiani Bernd J. Fisher në veprën e vet "Albania at War 1939-1945", botuar në anglisht më 1998 dhe përkthyer shqip në vitin 2000³¹.

Duhet thënë menjëherë se ndryshe nga shumica e kapitujve të punimit, të pasura me të dhëna dhe vlerësime në përgjithësi objektive, në kapitullin kushtuar kësaj teme ai nuk ka sjellë asnjë material të ri burimor historik. Ai e ka ndërtuar këtë kapitull me njoftime në përgjithësi të njohura. Megjithatë punimi përmban vlerësime dhe gjykime interesante mbi themelimin e P.K.Sh.-së, të cilat në vështrim të parë duket se janë objektive, por sikurse do të

³¹ B.J. Fisher. *Shqipëria gjatë Luftës 1939-1945*. Përktheu Krenar Hajdëri. Tiranë 2000.

shihet në vendin e duhur, kanë nevojë për saktësime dhe plotësime. Në këtë punim B. Fisher, ashtu si edhe në punimin tjetër kushtuar Shqipërisë së mbretit Zog, është treguar një historian mjeshtër, pavarësisht nga disa dobësi, vë në dukje se "lindja dhe ngritja e një lëvizjeje të përafërt me lëvizjen e qëndresës kombëtare mbizotërohej nga komunistët shqiptarë dhe ndihmohej nga britanikët". Më tej: "Komunizmi që u zhvillua në kushte të tilla ishte natyrisht unik dhe shpesh nuk dallohej lehtë nga nacionalizmi i skajshëm". Ai pohon se të gjurmosh historinë e lëvizjes komuniste në Shqipëri nuk është aspak punë e lehtë. Vështirësinë ai e shpjegon me faktin se historianët shqiptarë të të dyja palëve e kanë përzgjedhur materialin burimor sipas pikëpamjeve të tyre. Madje në historinë e themelimit të P.K.Sh.-së, më shumë se për historinë e themelimit kanë ngjallur debat marrëdhëniet e P.K.Sh.-së me P.K.J.-në.

Pra, sipas vërejtjes që ai bën me të drejtë, historianët e të dy krahëve janë gozhdur më tepër pas rolit të dy partive, sesa në vet historinë e themelimit të P.K.Sh.-së. Interesimin e Kominternit për krijimin e P.K.Sh.-së B. Fisher e sheh që në vitet '20. Shqipëria ishte i vetmi vend në Ballkan, vë në dukje ai, që nuk kishte parti komuniste. Ai e shpjegon interesimin e P.K.J.-së për lëvizjen komuniste në Shqipëri me vështirësitë që ajo haste për krijimin e celulave komuniste në Kosovë. B. Fisher thotë se "me qëllim që të tërhiqte atje shqiptarët, P.K.J.-ja në kongresin e saj të V-të, mbajtur në verë 1940, kishte ripohuar vendimin e saj të vitit 1929 që mbështeste parimin e vetvendosjes kombëtare në Kosovë". Por, shton ai, me këtë politikë P.K.J. nuk pati sukses. Pra shpresat i vari te krijimi i P.K.Sh.-së.³²

Në këtë pikë Fisher ka nevojë për ndërhyrje. Është e vërtetë se Partia Komuniste Jugosllave në përpjekjet e saj politike dhe organizative për të krijuar baza në Kosovë, kishte pësuar një dështim të plotë. Shqiptarët e Kosovës mbanin qëndrim të ftohtë ndaj çdo ere që frynte nga Beogradi. Por në asnjë mënyrë nuk mund të pranohet se për të depërtuar në Kosovë, P.K.J.-ja zgjodhi rrugën e tranzitit përmes Shqipërisë. B. Fisher duhet ta shtjellonte më gjerësisht historinë e lëvizjes së majtë në Shqipëri, e cila nuk ishte pasive, por pavarësisht se e dobët, ishte mjaft aktive. Madje midis organizatave komuniste shqiptare kishte dhe rryma që asironin bashkimin me Shqipërinë të trojeve etnike shqiptare që ndodheshin jashtë kufijve të saj. Pra nuk ishte vetëm P.K.J.-ja që përpiquej ta "shfrytëzonte" terrenin komunist shqiptar për politikën e saj në Kosovë, por edhe vetë organizatat komuniste shqiptare të Shqipërisë, të cilat kishin interes ta "shfrytëzonin" terrenin partiak komunist shqiptar kosovar për t'u lidhur ideologjikisht me Kosovën. Ta vlerësosh elementin shqiptar si një faktor pasiv, si një brumë të gatshëm për

³² Hibbert. *Albania's National Liberation Struggle*, ff.16-17.

të marrë formë sipas modeleve të mjeshtrove të huaj, është një gabim metodologjik, që vihet re në përgjithësi të shumica e historianëve të huaj që janë marrë me Shqipërinë.

Ndoshta B. Fisher ka lënë pa dashur shteg për të nxjerrë një konkluzion të tillë. E themi këtë mbasi në një vend të këtij kapitulli ai citon një vlerësim që ka nxjerrë nga raporti i D. Mugoshës, në të cilin ky "farkëtar" i themelimit të P.K.Sh.-së, siç pretendohet nga historianët titistë, ka shkruar:

"Është e vërtetë, lëvizja ishte e përçarë dhe pa bashkërenditje veprimesh. Është e vërtetë, ne ndihmuam për vendosjen e disiplinës së nevojshme dhe bashkëpunimit midis grupeve të ndryshme. E megjithatë kjo nuk duhet interpretuar sikur shqiptarët nuk mund ta përmbushnin këtë detyrë vetë. Ata kishin udhëheqës të aftë, të cilët me kalimin e kohës do t'i kishin zgjidhur vetë problemet e tyre administrative. Neve na u kërkua ndihmë dhe ne e dhamë atë"³³.

B. Fisher thotë me të drejtë se dy emisarët jugosllavë, M. Popoviçi dhe D. Mugosha nuk erdhën si të dërguar me nismën e P.K.J.-së, por me kërkesën e Gr. K. të Shkodrës dhe, siç do të shihet, me pëlqimin e grupeve të tjera komuniste. Kjo ka rëndësi për t'u bindur se nuk erdhën si emisarë, të urdhëruar nga lart për të komanduar, por si "instruktorë" për të ndihmuar s'ndërmjetësia të paanshëm. Këtë e dëshmon fakti se punimet për themelimin e P.K.Sh.-së nuk përfunduan brenda ditës, siç duhej të përfundonin nëse emisarët jugosllavë do të kishin ardhur si komandantë, por vazhduan ditë të tëra. B. Fisher ka shkruar: "Pas gjashtë ditësh dhe njëzet vjet grindjesh, pesëmbëdhjetë komunistët e pranishëm në takim zgjodhën një komitet të përkohshëm të përbërë nga shtatë vetë dhe me këtë veprim themeluan Partinë Komuniste Shqiptare".³⁴

Me këtë rast vlen të thuhet se është i drejtë konstatimi i historianes ruse Nina Smirnova, e cila thotë se mungesa e burimeve dokumentare, qoftë shqiptare, qoftë jugosllave ka dhënë rast për interpretime të gabuara rreth themelimit të P.K.Sh.-së. Ajo që thotë N. Smirnova është e vërtetë për kohën kur arkivat zyrtare, shqiptare dhe jugosllave kanë qenë të mbyllura, por jo për ditët e sotme. Synimi i këtij punimi është të ndriçojë me baza dokumentare, duke qëndruar, mesa është e mundur, larg mllefeve politike, pyetjet që lidhen me themelimin e P.K.Sh.-së: Kush e themeloi P.K.Sh.-në? Kush qe faktori vendimtar në themelimin e saj? Çfarë temash u trajtuan gjatë Mbledhjes Themeluese? Cili ishte roli i rrethanave ndërkombëtare? Cili qe programi politik i P.K.J.-së? Kuft i shërbente ky program?

KREU XV

LËVIZJA E MAJTË PAS OKUPACIONIT FASHIST

Pushtimi ushtarak italian dhe vendosja e regjimit fashist në Shqipëri krijuan brenda dhe jashtë vendit, një kostelacion të ri të forcave politike shqiptare, të ndryshëm nga ai që ekzistonte gjatë monarkisë zogiste. Tani vija ndarëse në radhët e opinionit politik shqiptar nuk ishte më si para 7 prillit - çështja e regjimit të brendshëm në Shqipëri, por çështja e pavarësisë së Shqipërisë. Për kolaboracionistët fashistë Shqipëria vazhdonte të ishte "e pavarur", kurse për patriotët demokratë, duke përfshirë dhe komunistët, ajo e kishte humbur pavarësinë kombëtare. Me pak fjalë, vija ndarëse ishte se kush qe pro dhe kush qe kundër okupacionit fashist. Forcat e djathta antizogiste, të cilat në Shqipëri dikur ishin të rreshtuara në "Organizatën e Fshehtë", kurse në emigracion kryesisht në "Bashkimin Kombëtar", tani qenë thellësisht të hallakatura. As "Organizata e Fshehtë", as "Bashkimi Kombëtar" nuk ekzistonin më. Një pjesë e mirë e krerëve dhe anëtarëve të tyre tani ishin pajtuar me okupacionin italian dhe kishin kaluar në radhët e kolaboracionistëve të qeverisë kuinslinge fashiste, të kryesuar nga Shefqet Verlaci. Pjesa tjetër e të djathtëve, përfshirë dhe disa simpatizantë zogistë, tani vegjetonin të çoroditur në pritje të zhvillimit të ngjarjeve ose të sinjaleve që mund të vinin kush e di se kur dhe nga kush e di se kush. Megjithatë nuk munguan intelektualë me pikëpamje të djathta, të cilët të frymëzuar nga ndjenjat patriotike, iu kundërvunë individualisht okupacionit fashist italian, madje disa prej tyre u internuan në ishujt e Italisë. Shkurt, më 1939, trualli për një lëvizje antifashiste me prirje të djathta ishte i begatshëm, por një organizatë patriotike revolucionare e djathtë, në kuptimin e mirëfilltë të fjalës, mungonte.

Krejt ndryshe ndodhi me forcat e majta. Asnjëra nga organizatat komuniste nuk pranoi, për vetë formimin e tyre ideologjik antifashist, të bashkëpunonte me okupacionin e huaj. Madje radhët e tyre u shtuan jo vetëm nga simpatia që tërhoqën me qëndrimin e tyre luftarak në ditët e prillit kundër okupacionit të huaj, por edhe nga "lirimi" prej burgjeve i komunistëve të dënuar më 1935 dhe më 1939 nga gjyqet zogiste.

Siç dihet, më 6 prill 1939 në çastin kur u shthur administrata shtetërore zogiste, u hapën burgjet dhe kampet e internimit. Me atë rast u arratisën

³³ Costa. *Invasion - Action and Reaction: Albania, a case Study*, f. 61.

³⁴ B. Fisher. *Pa aty*, f. 174.

nga burgu i Gjirokastrës komunistët e dënuar në gusht 1935 për pjesëmarrjen e tyre në lëvizjen e Fierit, komunistët e dënuar në Tiranë, në shkurt 1939, të përqendruar në kampin e Breshtanit, si dhe të majtët që mbaheshin të internuar në Gramsh, Krujë, Porto-Palermo.

Lirimi i komunistëve të burgosur i fuqizoi organizatat ku ata merrnin pjesë. Megjithatë vetëm katër organizata e rritën rrezën e anëtarëve dhe simpatizantëve të tyre – Grupi Komunist i Korçës, Grupi Komunist i Shkodrës, Grupi Komunist i të Rinjve dhe Grupi Komunist i Zjarrit. Katër grupet e tjera qenë rrudhur.

Gr. K. i Tiranës, pas burgimit, më 1935 të kryetarit Hasan Reçi dhe të anëtarëve të vet më aktivë, nuk e kishte marrë dot veten. Veç kësaj, kryetari i grupit, Hasan Reçi, pasi u arratis më 6 prill nga burgu i Gjirokastrës, nga frika se mund të arrestohej nga policia fashiste, u largua nga Shqipëria dhe u vendos në Jugosllavi, atje ku kishte gjetur strehim më parë shoku i tij i ngushtë, Mustafa Gjinishi. Gjatë mungesës së tij, Gr. K. të Tiranës, tashmë të rrudhur, e drejtonte Xhevdet Doda. Madje për paaftësi drejtimi, jo pak anëtarë kishin kaluar kush me Gr. e Shkodrës, kush me Gr. e të Rinjve dhe jo pak me Gr. e Zjarrit.

Edhe Gr. K. i Oficerëve, pas largimit më 1937-1938 të disa nga anëtarëve që shkuan vullnetarë në luftën e Spanjës dhe të vrasjes atje të kryetarit të vet, Asim Vokshit, ishte tkurrur, madje më 1939 anëtarët e pakët të tij që ruanin pikëpamjet e tyre të majta ishin afruar me grupet e tjera.

Gr. K. i Kuçovës, sikurse është thënë, ishte integruar tashmë në Grupin e Korçës. Edhe Grupi Komunist i lidhur me Niko Xoxin dhe Aristidh Qendron përpigjej të mbijetonte, por tashmë, i kthyer në një grup kritizues, mezi qëndronte në këmbë.

Pakësimi i numrit të grupeve komuniste e lehtësonte punën për shkrirjen e tyre në një parti të vetme komuniste. Veç kësaj, vuajtja bashkërisht e dënimit në të njëjtin burg ose kamp e komunistëve të grupeve rivale, mendohej se e kishte zbutur frymën "armiqësore" ndaj njëri-tjetrit. Procesin e shkrirjes së tyre në një organizatë të vetme e lehtësonte në parim faktori tepër i rëndësishëm i pushtimit fashist të Shqipërisë, pushtim i cili shtronte si detyrë parësore dhe të ngutshme, luftën për çlirimin e atdheut nga zgjedha e huaj. Përballë këtij synimi madhor, divergjencat partiake të mëparshme parimisht nuk duhej të çonin më peshë. Kjo për arsye se për ta qëndronte gjithnjë në fuqi porosia e Kominternit për të kapërcyer, në interes të lëvizjes antifashiste, divergjencat midis çdo rryme dhe çdo organizate komuniste ose jekomuniste antifashiste. Por krerët e grupeve komuniste shqiptare nuk dëgjonin nga ai vesh. Ata vazhduan, si dhe më parë, luftën brenda llojit. Madje luftën kundër "vëllezërve" komunistë e zhvilluan me tone më të ashpra se luftën kundër rrymave djathtiste.

Në këtë acarim të luftës së brendshme ideologjike midis grupeve komuniste ndikoi me qëndrimin e vet kontradiktor edhe vetë Kominterni. Ndërsa nga njëra anë i ftonte komunistët të afroheshin edhe me qarqet borgjeze antifashiste, nga ana tjetër Kominterni e ngacmonte luftën e tyre kundër disidentëve të etikuar si "trockistë" edhe kur këta ishin antifashistë të vendosur. Në këtë optikë Lazar Fundo, Niko Xoxi, Aristidh Qendro, shqiptar të 7 prillit. Si rrjedhim, hija e Kominternit e ndoqi L. Fundon edhe në skutat e Shqipërisë. Në mënyrë të veçantë Kominterni e shtoi dozën e sulmeve të veta kundër Lazar Fundos, i cili pasi që dënuar përfundimisht nga Kominterni si "dezertor" ishte riatdhesuar në Korçë më 1939 para okupacionit të 7 prillit. Ai shihej, sikurse shkruan E. Hoxha, jo si një "emigrant ekonomik dhe as si një emigrant politik i thjeshtë, por i njohur si antizogist dhe antifeudal e sidomos si komunist".¹ Së bashku me riatdhesimin atë e ndoqi nga pas dhe etiketimi që i kishte dhënë Kominterni si "trockist", për shkak të qëndrimit të tij kundër diktaturës së "proletariatit" dhe kundër "terrorit stalinist". Për qëndrimin që mbajti Gr. K. i Korçës ndaj L. Fundos, ka dhënë shpjegime E. Hoxha në veprën e tij "Kur lindi Partia". Sipas zakonit të tij, E. Hoxha etiketimit "trockist" i shtonte edhe etiketimin e zakonshëm që ai përdorte kundër çdo militanti të majtë që nuk pajtohej me pikëpamjet e tij – "agjent" i fashizmit dhe i fuqive imperialiste. Sipas E. Hoxhës, L. Fundo u kthye në Shqipëri si "trockist", por duke u vetquajtur "komunist", për të bërë "punën e fashizmit e të agjenturave të huaja imperialiste". E. Hoxha ka shkruar tekstualisht:

"Historinë e këtij tradhtari të Internacionales së Tretë Komuniste, të këtij armiku të lëvizjes sonë komuniste e të P.K. të Shqipërisë ne e njihnim mirë dhe qysh më parë ishim ndeshur me të... Ai e tradhtoi komunizmin, u bë një renegat, një trockist i rrezikshëm. Them i rrezikshëm, sepse ishte shumë dinak, i zgjuar e me kulturë, njeri i penës dhe i gojës... intelektual trockist i fshehtë. Kur u zbuluan aktiviteti dhe pikëpamjet e tij trockiste, Zai Fundo ndodhej jashtë Bashkimit Sovjetik dhe kështu shpëtoi nga spastrimet kundër trockistëve, buharinistëve e tradhtarëve të tjerë... Tani ishte vënë në shërbim të kushedi se të ç'shteteve imperialiste që organizonin sabotimet dhe luftën kundër Bashkimit Sovjetik".²

Me sa dihet, as Kominterni, as komunistët shqiptarë përfshirë dhe Enver Hoxhën, nuk kanë sjellë dëshmira bindëse që të argumentojnë kalimin e tij në trockizëm. Përkundrazi, po të mbështetemi në shkrimet e tij shqip dhe frëngjisht të botuara që nga viti 1934 e këtej kur ai filloi të shkëputej dalëngadalë nga Kominterni, do të bindemi se ai kishte përqafuar pikëpamjet

¹ E. Hoxha. *Kur lindi Partia. Kujtime*. Tiranë 1983, f. 25.

² A. Hoxha. *Po aty*, f. 25.

social-demokrate me theks të veçantë zgjidhjen agrare me shpronësimin e pronës çifligare, jo në favor të kolektivizimit të bujqësisë, por të pronësisë private të fshatarëve. Veç kësaj, deri sot nuk ka dalë asnjë dëshmi që të vërtetojë se L. Fundo ishte rekrutuar si agjent i fuqive të huaja fashiste dhe imperialiste. Përkundrazi, ai nuk rreshti asnjëherë së kërkuari deri në fund të jetës së tij çlirimin e Shqipërisë dhe të viseve shqiptare nga okupacioni fashist italian, në të njëjtën kohë dhe shkepujen e Kosovës dhe të Çamërisë nga shteti serb.

Të ndikuar nga fryma armiqësore që kishte përhapur A. Kelmendi kundër L. Fundos krerët e Gr. të Korçës i shpallën luftë atij, sapo u riatdhesua, kurse ai nuk i përgjigjej kësaj lufte. Këtë na e thotë përsëri E. Hoxha: "Kur e pyesnin, se ç'mendonte për komunistët në Shqipëri, ai përgjigjej: Nuk di gjë, nuk kam lidhje dhe nuk përzihem me ta". Sipas E. Hoxhës lufta që Gr. i Korçës zhvillonte kundër L. Fundos nuk shihej mirë nga K. Tashko, sepse, sipas këtij të fundit rreziku kryesor ishte pushtuesi fashist italian. Vetë K. Tashko shkruan të kundërtën: Më 1938, në raportin që K. Tashko i drejtonte Kominternit përmend vërejtjen (me të cilën ai nuk ishte dakort), që i ka bërë shoku i tij i vjetër T. Zavalani rreth shqetësimit të tepruar të Grupit ndaj L. Fundos, i cili sipas T. Zavalanit në fund të fundit, ishte antizogist dhe antifashist në një kohë kur në bazë të udhëzimeve të Kominternit, komunistët duhej të afroheshin edhe me të djathtët liberalë për të formuar, se bashku me ta, një front të përbashkët antifashist. Por grupi e vazhdoi luftën kundër L. Fundos, ndonëse ky, siç shkruan E. Hoxha: "Në prag të 7 prillit... në kulmin e demonstratës popullore u ngjit në shkallët e Bashkisë dhe mbajti një fjalim antifashist gjithë figura, gjeste dhe ekstazë. Ne, që e njihnim mirë fytyrën e vërtetë të renegatit, nuk i hëngrëm fjalët e tij, por sidoqoftë ato efektin e bënë".³

Duket se krerët e grupit të Shkodrës në luftë me krerët e Grupit të Korçës pas afrimit me disidentët korçarë (N. Xoxin dhe A. Qendron) nguronin t'i shpallnin luftë L. Fundos. Kthimi i L. Fundos në Shqipëri shqetësoi edhe Partinë Komuniste Jugosllave. Si pretekst për t'i hapur luftë u përdor kalimi i tij në "troçkizëm", si rrjedhim, dënimi i tij nga Kominterni. Ka të ngjarë që arsyeja e vërtetë të jetë këmbëngulja e L. Fundos për çlirimin e Kosovës nga zgjedha serbe dhe bashkëpunimi i tij me emigrantët e majtë kosovarë, të cilët kërkonin, si dhe ai, bashkimin e Kosovës me Shqipërinë. Nga punimi i V. Dedierit mësojmë se për të parandaluar çdo afrim të Grupit të Shkodrës me L. Fundon, sekretari i përgjithshëm i P. K. J.-së në Zagreb, Josif Broz Tito, në bazë të informatave që kishte nga dy përfaqësuesit e Grupit të Shkodrës, Fadil Hoxha dhe Emin Duraku, nisi në Shkodër, në korrik të vitit 1939, sekretarin politik të Komitetit Krahinor të P. K. J.-së për Kosovë e Metohi, Miladin Popoviçin. Në lidhje me misionin e tij V. Dedieri shkruan:

³ E. Hoxha. Po aty, f. 29.

"Aty nga mesi i vitit 1939 Komiteti Qëndror i P.K.J.-së mori vendim që të ndihmonte komunistët shqiptarë. Shoku Miladin (Popoviçi - K.F.) mori udhëzim nga shoku Tito që të hetonte se çfarë mund të bëhej për të ndihmuar shokët shqiptarë: t'u shpjegonte rolin e dyshimtë të Lazar Fundos dhe të orvatej për krijimin e organizatës së Partisë në Shqipëri, kurse çështjen e udhëheqësisë të mos e shtronte ende, sepse kjo çështje do të kristalizohej gjatë punës... Për këtë qëllim, Miladin Popoviçi u vu në lidhje me Grupin e Shkodrës me anë të shokëve Fadil Hoxha dhe Emin Duraku dhe gjithashtu me anë të studentit shqiptar Thanasi Ziko, i cili në atë kohë studionte në Beograd".⁴

M. Popoviçi arriti t'i bindë krerët e Shkodrës të distancoheshin nga L. Fundo. Ndërkohë, administrata kolaboracioniste filloi nga arrestimet e militantëve antifashistë, të cilët u bënë zëdhënësit e atdhedashurisë së masave popullore. Krahës militantëve antifashistë të djathtë si Safet Butka dhe Abaz Ermenji, u internuan në ishujt e Italisë edhe militantë antifashistë të majtë si Lazar Fundo dhe Hysni Lepenica, Zef Mala etj.

Një ndër temat që shkaktoi në këtë kohë debate të zjarrrta, ishte vlerësimi jo i njëjtë që ata dhanë nga pikëpamja social-politike për okupacionin fashist të Shqipërisë. Komunistët e Grupit të Korçës, duke u kapur nga pozita social-ekonomike e kryeministrit kolaboracionist, Shefqet bej Verlaci, si çifligari më i madh i Shqipërisë, e stigmatizuan regjimin fashist si një kthim të Shqipërisë në epokën feudale. Këtë stigmatizim nuk e pranonin komunistët e Grupit të Shkodrës. Sipas ligjeve të materializmit historik, theksonin ata, një vend nuk mund të kthehet nga pikëpamja social-ekonomike në një rend, të cilin e ka tejkaluar. Sipas tyre, Italia fashiste, një shtet imperialist, eksportonte në Shqipëri regjimin kapitalist, me saktë përshpejtonte hapat e vendosjes së rendit kapitalist në Shqipërinë e prapambetur. Rreth kësaj teme, të dy palët bënë spekulime. Komunistët e Shkodrës i akuzonin shokët e tyre të Korçës si deficitarë në teorinë marksiste-leniniste. Komunistët e Korçës përgjigjeshin nga ana e tyre, duke akuzuar shokët e Shkodrës, sikur ata e shihnin pushtimin fashist si faktor përparimi. E vërteta është se komunistët e Shkodrës nuk e shihnin me sy të mirë, siç pretendonin shokët e Korçës, pushtimin fashist të Shqipërisë, por vinin në dukje se pavarësisht nga pushtimi që ishte një e keqe e madhe, në Shqipëri do të shpejtohej procesi i industrializimit, si rrjedhim, do të rritej dhe klasa punëtore, e cila i mungonte Shqipërisë si bazë për krijimin e P.K.Sh.-së. Këto polemika ose spekulime, nuk bënë gjë tjetër veçse e vështirësonin afrimin e tyre dhe ca më tepër shkrihen e tyre në një parti të vetme.

Një vizion deri diku të saktë të grupeve komuniste në Shqipëri në këtë

⁴ V. Dedier. Marrëdhënjet jugosllavo-shqiptare (1939-1948). Beograd 1949, ff. 10-11.

periudhë e ka dhënë Tajar Zavalani, ish anëtar i Grupit Komunist Shqiptar në Bashkimin Sovjetik, i riadhesuar në Shqipëri në fillim të vitit 1933, i internuar nga administrata zogiste për simpatitë e tij komuniste dhe më 1939 shumë i afërt me Gr. K. të Tiranës, kurse pas okupacionit të 7 prillit u arratis nga Shqipëria dhe kaloi përkohësisht në Paris dhe përfundimisht në Londër. Si njohës i lëvizjes komuniste shqiptare ai shkruan në veprën e vet të përmendur, të botuar në Londër më 1966:

“Deri në vitin 1942 komunistët nuk kishin ekzistue në Shqipëri si një fuqi politike e organizueme (është fjala për një parti komuniste të organizuar - K.F.). Në qytetet kryesore si Tiranë, Vlorë, Korçë, ishin formue grupe të vegjël theoristësh me anëtarë të rekrutuem në mes të mësuesve, studentëve, nëpunësve dhe oficerëve të vegjël. Ata haheshin në mes të tyre se si me zbatue doktrinën marksiste-leniniste në konditat konkrete të Shqipërisë. Proletariati në kuptimin e vërtetë të fjalës nuk ekzistonte në Shqipëri dhe ata pak komunistë që ndodheshin në vendin tonë nuk kishin mjetë me krye ndonjë organizim në mes të grupeve të vegjël puntorësh, si për shembull në pusët e vojturisë të Kuçovës (gjë që nuk është e vërtetë - K.F.). Komunistët e stërvitun, që ishin kthye nga Rusia ose nga Europa perëndimore në kohën e Mbretit Zog ose mbas 7 prillit, kishin predikue bindjen absolute dhe të verbët ndaj politikës së Bashkimit Sovjetik mbas interpretimit që jepte Kominterni”.⁵

Për sa i përket luftës së armatosur kundër okupatorit të huaj, asnjë organizatë komuniste ashtu si dhe asnjë rrymë djathtiste nuk e shtronte, në atë periudhë, si detyrë të ditës, për arsye se blloku fashist nuk e kishte filluar Luftën e Dytë Botërore. Si rrjedhim, perspektiva për fitoren e kryengritjes së armatosur ishte tepër e zymtë. Kuptohet se kur Lufta e Dytë Botërore ende nuk kishte filluar, vullnetet për luftë të armatosur, kundër okupatorit brenda në Shqipëri, ishin të topitura. Opinioni publik në përgjithësi, i djathtë dhe i majtë pa dallim, qëndronte në pritmëri të zhvillimit të ngjarjeve ndërkombëtare, të cilat gjatë pranverës dhe verës së vitit 1939 vërtiteshin rreth bisedimeve diplomatike që kishin ndërmarrë dy fuqitë perëndimore, Anglia dhe Franca nga njëra anë dhe Bashkimi Sovjetik nga ana tjetër, për të lidhur një aleancë për një luftë të përbashkët kundër Gjermanisë hitleriane, nëse ajo do të sulmonte Poloninë. Ndërsa gjithë opinioni antifashist priste me padurim nënshkrimin e aleancës antifashiste, në Shqipëri shkaktoi si kudo, habi dhe tronditje lajmi se më 23 gusht 1939 Bashkimi Sovjetik nënshkroi me Gjermaninë hitleriane një pakt “mossulmimi” midis tyre. Komunistët shqiptarë u tronditën nga përshtypja që u krijua në fillim se me këtë marrëveshje Bashkimi Sovjetik kishte kaluar në kampin fashist kundër demokracive perëndimore. Madje ndonjëri i majtë shqiptar, si p.sh. Omer Nishani, ish drejtori i organit çlirimist “Liria Kombëtare”, i riadhesuar pas

okupacionit të 7 prillit, botoi në gazetën fashiste “Tomorri”, Tiranë, një shkrim me të cilën vinte në dukje përfitimet që kishte Shqipëria nga blloku fashist dhe padiste fuqitë perëndimore për synime imperialiste dhe si nxitëse të Luftës së Dytë Botërore. Shumë shpejt, Omer Nishani e korrigjoi gabimin e tij politik me pjesëmarrjen e tij të vendosur që nga fillimi deri në fund, në luftën antifashiste nacionalçlirimtare. Por pati edhe komunistë të cilët u revoltuan kundër kthesës së Stalinit në krah të Gjermanisë hitleriane, kthesë të cilën e cilësuan si një lojë diplomatike “borgjeze” të padenjë për një “kështjellë” të socializmit, siç vazhdonte të cilësohej në atë kohë Bashkimi Sovjetik.

Dhjetë ditë më vonë nga nënshkrimi i paktit të “mossulmimit” filloi Lufta e Dytë Botërore. Siç dihet luftën e filloi Gjermania hitleriane, e cila sulmoi më 1 shtator Poloninë, kurse në solidaritet me këtë të fundit Anglia dhe Franca më 3 shtator 1939 i shpallën luftë Gjermanisë. Italia fashiste qëndroi përkohësisht “asnjanëse”, qëndrim i cili nuk ishte në favor të shpërthimit të luftës së armatosur nacionalçlirimtare në Shqipëri. Edhe Bashkimi Sovjetik qëndroi “asnjanës”. Madje kur rezistenca polake u thye, Moskë në marrëveshje me Gjermaninë hitleriane i shkëputi Polonisë krahinat e saj lindore, me pretekst se i takonin Bjellorusisë. Pastaj ajo aneksoi tre shtetet e vogla baltike (Letoninë, Lituaninë, Estoninë) dhe sulmoi pa ndonjë shkak Finlandën, luftë të cilën, për shkak të rezistencës finlandeze, nuk e vazhdoi deri në fund. Komunistët shqiptarë, pavarësisht se u tronditën nga afrimi i Bashkimit Sovjetik me Gjermaninë hitleriane, nuk qëndruan duarkryq. Tre muaj pasi filloi Lufta e Dytë Botërore tri grupet komuniste shqiptare (Grupi i Korçës, Grupi i Shkodrës, Grupi i të Rinjve), lidhën për të parën herë një marrëveshje “bashkëpunimi” midis tyre dhe formuan një Komitet të përbashkët për drejtimin e veprimtarisë së tyre kundër okupatorit fashist. Me këtë marrëveshje, ndonëse formale, ato dhanë bashkërisht sinjalin e qëndrimit të tyre antifashist, sinjal i cili ishte si një paralajmërim për luftën nacionalçlirimtare. Si rast për këtë sinjal shërbeu përvjetori i shpalljes së pavarësisë kombëtare. Më 28 Nëntor 1939 të tre grupet komuniste, me përjashtim të atij të Zjarrit, organizuan në Tiranë, në Shkodër dhe në Korçë, manifestime patriotike. Përmasat më të mëdha manifestimi i mori në Tiranë. Manifestimi filloi te Kulla e Sahatit në formë kortezi, në fillim paqësor, drejt varrit të Naim Frashërit, në atë kohë në oborrin e kryeshoqatës bektashiane (në fund të rrugës “Ali Demi”). Por gjatë kthimit, në sheshin “Skënderbej”, manifestimi u shndërrua në një demonstratë të hapur politike kundër okupacionit fashist, në favor të pavarësisë kombëtare të atdheut.

Më tej rrjedha e ngjarjeve ndërkombëtare dihet. Gjermania hitleriane nënshtroi njëri pas tjetrit një varg shtetesh perëndimore (Francën, Belgjikën, Holandën, Danimarkën, Norvegjinë). Italia fashiste hyri në Luftën e Dytë

⁵ Tajar Zavalani. Histori e Shqipërisë (Ribotim). Tiranë, Phoenix 1998, f. 323.

Botërore krahas Gjermanisë hitleriane më 10 qershor 1940. Me hyrjen e saj në luftë, në Shqipëri, u krijuan rrethanat politike të domosdoshme për shndërrimin e lëvizjes politike në luftë të armatosur nacionalçlirimtare. Por forcat patriotike, qofshin të djathta, qofshin të majta, nuk ndërmorën veprime të armatosura, mbasi përveçse ishin të paorganizuara, i konsideruan ato përsëri të parakohshme. Megjithatë tri grupet kryesore komuniste – i Korçës, i Shkodrës dhe i të Rinjve, pas aleancës që lidhën në nëntorin e kaluar, aleancë që nuk vazhdoi gjatë, në pranverë 1940, bënë një përpjekje të re për t'u bashkuar. Në bazë të marrëveshjes që u arrit midis krerëve të tyre u vendos që të ndërprisnin grindjet midis tyre dhe të ndërmerrnin disa aksione të përbashkëta kundër okupatorit fashist italian dhe kundër qeverisë kolaboracioniste shqiptare. Aksionet do ishin vetëm të natyrës politike. Duke folur për këtë afrim, Koço Tashko ka raportuar në Mbledhjen Themeluese të P.K.Sh.-së, në nëntor 1941.

“Mbas ndamjes së Komitetit Qëndror, riorganizuem punën tonë këtu në Tiranë me ato shoqe që kishim rekrutuem dhe nuk kishim dorzue. Por nuk munguem të bajshim aksion. Në këtë kohë fashizmi donte të merrte me të mirë rininë. Ndërhymë ne kampet e formueme në Durrës dhe në Ibë. Në Durrës me anë të shokëve mësues për gjuhën shqipe dhe kundër mësimeve fashiste. Kjo muer ngjyrën e një demonstrate. Atje kishte shkue Vërlaci (Shefqet Vërlaci, kryeministri kolaboracionist – K.F.). Fashistët e kishin ngritë Vërlacin mbi supe, kurse shokët britshin parullat tona. Në këtë mënyrë u ba dallimi midis fashistash dhe antifashistash. Në Ibë nuk u ba gjë sepse shokët tanë atje ishin të pakët, mbasi shokët e Korçës kishin dhanë gabimisht parrullën për të mos marrë pjesë në atë kamp. Këtu nuk u ba gjë edhe pse shokët e grupit të Zefit (Malës – K.F.) humbën në bisedime. Në këtë kohë u ba një grevë në fabrikën “Stamles”. Shokët e Anastasit (Lulës – K.F.) ndërhynë në këtë mes për të dhanë ndihma, herë me anën e shokëve tanë, herë direkt. Kjo bahej për të fituar supremacinë. Tue parashikuem hymjen e Italisë në luftë kundër Greqisë, botuam një buletin tue shpjeguem, se cili duhej të ishte qëndrimi ynë kundrejt luftës. Filluem një propagandë kundër regjistrimit të vullnetarëve në milicinë (fashiste – K.F.). U dallue për aktivitet Azis Çami, i cili u mundue të ndërhynte edhe në djalërinë. Ai ia doli të mobilizonte edhe nja dy shokë të grupit të Zefit”.⁶

Pas kësaj periudhe të shkurtër bashkëpunimi, krerët e grupeve rifilluan përsëri grindjet e vjetra. Megjithatë pavarësisht nga prishja e aleancave që lidhnin midis tyre grupet komuniste, vetë marrëveshjet që kryheshin herë pas here për veprime të përbashkëta, tregojnë se po afrohej gjithnjë e më tepër dita e shkrirjes së tyre në një parti të vetme komuniste.

⁶ A.Q.Sh. Fondi: A.P., v. 1941-1942, dosja 17, f. 4. Kjo pjesë është regjistruar në raportin e zyrës mbretërore të policisë fashiste, Tiranë, datë 15 qershor 1942. Aty thuhet se është nxjerrë nga procesverbalet e mbajtura gjatë themelimit të P.K.Sh.-së. Sipas raportit të zyrës së policisë referatin K. Tashko e ka mbajtur ditën e katërt të mbledhjes, pra më 11 nëntor 1941. Shih Shtojcën nr. 64.

Në vjeshtë situata u ndërlikua më tej. Më 28 tetor 1940 Italia fashiste i shpalli luftë Greqisë për të realizuar synimet e saj imperialiste në Ballkan. Në solidaritet me Romën, qeveria kuinslinge e Shefqet Vërlacit atë ditë i shpalli luftë Greqisë pasi mori premtimin se me fitoren e luftës nga Italia fashiste, Shqipëria do të aneksonte krahinën e Çamërisë.

Lufta italo-greke e vështirësoi edhe më tepër afrimin e dy rreshtimeve antifashiste. Të djathtët në keto rrethana as që mund të mendonin për një luftë kundër okupatorit fashist mbasi, sipas tyre, kjo luftë mund të favorizonte fitoren e Greqisë, të cilën ata nuk e shikonin me simpati për shkak të pretendimeve shoviniste të Athinës. Madje për hir të bashkimit të Çamërisë me Shqipërinë, ata heshturazi e shihnin me sy të mirë fitoren e Romës. Për më tepër, disa prej tyre, pa qenë kolaboracionistë, u treguan të gatshëm të luftonin kundër ushtrive greke, vetëm për të çliruar Çamërinë.

Të majtët e dëshironin disfatën e ushtrive italiane në frontin grek por nga ana tjetër mbanin rezerva, gjithashtu për motive kombëtare, ndaj fitores së armëve greke. Organizatat komuniste vendosën të mbanin qëndrim asnjans, pra të mos luftonin me armë as kundër ushtrive greke, as kundër ushtrive italiane. Për këtë qëllim ata u bënë thirrje simpatizantëve të tyre që të refuzonin rekrutimin ushtarak që shpalli qeveria e Tiranës. Dy batalionet me ushtarë shqiptarë (“Tomori” dhe “Taraboshi”), që u dërguan në front, njëri me komandant majorin Spiro Mojsiun me prirje të majta, refuzuan të merrnin pjesë në luftime në favor të ushtrive italiane kundër ushtrive greke. Për pasojë të dy batalionet u shpërngulën nga fronti dhe u internuan në një kamp pranë Shijakut.

Siç dihet, fushata ushtarake italiane kundrejt Greqisë, dështoi. Ushtritë italiane u thyen keq në front. Në ndjekje të tyre, ushtritë greke pushtuan viset jugore të Shqipërisë (Korçën më 22 nëntor, Gjirokastrën më 2 dhjetor 1940). Për të shpëtuar ushtrinë italiane nga turpi i dështimit të plotë, Gjermania hitleriane ndërhyri në prill 1941 duke pushtuar jo vetëm Greqinë, por edhe Jugosllavinë.

Ministri i Jashtëm i Gjermanisë hitleriane, J. von Ribbentrop dhe ministri i Jashtëm i Italisë fashiste konti G. Ciano, vendosën në Vjenë, më 21 prill 1941, shpërbërjen e Jugosllavisë. Mbi gërmadhat e saj do të rimëkëmbej shteti serb me kufij të ngushtë. Krahas saj do të formohej shteti kroat. Po ashtu dhe Mali i Zi. Maqedonia në pjesën më të madhe do të aneksohej nga Bullgaria. Përveç Bullgarisë do të përfitonin teritore edhe fqinj të tjerë: Rumania, Hungaria, Italia. Qeveria italiane kërkoi të merreshin parasysh edhe kërkesat e qeverisë kolaboracioniste të Tiranës për aneksimin e viseve shqiptare të Jugosllavisë. Gjermania nuk i përmbushi të gjitha kërkesat shqiptare. Në Vjenë u vendos që t'i jepej Shqipërisë jo krejt Kosova, por pjesa më e madhe e saj, mbasi Mitrovicën me rrethinat e saj të pasura me

minerale, e mbajti nën administrim Gjermania hitleriane, kurse krahina e Kaçanikut iu dha Bullgarisë. Shqipërisë iu dhanë, përveç krahinave shqiptare në jug të Malit të Zi (Ulqini, Hoti, Gruda, Plava), edhe vise shqiptare të Maqedonisë perëndimore - rrethet e Dibrës, Strugës, Gostivarit dhe Tetovës. Përkundrazi shpresat e qeverisë së Tiranës për të shkëputur nga Greqia territoret brenda vijës Follorinë, Pind, Artë, Prevezë, nuk u pranuan. Ato, së bashku me kërkesat e vetë Italisë për të aneksuar ishujt grekë të Jonit, u lanë për t'u vendosur më vonë pasi të shihej zhvillimi i luftës me Britaninë e Madhe⁷.

Bashkimi i Kosovës me Shqipërinë, edhe pse jo i plotë, u shfytëzua nga kolaboracionistët e Tiranës, në favor të platformës së tyre "nacionaliste", me shpresë se do të tërhiqnin me vete mbarë shqiptarët. Në fakt, bashkimi ishte një ngjarje me rëndësi të veçantë politike, por jo pa aspekte kontradiktore. Nga pikëpamja e aspiratave kombëtare, bashkimi kishte rëndësi të dyfishtë. E para, pavarësisht se bashkoheshin me Shqipërinë e pushtuar nga Italia fashiste, në praktikë trojet shqiptare të ish-Jugosllavisë u përfshinë në një ndërtesë të vetme shtetërore, pra u lidhën me një fat të përbashkët kombëtar. E dyta, pavarësisht se shqiptarët e Kosovës hynin nën zgjedhjen e një shteti tjetër (Italisë), ata shpëtuan nga zgjedhja e Jugosllavisë, e cila ishte më e rëndë se pushtimi italian, mbasi ajo kishte karakter kryesisht fondamentalist serb, pra shpëtuan nga politika e shtypjes nacionale, e diskriminimit racial, e mohimit kulturor dhe e intolerancës fetare që ndiqte ndaj tyre administrata shoviniste serbe. Banorët e Shqipërisë së 1913-ës, të cilët ndodheshin prej dy vjetësh nën zgjedhjen e huaj fashiste, e kishin vështirë ta kuptonin "çlirimin" e vëllezërve të tyre kosovarë nga zgjedhja serbe, të cilën ata nuk e njihnin, kur mendonin se tani ata nuk fitonin lirinë por hynin nën një zgjedhje tjetër të huaj - nën zgjedhjen fashiste italiane. Disa prej tyre nuk e kuptonin se gjendja e re për shqiptarët e Jugosllavisë ishte një "çlirim", po të kihet parasysh vrazhdësia e zgjedhës serbe, ca më tepër po të kihet parasysh se tani ata do të kishin një administratë shqiptare, se do të ndiqnin shkollat shqipe, se do të praktikonin lirisht fenë.

Por problemi i bashkimit të Kosovës me Shqipërinë kishte dhe aspektin e dyshimtë juridik nga pikëpamja e së drejtës ndërkombëtare. Shpërbërja e Jugosllavisë ishte një akt unilateral, një vendim i marrë vetëm nga blloku fashist, pa përfillur fuqitë e tjera të mëdha. Pra nuk ishte një akt juridik i paapelueshëm. Vendimi mund të vlente vetëm nëse luftën do ta fitonte Gjermania hitleriane, vetëm nëse Gjermania, e cila zakonisht lozte me traktatet, më vonë nuk do të ndryshonte mendje dhe vetëm nëse pas luftës

Gjermania do të vazhdonte të gëzonte të drejtën e diktatit të paapelueshëm. Në rast se Gjermania nuk do ta fitonte luftën, vendimin e Vjenës do ta rishikonin kundërshtarët e saj, dy nga të cilët, Anglia dhe Franca, ishin po ata që kishin ngulur këmbë në Versajë për krijimin e Jugosllavisë shumëkombëshe dhe që ngulnin këmbë për ruajtjen e saj.

E dyta, bashkimi i viseve shqiptare të Jugosllavisë me Shqipërinë kishte vlerën juridike të një bashkimi, vetëm nga pikëpamja administrative. Siç është thënë, sovranitetin mbi Shqipërinë e ushtronte formalisht mbreti i Italisë, Viktor Emanueli i Tretë, kurse realisht diktatori fashist italian, Benito Mussolini. Askush nuk ishte i sigurtë se deri ku do të futej pas luftës thika e fashizmit italian në trupin e Shqipërisë së pushtuar. Pra askush nuk ishte i sigurtë nëse pas luftës banorët e Shqipërisë, së bashku me shqiptarët e Kosovës dhe të Maqedonisë do të gëzonin ato të drejta që Roma akordoi në fillim të luftës. Me një fjalë, ishte tepër shpejt për t'u gëzuar. Pavarësisht nga këto pikëpyetje bashkimi i Kosovës me Shqipërinë ia ngushtoi edhe më tepër frymëmarrjen rezistencës antifashiste shqiptare, qoftë të djathtë, qoftë të majtë. Ajo i dha rast propagandës fashiste italiane dhe kolaboracionistëve të saj shqiptarë të kalonin në sulm kundër lëvizjes së mirëfilltë patriotike shqiptare. Shkurt, kjo kthesë në strukturën politike të hapësirës shqiptare e bëri më komplekse kostelacionin politik në Shqipëri. Tani vijës ndarëse midis të majtëve dhe të djathtëve që ekzistonte më parë në opinionin antifashist shqiptar, iu shtua dhe një vijë e re ndarëse - ajo midis opinionëve të dy hapësirave territoriale shqiptare. Me një fjalë tashmë kishte trokitur ora kur vendi kishte nevojë të domosdoshme dhe të ngutshme për një platformë politike të qartë dhe pa retorikë, që ta nxirrte vendin nga ky lëmsh i ndërlikuar dhe në të njëjtën kohë t'u dilte përpara vështirësive që mund të krijoheshin nëse Luftën e Dytë Botërore do ta fitonte blloku antifashist.

Dy qenë ngjarjet ndërkombëtare që e bënë të domosdoshme dhe më të ngutshme hartimin e platformës politike për ardhmërinë e Shqipërisë: lufta që Gjermania hitleriane i shpalli Bashkimit Sovjetik më 22 qershor 1941 dhe deklarata anglo-amerikane e shpallur më 14 gusht 1941 me parimet mbi të cilat do të ndërtohej bota e Pasluftës, e njohur me emrin "Karta e Atlantikut".

Më 22 qershor 1941 kur Gjermania hitleriane i shpalli luftë Bashkimit Sovjetik Evropa kalonte një nga momentet më dramatike të historisë së re të saj. Pasi e kishte pushtuar dhe nënshtruar pothuajse mbarë kontinentin evropian, Hitleri mbante prej gati gjashtë muajsh, nën një presion të fuqishëm me anën e bombardimeve të përditshme, Anglinë. Njerëzit liridashës të kontinentit ndiqnin me ankth rezistencën e britanikëve, duke uruar ngadhnjimin e saj mbi hordhitë naziste. Nuk duhet harruar se gjatë kësaj periudhe kur Gjermania hitleriane kornte suksese të njëpasnjëshme ushtarake në kontinent dhe ca më tepër tani kur vetëm Britania e Madhe po e

⁷ G. Ciano. *Les archives secretes du comte Ciano, 1936-1942*. Paris. 1949, f. 447.

vazhdonte heroikisht rezistencën kundër furisë naziste – rezistenca e armatosur jo vetëm në Shqipëri, por në mbarë viset e pushtuara, ishte ende e përgjumur. Në këto rrethana, hyrja e Bashkimit Sovjetik në luftë krahas Britanisë së Madhe, u duk për organizatat komuniste si një dritë që shfaqet në fund të tunelit. Me hyrjen e Bashkimit Sovjetik në luftë si një shtet i madh dhe si aleat i Britanisë së Madhe, u rritën natyrshëm shpresat e fitores mbi furinë naziste. Si rrjedhim, u rritën edhe për shqiptarët shpresat për afrimin e ditëve të lirisë. Disa ditë pasi filloi lufta, J. Stalini iu drejtua popujve të shtypur të Evropës që në aleancë me Bashkimin Sovjetik, me Britaninë e Madhe dhe me njëri-tjetrin, të rrëmbenin armët dhe të fillonin luftën partizane për të çliruar vendet e tyre nga zgjedha nazifashiste. Udhëheqësi sovjetik i ftohte popujt e Evropës që ta shihnin luftën e Bashkimit Sovjetik si një luftë çlirimtare për mbarë njerëzimin. Jo thirrjet e Stalinit në vetvete, por fakti i hyrjes së Bashkimit Sovjetik në përlëshje me ushtritë hitleriane, u prit jo vetëm nga komunistët shqiptarë, por edhe nga disa forca demokratike jo të majta të Shqipërisë, si rasti i pritur për të filluar luftën e armatosur patriotike edhe në atdheun e tyre.

Ngjarja e dytë, Karta e Atlantikut, e kristalizoi edhe më tepër perspektivën e së ardhmes së Shqipërisë. Siç dihet, kryeministri britanik Churchill dhe presidenti i Shteteve të Bashkuara F. D. Roosvelt, ndonëse Sh.B.A.-ja nuk kishte hyrë ende në luftë, shpallën bashkërisht platformën e tyre politike dhe ideologjike për paqen që do të vendosej pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore. Parimet themelore të platformës së tyre u renditën në deklaratën e tyre të përbashkët që ata nënshkruan më 14 gusht 1941 në anijen Potomac të ankoruar pranë ishullit të Terranovës në oqeanin Atlantik. Deklarata përmbante tetë parime të politikës së tyre ndërkombëtare. Dy prej tyre kishin interes të veçantë për shqiptarët. Njëri kishte të bënte me parimin e shprehur në pikën e dytë ku thuhej se, dy aleatët e mëdhenj perëndimorë nuk dëshironin ndryshime territoriale, as nga të tjerët, nëse këto ndryshime kufijsh nuk do të pranoheshin lirisht nga popujt e interesuar. Tjetri kishte lidhje me parimin e shprehur në pikën e tretë ku të dyja palët zotoheshin se do të respektonin vullnetin e popujve për vetvendosjen e fatit të tyre, autonominë, të cilën ende nuk e gëzonin. Kjo do të thoshte se dy fuqitë e mëdha perëndimore nuk njihnin as pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste, në prill 1939, as copëtimin e Jugosllavisë që kishin kryer fuqitë e bllokut fashist, në prill 1941. Si rrjedhim, fuqitë e koalicionit anglo-amerikan nuk e njihnin as përfshirjen e viseve shqiptare të Kosovës dhe të Maqedonisë brenda kufijve politikë të Shqipërisë së pushtuar, që fuqitë e Boshtit kishin vendosur në kohën e copëtimit të Jugosllavisë. Sipas Kartës së Atlantikut, pasi Shqipëria të çlirohej nga zgjedha fashiste, forma e regjimit do të vendosej nga vetë populli shqiptar me anën e votimit të përgjithshëm dhe se fati i

viseve shqiptare që ndodheshin jashtë kufijve të vitit 1913 do të vendosej gjithashtu nga vetë shqiptarët e këtyre viseve nëpërmjet votës së përgjithshme. Me një fjalë për të përfituar nga dy parimet e Kartës së Atlantikut, shqiptarët e të gjitha viseve etnike duhej të angazhoheshin në luftën totale kundër bllokut fashist. Ky angazhim ishte i domosdoshëm edhe për faktin se qeveria kolaboracioniste e Shefqet Vërlacit i kishte shpallur luftë Greqisë më 28 tetor 1940. Në parim, një pjesë e mirë e qarqeve patriotike shqiptare, komuniste dhe jokomuniste, ishin dakort me këtë llogjikë politike. Pritej vetëm që të dilte menjëherë në skenë forca politike shqiptare, e cila të merrte përsipër ta drejtonte Shqipërinë në rrugën që tashmë historia po e tregonte qartë. Dy ishin në teori këto forca politike. Njëra, rreshtimi i faktorëve politikë të djathtë, tjetra rreshtimi i faktorëve politikë të majtë. Në vjeshtën e vitit 1941 kur historia i ftoi shqiptarët të zgjoheshin – faktorët politikë të djathtë, megjithë pasurinë e madhe të mendjeve politike të ndritura dhe megjithë traditat e pasura që kishin nga e kaluara, vazhduan të qëndronin ende të përgjumura, duke u justifikuar se nuk kishte ardhur ende koha. Përkundrazi, faktorët politikë të majtë, edhe pse të përçarë në disa grupe rivale dhe ndonëse pa tradita të njohura në luftën nacionale, u treguan më të shkathta: lanë me të shpejtë mënjanë divergjencat e tyre parimore dhe formuan një organizatë të vetme, e cila ua rrëmbeu nga duart forcave nacionaliste flamurin e luftës patriotike, duke e shpalosur atë flamur me emrin e luftës antifashiste nacionalçlirimtare. Këtu pikërisht duhen kërkuar rrënjët e dramës që pësuan gjatë Luftës së Dytë Botërore faktorët politikë të djathta shqiptarë.

KREU XVI

ORGANIZATAT KOMUNISTE NË PRAGUN E THEMELIMIT TË P.K.SH-së

Sikurse u tha, deri në agresionin e Gjermanisë hitleriane kundër Bashkimit Sovjetik, organizatat komuniste shqiptare ishin treguar të pavendosura, ndoshta nga mungesa e perspektivës së fitores, për të kaluar nga agjitacioni propagandistik në rezistencën e armatosur kundër okupatorit fashist italian. Megjithatë disa shkëndija të rezistencës së armatosur antifashiste ishin ndezur jashtë qyteteve, por asnjëra prej tyre nuk drejtohej nga komunistë. Dy nga kapedanët e tyre kryesorë, të cilët u bënë shumë shpejt të njohur në opinionin publik shqiptar ishin Myslym Peza, në rrethin e Tiranës dhe Abaz Kupi, në rrethin e Matit, i pari i rrymës antizogiste, i dyti i rreshtimit zogist. Që të dy sapo ishin kthyer nga Jugosllavia ku kishin jetuar si emigrantë, Myslym Peza që nga viti 1928, Abaz Kupi, që nga prilli 1939. Që të dy ishin riatdhesuar pasi kishin marrë nxitje dhe porosi nga përfaqësuesi britanik në Beograd, O. Hill – Myslym Peza nëpërmjet Mustafa Gjinishit, kurse Abaz Kupi me rekomandimin e vet Zogut, (në atë kohë në Londër) për të organizuar në Shqipëri, çeta të armatosura kundër okupatorit fashist italian. Kishte dhe dy çeta të tjera që vepronin njëra në Lumë, nën kujdesin e Muharrem Bajraktarit, tjetra në Dibër, nën kryesinë e Haxhi Lleshit me tendenca antizogiste, edhe këta të sapokthyer nga emigracioni në Jugosllavi. Kishte dhe bërthama të tjera rezistence, por tepër të thërmuara, pa lidhje me njëra-tjetrën. Prej tyre vetëm çeta e Myslym Pezës ishte deri diku e lidhur, nëpërmjet Mustafa Gjinishit, me Grupin Komunist të Tiranës. Formacionet e tjera luftarake ishin pothuajse të gjitha me prirje të djathta.

Hyrja e Bashkimit Sovjetik më 22 qershor 1941 në luftë kundër bllokut fashist krahas Britanisë së Madhe, i shkundi deri diku nga plogështia që kishin treguar deri atëherë komunistët në Shqipëri në lidhje me organizimin e luftës së armatosur kundër okupatorit italian. Tani u bë më tepër imperative se më parë fillimi i luftës së armatosur në bazë të një platforme të qartë dhe produktive. Piketat për hartimin e platformës politike i kishin dhënë krerët e të dy aleatëve të mëdhenj antifashistë që ndodheshin në luftë kundër Gjermanisë hitleriane, J. V. Stalini dhe W. Churchill, të cilët kishin në mbrapashpinë mbështetjen e fuqishme të Amerikës. Dy ishin, sikurse u tha,

..... Organizatat komuniste në prahun e themelimit të P.K.Sh-së

në këtë kohë në Shqipëri rreshtimet politike që mund të hartonin këtë platformë – ose një organizatë prestigjioze e djathtë, ose një organizatë e vetme e majtë. Por të djathtët i kishte ngërthyer copëzimi nga përçarja më parë në kolaboracionistë dhe antifashistë, kurse tani pas bashkimit me Kosovën, nga përparësia e çështjes “etnike” ndaj çështjes së pavarësisë. Rreshtimi i vetëm që qëndronte konsequent me platformën e paraokupacionit ishte ai i zogistëve, të cilët kërkonin të rivendosnin monarkinë e përmbysur. Por tani për shkak të plogështisë që tregonte mbreti Zog në emigracion dhe të çoroditjes së tyre organizative ata e ndjenin veten, më tepër se më parë, të izoluar në malësitë e Matit dhe të Krujës.

Edhe të majtët, megjithëse qëndronin në të njëjtën llogore antifashiste, vazhdonin të ishin, sikurse u tha, të përçarë. Krerët e grupeve vazhdonin të mos e zgjidhnin çështjen e formimit të një partie të vetme, ngase nuk pranonin të hiqnin dorë as nga pikëpamjet e tyre të gabuara, as nga interesat e tyre subjektive. Nismat që kishte marrë disa herë Koço Tashko “në emër” të Kominternit për shkrimin, ose të paktën për afrimin e grupeve, kishin dështuar.

Ndryshe nga sa është thënë vazhdimisht, Koço Tashko nuk ishte kryetari i Grupit Komunist të Korçës. Formalisht ai përpiquej të ruante pozën e të dërguarit të Kominternit që kishte patur më 1937. Për hir të kësaj poze dhe për t’u treguar “asnjëanës”, ai nuk kishte pranuar të cilësohej zyrtarisht si kryetar i Grupit Komunist të Korçës. Formalisht kryetari i Grupit Komunist të Korçës vazhdonte të ishte Miha Lako, kurse Koço Tashko ishte vendosur në Tiranë në pranverën e vitit 1940 me disa shokë të Grupit të Korçës. Këtu ai vepronte me një “kartvizitë” të dyfishtë, njërën si degë e Grupit të Korçës në Tiranë, tjetrën si përfaqësi e Kominternit në Shqipëri. Edhe pse fijet e drejtimit të vërtetë të Gr. K. të Korçës i mbante në dorë Koço Tashko, ai vazhdonte të pretendonte se qëndronte përmbi gjithë grupet komuniste. Këtë pozë të K. Tashkos si përfaqësues të Kominternit vazhdonin ta kundërshtonin grupet e tjera komuniste. Në fakt, ai nuk kishte ditur të mbante paanësinë në zgjidhjen e divergjencave teorike dhe taktike të grupeve. Veç kësaj, ai nënçmohej për nivelin e tij të cekët të njohurive mbi marksizmin. Në të vërtetë K. Tashko nuk ka lënë asnjë shkrim problemor dhe ca më pak studim mbi çështjet shqiptare të trajtuara nga këndvështrimi marksist. Sadoqë pretendonte se kishte kryer dy ose tre universitete, tregohej tepër inferior kur hynte në debat me militantët e kulturuar të grupeve të tjera, si p.sh. me Zef Malën, Qemal Stafën ose Anastas Lulën, për të mos thënë me Lazar Fundon, autor, sikurse është përmendur, i mjaft shkrimeve mbi problemet politike, ekonomike, shoqërore shqiptare, të trajtuara nga vështrimi marksist. Si një dogmatik stalinist ai shqetësohej më tepër për luftën kundër “disidentëve” të marksizmit edhe pse ata zhvillonin, me aq sa mundnin,

një veprimtari antifashiste. Me këmbënguljen e vet dogmatike, K. Tashko e kishte thelluar dhe më tej hendekun midis Gr. K. të Korçës dhe dy grupeve të tjera rivale – Gr. K. të Shkodrës dhe Gr. K. të Rinjve, të cilët një vit më parë (1940) ishin bashkuar, ndonëse përkohësisht, për të koordinuar veprimtarinë e tyre revolucionare antifashiste. Meqënëse pas këtij bashkimi të dy organizatat do t'i mbanin të veçuara celulat e tyre dhe bashkëpunimi do të kryhej vetëm me anën e komiteteve drejtuese të përbashkëta, K. Tashko e cilësoi si një aleancë të stilit social-demokratik dhe jo bashkim bolshevik-stalinist, me të cilin ai nënkuptonte shkrirjen e grupeve në një parti të vetme pa gjurmë të organizatave të vjetra.

Qëndrim dogmatik ai mbajti dhe ndaj Gr. K. të Tiranës. Pas riatdhesimit të Hasan Reçit dhe Mustafa Gjinishit nga Jugosllavia, Grupi i Tiranës filloi të riorganizohej. Por tashmë riorganizimi u krye mbi baza të reja politike dhe ideologjike. As Hasan Reçi, as Mustafa Gjinishi, as militantët e tjerë nuk ishin më si më parë “bolshevikë”, të gatshëm për të organizuar revolucionin socialist. Ata tani vahiseshin më tepër nga platforma social-demokrate. Gjithnjë si të majtë, ata iu përkushtuan krijimit të një fronti luftarak antifashist në të cilin të tërhiqnin sa më tepër forca demokratike, pavarësisht nëse ishin të majta apo të djathta. Madje ata llogaritnin të tërhiqnin, si forca me peshë vendimtare, në këtë front shtresat e ashtuquajtura nga M. Gjinishi “centriste”, mbasi lufta nacionalçlirimtare, sipas pohimit të H. Reçit, nuk ishte luftë klasore, por luftë patriotike. Me bindje se zbatonte drejt platformën e Kominternit për një luftë totale kundër bllokut fashist, ai vuri në plan të parë të grupit të tij, mobilizimin e gjithë forcave patriotike të vendit, siç filloi të thuhej në atë kohë “pa dallim feje, krahine dhe ideje” për të rifituar pavarësinë e humbur të atdheut. As H. Reçi, as M. Gjinishi, nuk qenë dakort me fenomenin që vunë re në Jugosllavi – organizimin e formacioneve luftarake “proletare” për të vendosur diktaturën e proletariatit sapo të largohej okupatori i huaj. Gjithnjë sipas tyre, boshtin kurrizor të frontit nacionalçlirimtar duhej ta përbënin shtresat e mesme, pra pronarët e mesëm të fshatit dhe të qytetit. Kjo për arsye se ata si pronarë qenë të interesuar (sipas pohimit të K. Marksit dhe të F. Engelsit në “Manifestin komunist”, 1848), më tepër se shtresat e proletarizuara që nuk kanë pronë, të luftojnë për atdheun. Veç kësaj, ata nuk qenë aspak dakord që komunistët si organizatorë të luftës nacionalçlirimtare, të popullarizonin kryesisht miqësinë me Bashkimin Sovjetik, sepse aleate për shqiptarët ishte dhe Britania e Madhe. Me këto pikëpamje ata arritën të krijonin shumë shpejt një bazë të konsiderueshme njerëzore kryesisht në Tiranë, me anëtarë të zhveshur nga ideologjia komuniste, por të gatshëm për të ndihmuar pa kursim luftën nacionalçlirimtare. Me këtë orientim, grupi i tyre “komunist” krijoi epërsi ndaj grupeve të tjera komuniste dogmatike, mbasi ishte grupi i parë i majtë

që krijoi çetën e armatosur (çetën e Myslym Pezës) – pika më e rëndësishme e programit politik që shtrohej në atë kohë nga lëvizja antifashiste. Në të vërtetë Grupi i Tiranës nuk e krijoi, por e bëri për vete, nëpërmjet M. Gjinishit, çetën e armatosur të Myslym Pezës. Ndryshe nga udhëheqësit e dy grupeve të tjerë (Gr. K. i Shkodrës, Gr. K. i të Rinjve), të cilët e mbajtën afër Grupin “Komunist” të Tiranës, K. Tashko nuk pranoi afrimin me të, madje e bindi Gr. K. të Korçës, që ta konsideronin M. Gjinishin një agjent të “Intelligent Service” të Britanisë së Madhe, i rekrutuar në Beograd nga majori anglez O. Hill.

Në këto rrethana, as të majtët, nëse do të vazhdonin të ishin të përçarë, nuk do të ishin në gjendje të përpunonin platformën e luftës antifashiste, e cila të tërhiqte nën flamurin e saj edhe vullnetin e mbarë forcave patriotike të vendit, të majta dhe të djathta. Megjithatë përballë të djathtëve, thellësisht të çorganizuar, ata kishin përparësi në dy elemente kryesore të domosdoshëm për t'u vënë në krye të frontit antifashist: vijën e tyre të palëkundur antifashiste dhe rrjetin e tyre organizativ të shtrirë, qoftë edhe të përçarë, në mbarë viset shqiptare. Është pikërisht në këto rrethana kur shfaqet në sferën politike shqiptare faktori komunist jugosllav.

Të tri grupet kryesore komuniste, ai i Shkodrës, i Korçës dhe i të Rinjve, veçan nga njëri-tjetri, kërkonin nga Kominterni ndihmën e tij për të kapërcyer situatën e pakëndshme të lëvizjes komuniste në Shqipëri. Nuk qe pra Kominterni që iu drejtua komunistëve shqiptarë, por e kundërta. Për të siguruar këtë ndihmë K. Tashko ndërmori një udhëtim në Itali, gjoja për të kaluar muajin e “mjaltit” pas martesës, kurse në të vërtetë për të hyrë në lidhje me Kominternin nëpërmjet Partisë Komuniste Italiane. Por ai nuk mundi t'i kapërcente vështirësitë e krijuara nga konspiracioni tepër i thellë në të cilën ndodhej Partia Komuniste Italiane, për shkak të terrorit fashist. Nga ana e vet, Gr. K. i të Rinjve arriti të krijonte lidhje me një komunist italian i cili shërbente në prapavijën e ushtrisë italiane në Shqipëri. Por nga Italia erdhi përgjigjja, përveçse me vonesë, se Kominterni në rrethanat e krijuara nga lufta e kishte të vështirë të ngarkonte një përfaqësues për të zgjidhur mosmarrëveshjet midis grupeve komuniste shqiptare. Një farë suksesi pati Gr. K. i Shkodrës i cili iu drejtua për ndihmë Partisë Komuniste Jugosllave, nëpërmjet Fadil Hoxhës në Prizren. Përgjigjja erdhi shumë shpejt.

Për Partinë Komuniste Jugosllave njeriu më i përgatitur për të kryer këtë detyrë, ishte Miladin Popoviçi (lindur më 1910). Pas misionit që kishte kryer dy vjet më parë (1939) në Shkodër, ai ishte ngarkuar nga J. Bros Tito që të merrej edhe më pas me lëvizjen komuniste në Shqipëri. Kjo kuptohet nga detyra që atij i qe ngarkuar për të raportuar mbi gjendjen e lëvizjes komuniste në Shqipëri në Konferencën e V-të të P.K.J.-së, e cila u zhvillua në maj 1940 në rrethana klandestine. Për fat të keq ne nuk e njohim raportin

e tij, madje as një nga historianët jugosllavë nuk jep njoftime, qoftë edhe të cekta mbi përmbajtjen e tij. Pas fillimit të luftës gjermano-sovjetike ai u arrestua gjatë udhëtimit nga Peja për në Mal të Zi nga administrata fashiste italiane në Kosovë, së bashku me vëllain e vet më të madh, Mikailo Popoviç (mësues gjimnazi) dhe me një komunist tjetër malazez, Kristo Filipoviç (lindur më 1917). Pas arrestimit ata qenë dërguar (pa u gjykuar) në internim në një kamp të ngritur në Peqin ku vuanin dënimin rreth 20 komunistë serbë e malazezë. Në mungesë të tij, komiteti krahinor për Kosovë e Metohi iu përgjigj kërkesës së Gr. K. të Shkodrës, duke dërguar në Shqipëri Dushan Mugoshën, sekretarin organizativ të tij.

Dushan Mugosha arriti në gusht 1941 në Tiranë ku tashmë e kishte shpërngulur qendrën e vet Gr. K. i Shkodrës. Këtu ai qëndroi rreth dhjetë ditë. U prit me përziemërsi nga krerët e Gr. të Shkodrës. Krerët e dy grupeve të tjerë (Gr. K. i Korçës dhe Gr. K. i të Rinjve) zhvilluan takime me të, por nuk pranuan që emisari jugosllav të drejtonte Mbledhjen për themelimin e partisë. Koço Tashko me krerët e Gr. K. të Korçës e konsideruan D. Mugoshën si një funksionar provincial partie që nuk kishte staturen e një delegati të Kominternit, e cilësuan si një komunist pa mandat përfaqësimi, e thënë me fjalë të tjera pa "lefer-kredenciale" të Kominternit, të paktën në nivelin e mandat përfaqësimit që kishte patur vetë K. Tashko më 1937. Edhe krerët e Gr. të të Rinjve nuk pranuan që ai të drejtonte mbledhjen e grupeve, mbasi nuk ishin të bindur se emisari jugosllav vinte aty si i dërguari i Kominternit, aq më tepër që tre nga pesë anëtarët e kryesisë të Gr. të të Rinjve, ishin kosovarë, të cilët e njihnin emisarin malazez si një nacionalist serb. Përpjekjet që ndërmoi D. Mugosha për të kapërcyer këtë mungesë besimi, të cilën ai e konsideroi si fyerje personale, nuk patën sukses. Megjithatë krerët e dy grupeve e lanë deri në një farë mënyre, derën e hapur, mbasi i premtuan se do të siguronin me rrugë të tjera për të ardhur në Shqipëri një emisar të mirëfilltë të Kominternit. Dushani nuk u largua duarthatë. Ai i bindi, të paktën krerët e Gr. K. të Shkodrës të përvetësonin platformën e porositur nga Kominterni mbi zhvillimin e luftës nacionalçlirimtare në vendet e pushtuara nga blloku nazifashist. Gr. K. i Shkodrës e miratoi këtë platformë. Menjëherë ai përgatiti dhe përhap një trakt me në thelb këtë përmbajtje:

"Popull shqiptar. Po bahen dy muaj që klika e fashistavet barbarë hitjerjanë, bashkë me hyzmeqarët e sajë fashistët italianë, finlandezë, maxharë e rumunë, ka filluem luftën e poshtër kundër Bashkimit të Republikavet Socialiste Sovietike. Ushtritë e fashizmit gjerman, që kanë shkretuem kaq popuj, ishin të dehuna nga fitoret e kollajta të ndihmueme nga tradhtitë e qeveritarëve të vëndeve të sulmueme dhe nga pafuqija e popujvet të vegjël... Në të gjitha vendet e zaptueme nga fashizmi, popujt liridashës po ia shpejtësojnë vdekjen e grabitësve të lirisë kombëtare. Populli heroik i Malit të Zi asht ngritë me armë në dorë, e ka përzënë zaptuesin fashist nga

vendi i vet dhe po lufton trimënisht për lirinë e tij. Në Sërbi, në Maqedoni, në Greqi, në Çekoslovaki, në Poloni e në gjithë vendet e tjera populli ka formue çeta partizanësh që po shkatërrojnë thelbin e jetës së fashizmit. Popujt e tjerë: Gjermanët, Italianët, Rumunët, Bullgarët, Frëngët, me sabotime e me greva, po e brejnë pa pushim futë anmikun në një kllapë prej së cilës nuk do të dalë i gjallë. Popull shqiptar. Dita e çlirimit t'one nga skllavëria fashiste ka ardhë. Ne kemi mbas vehtes një të kalueme të lavdishme. Gjyshërit t'one, gjatë shekujsh, e kanë ruejtë me armë në dorë nderin t'one kombëtar. Zani i dëshmorevet që dhanë jetën për liri na qorton të jemi të denjë për këtë të kalueme. Ne nuk duhet të rrijmë me duer lidhë. Në këtë luftë çlirimtare edhe ne duhet të bajmë detyrën t'one, si popull e si komb, po të duam që një ditë të kemi të drejtë me qenë të pavarun. Ne duhet të çkatërrojmë çdo gja që ia ndihmon luftën fashizmit. Të hedhim në erë depot me municione e me landë të tjera luftarake, të çkatërrojmë urat që shërbejnë për kalimin e ushtrivet fashiste. Të mos shkojmë as mos të lëmë që të shkojnë vullnetarët për të shtypë lëvizjet e atyne popujvet që luftojnë për t'u çliruem nga zgjedha fashiste. T'u sjellim çdo lehtësi ushtarvet italianë që nuk duan të luftojnë për fashizmin. Të jemi gati të rrokim armët për të përzënë shtypësin nga vendi i jonë... Prandaj: Partia Komuniste Shqiptare, pararoja luftarake e besnike e popullit shqiptar, fton të gjithë nationalistët e ndershëm, të gjithë demokratët e liridashës, të gjithë popullin shqiptar, të bashkohen me të për frontin e përbashkët kundër fashizmit, për Shqipërinë e lirë dhe popullorë. Të gjithë pra, të bashkuem, me besim në fitoren, të fillojmë luftën kundër fashizmit barbar. Rroftë fronti i përbashkët kombëtar i popullit shqiptar. Rroftë vëllazërimi i popujvet liridashës. Rroftë Bashkimi i Republikavet Socialiste Sovjetike, pararojë e popujvet të shtypun. Patija Komuniste Shqiptare".¹

Aty nga fundi i gushtit D. Mugosha u largua nga Tirana, duke premtuar se do t'i ndihmonte të takoheshin me Komitetin Krahinor të P.K.J.-së për Kosovë e Metohi, madje edhe me Komitetin Qëndror të P.K.J.-së.

Fill pasi u largua D. Mugosha krerët e Gr. të të Rinjve nisën pa dijeninë e tij në Kosovë dy nga shokët e tyre, Elami Nimanin dhe Jusuf Kambon, të cilët hyne në kontakt, nëpërmjet kanaleve që nuk i dimë, me Komitetin Qëndror të P.K.J.-së. Ata moren përgjigje se njeru më i pështatshëm për të luajtur rolin e përfaqësuesit të Kominternit ishte Miladin Popoviçi, kandidat i Komitetit Qëndror të P.K.J.-së, i cili ndodhej i internuar në kampin e përqëndrimit në Peqin. Për këtë qëllim ata duhej ta çlironin me aksion nga kampi i Peqinit, së bashku me Kristo Filipoviçin, të cilin të dytin duhej ta përcillnin për në Mal të Zi. Ndërkohë një delegacion prej tre vetesh që përfaqësonin tri grupet komuniste: Koço Tashko (Gr. K. i Korçës), Fadil Hoxha (Gr. K. i Shkodrës) dhe Xhevdet Doda (Gr. K. i të Rinjve), u nisën për në Kosovë. Me anën e D. Mugoshës shkuan në fshatin Vitomiricë të Pejës, ku kishte selinë e vet Komiteti Krahinor i P.K.J.-së për Kosovë e Metohi.

¹ A.Q.Sh. Fondi 9/AP. Viti 1941, dosja 1, fleta 44/3.

Takimi u bë më 11 tetor 1941. Bisedimet zgjatën dy ditë, sipas V. Dedierit, gjithsej 18 orë. Në këtë mbledhje Komitetin Krahinor të P.K.J.-së për Kosovë e Metohi e përfaqësonin Pavël Jovanoviçi, Ali Shukriu dhe Dushan Mugosha. Duke parë praninë e D. Mugoshës në përfaqësinë jugosllave, K. Tashko e nisi bisedën duke kërkuar ndjesë për mosbesimin që kishte treguar ndaj tij në Tiranë, një mosbesim i imponuar nga rregullat e rrepta të punës konspirative. Vazhdimi i mbledhjeve për dy ditë dhe për 18 orë, nëse kjo është e vërtetë, flet për debate të zjarra që aty duhen të jenë zhvilluar. Për fat të keq, zhvillimin e këtyre bisedimeve nuk e njohim, mbasi askush nuk ka dhënë njoftime për to. Nga një letër e mëvonshme e M. Popoviçit del se K. Tashko deklaroi në Vitomiricë se do të ishte në përfitim të Partisë Komuniste Shqiptare që do të formohej, përjashtimi nga anëtarësia në Komitetin Qëndror të krerëve të tri grupeve komuniste, të cilët sipas tij ishin përgjegjës të përçarjes dhe të grindjeve midis grupeve, si rrjedhim mbi ta binte përgjegjësia edhe për vonesën e formimit të P.K.Sh.-së. Është thënë gjithashtu se me këtë propozim K. Tashko kërkonte të mos përjashtohet nga anëtarësia në Komitetin Qëndror sepse, sipas pikëpamjes së tij, ai nuk ishte kryetar i asnjërit grup, por përfaqësues i Kominternit.

Kështu u zgjidh problemi tepër i diskutueshëm dhe tepër i mprehtë i pjesëmarrjes së përfaqësuesit të Kominternit në themelimin e P.K.Sh.-së. Por caktimi i emisarit të Kominternit, i cili do të luante rolin e moderatorit në mbledhjet e përfaqësuesve të grupeve komuniste, ishte vetëm hapi i parë. Vendimtare do të ishte siç është e natyrshme, vullneti ose gadishmëria e vetë krerëve të grupeve, jo për t'u bashkuar siç kishte ndodhur në disa raste deri atëherë, por për t'u shkrirë në një organizatë të vetme partiake, me një platformë të vetme ideologjike, me një program të vetëm politik dhe me një strukturë të vetme organizative.

Gadishmërinë për formimin e P.K.Sh.-së tashmë e kishin përqafuar krerët e të tri grupeve komuniste, bashkë me ta edhe ata të Gr. K. të Tiranës. Përkundrazi krerët e Gr. K. të Zjarrit kundërshtuan. Përveçse vazhdonin të ngulnin këmbë se ata përfaqësonin prej kohësh P.K.Sh.-në, e kishin theksuar dhe më tepër pozicionin e tyre oportunist ndaj regjimit të okupacionit. Grupi i Zjarrit argumentonte se kështjella fashiste nuk mund të merrej me ballafaqim luftarak nga jashtë, por duke e shtënë në dorë nga brenda. Kjo strategji, sipas tyre kërkonte që Grupi i Zjarrit të hiqte dorë nga lufta revolucionare e hapët, e cila do t'i ekspozonte përballë policisë dhe në të njëjtën kohë anëtarët e tij duhej të përpiqeshin të zinin kyçe të rëndësishëm në administratën shtetërore kolaboracioniste. Me këtë strategji oportuniste Grupi i Zjarrit e përjashtoi vetvetiu pjesëmarrjen e vet në themelimin e P.K.Sh.-së.

Gr. K. i të Rinjve është akuzuar sikur e kundërshtoi nismën për

~~themelimin e P.K.Sh.-së. Akuzat është e padrejtë. Këtë e dëshmon fakti se~~ sapo dy shokët e Gr. K. të të Rinjve u kthyen nga Kosova dhe kur përfaqësuesit e tri grupeve ende nuk ishin kthyer nga Vitomirica, Anastas Lula dhe Mustafa Peqini. Merita kryesore e aksionit i takon M. Gjinishit, një militant trim, energjik, i shkathët. Ajo që pati rëndësi të veçantë për këtë aksion ishte se si peqinas, ai e njihte mirë territorin ku do të kryhej aksioni. Në këtë ndërmarrje M. Gjinishi u ndihmua nga shoku i tij i ngushtë Ismail Petrela, i cili vuri në dispozicion të aksionit veten e vet dhe veturën e tij. Në një ditë të dhjetëditëshit të tretë të tetorit, pasi e kishte lajmëruar Miladinin të zinte vend në afërsi të rrugës automobilistike, M. Gjinishi me "shofer" Ismail Petrelën morën me makinën e tyre M. Popoviçin, vëllain e tij, Mikailo Popoviçin dhe militantin Kristo Filipoviçin, të cilët i sollën ilegalisht në Tiranë. Prej tyre, Miladini qëndroi në kryeqytet, kurse dy të tjerët u përcoollën nëpërmjet Shkodrës për në Mal të Zi. Një nga dëshmitarët më të afërt të këtij aksioni, Sadik Premte, ka shkruar në kujtimet e veta:

"Anastas Lula merr inisiativën dhe flet me Mustafa Gjinishin për të organizuar arratisjen e Miladinit me dy shokë të tjerë jugosllavë. Gjinishi ishte komunist i pavarur dhe partizan i bashkimit të tre grupeve. Siç shifet, është inisiativa e Anastasit me Gjinishin dhe e drejtuesve të grupeve të Shkodrës e të Rinjve, të cilët dhanë gjithshka patën në xhep për angazhimin e një veture që do të shërbente për arratisjen e shokëve në fjalë dhe aspak inisiativa e Grupit të Korçës, siç shpjegohet në raportet e Dushanit. Aq është e vërtetë sa që kur K. Tashko u kthye nga muaji i mjaltit dhe u nis për në Kosovë të kërkonte Dushanin, Miladini me shokë qenë sjellë në Tiranë dhe siguruan në një shtëpi-bazë të Grupit të të Rinjve. Dushani nga ana e tij duke mos pasur asnjë lajm mbi arratisjen e Miladinit, nisët së bashku me Tashkon për në Tiranë dhe takimi i tij me Miladinin ka qenë për të një surprizë".²

Sikurse del nga kujtimet e S. Premtes kur përfaqësuesit e tri grupeve, së bashku me D. Mugoshën, u kthyen nga Kosova, aksioni i çlirimit të Miladinit ishte përfunduar. Pasi u takuan në Tiranë, të dy së bashku, Miladini dhe Dushani filluan menjëherë takimet me krerët e grupeve. Ata i gjetën të gatshëm të pranonin shkrirjen e grupeve të tyre, t'i nënshtroheshin pa rezerva partisë komuniste që do të formohej dhe të vinin në dispozicion të saj pa asnjë pretendim, gjithë rrjetin e organizatave të tyre, pa përjashtuar as anëtarët e celulave, as pjestarët e grupeve edukative, as mjetet materiale që dispononin, as diktaturën marksiste që përdornin.

Përshtypjet që Miladini dhe Dushani krijuan nga takimet e tyre me krerët e grupeve, nuk i njohim në tërësi. Dimë se Miladini ka raportuar se në grupet komuniste, nga pikëpamja teorike "mbretëronte një kaos", se

² S. Premte. *Kujtime* (Drsh.) Paris 1950, f. 4. Dorëshkrimi ruhet nga vajza e tij në Vlorë.

"ekzistonin shumë grupe – gjithsej tetë, nga të cilat dy ishin trockiste"³ dhe se "secili nga këto grupe çonte ujë në mullirin e vet".⁴ Veç kësaj, organizatat komuniste u cilësuan prej tyre në përgjithësi "ngushtësisht sektare, me frymë grupazhi dhe fraksioni, të ndërtuara në baza krejt të vogla dhe shpeshherë pothuajse krejtësisht të izoluara nga masat". Celula të deriatëhershme prej tre anëtarësh (celula treshe) u cilësuan krejt të papërshtatshme, prandaj duheshin riorganizuar sa më parë, mbi baza të reja, me celula me më tepër anëtarë dhe me lidhje më të ngushtë me masat. Dy emisarët jugosllavë formuan bindjen se vetëm tri grupe komuniste mund të merrnin pjesë në formimin e P.K.Sh.-së, ndonëse që të trija, sipas tyre kishin gabime ideologjike dhe defekte organizative të theksuara. Gabimi i tyre kryesor, sipas Miladinut dhe Dushanit ishte lufta pa princip që këto tri organizata zhvillonin kundra njëra-tjetrës dhe nënvleftësimi prej tyre i luftës antifashiste të armatosur. Në lidhje me Gr. e Zjarrit, përshtypja e tyre ishte negative, në atë masë sa ai grup nuk mund të përfshihej si pjesëmarrës në themelimin e P.K.Sh.-së. Debate të zjarra ata patën dhe me disa nga krerët e grupeve në lidhje me Gr. K. të Tiranës. Sipas tyre, ky grup nuk mund të merrte pjesë në formimin e P.K.Sh.-së për shkak të dyshimeve që ekzistonin ndaj Mustafa Gjinishit si agjent britanik, i cili për ironi të fatit e çliroi nga internimi vetë Miladinin. Por nga ana tjetër Gr. i Tiranës as nuk duhej të lihej jashtë dhe ca më pak të luftohej, mbasi gezonte një "masë" të konsiderueshme simpatizantësh, të dobishëm për luftën antifashiste nacionalçlirimtare. Ashtu si krerët e të tre grupeve, edhe dy emisarët jugosllavë ishin të mendimit se Grupi i Niko Xoxit i cilësuar trockist, nuk duhej ftuar fare, kurse dy grupet e tjera, ai i Oficerëve dhe i Beratit, tashmë sikurse është thënë, ishin integruar në grupet e tjera. Katër qenë detyrat paraprahe që duheshin zgjidhur para se të mbledhej konferenca për formimin e P.K.Sh.-së: të sigurohej gadishmëria e krerëve të grupeve për të pranuar krijimin e Partisë Komuniste Shqiptare dhe heqja dorë nga pikëpamjet e deriatëhershme të grupeve, të cilat partia e re do t'i konsideronte të gabuara; dorëzimi nga krerët e grupeve i hartës së rrjetit organizativ, për të ditur numrin e celulave dhe të anëtarëve të secilit grup që do të përbënin bazën njerëzore të P.K.Sh.-së; pjesëmarrja para formimit të partisë e militantëve të tri grupeve komuniste, së bashku me tre krerët e tyre, në një aksion të përbashkët politik me karakter antifashist, si dëshmi të gadishmërisë së tyre për zhvillimin e luftës nacionalçlirimtare; caktimi i emrave të përfaqësuesve që secili grup do të dërgonte në Mbledhjen Kushtetuese për themelimin e P.K.Sh.-së.

Të gjitha këto detyra u realizuan pa ndonjë vështirësi. Të tri grupet u

³ E kishte fjalën për Gr. e Zjarrit dhe atë të N. Xoxit.

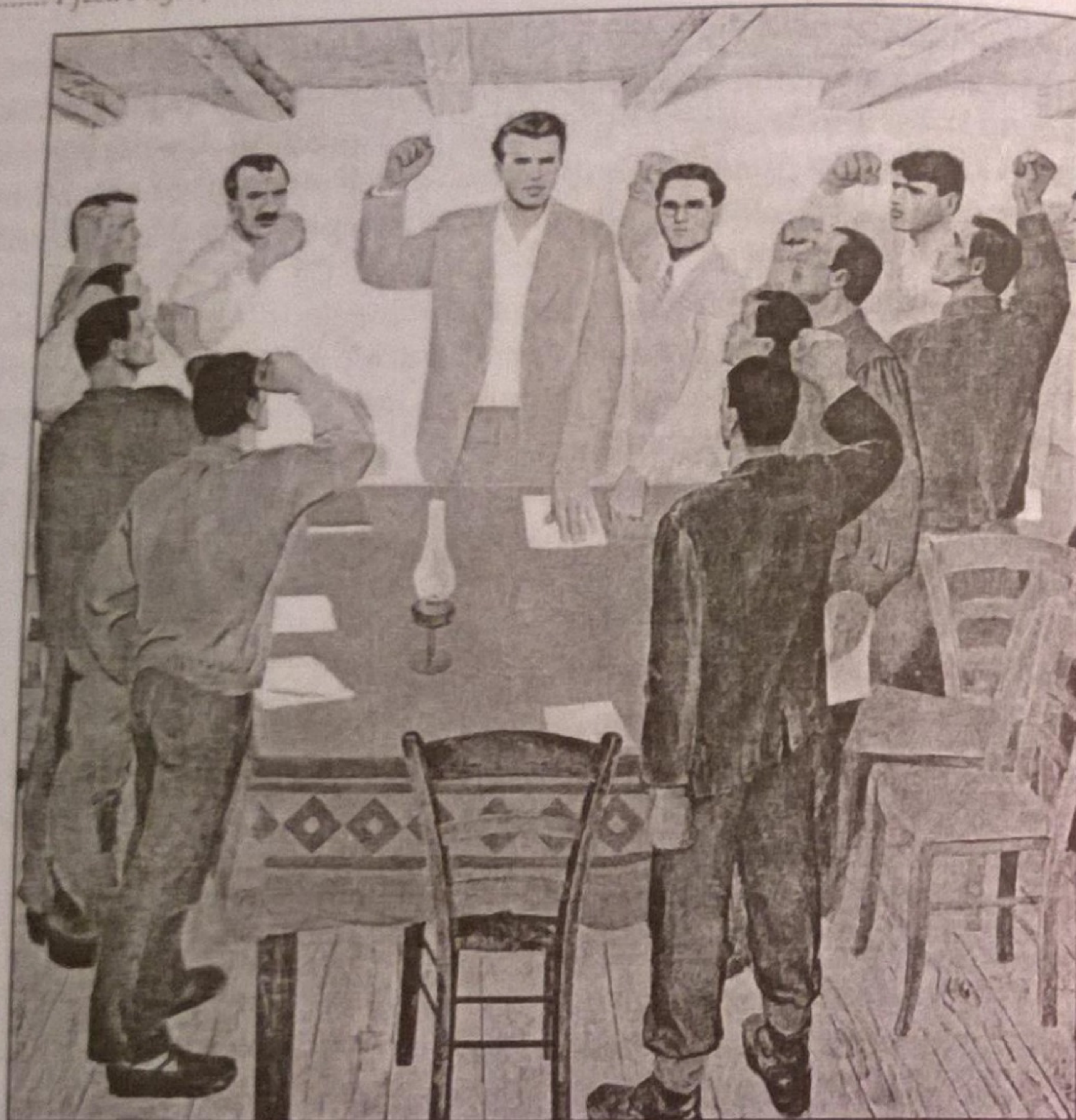
⁴ V. Dedier. *Poaty*. Këto fraza i ka shkuar nga raporti i M. Popoviçit, drejtuar K.Q. të P.K.J.-së më 21 maj 1942, raport i cili deri sot ka mbetur i pabotuar.

treguan të gatshme pa mbajtur asnjë rezervë dhe pa parashtruar asnjë kusht për të dhënë kontributin e tyre në themelimin e P.K.Sh.-së dhe për të pranuar platformën ideologjike, politike dhe organizative që do të miratonte Mbledhja Kushtetuese. Mbetej vetëm për të caktuar shtëpinë ku do të zhvillohej Mbledhja Themeluese.

Shtëpia kishte rëndësi të jashtëzakonshme. Ajo duhej të plotësonte disa kushte të brendshme dhe të jashtme. Brenda saj ajo duhej të kishte një dhomë të përshtatshme për mbledhje, e cila të ishte e mjaftueshme për pjesëmarrjen e tetëmbëdhjetë vetëve dhe për orenditë përkatëse (tavolina, karrige). Duhej të kishte dhe ambjente plotësuese për të fjetur. Rëndësi të veçantë kishte dhe kushti që familja e shtëpisë të kishte sa më pak pjesëtarë, veç kësaj të mos kishte fëmijë. Nga ana tjetër ajo duhej të ndodhej në një rrugë ku hyrjet dhe daljet në të të mos binin në sy të policisë. Në fqinjësi me të duhej të banonin familje që të ishin të paktën simpatizantë të lëvizjes së majtë, ose të paktën familje që të mos dekonspironin hyrje-daljet që mund të vinin re. Gjetja e shtëpisë nuk ishte pra punë e lehtë. Gjetjen e saj e morën përsipër ta zgjidhnin Gr. K. i Shkodrës dhe Gr. K. i të Rinjve. U pa e përshtatshme shtëpia ku në të vërtetë u themelua Partia. Pronari i saj ishte Hasan Kurdari. Ajo ndodhej në këndin ku bashkoheshin dy rrugica, nga e cila njëra të nxiirte në rrugën e "Dibrës", tjetra në rrugën "Riza Cerova". Banesa kishte oborr. Kishte tri dhoma lart, kurse kati i poshtëm ishte gjysëm nëndhe. Rreth e rrotull saj kishte shtëpi të vjetra tiranase me avlli të ulta. U mendua se në

Shtëpia ku u themelua P.K.Sh.-ja.

Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së. Tablo e piktorit Shaban Hysa.

rast nevojë (rreziku), pjesëmarrësit mund të largoheshin lehtë duke kaluar nga mbrapa nëpër oborret e shtëpive fqinje, të cilat nga lindja të nxirrnin në rrugën "Bardhyl". Në të banonte si qeraxhi Shaban Legeni, anëtar i Gr. K. të të Rinjve. Shabani, një nga dëshmorët e Luftës Nacionalçlirimtare, në atë kohë ishte i ri, i pamartuar, por familja e tij ishte shumëfrymëshe. Krerët e të dy grupeve vendosën që Shabani me familjen e tij të transferoheshin si qeramarrës në një shtëpi tjetër që ndodhej në një rrugicë, e cila sot mban emrin e tij, anës rrugës "Qemal Stafa". Në shtëpinë që ai liroi u vendos Xhemal Cami, anëtar i Gr. K. të Shkodrës, i cili celebroid menjëherë martesën me të fejuarën e tij Hyrfie Tominin. Kjo gadishmëri përbën themelet e formimit të themelimit të P.K.Sh.-së, kurse kontributi i dy emisarëve jugosllavë ishte faktor i dorës së dytë, në mos edhe i dorës së tretë. Në kapitullin me titull "Mbledhja historike në Tiranë" të punimit të tij "Në detyrë", botuar më 1973, Dushan Mugosha e pranon në mënyrë të shkoqur

..... Organizatat komuniste në pragun e themelimit të P.K.Sh.-së

se dy qenë faktorët që përcaktuan themelimin e P.K.Sh.-së, në fillim të nëntorit 1941. Njëra: "trysnia e vazhdueshme e anëtarëve (të grupeve – K.F.) që kërkonin krijimin e P.K.Sh.-së dhe një drejtim të vetëm të organizuar të luftës". Tjetra ishte "kushtet e reja objektive, të cilat detyruan udhëheqjet e grupeve që të binin në ujdi për të mbajtur konferencën e themelimit të P.K.Sh.-së". Madje, shton ai, ata vetë përcaktuan edhe datën 8 nëntor 1941 të Mbledhjes historike¹. Kjo kuptohet po të kemi parasysh se pa gadishmërinë e krerëve komunistë shqiptarë dhe të anëtarëve të grupeve të tyre, emisarët jugosllavë do të ishin kthyer duarbosh. Edhe në lidhje me pikën e dytë, kushte listën e rrjetit organizativ të grupeve të tyre. Në lidhje me pikën e tretë, për të cilën u treguan përsëri të gatshëm, u vendos të shfrytëzohej përvjetori i marshimit fashist në Romë, i cili kremtohej çdo vit më 28 tetor, për të shpërthyer në Tiranë një demonstratë të hapur antifashiste, pa nguruar as nga përleshjet që mund të ndërmerre policia ose karabineria fashiste. Vetëm në lidhje me pikën e katërt pati një këmbëngulje nga ana e Koço Tashkos. Pasi u vendos që grupet të dërgonin në Mbledhjen Kushtetuese nga pesë përfaqësues secili, kurse M. Popoviçi, i ndihmuar nga D. Mugosha të drejtonte mbledhjen në emër të Kominternit si një përfaqësues i paanshëm, K. Tashko ngriti çështjen se ai nuk duhej të përfshihej në listën e pesë përfaqësuesve të Gr. K. të Korçës, mbasi sipas tij ishte ende i vlefshëm misioni që atij i kishte ngarkuar përfaqësia e Kominternit më 1937. M. Popoviçi nuk e kundërshtoi në parim këtë kërkesë të K. Tashkos, por shtoi se me këtë pretendim ai merrte mbi vete përgjegjësinë për dështimin e detyrës me të cilën e kishte ngarkuar Kominterni më 1937, mbasi jo vetëm nuk kishte realizuar krijimin e P.K.Sh.-së, por i kishte thelluar edhe më tej divergjencat midis grupeve komuniste. Madje nga letra e M. Popoviçit, drejtuar Kominternit një vit më vonë, del se ai e kishte paralajmëruar K. Tashkon për llogarinë që ai duhej të jepte para Kominternit për dështimin e misionit të tij. Sidoqoftë, përfundimisht u vendos që në Mbledhjen Kushtetuese, përveç pesë përfaqësuesve për secilin grup, të merrnin pjesë, si një përfaqësues i posaçëm, K. Tashko dhe dy emisarë jugosllavë si përfaqësues të Kominternit – pra gjithsej 18 veta.

Demonstrata antifashiste e përbashkët e tre grupeve komuniste u zhvillua ashtu siç u vendos, më 28 tetor 1941. Ajo shpërtheu në qendër të Tiranës dhe qe tepër e fuqishme. Gjatë saj pati përleshje dhe përfundoi me arrestimin e jo pak qytetarëve.

"Edhe pse të gjitha grupet kishin vendosur që të mbahej konferenca më 8 nëntor, përgatitjet, - shkruan D. Mugosha, - nuk qenë të lehta. Kishte gjithmonë nga ata që

¹ D. Mugosha. Nazadatku. Beograd 1972, f. 31.

mbanin rezerva... Veç kësaj, duheshin bërë edhe përgatitje serioze. Duhej, para së gjithash, të përgatitej referati politik për gjendjen në frontet e ndryshme të botës, për lëvizjen e rezistencës në Europë, për rrethanat politike të brendshme dhe për domosdoshmërinë e luftës së shqiptarëve kundër pushtuesit dhe tradhtarëve. Veçanërisht e rëndësishme ishte të dënoheshin fryma e grupit dhe pikëpamjet e tyre të gabuara rreth partisë dhe rolit të saj në luftën e armatosur. Kishim pak kohë për të gjitha këto. Dita historike po afrohej në mënyrë të pashmangshme”.²

Si rrjedhim, çasti për formimin e P.K.Sh.-së tashmë kishte trokitur.

KREU XVII

MBLEDHJA THEMELUESE E P.K.SH-së (I) PJESËMARRËSIT

Mbledhja Themeluese ose Konferenca Themeluese i filloi punimet më 8 nëntor 1941. Në mbledhje ishin caktuar të merrnin pjesë, sikurse u tha, përveçse pesë përfaqësuesve nga secili grup, edhe K. Tashko, së bashku me dy emisarët jugosllavë – gjithsej 18 veta. Emrat e tyre asnjëherë nuk janë thënë të plota. Vetë Enver Hoxha, nuk kuptohet për ç'arsye, nuk i përfill disa emra. Ai zë në gojë vetëm 14 emra¹. Pjesëmarrësit në Konferencën Themeluese të P.K.Sh.-së zihen në gojë në akt-padinë e përmendur të vitit 1943 të prokurorisë fashiste kundër 204 komunistëve,² e cila i ka nxjerrë ato nga procesverbalet e mbledhjes, tani të humbura. Disa përmenden me emra dhe disa me pseudonimet e tyre. Ndonjë nga pseudonimet është identifikuar nga policia në mënyrë të gabuar. Nga akt-padia e prokurorisë del se Gr. K. të Korçës e kanë përfaqësuar: Koçi Xoxe, Enver Hoxha, Pilo Peristeri, Sotir Vullkani dhe Sotir Lubonja - Gr. e Shkodrës: Vasil Shanto, Qemal Stafa, Tuk Jakova, Kristo Themelko - Gr. e të Rinjve: Anastas Lula, Sadik Premte, Ramadan Çitaku dhe Elami Nimani, këtyre duhet t'u shtohet Koço Tashko (i pavarur) dhe dy emisarët jugosllavë, përfaqësues të Kominternit³. Por pjesëmarrja e tyre ka një histori më vete. Kryetari i Gr. K. të Korçës, Miha

¹ E. Hoxha. *Kur lindi Partia*. Kujtime. Tiranë 1983, f. 166. Sipas tij, përveç Miladin Popoviçit dhe Dushan Mugoshës morën pjesë nga Grupi i Korçës: Koço Tashko, Pilo Peristeri, Enver Hoxha, Koçi Xoxe, Sotir Vullkani; nga Grupi i Shkodrës: Qemal Stafa, Vasil Shanto, Kristo Themelko, Tuk Jakova; nga Grupi i të Rinjve: Ramadan Çitaku, Anastas Lula, Sadik Premti dhe një shok kosovar, të cilit nuk ia thotë emrin, pra nuk përmend emrat e katër pjesëmarrësve të tjerë.

² Akt-padia etj. (Shih Kreun XIV, shënimin 114), l. 75.

³ Në akt-padi thuhet tekstualisht: Emrat e eksponentëve të lëvizjes antikeveritare që aty ndeshen (në fletoret e procesverbaleve – K.F.) janë Ramadan Çitaku (i quajtur Baca), Vasil Shanto, Kristo Melko (i quajtur Tevangjel), Tuk Jakova, Koçi Xoxe, Perlat Rexhep Kapo (i cilësuar me emrin Xhep), Anastas Lula, Sotir Fani Lubonja, Elami, Miladini, Dushani, Qemal Stafa, Spiro Peristeri. (I nomi degli esponenti del movimento sovversivo che vi ricorrono sono quelli di Ramadan Çitaku (detto Baca), Vasil Shantoja, Kristo Melko (detto Tevangjel), Tuk Jakova, Koço Tashko, Enver Hoxha, Sotir Vullkani, Koço Xoxi, Perlat Rexhep Kapo (indicato come Xhep). Anastas Lula, Sotir Fani Lubonja, Elami, Miladin, Dushan, Qemal Stafa, Spiro Peristeri. Në lidhje me emrat, Kristo Melko është Kristo Themelko, Perlat Rexhep Kapo është, sikurse u tha, interpretuar gabim, në vend të Sadik Premtes, mbiemri i Elamiut është Nimani.

² D. Mugosha. Po aty, ff. 31-32.

Lako, nuk erdhi në Tiranë, për arsye që nuk e dimë. Në vend të tij u ngarkua Sotir Vani Lubonja. Nga Gr. i Shkodrës si përfaqësues i pestë ishte caktuar Sadik Bekteshi, por ai erdhi me disa ditë vonë në mbledhje. Nga Grupi i të Rinjve si përfaqësues i pestë ishte caktuar Sadik Stavileci, por ai nuk erdhi mbasi ishte sëmurë rëndë dhe nuk u zëvendësua ngase shpresohej ta rimerrte veten shpejt.

Pjesëmarrja e E. Hoxhës në Mbledhjen Themeluese të P.K.Sh.-së është përfolur shumë. Është thënë e shtënë se ai mori pjesë rastësisht në mbledhjen e themelimit të Partisë, sikur gjoja atë e tërhoqi me vete K. Tashko për të përmirësuar përbërjen e Gr. K. të Korçës, i cili paraqitej në Mbledhjen Themeluese vetëm nga komunistët "korçarë" dhe "të krishterë". Këto janë supozime. E vërteta është se E. Hoxha u bashkua vonë me lëvizjen komuniste. Nga shkrimet e tij, të botuara para themelimit të Partisë dhe kryesisht të panjohura, del se ai deri vonë, të paktën deri më 1936, ishte i brumosur me ndjenjat demokratike të rilindjes kombëtare shqiptare, të cilat nuk kishin të bënin fare me idetë komuniste. Në një fjalim të përmortshëm që ai mbajti më 1932 në varrimin e shokut të tij të ngushtë, Vehap Ciu, i cili vdiq në moshë të re, fjalim i botuar që në atë kohë në gazetën "Demokratia" të Gjirokastrës, spikasin ndjenjat e tij iluministe dhe dëshira e tij për ta parë rininë të arsimuar. Në atë fjalim ai tha midis të tjerave:

"Nuk gaboheshin, të gjithë ata që të njihnin, të parashikonin për ty një të ardhshme të shquar, të të konsideronin që në vegjëli edhe të të nderonin si një të ardhshëm njeri të madh, pse me atë zgjuarsinë tënde, me atë vullnet që s'ta kish shoq arrite të mbaroje një nga shkollat më të larta të Francës, arrite të fitoje një titull që e kanë zili gjithë studentët e botës... Mortja e zezë të rrëmbeu në kohën e djalërisë, në kohën kur mendja jote do t'i shërbente atdheut edhe njerëzimit... Do të jesh shembulla e djalërisë, e asaj djalërie që tretet si qiriri edhe vdes thërror i mësimi edhe për të mirën e njerëzimit".⁴

Enver Hoxha ka marrë pjesë gjithashtu në delegacionin e Bashkisë së Gjirokastrës që shkoi në Shkodër për të marrë eshtrat e dy patriotëve rilindës, Çerçiz Topullit dhe Mustafa Qullit, të vrarë nga autoritetet malazeze më 1913. Me atë rast ai ka mbajtur në Shkodër një fjalim me theks patriotik rilindës, theks të cilin padyshim e ka marrë në ambjentin e tij familjar, sidomos të xhaxhait të tij, Hysen Hoxha, i cili ka marrë pjesë në shpalljen e pavarësisë kombëtare në Vlorë më 1912⁵. Apologjetët e tij kanë thënë mëse një herë se

⁴ Demokratia, Gjirokastrë, 27 gusht 1932, f. 2

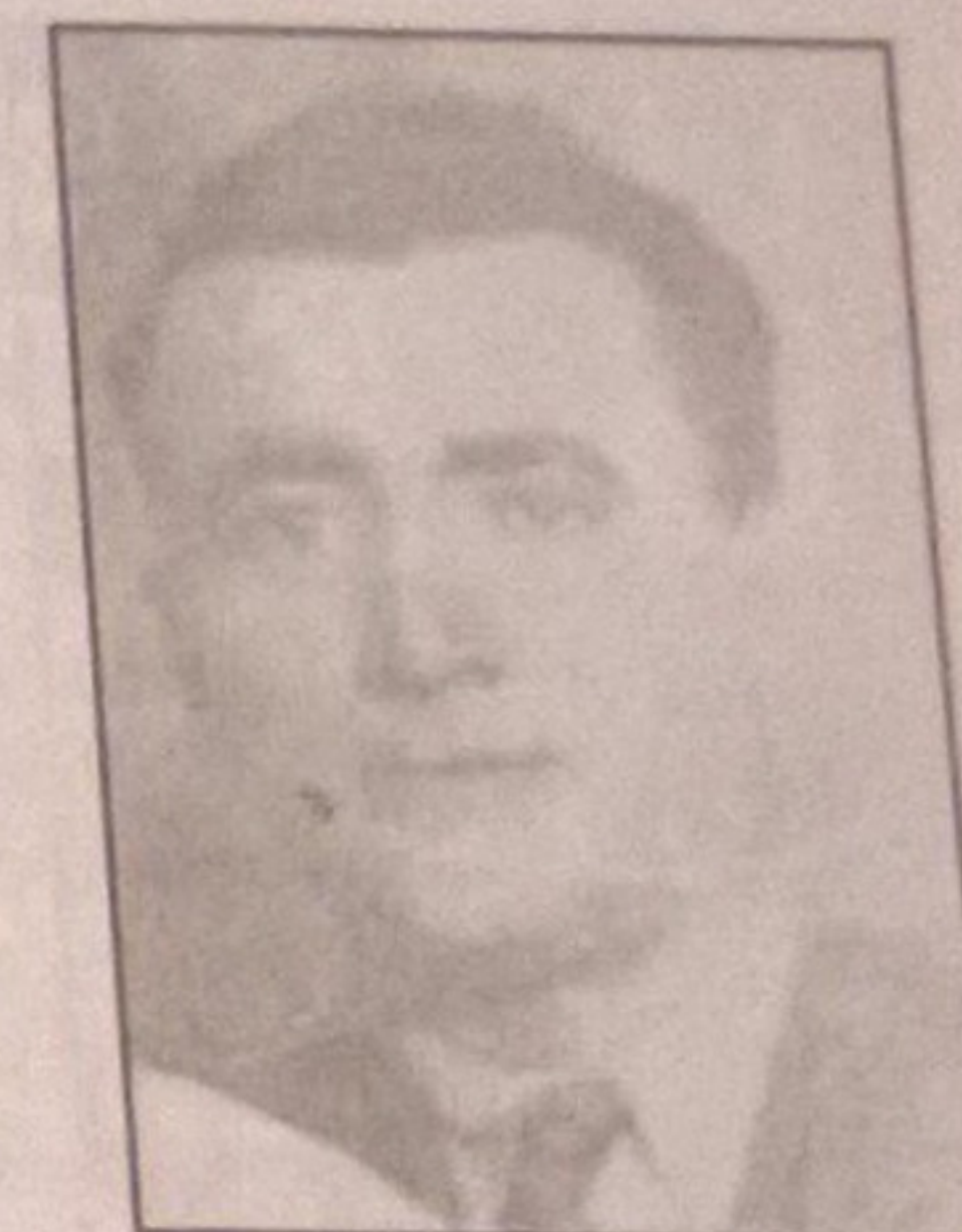
⁵ Me këtë rast e kanë akuzuar Enverin se ka manipuluar me fotografinë që ka dalë në Bashkinë e Shkodrës ku dora e manipuluarit ka fshirë të gjithë të pranishmit në atë ballkon për të nxjerrë në evidencë vetëm Enver Hoxhën. Ky është një gabim dritëshkurtër dhe i pafalshëm – dritëshkurtër sepse e vërteta nuk mund të mbulohet me ndërhyrje banale dhe shpejt a vonë del në shesh.

Koço Tashko

Enver Hoxha

Koçi Xoxe

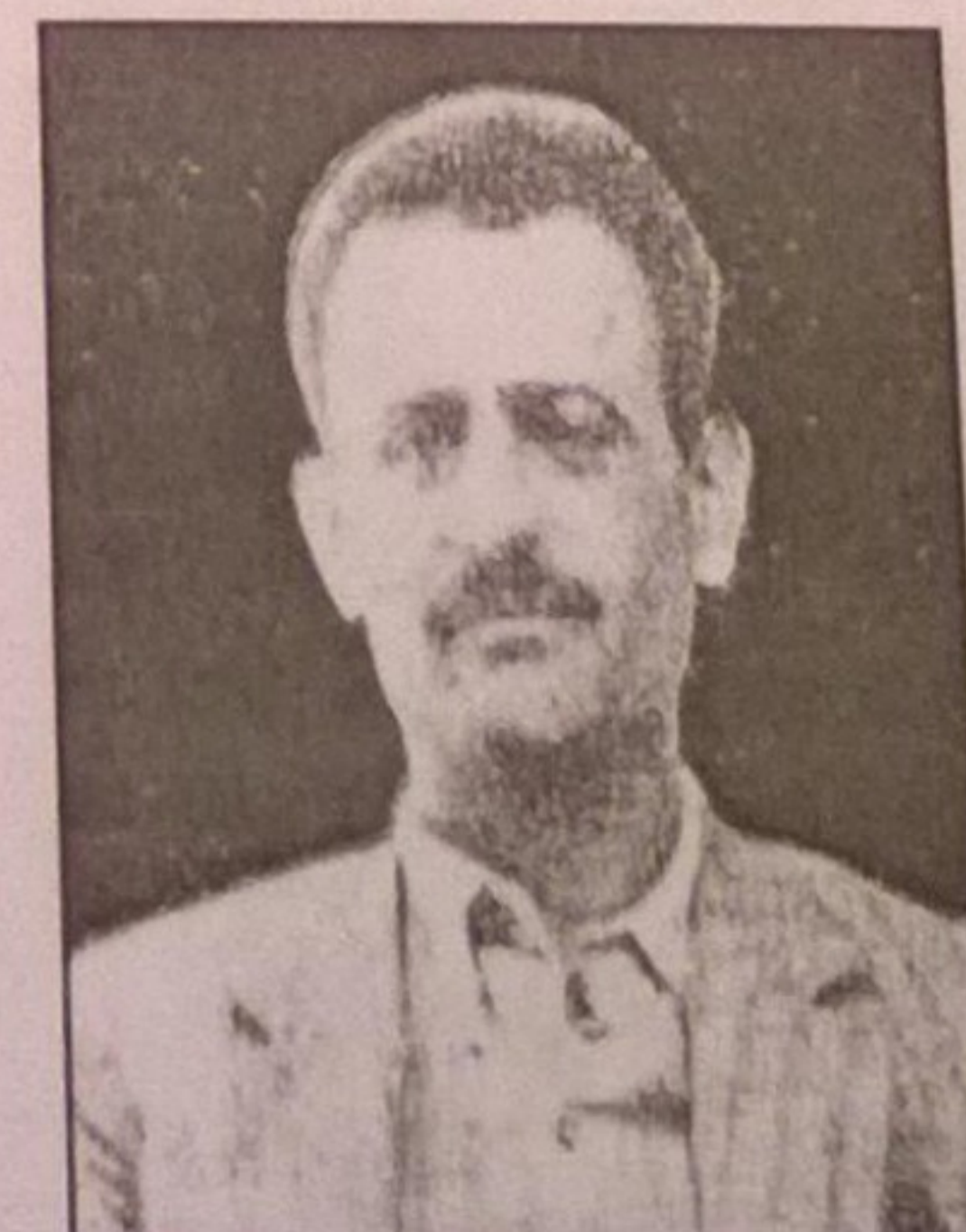
Vasil Shanto

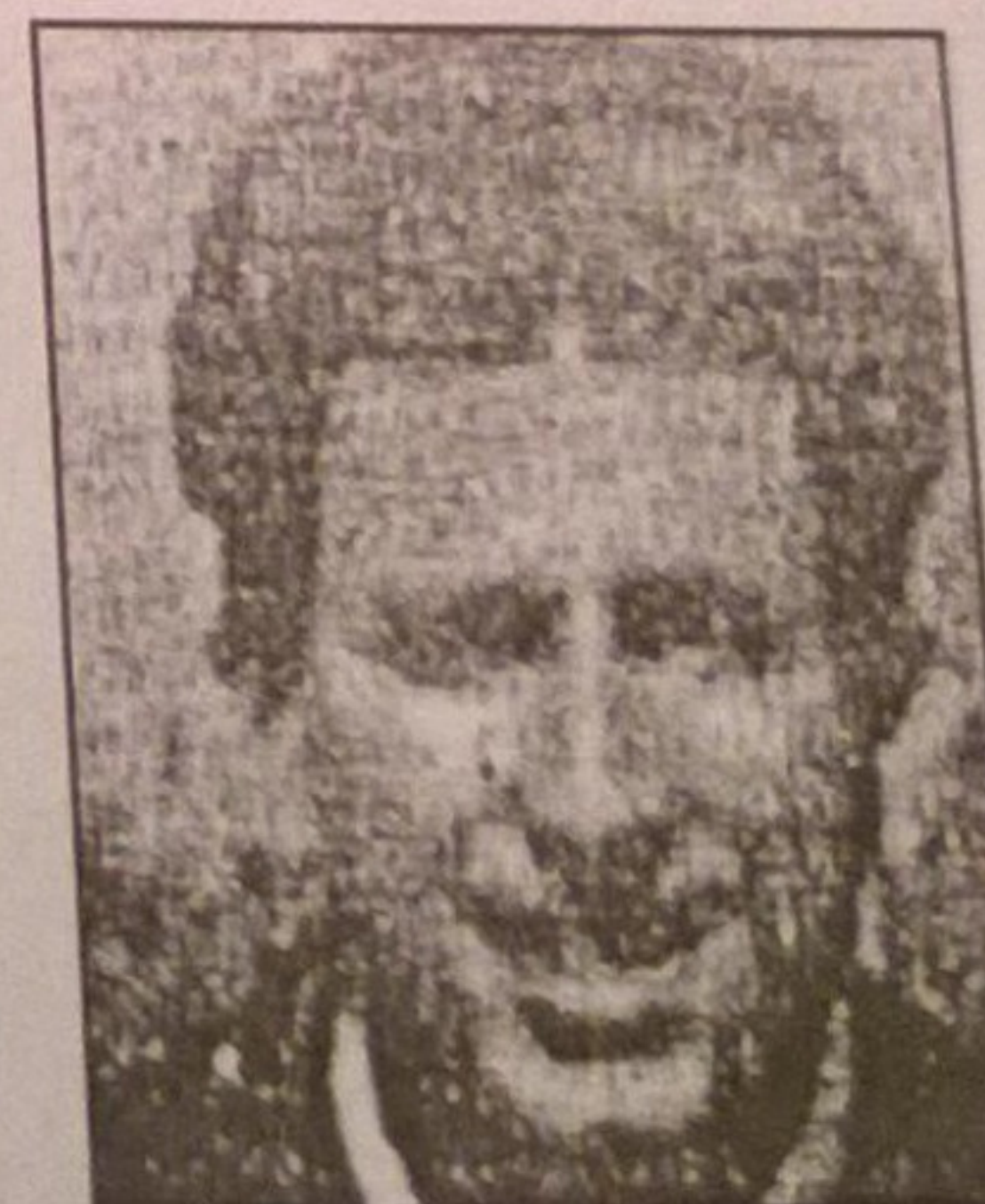
Tuk Jakova

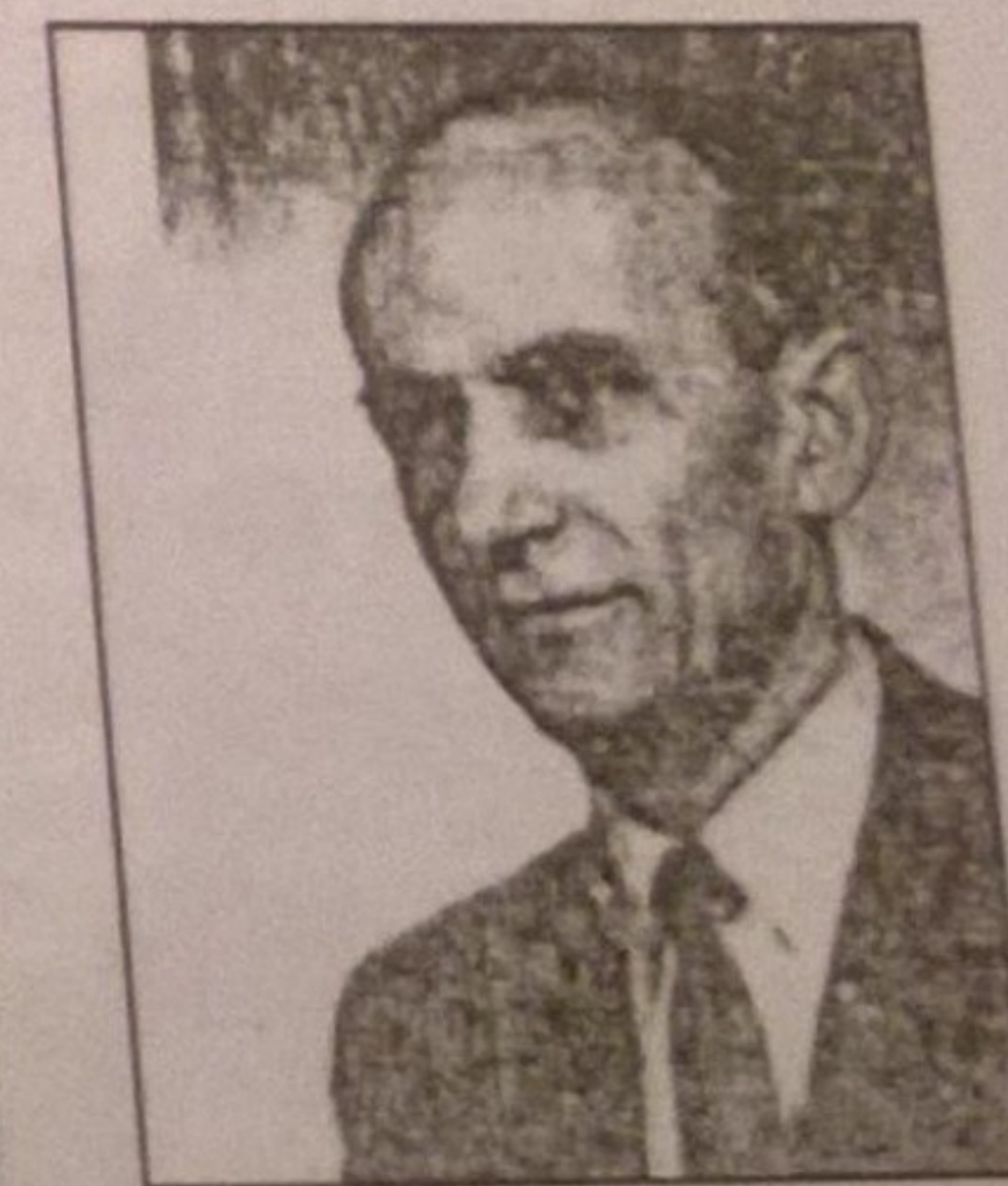
Qemal Stafa

Anastas Lula

Sadik Stavileci

Sadik Premte

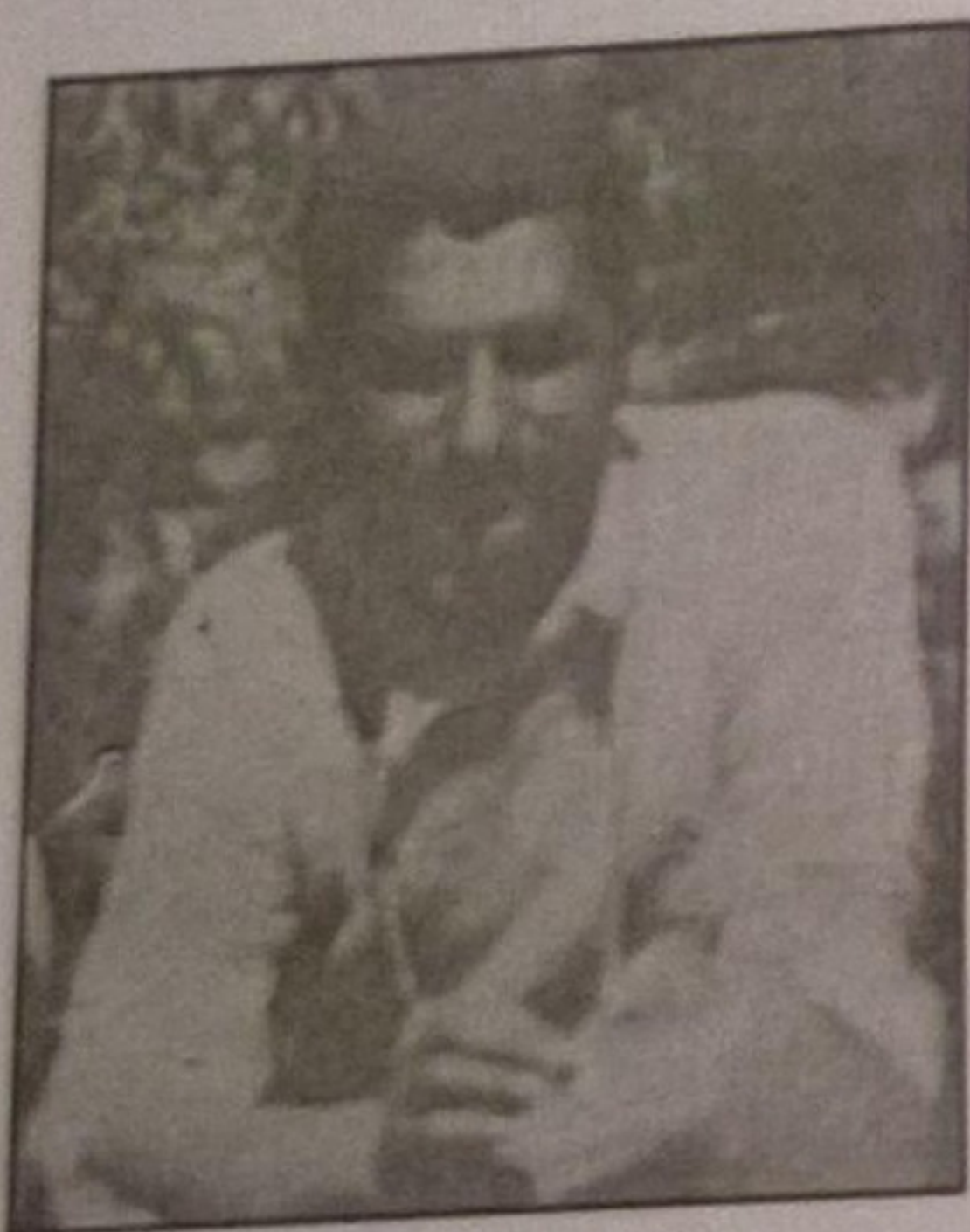
Sotir Vullkani

Pilo Peristeri

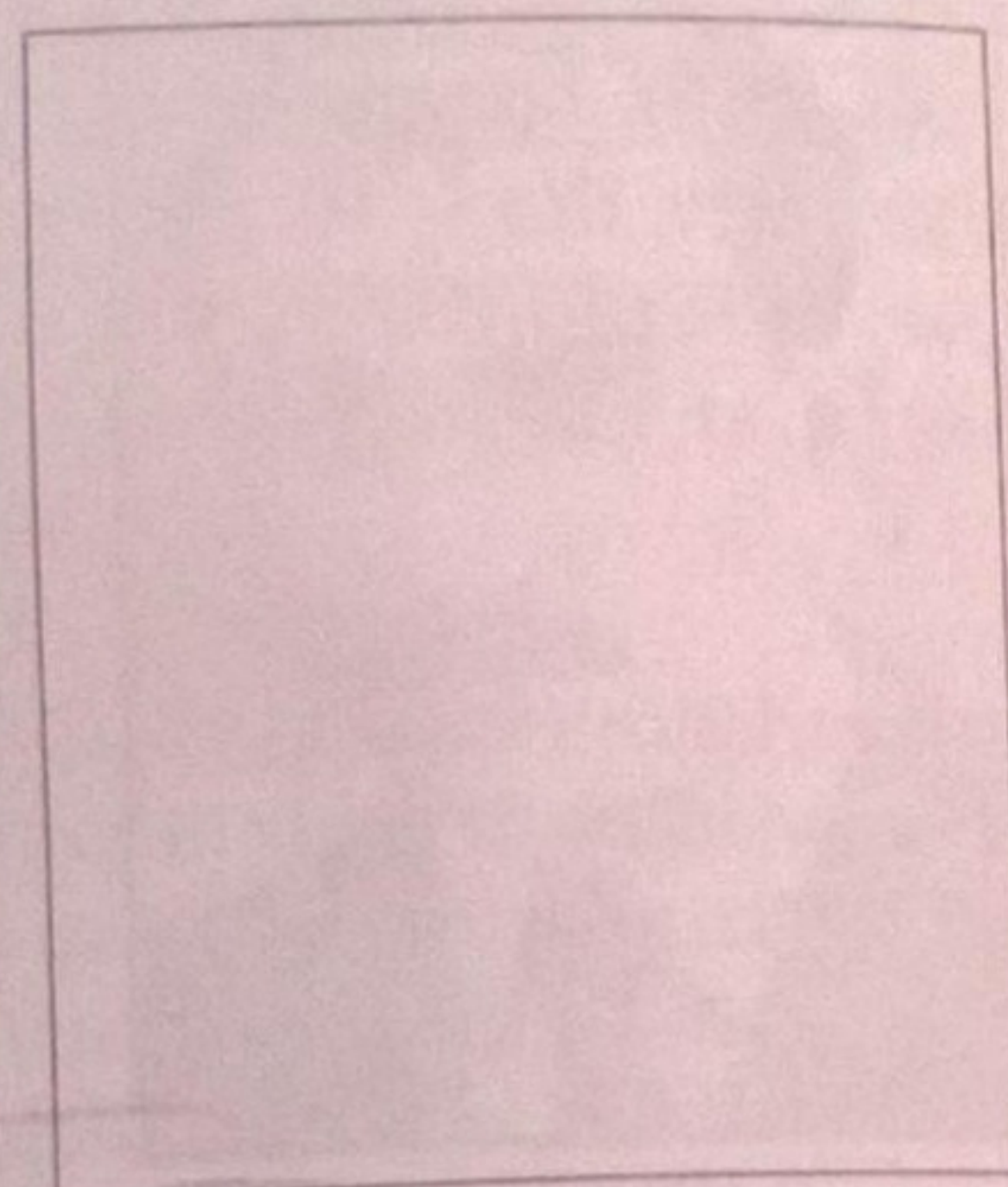
Kristo Themelko

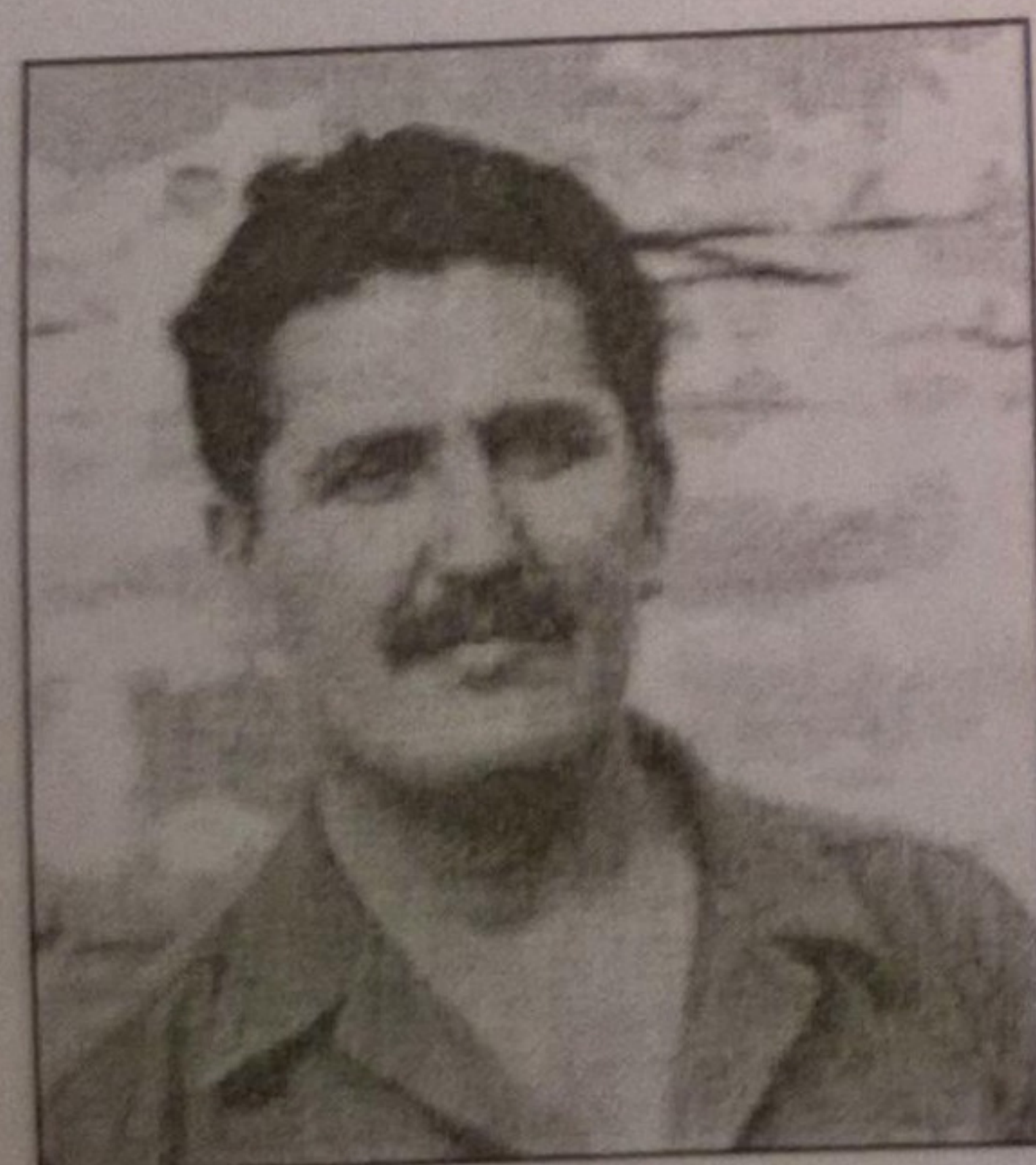
Sadik Bekteshi

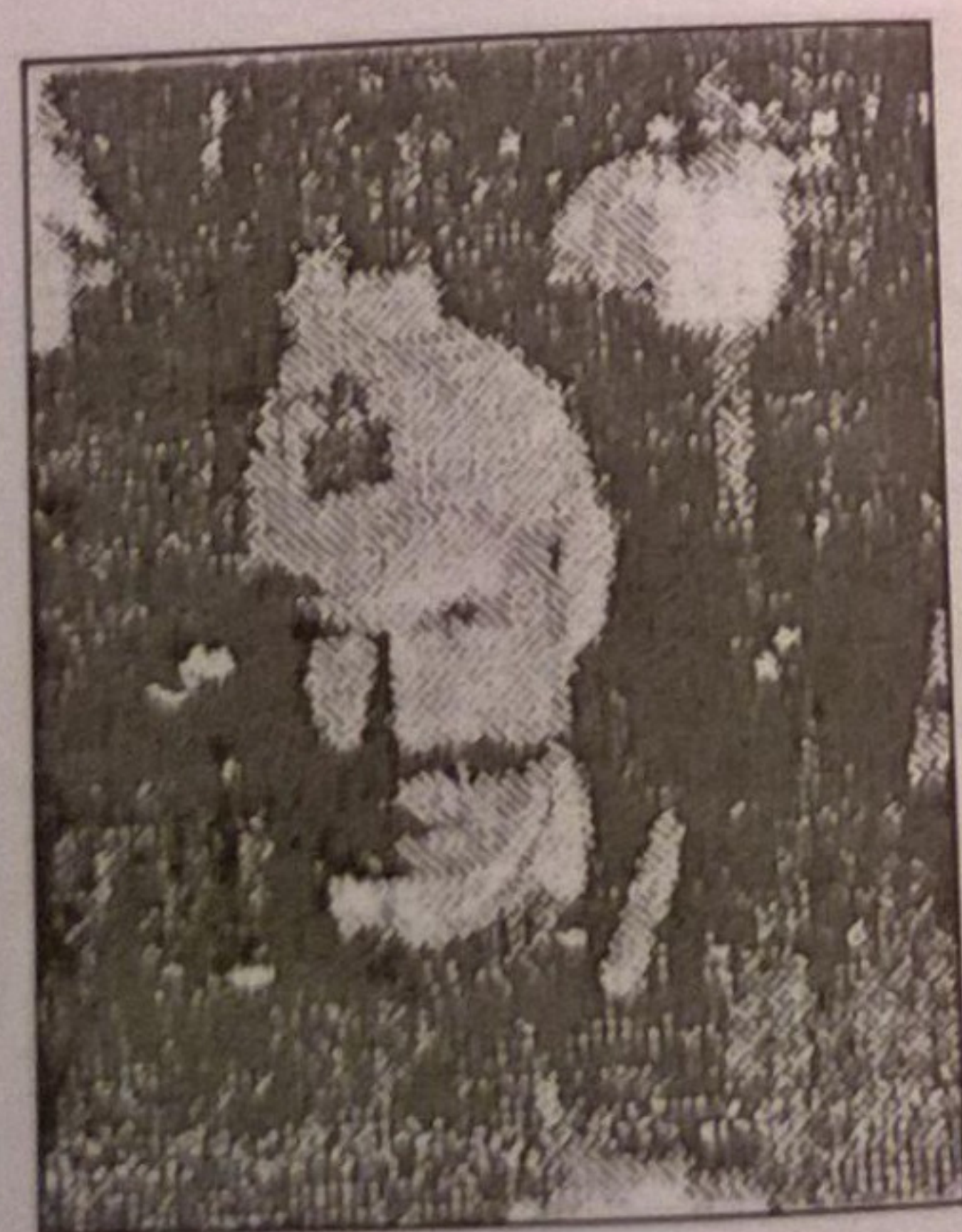
Ramadan Çitaku

Elami Nimani

Miladin Popoviçi

Dushan Mugosha

..... Mbledhja themeluese e P.K.Sh-së (I) - pjesëmarrësit

në kohën kur ai studionte në Francë, ai ishte bërë anëtar i Partisë Komuniste Frënge dhe se kishte miqësi personale me kryeredaktorin e gazetës "Humanité" dhe një nga drejtuesit e Partisë Komuniste Frënge, Paul Vaillant-Coutourrier. Këtë njohje e ka botuar edhe historiani Bernd J. Fisher, i cili duke folur për vendosjen e E. Hoxhës më 1934 në Paris ka shkruar:

"Ndonëse lidhjet e tij me radikalë shqiptarë në mërgim duket se kanë qenë të kufizuara, ai u anëtarësua në Partinë Komuniste Franceze dhe vendosi lidhje me gazetën e kësaj partie *L.Humanité* – sidoqë mbetet e paqartë çfarë lidhje ishte kjo. Historia zyrtare përdor një gjuhë mjaft të paqartë lidhur me këtë çështje, duke i përshkruar lidhjet e tij me gazetën si më poshtë: *ai vendosi lidhje me bordin botues të gazetës L.Humanité, ... tek e cila botoi materiale që denonconin regjimin e Zogut dhe në Paris ai mori pjesë edhe në stafin botues të kësaj gazete. Sidoqoftë, kur u kthye në Shqipëri, në vitin 1936, i padiplomuar, Hoxha ishte marksist i bindur, i përgatitur ideologjikisht dhe mjaft entuziast. Ai u punësua për mesimdhënie e gjuhës frënge në liceun e Korçës, ku u bashkua me grupin e Korçës, duke u bërë një nga anëtarët e tij aktivë, por jo brenda rrethit udhëheqës*".⁶

Por me këto pohime B. Fisher ka rënë viktimë e historianëve apologjetë të E. Hoxhës, mbasi asnjëri prej tyre nuk është i saktë. Megjithatë përpjekjet që ndërmori në kohën e vet Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste të Tiranës nuk arriti të shtinte në dorë asnjë nga materialet e pretenduara që janë botuar në organin e Partisë Komuniste Frënge. Përkundrazi ne kemi në dorë një artikull të shkruar shqip dhe të botuar më 1936 në revistën kulturore të Tiranës "Illyria", ku ai është frymëzuar nga vepra me titull "Creer" (Të krijosh) e Edouard Herriot-it, kryetarit të Partisë Radikal-Socialiste Frënge, pra e kryetarit të një partie centriste frënge që nuk kishte lidhje fare me platformën komuniste. Madje i entuziasmuar nga idetë e kësaj vepre ai i rekomandonte rinisë shqiptare t'i merrnin porositë e Herriot-it si shembuj në vizionin e tyre për të ardhmen e Shqipërisë. Ai shkruan aty ndër të tjera:

"Sot e disa vjet më përpara më ra në dorë ky libër i ish-ministrit të Francës, që un'e këndova dy herë me vretje dhe për të cilin jam i bindur se vlen të këndohet nga çdo shqiptar, pak a shumë i mësuar, jo vetëm dy herë, por sa më tepër... Merret me problemin tragjik të s'ardhmes së popullit frëng. Një themë kjo që nuk i përket Shqipërisë aspak. Por edhe ne kemi probleme. Problemet e jetës dhe problemet e s'ardhmes. Kush i mendon ndër ne këto gjëra? Nuk ke të drejtë të zësh në gojë një fjalë të tillë, ti o shqiptar i ri! Kush flet kështu ndërmjet nesh nuk është as i ri, as i vjetër, është i mbaruar krejt. Është një i huaj. Mund të jet një njeri i madh, një njeri i mësuar dhe i ditur, sa s'bëhet, por nuk është shqiptar. Shqiptar është vetëm ai që mendon Shqipërinë. Pra për shqiptarin që mendon Shqipërinë dhe që ka në thelbin e zemrës fatin e Shqipërisë, këndimi i këtij libri të Herriot-it, vlen të quhet punë patriotike dhe kombtare".

⁶ B. J. Fisher. *Shqipëria gjatë Luftës 1939-1945*. Tiranë 2004, ff. 175-176.

Pikëpamja e Herriot-it është se problemi kryesor që kishte Franca për të kapërcyer ngërçin ishte "problemi ekonomik. Trimërirat në këtë mes nuk hyjnë, - shkruan Enveri. Zhenitë, pa zgjidhur problemin ekonomik, nuk vlejnë". Enveri citon Herriot-in:

"Fitonjësi i vërtetë i luftës, tha lordi englez, në vitin 1917...do të jetë ai komb që do të shquhet nga zotësia për përmbushjen e dëshirave të turmave, të qetësojë zemërimet e tyre; ai komb që do të mund të shpëtojë Europën nga uria dhe nga varfëria e përgjithshme me mirë dhe më shpejt nga çdo tjetër komb"...Duhet të riorganizojmë, thotë Herriot-i, burimet dhe mjetet tona ekonomike!

Herriot-i ishte i shqetësuar se popullsia e Francës pas Luftës së Parë Botërore nuk po rritej, se dështimet e grave shtoheshin nga vitit në vit dhe se me këtë ritëm popullsia 42 milionëshe frënge do të ndodhej në vështirësi. Pastaj vazhdon:

"Çdo lloj pune tjetër, çdo lloj përparimi tjetër ekonomik, shoqëror, politik dhe kulturor, të gjitha varen nga zgjidhja e problemit demografik... Po ne (shqiptarët - K.F.) ku jemi? Ç'mund të bëjmë ne? Ç'lloj veprim ekonomik, politik dhe kulturor mund të zhvillojmë ne vetëm me një milion frymë popullsi që kemi? Një milion vetëm edhe ç'miljon! Varfëria! Sëmundje! Mjerime! Pjesa më e madhe e këtij miljoni, të mos themi se është i uritur krejt, por nuk ushqehet as edhe për gjysmë!...*Qui non laborat non manducat*. Kjo frazë latine që do me thënë kush nuk punon nuk ha është e skalitur në hyrjen e një kishe të madhe të Parisit. Herriot-i e përmend në librin e vet. Ja! Kjo duhet të jetë kryefjala e përtëritjes sonë! Guxoni o shkenctarë të rinj shqiptar! Guxoni! Do të dalin disa njerëz dhe do të dëshirojnë që t'ju ndalojnë. Mund edhe t'ju gënjejnë edhe t'ju shpifin. Mos u trembni. Detyra e juaj është të shpëtoni Shqiprin nga duart e atyre njerzve që jetojnë mbi tokën e Shqiprisë pa i shërbyer aspak. Detyra e juaj është që të shpëtoni Shqiprin nga injoranca sundonjëse, nga neqesët e paturpshëm dhe nga grumbulli i gjith atyre njerzve që janë të fëmijë nga mendja dhe nga zemra. Toka e Shqiprisë ka vend për një popullsi shumë më të dendur. Katër a pesë milion njerëz mund të jetojnë këtu mirë e mirë dhe me kondita shumë më të gjera nga sa rron sot miljoni fat-keq. Pasuria natyrore nuk na mungon. Na mungon pasuria mendore dhe shpirtnore, vullneti, sistemi, guximi, besimi dhe nderim tek vetvetja jonë!"

Nga problemet që trajtonte personaliteti i shquar frëng, Eduard Herriot, Enverin e ka bërë për vete teoria se rruga e shpëtimit të Francës qëndronte te zgjidhja demografike, pra te rritja e popullsisë dhe jo te zhdukja e regjimit kapitalist, kërkesa themelore e lëvizjes marksiste. Vetkuptohet se i pajisur me të tilla pikëpamje jo marksiste, Enver Hoxha, kur u kthye nga Franca në

⁷ Gazeta "Illyria". Tiranë, nr. 46, 7 mars 1936, f. 3. Artikulli nuk ka emër, por nënshkrimin "Tre yje". Emri i E. Hoxhës si autor i këtij artikulli del në fagen e fundit të gazetës në rubrikën "posta e redaksisë", ku thuhet: "Enver Hoxha - Bruxelles. E shifni në këtë numër. Falenderojmë. Presim edhe të tjera, por më shkurt". Që ky artikull është i Enverit del edhe nga hetimi par exclusionem, nga fakti se në atë numër të gjithë artikujt e tjerë kanë emrin e autorit. Shih Shtojcën nr. 33.

Korçë nuk u angazhua në organizatën komuniste të qytetit, siç e përsërit edhe historiani Bernd J. Fisher. Këtë na e thotë një nga anëtarët e vjetër të Gr. K. të Korçës, Pandi Kristo. Madje e ka pohuar dhe vetë Enveri, më 1944, i cili ka shkruar: "Të tjerët kujtonin...se unë isha një nga krerët e grupit (të Korçës - K.F.), por unë isha vetëm një simpatizant, unë nuk isha anëtar".⁸ Mesa dihet, E. Hoxha filloi ta quante veten komunist vetëm pasi erdhi në Tiranë më 1939 dhe u miqësua me K. Tashkon. Por edhe atëherë ai ishte një "fillorist" në teorinë marksiste. Vetë ka pohuar:

"Kur u formua Partia...unë nuk kisha eksperiencë, ose kisha më pak se të tjerët, qoftë nga shokët e Gr. të Korçës, qoftë nga të Gr. të Shkodrës. Ata ishin futur më aktivisht në punën e grupeve...Unë qeshë pa eksperiencë dhe pikëpamje organizative e politike të qarta. Iu futëm një pune të organizuar, aty mësuam abecën e parë".⁹

Si rrjedhim, kur u themelua Partia, Enver Hoxha ishte, sipas përcaktimit të goditur të B. Fisherit "më parë nacionalist, së dyti komunist stalinist dhe së fundi intelektual". Ky përcaktim duket i saktë¹⁰. Enver Hoxha pas pushtimit fashist mori pjesë aktive në lëvizjen komuniste, por mund të thuhet se ai doli në plan të parë të kësaj lëvizjeje vetëm gjatë ditëve të Mbledhjes së themelimit të Partisë. Arsyet përse doli në sipërfaqe të saj do të shihen më tej.

Tashmë dihet se para 8 nëntorit 1941 lëvizja komuniste shqiptare kishte një pasuri kuadrosh të përgatitura teorikisht me kohë dhe me një stazh disavjeçare pune revolucionare për të themeluar P.K.Sh.-në. Por ata nuk ishin të pranishëm në Konferencën Themeluese të saj. Mungonin, edhe pse ishin të pranishëm në Tiranë. Mungonin p.sh. Dhimitër Fallo, Anastas Plasari, Hasan Reçi, Vasil Ilazari, Xhevdet Doda, të cilët u lanë qëllimisht jashtë, mbasi kishin hequr dorë nga pikëpamjet "bolshevike" dhe kishin kaluar në llogoret e social-demokracisë. Është gjithashtu me interes të vihet në dukje se ndër 16 pjesëmarrësit e Mbledhjes Themeluese të P.K.Sh.-së ishte i pranishëm vetëm njëri nga anëtarët e organizatës komuniste të Kominternit që kishin vepruar para luftës në emigracion dhe që ishin përgatitur posaçërisht për atë aksion. Prej tyre merrte pjesë vetëm Koço Tashko. Kurse anëtarët e Gr. K. Shqiptar të Moskës që ishin kthyer në atdhe (S. Shpuza, D. Godelli, R. Çami), ishin integruar në Gr. K. të Zjarrit. Si të tillë nuk pranuan të merrnin pjesë në Mbledhjen Themeluese¹¹. Habi të shkakton fakti se në Mbledhjen Themeluese

⁸ N. Plasari. L. Malltezi. Politikë antikombëtare e Enver Hoxhës. Plenumi i dytë i K.Q. të P.K.Sh.-së. Berat 23-27 nëntor 1944. Dokumente. Tiranë 1996, f. 153.

⁹ N. Plasari. L. Malltezi. Po aty, f. 153.

¹⁰ B. J. Fisher. Po aty, f. 175.

¹¹ Disa nga anëtarët e Gr. K. Shqiptar të emigracionit ndërkohë kishin vdekur (A. Kelmendi, N. Prifti, S. Hidri, H. Xhelo, R. Cerova). Të tjerët si L. Fundo, T. Zavalani, përveçse kishin hequr dorë nga idetë bolshevike, ndodheshin i pari në internim, i dyti në emigracion, kurse S. Maleshova dhe Q. Çela gjendeshin ende në emigracion.

nuk u thirr as Ymer Dishnica, i riadhesuar që më 1939, i cili kishte dhënë një kontribut jo të vogël si ndërlidhës i Gr. K. të Korçës me seksionin ballkanik të Kominternit. Arsyen duket se e ndriçon në një farë mënyre epiteti "çlirimist" që kanë përdorur për të Miladin Popoviçi dhe Enver Hoxha në nëntor 1944, epiteli ky që na kujton divergjencat e vjetra midis dy platformave revolucionare të viteve '30, njëra me synim revolucionin popullor (çlirimistët), tjetra me synim revolucionin socialist (bolshevikët).¹²

Angazhimi i kuadrove të reja në themelimin e Partisë Komuniste Shqiptare dhe lënia jashtë e "veteranëve" të lëvizjes komuniste, është një fenomen i njohur në historinë e të gjitha partive ekstremiste, qoftë të majta, qoftë të djathta. Intelktualët me erudicion të pasur kulturor nuk janë tepër të përshtatshëm për lëvizjet revolucionare masovike, mbasi kërkojnë në çdo hap arsyen dhe bindjen për çdo aksion. Kur mbeten të pakënaqur nga përgjigjja, ata heqin vetë dorë ose përjashtohen nga lëvizja. Edhe revolucionarët e rinj, me formim kulturor modest kur pas disa kohësh përvoje krijojnë një farë kapitali kulturor, bëhen gjithashtu të papërshtatshëm për lëvizjen revolucionare demokratike. Trualli kur militantët e lëvizjeve revolucionare heqin krejtësisht dorë nga rruga e filluar, ose bëjnë kthesa shpeshherë të theksuara (të majtët nga e djathta, të djathtët nga e majta), ndodh zakonisht në momente historike kruciale, siç ishte ai i ditëve kur themelohej P.K.Sh.-ja. Siç dihet, në ato ditë blloku fashist ishte në kulmin e fitoreve të veta politike dhe ushtarake. Mbasi e mbanin me bombardime të përditshme Britaninë e Madhe, në Lindje përparonin me shpejtësi në territorin e Bashkimi Sovjetik. Në ditët e para të nëntorit 1941 kur zhvilloheshin Mbledhjet Themeluese të P.K.Sh.-së, ushtritë hitleriane qenë në dyert e Moskës. Forcat nacionaliste demokrate shqiptare që mbanin distancë nga kolaboracionistët, ishin të mpira nga reaksioni fashist. Shtresat e mesme, të cilat zakonisht përbënin bazën njerëzore të lëvizjeve nacionaliste ishin në përgjithësi të demoralizuara dhe të hutuara, pa perspektivë në fitore. Mungesa e perspektivës shpjegon edhe ngurimin për veprime të armatosura të forcave të majta, përfshirë dhe militantët komunistë. Kjo është arsyeja përse lëvizjet revolucionare ngjasojnë me një tren, i cili udhëtarët që merr në stacionin e nisjes nuk i çon, me përjashtim të ndonjërit, kurrë deri në stacionin e fundit. Gjatë rrugës në çdo stacion treni lë të zbresin disa udhëtarë dhe merr në karrocërinë e vet udhëtarë të rinj, pak nga të cilët e kanë biletën deri në stacionin e fundit.

¹² Epitetin përse Y. Dishnica ishte "çlirimist", E. Hoxha e ka shpjeguar në raportin që ai mbajti më 23 nëntor 1944 në Plenumin e Dytë të Beratit, në paragrafin kushtuar punës së P.K.Sh.-së me nacionalistët. Në atë referat E. Hoxha kritikon mungesën e besimit të K. Tashkos dhe A. Lulës për afrimin e nacionalistëve në frontin nacionalçlirimtar, ashtu dhe besimin e tepruar të dr. Ymer Dishnicës për t'u mbështetur te nacionalistët demokratë. Në lidhje me këtë besim të tepruar, E. Hoxha tha: "më kujtohet bile një vërejtje e Miladinit karshi dr. Ymer Dishnicës se kur ai fliste pak më ndryshe për nacionalistët dhe ishte për afrimin sa më të ngushtë, thoshte për të se ai ishte çlirimist". (N. Plasari-L. Malltezi. *Politikë antikombëtare* etj. f. 15)

KREU XVIII

MBLEDHJA THEMELUESE E P.K.SH.-së (II)
KRITIKA DHE AUTOKRITIKA

Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së u hap më 8 nëntor 1941, paradite. Shtëpia ku u zhvillua Konferenca Themeluese e P.K.Sh.-së sot nuk ekziston më. Një përshkrim të shkurtër të ambjentëve të brendshme të saj kanë dhënë Enver Hoxha dhe Dushan Mugosha. Përshkrimi i E. Hoxhës njihet, mbasi është përfshirë në punimin e tij me kujtime "Kur lindi Partia". Përshkrimi i D. Mugoshës nuk njihet, prandaj nuk është pa interes të riprodhohet. Ai shkruan:

"Mu në qoshen ku takohen dy rrugë, në pjesën e qetë të Tiranës gjendet në oborr një shtëpi njëkatëshe (në të vërtetë një kat e gjysmë -K.F.). Banorë të saj ishin vetëm burri dhe gruaja. Për rrethanat e luftës shtëpia ishte tepër e madhe për dy vetë. I zoti i shtëpisë quhej Xhemal Cami, nëpunës, komunist. Kishte edhe një pseudonim *Fodulli* dhe i përkiste grupit të Shkodrës. Shtëpia në pjesën perdhese kishte një hapësirë të madhe dhe një hapësirë të vogël, kurse në katin e parë tre kthina të vogla. Hapësira në pjesën perdhese mund të mbante më shumë se njëzet njerëz. Për këtë arsye kjo ndërtesë u caktua për mbajtjen e konferencës së themelimit. I zoti i shtëpisë dhe gruaja e tij sollën në shtëpi para ardhjes sonë, pa u diktuar, ushqime (makarona, oriz, sheqer, ujë, konserva etj.). Masat e kujdesit ishin në kulm. Kur caktuam datën e saktë të mbledhjes, delegatët vinin nga dy drejtime, nga dy rrugë. Atje sipas një shenje të caktuar porta hapej. Gjithshka bëhej sipas një plani. Kur hyri dhe i fundit, porta u mbyll".¹

Kur u hap mbledhja ndodheshin të pranishëm përfaqësuesit e tri grupeve komuniste, dymbëdhjetë dhe jo pesëmbëdhjetë sa ç'ishte vendosur. Nga Gr. K. i Korçës u paraqitën: E. Hoxha, P. Peristeri, S. Vullkani, S. Lubonja, kurse K. Xoxe erdhi në mbrëmje, pasi u kthye nga Korça, ku kishte vajtur për të marrë pjesë në organizimin e demonstratës antifashiste, e cila aty u zhvillua po atë ditë, paradite, pas nisjes së tij.² Nga Gr. K. i Shkodrës asistuan: Q. Stafa, V. Shanto, T. Jakova, K. Themelko, kurse S. Bekteshi, i

¹ D. Mugosha. *Na zadatku*. Beograd 1972, f. 32.

² Demonstrata antifashiste e Korçës u zhvillua në solidaritet me demonstratën e Tiranës të 28 tetorit 1941, gjatë së cilës mbeti i vrarë anëtari i Gr. K. të Korçës, Koçi Bako.

cili do të plotësonte përfaqësinë në vend të Zef Malës, u paraqit më vonë. Nga Gr. K. i të Rinjve: A. Lula, S. Premte, R. Çitaku, E. Nimani, kurse S. Stavileci, i cili ishte i sëmure, nuk u zëvendësua, pasi pritej nga dita në ditë të shërohej. Ndodheshin gjithashtu: K. Tashko, M. Popoviçi dhe D. Mugosha.

Mbledhjen e hapi M. Popoviçi, i cili iu uroi pjesëmarrësve që të realizonin me sukses barrën historike që kishin marrë përsipër. Sapo u hap mbledhja u kërkua që të mbahej një minutë zi për të nderuar kujtimin e komunistëve dhe revolucionarëve shqiptarë që kishin rënë duke luftuar për çështjen e madhe të komunizmit – Ali Kelmendi, Halim Xhelo, Teni Konomi, Asim Vokshi, Riza Cerova - dëshmorët e tjerë të rënë në luftën e Spanjës dhe revolucionarët e tjerë. Përpara se mbledhja të fillonte punimet, Miladin Popoviçi dëshironte që të dinte nga pjesëmarrësit nëse kishin ardhur me vullnet për të themeluar Partinë Komuniste, nëse ishin të prirur të pranonin programin e saj strategjik, nëse ishin të bindur të angazhoheshin pa rezerva në veprimtarinë revolucionare dhe nëse ishin të vendosur për t'i qëndruar asaj besnik deri në fund, pa kursyer po të ishte nevoja dhe jetën për të realizuar idealet e larta komuniste. Veç kësaj, ai kërkoi të dinte paraprakisht si çështje të dytë nëse pjesëmarrësit ishin të vendosur që të pranonin misionin e tyre (të Miladinit dhe të Dushanit) si përfaqësues të Kominternit, në drejtimin e Konferencës Kushtetuese të themelimit të P.K.Sh.-së.

Në lidhje me pikën e parë, të gjithë pjesëmarrësit shprehën njëri pas tjetrit gadishmërinë e tyre për të realizuar barrën që kishin marrë përsipër në lidhje me themelimin e P.K.Sh.-së. Ata u shprehën gjithashtu se ishin të gatshëm të pranonin të gjitha vendimet që Konferenca do të merrte, në përputhje me direktivat e Kominternit. Më në fund ata u shprehën gjithashtu se ishin të gatshëm t'ia dorëzonin partisë, që po formonin, listën e anëtarëve dhe simpatizantëve të tyre me literaturën marksiste që kishin në përdorim, në origjinal dhe përkthim, si dhe mjetet teknike (makina shkrimi, shaptilograf) dhe fondet monetare që dispononin në arkat e grupeve të tyre. Me këtë vullnet të përbashkët të të gjithë pjesëmarrësve P.K.Sh.-ja u konsiderua që atë çast e themeluar. Të gjithë pjesëmarrësit u ngritën në këmbë dhe kënduan bashkërisht me zë të ulët hymnin e Internacionales.

Në lidhje me çështjen e dytë – nëse ata pranonin ose jo që dy emisarët jugosllavë të drejtonin, në emër të Kominternit, Mbledhjet Kushtetuese, - përgjigjet nuk ishin të njëjta. Të gjithë pranuan pa rezerva misionin e dy emisarëve jugosllavë si të dërguar të Kominternit. Por për punën e tyre të mëtejshme tre zëra shfaqën rezerva. K. Tashko i pasuar nga A. Lula dhe S. Premte deklaruan se i mirëprisnin dy emisarët jugosllavë në emër të Kominternit për themelimin e P.K.Sh.-së. "E pranojmë, - tha Sadik Premte, - edhe pse nuk kemi asnjë akt zyrtar që të vërtetojë delegimin e tyre nga

Kominternit".³ Por që të tre shtuan se misioni i dy emisarëve jugosllavë duhej të merrte fund me themelimin e P.K.Sh.-së. Kjo do të thoshte, sipas tyre, se sapo të themelohej P.K.Sh.-ja, M. Popoviçi dhe D. Mugosha duhej të largoheshin nga Shqipëria, mbasi partia që po formohej kishte forca të afta dhe të përgatitura për ta drejtuar punën, në përshtatje me programin e ri. Të dy emisarët serbomalazezë reagues, mbasi panë tek ky kusht një mungesë besimi, ose siç e stigmatizuan ata, një shprehje të mendjemadhësisë. M. Popoviçi, me sa kemi dëgjuar, u përgjigj (ndryshe nga Dushani), pa e ngritur tonin duke pohuar se paaftësia e komunistëve shqiptarë për të drejtuar P.K.Sh.-në nuk likujdohej brenda një nate, sapo të miratohej themelimi i P.K.Sh.-së. Ai nguli këmbë se komunistët shqiptarë ishin ende të papërgatitur teorikisht, politikisht dhe organizativisht për të marrë menjëherë përsipër barrën e rëndë të drejtimit të Partisë, në kushtet e vështira të okupacionit të huaj dhe të luftës antifashiste, pa ndihmën e partive të tjera motra, të pasura me përvojë revolucionare, siç ishte ajo e P.K.J.-së. Një ndërhyrje të tillë, me një ton kategorikisht më të theksuar e shprehu dhe D. Mugosha. Ballafaqimi i tezave – largimi i emisarëve jugosllavë, fill pas themelimit të P.K.Sh.-së dhe nevoja që kishte P.K.Sh.-ja për eksperiencë revolucionare – shkaktoi, siç ishte e natyrshme, një debat të zjarrtë dhe u mpleks me probleme të tjera. Për A. Lulën dhe S. Premten në prapavijë të këtij debati qëndronte, siç doli qartë më vonë, shqetësimi i tyre nga toni "jo shoqëror", por "autoritar" që përdornin dy emisarët jugosllavë. Për K. Tashkon, përveç tonit autoritar të dy emisarëve jugosllavë, ekzistonte mundësisht dhe një motiv tjetër. Mund të shihet rivaliteti midis K. Tashkos, i cili në bazë të mandatit që kishte marrë më 1937, mendonte se i takonte atij vetë të luante rolin e përfaqësuesit të Kominternit dhe Miladin Popoviçit, i cili e vinte herë pas here në dyshim pretendimin e K. Tashkos. Madje duke e quajtur ende të pashfuqizuar mandatin e tij si kominternist, K. Tashko hartoi dhjetë muaj më vonë një relacion të gjatë për Kominternin me akuza dhe kritika ndaj M. Popoviçit dhe D. Mugoshës, relacion i cili nuk arriti asnjëherë në Moskë. Nga ky relacion si dhe nga përgjigjja tepër e gjatë që i ka dhënë me shkrim M. Popoviçi, ne kemi nxjerrë të dhëna plotësuese për këtë temë.⁴

Koço Tashko ngri, veç të tjerave, çështjen se Mbledhja e përfaqësuesve të tri grupeve nuk kishte kompetencë ta legjitimonte statutin e P.K.Sh.-së. Pra sipas tij, themelimin e P.K.Sh.-së nga mbledhja që po zhvillohej duhej ta konsideronte të përkohshëm. Këtë kompetencë, shtoi ai, e kishte vetëm kongresi në të cilin të merrnin pjesë delegatë të zgjedhur nga organizatat

³ S. Premte. *Kujtime* (Drsh.) Paris 1950, f.3

⁴ Letër e Koço Tashkos drejtuar Kominternit. Vjeshtë 1942. Në: N. Plasari. L. Malltezi. *Politikë antikombëtare* etj. f. 180-201; Letra përgjigje e M. Popoviçit në përkthimin shqip, tani në Arkivin Qëndror Shtetëror të Tiranës, dikur ndodhej në Arkivin e Komitetit Qëndror të P.P.Sh.-së, fondi 14, dosja 15.

bazë të mbarë vendit. As dy emisarët jugosllavë, shtoi ai, nuk kishin autoritetin e duhur për ta miratuar në emër të Kominternit, themelimin e P.K.Sh.-së. Këtë autoritet do ta kishte, sipas tij, vetëm një delegat i rregullt i dërguar nga Kominterni. Këtë pretendim Miladini e kundërshtoi me tezën se në rrethanat e vështira të luftës partitë komuniste nuk mund të mbledhin kongrese, por vetëm konferenca vendi (sipas shprehjes së tij serbisht *Konferenca Zemalskâ*) dhe se Kominterni në të tilla raste delegatin e tij "duhet ta caktojë ose ta emërojë. Dhe ky mund të jetë nga një parti komuniste fqinje ose mund të ndodhë që të emërohet prej partisë së atij vendi që bën konferencën".

"Më kujtohen mirë, - shkruan M. Popoviçi gati një vit më vonë, - fjalët që kam folur... Ne shkojmë drejt Konferencës së partisë dhe jo drejt Kongresit". Përkundrazi, - shton ai, - K. Tashko "fliste gjithnjë për kongres dhe jo për konferencë, duke përdorur fjalën kongres në vend të fjalës konferencë në konferencën e Çlirimit Popullor (Nacional) dhe gjithmonë fliste për komitete e për komisione e jo për këshilla".⁵

Shumica e pjesëmarrësve u bind nga argumentet e M. Popoviçit, të mbështetura energjikisht nga D. Mugosha. Në fillim Q. Stafa dha shenja se ishte në favor të largimit të tyre, mbasi sipas tij, partia që formohej kishte forca të afta revolucionare për ta udhëhequr organizatën dhe luftën e saj. Por pastaj ai u tërhoq. Ai që nguli më tepër këmbë për qëndrimin e dy emisarëve komunistë jugosllavë pranë P.K.Sh.-së, edhe pas themelimit të saj, ishte E. Hoxha. Tre vjet më vonë ai ka shkruar:

Kur u formua Partia "unë s'kisha eksperiencë ose kisha më pak se të tjerët, qoftë nga shokët e Grupit të Korçës, qoftë nga të Grupit të Shkodrës. Ata ishin futur më aktivisht në punën e grupeve. Kur u formua Partia, besimi (im - K.F.) për ata dy shokë, Miladinin dhe Dushanin, qe i madh, pse unë qeshë pa eksperiencë dhe pa pikëpamje organizative e politike të qarta... Për organizimin e Partisë mësonim nga Miladini dhe Dushani, por si duhej organizuar lufta, kjo nuk ishte e qartë... Që nga ajo kohë lindi jo një simpati, por një dashuri për Aliun (pseudonimi i Miladinit - K.F.) dhe çdo gjë që thoshte Aliu për mua qe një gjë e mirë, e mbaruar".⁶

Mbështetja pa rezerva e E. Hoxhës ndaj tezave të emisarëve jugosllavë, la një shije jo të mirë, të paktën te K. Tashko, A. Lula dhe S. Premte. Prapa vlerësimeve të tepruara të Enverit ndaj tyre nuk është vështirë të shihet inferioriteti i nxënësit ndaj mësuesit. Shumica pra nguli këmbë që dy emisarët jugosllavë të qëndronin në Shqipëri pranë P.K.Sh.-së derisa ajo të forcohej për të ecur me këmbët e veta. Përballë shumicës, Koço Tashko sikurse ka pohuar vetë në raportin drejtuar Kominternit, pranoi që dy emisarët jugosllavë të qëndronin si këshilltarë pranë P.K.Sh.-së derisa të mbledhej

⁵ M. Popoviçi. *Po aty*.

⁶ N. Plasari. L. Malltezi. *Politikë antikombëtare etj.* f. 153

kongresi i P.K.Sh.-së, mbasi "gabimet që do të kryheshin gjatë ndihmës së tyre do të ishin, sigurisht më të pakta, sesa partinë ta udhëhiqte vetëm Komiteti Qëndror i P.K.Sh.-së me anëtarët e tij shqiptarë".⁷ Dy krerët e Gr. K. të të Rinjve, A. Lula dhe S. Premte, qëndruan në pikëpamjen e tyre - për largimin e dy emisarëve jugosllavë, fill pas përfundimit të punimeve të Mbledhjes Kushtetuese. Ky debat pati si pasojë qëndrimin e diferencuar të mëtejshëm të dy emisarëve jugosllavë ndaj pjesëmarrësve të Mbledhjes Kushtetuese. Mbështetja pa rezerva që E. Hoxha iu dha tezave të M. Popoviçit dhe D. Mugoshës shpjegon lidhjen e ngushtë të bashkëpunimit midis tyre të mëvonshëm dhe mbështetjen që dy emisarët jugosllavë dhanë në forcimin e pozitave partiake të E. Hoxhës gjatë Luftës së Dytë Botërore. Veç kësaj, nga niveli kulturor E. Hoxha dallohej në krahasim me anëtarët e Komitetit Qëndror që u krijua.

Këmbëngulja e E. Hoxhës për qëndrimin e dy emisarëve jugosllavë si këshilltarë të mëtejshëm të P.K.Sh.-së mund të shpjegojë rrënjët e bashkëpunimit të tyre të ngushtë, i cili vazhdoi deri në fund të luftës. Përkundrazi, me kërkesën e A. Lulës dhe S. Premtes për largimin e tyre nga Shqipëria, fill pas themelimit të P.K.Sh.-së, mund të zbulohen rrënjët e antipatisë që dy emisarët jugosllavë krijuan që në Konferencën Themeluese për dy krerët e Gr. K. të të Rinjve. Por edhe qëndrimi që mbajtën K. Tashko dhe Q. Stafa (pavarësisht se në fund ata hoqën dorë nga propozimi për largimin menjëherë të tyre), nuk kaloi pa lënë gjurmë. Në mënyrë të veçantë qëndrimin e rreptë që mbajti në fillim K. Tashko te dy emisarët jugosllavë nuk e harruan, por e mbajtën vëth në vesh. Përkundrazi, këmbëngulja deri në fund e A. Lulës dhe S. Premtes krijoi një frymë armiqësore, e cila më vonë nuk u zbut asnjëherë.

Pas këtij debati të rreptë filluan punimet e mbledhjes. Rendin e ditës nuk e kemi në mënyrë të dokumentuar. Ajo kuptohet nga çështjet që u rrahën, disa nga të cilat patën gjithashtu debate të ashpra. Për shkak të këtyre debateve, Konferenca Themeluese e P.K.Sh.-së zgjati disa ditë - katër ditët e para vazhduan mbledhjet e punës (8-9-10-11 nëntor), pastaj dy ditë ndërprerje për të hartuar rezolutën dhe mbyllja e Konferencës me miratimin e saj dhe zgjedhjen e Komitetit Qëndror, më 14 nëntor 1941. Gjatë katër ditëve të para u trajtuan këto çështje - radhën nuk e dimë. Nga njoftimet e mbledhura del se Konferenca e mirëfilltë Themeluese u hap me një fjalë të mbajtur nga M. Popoviçi në emër të Kominternit. Fjala e tij përmbante platformën politike që duhej të adoptonte Partia Komuniste Shqiptare në përputhje me direktivat e Kominternit, të cilën e kishin përvetësuar të gjitha partitë komuniste të vendeve të tjera të Evropës, të shtypura nga fuqitë e boshtit fashist. Pas referatit vinte pika e dytë e rëndësishme: autokritika që

⁷ K. Tashko. *Po aty*.

secili përfaqësues kryesor i grupit do t'i parashtronte mbledhjes për grupin e vet dhe pastaj kritikën që pjesëmarrësit do t'i drejtonin secilit grup për punën e kryer deri atëherë. Çështja tjetër e rëndësishme, madje tepër e rëndësishme ishte platforma politike që do të adoptonte P.K.Sh.-ja dhe detyra prioritare e programit të saj. Si çështje të tjera të rëndësishme, por ndoshta jo nga radha ishin: organizimi i luftës së armatosur nacional-çlirimtare dhe format e saj. Tjetër: bashkëpunimi me forcat nacionaliste demokrate antifashiste, format e bashkëpunimit dhe kufijtë e tij. Tjetër: kombinimi i luftës së armatosur me format legale të luftës politike. Tjetër: motivet sociale që duhej të zinin vend në luftën nacionalçlirimtare. Tjetër: çështja e Kosovës. Tjetër: miratimi i rezolucionit, si kushtetutë e organizatës së P.K.Sh.-së. Pika e fundit: zgjedhja e Komitetit Qëndror.

Referatin e vet M. Popoviçi e mbajti në serbisht, të cilën sikurse u tha, e përkthye herë Ramadan Çitaku, herë Dushan Mugosha. Ne nuk kemi tekstin origjinal, por vetëm variantin e regjistruar sipas përkthimit. Sikurse u tha, M. Popoviçi u tregua tepër i kujdesshëm për t'i qëndruar besnik statusit të tij politik, si përfaqësues i Kominternit. Duket se ai kërkonte të largonte përgjithmonë dyshimet, se nuk kishte ardhur, siç kishin dyshuar në fillim krerët e Gr. të Korçës dhe të të Rinjve, si komunist i P.K.J.-së, por të forconte tek ata bindjen se ai ishte i dërguari nga Kominterni. Idenë se ai ishte i dërguari i Kominternit e përshkon fund e krye referati i tij, i cili më tepër se një referat ngjan me një parashtrësë programore. Shkurtimisht ai tha:

"Shokë! Situata e re e krijuar në gjendjen e përbotshme pas luftës në mes të Gjermanisë dhe B.R.S.S.-së u ngarkon detyra të reja të gjitha lëvizjeve revolucionare. U ngarkon luftën, e cila sipas fjalës së shokut Stalin, do të shkojë deri në fund, deri në fitoren e socializmit mbi imperializmin dhe fashizmin. Është e mundur ajo që ka thënë Lenini më 1918 e që Erkoli⁸ ka përsëritur më 1939: N.q.s. Bashkimi Sovjetik e detyrojnë interesat e B.R.S.S.-së ose ato të proletariatit botëror, atëherë ai mund të bëjë marrëveshje ushtarake kundër ndonjë fuqie kapitaliste, e cila e kërcënon dhe e sulmon socializmin. Këto fjalë profetike tani po realizohen. Vendet demokratike e kanë parë se lufta kundër Bashkimit Sovjetik është lufta për shkatërrimin e qytetërimit, përparimit dhe kulturës. Këtë e ka theksuar edhe Çurçilli në fjalimin e tij: Kam menduar më tepër se njëzet vjet se armiku kryesor i njerëzimit është komunizmi, por sot jam krejtësisht i bindur se armiku kryesor nuk është më komunizmi (siç kam menduar përpara) por fashizmi. Tani ka tingëlluar ora e luftës së hapur kundër pushtuesit të popullit tuaj. Këtu u ngarkohen detyra të mëdha. Përpara të gjithëve ju ngarkohet lufta për formimin e një partie unike e monolite, një partie bolshevike, e cila do ta udhëheqë në rrugë të drejtë popullin e vet të mjeruar, në luftën për çlirimin e tij kombëtar kundër pushtuesit fashist".

⁸ Erkoli. Është pseudonimi i Palmiro Toliatit, sekretari i përgjithshëm i Partisë Komuniste Italiane, në atë kohë anëtar i kryesisë së Kominternit.

Duke folur për gjendjen e grupeve komuniste shqiptare ai vuri në dukje gabimet që janë bërë nga grupet komuniste dhe shmangien e tyre nga vija marksiste. Sipas tij, për të shmangur luftën midis tyre, grupet komuniste kanë zbutur luftën e brendshme, por nuk kanë përjashtuar elementet e dëmshëm. Sipas tij, grupet e kanë mbivlerësuar punën legale në dëm të punës revolucionare. Puna legale nuk mund të përjashtohet, – theksoi ai, – por ajo duhet të lidhet më fort me punën ilegale. Miladini e kritikoi punën e dobët që kanë kryer disa organizata (më tepër Gr. e Shkodrës, më pak atë të Korçës), për t'u lidhur ngushtë me masat punëtore. Ai vuri në dukje se nga mungesa e njohjes së marksizëm-leninizmit grupet kanë rënë në gabime teorike, pa mohuar sukseset që ato kanë arritur, sidomos në përkthimin e literaturës marksiste. Më tej ai tha:

"Sot përpara shokëve të Shqipërisë qëndrojnë detyra të mëdha dhe ndoshta më të mëdha se ato të një partie tjetër të Evropës: formimi i një partie të vetme unike, mobilizimi i masave në luftën kundër fashizmit, krijimi i lidhjeve me masat punëtore dhe fshatare, lidhja me lëvizjen çlirimtare të kombit, e cila është e fortë ndër masat sidomos mbas robërimit kolonial nga imperializmi italian. Prandaj lufta jonë çlirimtare duhet të jetë e lidhur ngushtësisht me atë të popujve të tjerë të robëruar, e për më tepër me luftën e Bashkimit Sovjetik, pararojë e lavdishme e çlirimit të popujve të shtypur. Këto mund të realizohen duke likujduar të gjitha luftat e deritanishme të grupeve, të fraksioneve, duke hequr dorë nga të gjitha dobësitë që pengojnë lëvizjen revolucionare. Të likujdohen të gjitha fetishizmat e llafet teorike të kota, kufizimi i punës, politikanllëket, liberalizmi dhe shfaqjet oportuniste".

Duke folur më tej për problemet e brendshme të P.K.Sh.-së, M. Popoviçi theksoi: përjashtimin prej saj të elementeve që do të vazhdojnë të punojnë me frymën e grupeve, shpërndarjen e të gjitha celulave të deritanishme të grupeve dhe riorganizimin e organizatave bazë të lëvizjes punëtore në përshtatje me nevojat e përgatitjes së luftës së ardhshme. Duke përfunduar ai tha:

"Të shpresohet se në të ardhmen nuk do të përsëriten ankesa të rënda... Domethënë duhet të hiqen nga fjalori fjalët Koçollarë, Zefistë, Lulistë. Këto fjalë janë të huaja për partinë e proletariatit. Çdo shok, të cilit në çdo rrethanë qoftë, i hyjnë në vesh të tilla shprehje dhe mbiemra duhet të vëjë në dijeni shokët në celulë ose në komitet... Nuk guxohet më të mos zbatohen direktivat e komiteteve drejtuese... Prandaj duhet t'i nënshtrohemi disiplinës së partisë... Është e nevojshme disiplina e hekurt në parti. Të gjithë shokët mbas fillimit të luftës në mes të Bashkimit Sovjetik dhe Gjermanisë, janë të mobilizuar dhe konsiderohen ushtarë të Ushtrisë së Kuqe, domethënë nën një disiplinë të rreptë të Partisë... Po i jap fund me fjalët e shokut Stalin: Partia është një vullnet i vetëm, i cili përjashton çdo mundësi fraksionazhi dhe thyerje të autoritetit në Parti".⁹

⁹ Arkivi Qëndror i P.P.Sh.-së, Tiranë, fondi 14, dosja 1, nëntor 1941. Shih Shtojcën nr. 60.

Sikurse shihet, programi që parashtroi M. Popoviçi për Partinë Komuniste Shqiptare përmban dy komponentë strategjikë: e para, mobilizimin e gjithë strukturave të Partisë për të ndërmarrë luftën nacional-çlirimtare kundër okupatorit të huaj fashist dhe e dyta (e cila lihet të nënkuptohet), përgatitjen për të ndërmarrë, sapo të plotësohet detyra parësore, realizimin e revolucionit socialist. Këtë kuptim ka fraza e shprehur nga M. Popoviçi kur shtron si detyrë "riorganizimin e organizatave bazë të lëvizjes punëtore në përshtatje me nevojat e përgatitjes së luftës së ardhshme". Nga ky këndvështrim mund të nxirret konkluzioni se M. Popoviçi i propozoi P.K.Sh.-së të përvetësonte strategjinë leniniste-staliniste të shndërrimit të menjëhershëm të revolucionit nacional në revolucion socialist. Si rrjedhim, ai i propozoi P.K.Sh.-së vlerësimin e detyrës së parë - të luftës antifashiste nacionalçlirimtare - si aksion taktik, për të realizuar synimin strategjik, revolucionin socialist. Realizimin e një programi të tillë që parashikon kalimin nga revolucionin nacionalçlirimtar në revolucionin komunist proletar, mund ta udhëheqë vetëm një parti bolshevike - bolshevike si nga struktura organizative ashtu edhe nga disiplina e hekurt, me një fjalë atë mund ta përmbushë vetëm nëse P.K.Sh.-ja që po formohej do të kishte tiparet e një detarshmenti politik-ushtarak.

Me sa dihet, pjesëmarrësit komunistë shqiptarë në Mbledhjen Themeluese e miratuan në parim pa rezerva si taktikën ashtu dhe strategjinë programore, si strukturën ashtu dhe karakterin bolshevik të Partisë. Megjithatë, fill pasi Miladin Popoviçi mbaroi referatin njëri nga pjesëmarrësit ngriti një çështje që nuk i takonte radhës. Ky ishte Tuk Jakova, të cilit nuk i pëlqeu shprehja e M. Popoviçit se grupet komuniste "e kanë mbivlerësuar punën legale në dëm të punës revolucionare". Ndërhyrjen e tij e mësujmë nga dy prej të paktave fletë të procesverbaleve të humbura të Mbledhjeve Kushtetuese që kanë arritur në ditët tona. Ato kanë arritur në ditët tona të përkthyer italisht nëpërmjet një verbali të policisë fashiste, ku flitet për raportin midis punës legale dhe ilegale të P.K.Sh.-së. Frazat janë të shkurtra, por përmbajtja e tyre kuptohet po të kemi parasysh diapazonin e pikëpamjeve që qarkullonin në mendjet e pjesëmarrësve të mbledhjes. Nga verbali del se Tuk Jakova nuk e kishte kuptuar drejt tezën e M. Popoviçit, i cili tha se "puna legale nuk mund të përjashtohet, por ajo duhet të lidhet më fort me punën ilegale", pra duhet t'i nënshtrohet asaj. Tuk Jakova nuk ishte i bindur për këtë tezë.

Ai solli si shembull veprimtarinë "legale" që kishte zhvilluar dikur Selim Shpuza, i cili sipas tij, kishte patur rezultate në Shkodër. Megjithatë Tuk Jakova pranoi se "puna legale duhet të jetë e lidhur ngushtë me një punë të fortë ilegale". Por shembulli që përmendi Tuk Jakova duket se nuk i pëlqeu përfaqësuesve të Grupit të Korçës, për arsye se Selim Shpuza në atë kohë ishte rreshtuar në Gr. K. të Zjarrit.

Kjo kuptohet nga ndërhyrja me theks ironik e Pilo Peristerit, i cili Selim Shpuzën e quajti "ish shok". Ai tha se: "Nëse S. Shpuza mendon të bëjë vetëm një punë legale kjo nuk do të thotë që ne nuk duhet të bëjmë një punë ilegale". Më i prerë ishte E. Hoxha, i cili duke iu drejtuar Tuk Jakovës i tha: "Shoku Tuk. Mendohu se veprimtaria jonë në të ardhmen do të jetë vetëm ilegale! Mendohu se puna jonë tani e tutje duhet të jetë vetëm ilegale". Përkundrazi, Anastas Lulo propozoi që kritika në këtë pikë e shokut Tuk për referatin e M. Popoviçit "të lihet mbas diskutimit të kritikës dhe të autokritikës, mbasi është një pikë më vete". Me këtë propozim u bashkua dhe vetë Miladini, i cili tha se "kritika për përmbajtjen e referatit nuk duhet bërë kur relatohet mbi veprimtarinë e së kaluarës". Edhe K. Tashko ishte dakord që kritikën ndaj referatit (të Miladin Popoviçit) të parashtrohen gjatë diskutimit të çështjeve përkatëse. Elami Niman i tërheq nga ana e tij vëmendjen se në relacionin e M. Popoviçit duhet të thuhet se punës legale i është dhënë rëndësi nga grupi i shokut Koço. Enver Hoxha e mbyll diskutimin se Miladini i mbetet të japë shpjegime. Përkundrazi, Anastas Lulo propozoi që relacioni mbi punën të fillohet nga e para meqenëse debati po bëhej mbi çështje jokonkrete duke qenë se ai filloi nga aksione të izoluar. Ndërkaq Qemal Stafa pyet nëse shoku Miladin i ka ftuar pjesëmarrësit të diskutojnë mbi referatin. Nga ana e tij, Miladini përgjigjet se "në çdo mbledhje komuniste bëhet më së pari diskutimi i gjendjes politike prandaj duhet të marrim pjesë në të". Fleta e procesverbalit mbyllet me fjalët e Koçi Xoxes se ai ishte dakord me referatin e M. Popoviçit.¹⁰

E dhamë pak a shumë të plotë këtë pjesë të procesverbalit të Mbledhjes Kushtetuese, të zhvilluar më 8 nëntor 1941, për të formuar një ide, qoftë të përafërt se si janë zhvilluar mbledhjet që shpunë në themelimin e P.K.Sh.-së.

Pastaj u kalua në analizën e meritave dhe dobësive të grupeve komuniste, me fjalë të tjera, në ballafaqimin e kritikave dhe të autokritikave të krerëve të secilit grup.

Fillimisht u kalua në sukseset që kishte arritur lëvizja komuniste shqiptare. Pavarësisht nga gabimet e kryera nga secili grup, Mbledhja Themeluese konstatoi se lëvizja komuniste në Shqipëri, edhe pse me një histori relativisht tepër të re (me organizatën e saj të parë themeluar, sipas rezolucionit, më 1932), kishte korrur disa suksese të rëndësishme. Në lidhje me këto suksese, në rezolucionin e themelimit të P.K.Sh.-së, thuhet:

"Lëvizja komuniste në Shqipëri ka pasur disa suksese. Është mbajtur një qëndrim politik në çdo moment me rëndësi, qëndrim i inspiruar gjithmonë nga interesat e popullit shqiptar, të proletariatit dhe të Bashkimit Sovjetik, por që nuk ka hyrë thellë në popull. Deri në një masë janë shfrytëzuar rastet legale: a) me anën e ndërhyrjes në organizatat e regjimit ku përqëndroheshin turma; b) me anën të disa botimeve legale e gjysmë legale... me anën të aksioneve ekonomike e politike me anën

¹⁰ AQSh. F/AS, viti 1941, dosja A, f.4. Shih Shtojcën nr. 61, 62.

grevash e demonstratash, të cilat kanë pasur dhe deri diku ia kanë arritur qëllimit të mobilizimit të një pjese të turmës punëtore zejtare e shkollore për përmirësimin e kushteve të jetesës e kundër shfrytëzimit; c) me anë të aksioneve politike, për mbrojtjen e të drejtave demokratike; d) janë bërë demonstrata për mbrojtjen e lirisë kombëtare dhe kundër zaptuesit fashist, të cilat kanë pasur një farë suksesi në zhvillimin e ndjenjës kombëtare dhe anti-fashiste në turmat. Janë hedhur herë pas here trakte me përmbajtje dhe parrulla revolucionare, të cilat kanë pasur si qëllim që t'i shpjegojnë popullit gjendjen dhe kanë pasur si efekt lartësimin e prestigjit të komunizmit, të Partisë së Proletariatit dhe të B.R.S.S.-së. Është përkthyer dhe shpërndarë në një farë mase në të gjithë Shqipërinë literaturë komuniste".¹¹

Në të njëjtën kohë, pasi u rrahën të gjitha kritikrat dhe autokritikat e shfaqura nga përfaqësuesit e tri grupeve komuniste, gjithashtu pasi u dëgjuan edhe vërejtjet e dy emisarëve jugosllavë, u arritën në vlerësime rreth meritave dhe gabimeve të tri grupeve komuniste.

"Gabime organizative – Gabimi organizativ dhe politik më i madh ka qenë mospranimi dhe moszbatimi i direktivës së Ndërkombëtares Komuniste e një rëndësie historike mbasi i hapte perspektiva të gjëra lëvizjes komuniste: me i shpërnda celulatat komuniste të deriatëherëshme, të cilat ishin oportuniste, troskiste, me shpirt tarafi, fraksionare, të palidhura me masa, të infektuara prej luftës së grupeve, sektare, me i hedh këto në turma në mënyrë që prej turmës të lindte baza e organizatës së shëndoshë. Edhe grupi që e pranoi direktivën (ai i Korçës – K.F.) nuk e zbatoi veçse pjesërisht dhe mbasi i shpërndau celulatat i krijoi prapë në mënyrën e vjetër. Mospranimi i direktivës së Kominternit ka shtyrë grupet (atë të Shkodrës dhe atë të të Rinjve – K.F.), të cilat nuk e pranuan dhe nuk e zbatuan direktivën e Ndërkombëtares Komuniste të kërkonte lidhje prej partie në parti".¹²

Debatet e zjarra shpërthyen kur u kalua në trajtimin më hollësisht të gabimeve të secilit grup për punën e kryer deri atëherë. Hollësitë e debateve nuk i njohim. Dimë vetëm se kritikrat dhe replikat midis përfaqësuesve të grupeve qenë tepër të zjarra dhe zgjatën deri në orët e mëngjesit. Secili grup e trajtoi me vështirësi kritik punën që kishte kryer deri atëherë, natyrisht me nota të zbutura, kurse partnerët ngulnin këmbë për një kritikë më të thelluar. Secili grup u orvat të justifikonte dobësitë e programit të vet me strukturën e prapambetur ekonomiko-shoqërore të vendit dhe me mungesën e lëvizjes së zhvilluar punëtore, rrjedhimisht me nivelin e ulët teorik marksist, por pa synime armiqësore. Në lidhje me këtë pikë, Sadik Premte, një nga pjesëmarrësit e Konferencës Themeluese, ka shkruar në kujtimet e veta:

¹¹ Rezolucioni i mbledhjes së grupeve kryesore komuniste të Shqipërisë për krijimin e Partisë (8 nëntor 1941). Në: "Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë. Tiranë 1960, ff. 15-16. Shih Shtojcën nr. 73.

¹² Rezolucioni. Po aty, ff. 16-17.

"Sapo filloi Konferenca, përfaqësuesit e çdo grupi paraqitën nga një ekspozë të punës së grupit të tyre respektiv dhe po në një kohë, bënë autokritikën e grupit të tyre si dhe kritikën e punës së grupeve të tjera. Mbas çdo ekspozëje, autokritike dhe kritike, pati një debat të përgjithshëm, i cili u nxeh dhe u degjenerua në atake personale. Fryma e vjetër e grupit nuk mungoi të manifestohet gjatë debatit".¹³

Gr. K. i Korçës u vlerësua për lidhjen e tij me masat punonjëse, për sukseset në lëvizjet punëtore dhe për strukturën organizative. Por nga ana tjetër drejtuesit e tij u kritikuan për nivelin e ulët teorik të anëtarëve, për sektarizëm në veprimtarinë revolucionare, për përjashtimin me vonesë të disidentëve komunistë dhe për shtrirjen e organizatës vetëm në rrethin e Korçës.

Gr. K. i Shkodrës u vlerësua për shtrirjen e rrjetit organizativ në rrethet e tjera të vendit dhe për militantizmin e theksuar të anëtarëve të vet. Por nga ana tjetër ai u kritikua për kujdesin vetëm në veprimtarinë revolucionare komuniste, për shikëputjen e tij nga lëvizja punëtore, për tezat e gabuara në lidhje me okupacionin fashist dhe më në fund për afrimin e krerëve të Grupit me elementet e majtë me prirje troçkiste, vetëm se këta ishin kundërshtarë të Gr. K. të Korçës.

Gr. K. të të Rinjve iu njohën më pak merita dhe iu nënvizuan më tepër kritikrat. Si meritë, grupit iu njoh shtrirja e rrjetit organizativ në pjesën më të madhe të vendit dhe kujdesi i madh që kishte treguar për pajisjen e anëtarëve të vet me kulturë marksiste-leniniste. Përkundrazi, gabimet që aty u theksuan qenë tepër të rënda. Në adresë të krerëve të Grupit u ngritën kritikrat se me gjithë numrin jo të vogël të anëtarëve, organizata e tyre që e shikëputur nga lëvizja punëtore; se përvetësimi i teorisë marksiste kryhej më tepër si stoli kulture dhe më pak si udhëheqje për veprim; se anëtarët e grupit në pjesën më të madhe ishin pushtuar nga mendjemadhësia "intelektualiste"; se me praktikën e tyre për ta pasuruar arkën e Grupit me "vjedhje" kishin shkelur normat e moralit proletar dhe se me nevojën për t'i shërbyer sa më mirë revolucionit "socialist" u ishte kërkuar militantëve mohimi i dashurisë për familjen – të cilat u konsideruan si norma jobolshevike, por troçkiste.

Ata që i pritën më me gjakftohtësi kritikrat e partnerëve të tyre qenë përfaqësuesit e Gr. K. të Shkodrës. Duke shfrytëzuar mungesën në mbledhje të kryetarit të tyre, Zef Mala, i cili nuk ishte i pranishëm mbasi ndodhej në internim, ata, V. Shanto, Q. Stafa, T. Jakova, K. Themelko, i pranuan pa rezervë gabimet e grupit duke ia ngarkuar përgjegjësinë kreut të tyre. Kjo u dha atyre dorë të kritikonin pa vështirësi grupet e tjera.

Qëndrimi ndaj kritikave që mbajtën përfaqësuesit e Gr. të Korçës ishte pak a shumë i dyzuar. Koço Tashko u ndodh në një situatë të ndërlikuar -

¹³ S. Premte. Po aty, f. 4

nga njëra anë donte të ruante pozën e "kominternistit", pra të asnjësit përballë tri grupeve, nga ana tjetër, e ndjente veten të lënduar kur dëgjonte kritika të rrepta kundër Gr. të Korçës. M. Popoviçi nuk nguronte të vinte në dukje përgjegjësinë që K. Tashko kishte si kominternist për gabimet e Gr. të Korçës. Përkundrazi, E. Hoxha i bindur se ai nuk kishte asnjë përgjegjësi për gabimet e Gr. të Korçës (nuk kishte shumë kohë që ishte anëtar i tij), i miratoi pa vështirësi të gjitha kritikën që aty u shprehën për udhëheqjen e grupit të tij. Mëse njëherë ai u orvat të distancohej nga këto gabime, duke e lënë përgjegjësinë në kurriz të K. Tashkos dhe sidomos të K. Xoxes, të cilin D. Mugosha e çmoi si përfaqësues të mirëfilltë të klasës punëtore shqiptare. Dushanit nuk i pëlqeu retorika intelektualiste e E. Hoxhës. Por Enverit i doli aty në krah M. Popoviçi, i cili formoi bindjen se midis 14 pjesëmarrësve të Mbledhjes Kushtetuese, ai që ishte infektuar më pak nga lufta midis grupeve komuniste, ishte pikërisht E. Hoxha.

Në lidhje me kritikën, përfaqësuesit e Gr. të të Rinjve, u përçanë. R. Çitaku dhe E. Nimani i pranuan ato pa rezerva. Përkundrazi, A. Lula dhe S. Premte reagonin ashpër. Ata e ndjenë veten tepër të fyer për stigmatizimet që atyre u bënë për prijet "intelektualiste", si shkelës të moralit komunist, si përkrahës të vjedhjes dhe si elementë të infektuar nga troçkizmi. Ata nuk nguruan të vinin në dukje se prapa këtyre stigmatizimeve të pasakta qëndronte cmira e krerëve të grupeve të tjerë, e nxitur nga inferioriteti i tyre teorik marksist, pa përjashtuar edhe humorin jodashamirës që kishin ndaj tyre dy emisarët jugosllavë. Anastas Lula nuk nguroi të sillte si shembull nivelin tepër të ulët kulturor të disa prej kritikuesave, të cilët i përdornin me vend dhe pa vend termat politike, ekonomike dhe shoqërore të marksizmit. Ne kemi tre fragmente (gjithsej një faqe) nga autokritika e shkruar me vetë dorën e Anastas Lulës, e cila ruhet e plotë në A.Q.Sh., por që ne nuk kemi mundur ta shtiem plotësisht tekstin e saj në dorë. Autokritika është shkruar jo në Mbledhjen Themeluese, por gati dhjetë muaj pas saj (15 gusht 1942), pra disa javë pas përjashtimit të tij nga P.K.Sh.-ja (29 qershor 1942). Aty ai shpjegon arsyet se cila ishte karakteristika dhe morali shoqëror i anëtarëve të grupit. Anastas Lula shkruan:

"Komunizmi i Grupit të të Rinjve, që nxjerrë kryesisht prej librash... Udhëheqja ose këshillat për të mos qëndruar vetëm në marje mësimesh na pat munguar. Kontaktet me Punën e Korçës ishin shumë të dobta. Lidhja me A. Qendron pati efektet e këqinj të saj, e sidomos e bëri Punën e Korçës edhe më të ligë për sytë tona. Ankimet që kishin disa shokë të Korçës për punën e tyre, përbuzja për teorinë, jetën intime, solidaritetin prej entuziastash e për të tjera iluzione kësi doresh, të cilat ishin për ne gjëra të shenjta në atë kohë, e sidomos paaftësia jonë për t'i parë edhe të mirat e Punës së Korçës, për të parë se komunizmi nuk do të thotë përpjekje të kota për të komunistizuar njerëz me pahir e me mënyra të gabuara, na bënë që të zhytemi

plotësisht në: studim, propagandë iderash në të tjerët. Ata që studionin fort, që nuk kujdeseshin për familjen dhe rronin keq, ishin të përkëdhelurit e Grupit".¹⁴

Shpjegime më të hollësishme si kundërvënje ndaj kritikave rreth karakterit politik të Gr. K. të të Rinjve ka dhënë Sadik Premte. Sipas tij, dy krerët e Gr. K. të të Rinjve (A. Lula dhe S. Premte), duke iu drejtuar Miladinit dhe Dushanit u thanë atyre:

"Ne nuk pretendojmë të kemi bërë aq sa duhet bërë, por nga ana tjetër, edhe ju duhet ta dini se nuk ka qenë aq lehtë të bëhej aq sa ju sugjeroni. Ju nuk i njihni rrethanat, konditat dhe zakonet e vendit tonë, ashtu sikundër edhe ne nuk njohim ato tuajat. Komunizmi në Shqipëri është një doktrinë e importuar. Ky nuk është produkt i zhvillimit të konditave ekonomike të shoqërisë së vendit tonë. Komunizmi këtu është filluar prej intelektualëve dhe veçanërisht prej studentëve të shkollave të mëson. Shqipëria është një vend agrar i prapambetur dhe pa asnjë farë industrie. Ne nuk kemi proletariat industrial, si rrjedhim, këtu nuk ka asnjë organizatë proletare të formuar, të paktën për qëllime ekonomike. Për më tepër, ju nuk duhet të gaboni e t'i shikoni po me të njëjtin prizëm konditat e tashme dhe ato të kaluara. Konditat e reja i qeshin gjithmonë ato të vjetrat. Në fillim, në ditët e para të okupacionit fashist, ishte shumë e vështirë të bëhej axhitacion i hapët në masat dhe kjo për dy arsye: a) sepse sukseset e nazifashistëve e kishin bërë popullin tonë ta humbiste krejt besimin në një fitore eventuale të aleatëve dhe b) sepse në ditët e para të okupacionit fashizmi, për interes të tij bëri disa përmirësime provizore të konditave ekonomike, të cilat patën qenë më të këqija ndën regjimin e mëparshëm të Zogut. Megjithatë ne kemi bërë aq sa kemi mundur për të hyrë në masë dhe nuk e kemi kufizuar kurrë aktivitetin tonë në formim kuadrosh e përkthim librash, siç na akuzon Grupi i Korçës, i cili duke na kritikuar në këtë mënyrë, nuk bën gjë tjetër veçse manifeston urrejtjen e tij të vjetër."¹⁵

Duke folur për normat morale që zbatonte Gr. i të Rinjve, S. Premte përpiquej të shpjegonte se në këtë çështje kishte keqkuptime nga ana e krerëve të grupeve të tjera dhe ca më keq, spekulime nga ana e D. Mugoshës, për t'i vënë njollë Gr. K. të të Rinjve. Konkretisht ai thotë:

"Përsa i përket gjendjes financiare, në të vërtetë ishim shumë ngushtë. Nevojat teknike (daktilografë, shaptilografë, letër etj.), udhëtime, ndihmë shokësh të papunë e të sëmurë, përballoheshin kryesisht prej rrogave të shokëve nëpunës si dhe prej disa shokësh bij tregtarësh, të cilët mund të tërhiqeshin prej arkës së pleqve të tyre nga një farë shume të vogël të pakuptueshme (akt të cilin shoku Dushan në teori e karakterizoi si vjedhje dhe në praktikë nuk kundërshtoi kur këto të holla iu dorëzuan me rastin e shkrirjes së tre grupeve në një parti të vetme). Në princip isha dhe jam

¹⁴ A.Q.Sh. (Nga fondet e Arkivit Qëndror të P.P.Sh.-së). Fondi 14, dosja 6.

¹⁵ S. Premte. Kujtime (drsh.). Shih Shtojcën nr. 70.

dakort me shokun Dushan pse një Parti Komuniste duhet të ndihmohet nga masat, por nuk duhet harruar se në atë kohë ne nuk ishim akoma Parti dhe si në fillim që ishim, nuk kishim se si t'i përballonim ndryshe nevojat e përditshme të punës së Grupit. Kur shokët Sadik Stavileci, Thoma Sinjari etj. u prekën nga turbekulozi, më duket se ishte absurde t'u thonim të prisnin gjersa Grupi ynë të arrinte të ndihmohej nga masat¹⁶.

Në lidhje me akuzën për mungesën e dashurisë për familjen, S. Premte ka dhënë këtë shpjegim:

"P. sh. unë nga gjithë rroga që merrja, mbaja aq sa për plotësimin e nevojave më të domosdoshme dhe pjesën tjetër e dorëzoja në arkën e grupit, duke mos i dërguar asnjë lek familjes. Për këtë akt shoku Dushan na akuzon si njerëz që urrejmë familjen, si dervisha teqesh dhe njëkohësisht si njerëz që edukojmë shokët të kenë qejf torturën. Fakti që ne nuk e ndihmonim familjen rridhte, së pari, ngaqë familja e kishte të siguruar bukën e misrit dhe së dyti ngaqë ne i jepnim më rëndësi punës për revolucionin socialist, punë e cila i shërbente jo vetëm familjeve tona, por gjithë popullit shqiptar. Fjala me pas qejf torturën është krejt qesharake, mbasi nuk ka njeri në botë që t'i pëlqejë tortura. Është pikërisht se pse ne ishim kundër vuajtjeve të regjimit prapanik të Zogut që filluam të punojmë për ndërtimin e një shoqërie të re pa vuajtje, pa tortura dhe brenga. Ndoshta edukimin që u jepnim shokëve tanë për t'i rezistuar torturës, në rast se binin në dorë të armikut, shoku Dushan e ka kuptuar krejt ndryshe... Ne jemi një grup të rinjsh plot entuziasëm. Po për fat të keq, na mungon eksperiencia. Po kjo gjë mund të thuhet dhe për të dy grupet e tjera të cilët në ekspozetë e tyre, e kanë ekzagjeruar shumë punën e tyre të kaluar. Ne nuk kemi pasur asnjëherë ndër mend të formojmë vetëm kuadro, të cilët kur të arrinin një pikë të caktuar të formimit të tyre, të hynin në masa me ceremoni. Në formimin e kuadrove nuk mund të caktohet kufi. Formimi i kuadrove dhe puna në masa janë dy gjëra të lidhura ngushtë me njëra-tjetrën. Sa më tepër të kemi kuadro aq më tepër mund të hyjmë në masa dhe anasjelltas, sa më tepër të hyjmë në masa aq më tepër kuadro tona rriten në numër e në forcë... Në të kaluarën dikush punoi më pak e dikush më shumë. Ajo që ka rëndësi më të madhe është që këtej e tutje të jemi të zotë e të punojmë ashtu siç i ka hije një komunisti të mirë. Sado që këto deklarata nuk i bënë për t'u justifikuar por për hir të së vërtetës nuk mundëm ta kuptonim se pse Miladini me Dushanin na morën me sy të keq. Për më tepër, kur ne ndjenim nevojën të kërkonim shpjegime më të hollësishme mbi propozimet e tyre, këta të dy inatoseshin e na trajtonin si intelektualë. Çdo herë që nguronin e nuk arrinin të na jepnin shpjegime, si argument suprem të tyre përdornin termin intelektualizëm".¹⁶

Kështu që në mbledhjen e parë u dukën fillimet e një vije ndarëse midis të ashtuquajturëve militantë "punëtorë" që miratonin pa diskutim tezat e dy emisarëve jugosllavë dhe të ashtuquajturëve militantë "intelektualë", të

cilët mbanin ndonjë rezervë ose kërkonin shpjegime më të argumentuara rreth tezave të tyre. E. Hoxha, ndonëse nga ana kulturore i takonte grupit të dytë, u përfshi në rradhët e militantizmit "punëtor". Natyrisht simpatitë e dy emisarëve jugosllavë anuan nga grupi i parë. Në të njëjtën kohë në radhët e pjesëmarrësve shqiptarë të Mbledhjes u krijua dhe një vijë e dytë ndarëse, e cila u karakterizua kryesisht edhe nga gjuha e përdorur gjatë mbledhjeve. E. Hoxha, K. Tashko, Q. Stafa, të cilët nuk e njihnin serbishten flisnin me Miladinin frëngjisht, pa përkthyes. Përkundrazi, K. Xoxi, V. Shanto, R. Çitaku, K. Themelko, E. Nimani, për të treguar intimitet, flisnin me Miladinin sllavisht. Gjashtë të tjerët që nuk dinin asnjëherë nga këto dy gjuhë (A. Lula, S. Premte, T. Jakova, P. Peristeri, S. Vullkani, S. Lubonja), ishin në mëshirën e përkthyesit. Gjuha frëngjishte i dha kështu mundësi E. Hoxhës të fliste pa përkthyes me Miladinin, si rrjedhim ta zhvillonte më tepër intimitetin me të. Përkundrazi, Dushani u lidh tepër ngushtë me K. Xoxen, jo vetëm për hir të gjuhës, por ca më tepër për hir të intimitetit "punëtor" që pretendonin të dy palët.

¹⁶ S. Premte. Po aty, f. 5. Shih Shtojcën nr. 70.

KREU XIX

MBLEDHJA THEMELUESE E P.K.SH.-së (III) PLATFORMA POLITIKE

Platforma politike për P.K.Sh.-në, e cila u shtrua aty për diskutim, nuk ngjasonte me asnjë nga platformat që kishin adoptuar deri atëherë tri grupet komuniste shqiptare. Në themel të saj nuk qëndronte si çështje themelore angazhimi i militantëve si tek tri grupet e mëparshme, për revolucionin socialist proletar. Nuk qëndronte gjithashtu as angazhimi i komunistëve për të organizuar, sipas direktivave të Kongresit të Shtatë të Kominternit, krijimin e Frontit Popullor antifashist. Në themel të platformës që u shtrua për diskutim qëndronte mobilizimi i krejt P.K.Sh.-së për të frymëzuar, organizuar dhe udhëhequr luftën antifashiste nacionalçlirimtare.

Lufta antifashiste nacionalçlirimtare, ashtu siç shtrohej në platformën e P.K.Sh.-së, përfaqësonte interesat e të gjitha shtresave të shoqërisë shqiptare "pa dallim krahine, feje dhe ideje", pra si të fshatarëve dhe punëtorëve, ashtu dhe të tregtarëve dhe industrialistëve dhe të atyre çifligarëve të cilët dëshironin çlirimin e atdheut nga zgjedha e huaj dhe rifitoren e pavarësisë kombëtare. Si rrjedhim, platforma e re politike nuk kishte as karakter *klasor*, as përmbajtje *ideologjike*, por karakter *kombëtar* nga shtrirja dhe *patriotik* nga përmbajtja. Megjithatë, në tekstin e platformës mund të lexoheshin midis rreshtave edhe motive sociale, të cilat iu veshën luftës nacionalçlirimtare. Këto motive, për të cilat do të flitet më tej, ishin strukur me shumë kujdes në frazat patriotike - kryesisht aty ku flitet për vendosjen pas çlirimit në Shqipëri të një demokracie të vërtetë popullore. Por platforma e re, e panjohur deri atëherë, nuk e likuidoi dot menjëherë mentalitetin e formuar nga platforma e mëparshme. Me miratimin e saj mentaliteti i mbrujtur nga platformat e vjetra la përsëri gjurmë tek krerët e grupeve të mëparshme komuniste, të cilët tani e quanin veten anëtarë të Partisë së re Komuniste. Këto gjurmë ndeshen, siç do të shihet, edhe në formulimet programore, madje deri vonë edhe në zbatimin e platformës së re politike të P.K.Sh.-së.

Në hartimin e platformës politike pjesëmarrësit e Mbledhjes Themeluese pohuan se tashmë bota kishte hyrë në vitin e tretë të luftës "imperialiste". Ky cilësim binte ndesh me karakterizimin që kishte deklarur ndërkohë Kominterni, se karakteri imperialist u takonte vetëm synimeve të Bllokut

fashist. Kurse për palën tjetër, për bllokun antifashist, lufta e kishte humbur karakterin imperialist dhe kishte përvetësuar karakterin çlirimtar. Gjurmë e mentalitetit të vjetër ishte dhe pikëpamja se Lufta e Dytë Botërore ishte vazhdim i kasaphanës së parë imperialiste të përbotshme. Në të njëjtën kohë ata mendonin se ashtu si në fund të Luftës së Parë Botërore triumfoi socializmi në një të gjashtë të botës (në Bashkimin Sovjetik), edhe në fund të Luftës së Dytë Botërore (e cila në nëntor 1941 ishte tepër larg) do të realizoheshin parashikimet që kishte thënë më 1939 V. Molotov, në atë kohë kryetar i Këshillit të Ministrave të Bashkimit Sovjetik, se tashmë kishte filluar vargu i luftërave imperialiste botërore, të cilat do të shndërroheshin në një varg revolucionesh.

Pjesëmarrësit e mbledhjes mendonin se me fillimin e luftës së Gjermanisë kundër Bashkimit Sovjetik politika botërore u shndërrua që në themel. Ndryshoi rrënjësisht pozita e masave punëtore dhe kushtet e luftës së popujve të robëruar prej bllokut fashist. Ndryshoi pra edhe vetë karakteri i luftës. Hyrja e Bashkimit Sovjetik në luftë u vlerësua prej komunistëve shqiptarë, ashtu si prej komunistëve të mbarë botës, si faktor i dyfishtë pozitiv: si fuqi e madhe që nuk do të shtypej si shtetet e tjera të Evropës nga hordhitë hitleriane, por do të triumfonte mbi to dhe, e dyta, se me fitoren e luftës antifashiste nga Bashkimi Sovjetik, të cilën e cilësonin në atë kohë si kështjellë të paqes dhe të lirisë së popujve, edhe shqiptarët do të fitonin lirinë e vërtetë kombëtare dhe regjimin e vërtetë demokratik. Edhe pse ushtritë hitleriane pas një përparimi të tyre të shpejtë në tokën sovjetike, ato ditë të nëntorit 1941 ndodheshin në dyert e Moskës, komunistët e Mbledhjes Themeluese nuk e kishin humbur besimin në disfatën përfundimtare të Bllokut fashist. Besimi kaq i thellë që ata kishin te Bashkimi Sovjetik i bënte ata të shihnin në çdo tërheqje të Ushtrisë së Kuqe një fitore të saj ushtarake, fitore të cilën ata e mbështesnin jo në përparimin e ushtrive gjermane, por në humbjet e mëdha njerëzore që ajo pësonte në çdo betejë me ushtrinë sovjetike. Ky vlerësim i tyre del, sikurse thuhet në rezolucion, nga njoftimet, pa dyshim të fryra, që vinin nga fronti lindor se deri në ditët e themelimit të P.K.Sh.-së, pra gjatë katër muajve e gjysmë të luftës gjermano-sovjetike, Ushtria e Kuqe kishte nxjerrë jashtë përdorimit më tepër se katër milion e gjysmë ushtarë hitlerianë. Komunistët e Mbledhjes Themeluese nuk kishin iluzione se lufta do të mbaronte shpejt. Sikurse del nga materialet e mbledhjes, ata kishin parasysh paralajmërimin e J. Stalinit, i cili kishte thënë pak kohë më parë se "armiku është i fortë dhe ne duhet të mobilizojmë të gjitha fuqitë tona për ta dërrmuar. Lufta do të jetë e gjatë dhe e përgjakshme". Në të njëjtën kohë ata kishin besim në fitoren përfundimtare edhe për faktin se sikurse thuhet në rezolucionin e mbledhjes, popujt e Anglisë dhe Amerikës "dëshironin t'i jepnin fund jo vetëm kësaj lufte të

imponuar por edhe vetë fashizmit". Sipas tyre "B.R.S.S. luftonte për mbrojtjen e atdheut socialist dhe për çlirimin e popujve të robëruar, për vendosjen e paqes së drejtë pa aneksime dhe kontribute dhe pa robërimin e popujve të huaj. Ky ndikim i B.R.S.S. i detyrohet faktit që atdheu i socializmit lufton për të drejtat e popujve që të vendosin mbi fatin e vet". Komunistët e Mbledhjes Themeluese e shihnin Bashkimin Sovjetik në përgjithësi dhe luftën e tij antifashiste në veçanti me sytë e një dogmatiku, i cili beson, pa ndryshuar asnjë presje, çdo pohim, çdo arsyetim, çdo interpretim që del nga goja e atij që adhuron.

Në të njëjtën kohë komunistët e Mbledhjes Themeluese niseshin nga fakti se në mbarë Evropën e pushtuar kishte filluar lufta e formacioneve partizane, kundër pushtuesve fashistë. Ata vunë në dukje se tashmë ishte krijuar një front i përbashkët me pjesëmarrjen e të gjithë demokratëve përparimtarë dhe liridashës, në luftë kundër pushtuesve nazifashistë dhe se Evropa ishte ndarë në dy kampe. Nga njëra anë qenë rreshtuar forcat fashiste me kolaboracionistët e tyre, kampi i grabitjes, i errësirës, i skllavërisë, të cilët zhvillonin një luftë të padrejtë - nga ana tjetër qenë radhitur forcat liridashëse, antifashiste, të cilat zhvillonin një luftë të drejtë, luftë për përparim, kulturë, qytetërim. Në ato çaste dramatike, kur zhvillohej një luftë për jetë a vdekje, midis lirisë dhe skllavërisë, demokracisë dhe diktaturës, përparimit dhe prapambetjes, kulturës dhe antikulturës, nuk kishte vend, theksonin ata, për të qëndruar asnjans, as për të qëndruar në "pritmëri" (me pretekstin se nuk kishte ardhur koha për të rrëmbyer armët), siç pretendonin në ato kohë disa demokratë dhe nacionalistë, të ashtuquajturit "atantistë" (*attentistë*). Sipas komunistëve, çdo qëndrim larg luftës, edhe me motivacionin e pritmerisë, ishte në favor të kampit fashist.

Sipas tyre, shqiptarët nuk kishin përse të qëndronin në pritmëri. Shqipëria i shërbente kampit fashist në dy drejtime: si vend për të shfrytëzuar burimet e saj njerëzore dhe materiale në dobi të luftës imperialiste dhe, e dyta, si kryeurë për të shtrirë ekspansionin e vet në Gadishullin Ballkanik, siç ndodhi një vit më parë me luftën italo-greke. Për të kundërshtuar të dy këto interesa imperialiste shqiptarët kishin për detyrë të ngutshme, u theksua në Mbledhjen Themeluese, të organizonin sa më parë rezistencën e armatosur kundër pushtuesit të huaj. Ata kishin formuar bindjen se këtë rezistencë nuk mund ta organizonin faktorët politikë demokratë antifashistë, jo pse ata nuk ishin patriotë, por për dy arsye të tjera: se ishin ende të paorganizuar politikisht dhe se atyre u mungonin aftësitë organizative të luftës çlirimtare në përshtatje me kushtet e reja politike. Në fund të fundit, mendonin ata, demokratët nacionalistë ishin në gjendje të formonin një parti opinioni, por jo një parti militante, e cila të merrte përsipër tërheqjen në radhët e tyre të mbarë shtresave të popullsisë. Sipas komunistëve, demokratët

përfshirë edhe nacionalistët më ekstremistë, nuk mund të ishin "masovikë", mbasi vazhdonin të kishin besim te stilet e dikurshme të luftës së armatosur patriotike, të cilat mbështeteshin në rekrutimin e pjesëmarrësve në çetat kryengritëse, jo duke u lidhur drejtpërdrejt me qytetarët ose fshatarët, por duke i tërhequr nëpërmjet krerëve të tyre.

Në Mbledhje u vu në dukje se në Shqipëri nuk mungonin njerëz të cilët kishin trashëguar nga e kaluara influencën e tyre në banorët e një krahine dhe se ishin të prirur të hynin në luftën antifashiste për çlirimin e atdheut. Në mbledhje u soll si shembull Myslym Peza, i cili, sipas informatave që kishin nga Mustafa Gjinishi kishte premtuar se do të vinte në dispozicion të luftës antifashiste jo vetëm veten e vet, por edhe ndikimin që ai kishte në krahinën e Pezës. Sadik Premte nga ana e vet, solli si shembull Vlorën ku disa krerë fshattrash kishin premtuar se sapo ata të lëshonin thirrje, fshatarët e tyre ishin gati të rrëmbenin armët. Ramadan Çitaku gjithashtu solli si shembull kreun e teqesë së Martaneshit, Baba Fajën (Mustafa Xhanin), i cili kishte premtuar se ishte gati të ngrinte në këmbë, për kryengritje të armatosur, besnikët e teqesë së vet. U sollën si shembuj edhe emra të tjerë. Por mbështetja e partisë tek këta krerë për zhvillimin e luftës nuk ishte e sigurt, mbasi nëse një ditë ata kalonin, qoftë nëpërmjet korrupsionit, qoftë për bindje personale, në kampin e kundërshtarit, së bashku me ta kalonin verbërisht edhe pasuesit e tyre. Partia Komuniste Shqiptare që po formohej duhej të krijonte lidhje besimi politik, jo vetëm me krerët, por edhe me pjesëmarrësit individualisht të luftës çlirimtare. Si rrjedhim, fati i tyre nuk duhej të varej nga tekat e një kreu, por nga bindja individuale e çdo luftëtari se po i kryente një shërbim të shenjtë atdheut.

Nga leximi i rezolucionit të krijohej përshtypja se themelimi i P.K.Sh.-së në vjeshtën e vitit 1941 dhe jo më parë, nuk ishte i rastësishëm, por nevojë e diktuar nga situata politike. Ky konkluzion del nga pohimi që ai përmban se "ngujimi" që zgjedha fashiste i kishte shkaktuar prej dy vjetësh popullit shqiptar, tani po merrte fund. Më tej aty thuhet:

"Lëvizja nacional revolucionare e popullit shqiptar po fitonte fuqi të reja dhe se po afrohej dita që këto forca të bashkuara do të shndërrohen në një lum të fuqishëm që do të përmbysë nën rrymën e tij të gjithë armiqtë e lirisë kombëtare të popullit shqiptar. Prandaj ne duhet të punojmë pa pushim për të mobilizuar masat e popullit shqiptar në lëvizjen nacionalçlirimtare, të bashkohemi me të gjithë nacionalistët që e duan me të vërtetë Shqipërinë e lirë, me të gjithë shqiptarët e ndershëm që duan të luftojnë kundër fashizmit".

Për të realizuar këtë detyrë Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së e miratoi pikën parësore të programit të saj, pra të gjithë anëtarët e P.K.Sh.-së të mobilizoheshin për të tërhequr masat qytetare dhe fshatare, jo vetëm kundër

administratës politike dhe ushtarakë të okupatorit, por edhe kundër agentëve të kolonës së pestë (të elementëve që përhapnin disfatizëm në dëm të luftës patriotike), të spiunëve që ndihmonin policinë në arrestimin e elementëve antifashistë dhe kundër spekulatorëve, të cilët përfitonin nga vështirësitë e tregut për të shfrytëzuar, me ngritjen e çmimit, qytetarët dhe fshatarët e varfër.

Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së theksoi se anëtarët e saj nuk duhet të merrnin pjesë si luftëtarë të thjeshtë, por të vireshin në krye të luftës, e cila duhej të zhvillohej nën parullën "për një Shqipëri të lirë, demokratike dhe popullore".

Platforma politike që miratoi Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së – luftë për një Shqipëri të lirë, demokratike dhe popullore – ishte një dush i ftohtë për përfaqësuesit e të tri organizatave të mëparshme komuniste që aty merrnin pjesë, mbasi asnjëra prej tyre nuk kishte shkuar aq larg sa ta fshinte nga programi i vet detyrën për një Shqipëri socialiste dhe për një diktaturë të proletariatit. Megjithatë në rezolucionin që Mbledhja miratoi, shtegu për një Shqipëri socialiste nuk u mbyll. Edhe pse në rezolucion nuk flitej për të vendosur në Shqipëri, në fund të luftës, një regjim socialist, aty thuhej se me fitoren e pavarësisë, në Shqipëri duhej të zbatoheshin reforma rrënjësore, në favor të përparimit dhe begatisë së vendit.

Synimi për një Shqipëri socialiste dhe ca më tepër komuniste, do ta bënte tepër të vështirë, në mos të pamundur, tërheqjen nën flamurin e saj të forcave demokratike përparimtare, jokomuniste. Por, edhe pse P.K.Sh.-ja i ftoi forcat patriotike, të majta dhe të djathta, të merrnin pjesë në një front të përbashkët antifashist, nacionalçlirimtar, ajo pati kujdes që ato të merrnin pjesë në këtë front, jo në formë të organizuar (si parti ose si organizata), por si elementë të veçuar. Krerët komunistë nuk e dëshironin pjesëmarrjen në frontin antifashist të forcave politike të organizuara, pasi detyroheshin ta ndanin udhëheqjen me to. Për këtë arsye ato vendosën që t'i shpejtonin përpjekjet për të formuar frontin nacionalçlirimtar, përpara se forcat politike të djathta ose të majta, të formonin organizatat e tyre politike. Ata e konsideronin si rrethanë tepër të favorshme për platformën e tyre politike, taktike dhe strategjike, prapambetjen nga pikëpamja organizative të forcave të tjera politike. Realizimi i kësaj detyre kërkonte si kapital politik që P.K.Sh.-ja të shquhej para se të formoheshin organizatat e tjera demokratike, në luftën nacionalçlirimtare dhe, e dyta, që të tërhiqte individualisht si pjesëmarrës në frontin antifashist nacionalçlirimtar, figurat më të spikatura në atë kohë me emrin nationalistë demokratë. Ishin pikërisht çështjet e tërheqjes së nationalistëve demokratë apo të demokratëve përparimtarë në frontin antifashist – në ç'mënyrë ata do të tërhiqeshin, çfarë pozite do të zinin dhe cili do të ishte roli i tyre në këtë front – ato që ngjallën debate më

të zjarra në Mbledhjen Kushtetuese. Në lidhje me këtë çështje, në radhët e pjesëmarrësve u shfaqën dy rreshtime taktike, të cilat përmbanin në thelb, por jo në formë, koordinatat që ndanin, në gjysmën e parë të viteve '30, "bolshevikët" dhe "çlirimistët". Shumica e pranoi taktikën e sugjeruar nga emisarët jugosllavë se P.K.Sh.-ja vetëm formalisht duhej të shpaloste platformën e luftës nacionalçlirimtare dhe se duhej të kishte kujdes që aleatët e saj forcat patriotike jokomuniste, t'i mbante nën kontroll, për të qenë kurdoherë superiore mbi ta, me qëllim që në fund të luftës sapo të realizohej programi prioritar - rifitorja e pavarësisë së atdheut - të ndërmernte shndërrimin e revolucionit nacional në revolucionin socialist. Me fjalë të tjera, ky shndërrim ishte një adaptim në kushtet e reja kombëtare dhe ndërkombëtare të vijës së dikurshme "bolshevike". Përkundrazi, pakica e cila vazhdonte të ishte e gozhdur pas bindjes se Shqipëria nuk i kishte ende kushtet për një diktaturë të proletariatit, mendonte se platforma "për një Shqipëri të lirë, demokratike dhe popullore" duhej të ishte synim taktik dhe njëherazi strategjik. Si rrjedhim, Partia Komuniste duhej t'i trajtonte sipas tyre forcat e tjera politike, demokratike, jo vetëm si aleatë për periudhën e luftës nacionalçlirimtare, por edhe për periudhën e pasluftës, me kusht që Partia Komuniste ta siguronte rolin udhëheqës të jetës politike të vendit, jo për të vendosur diktaturën e proletariatit, të papërshtatshëm për të, por për të garantuar funksionimin e demokracisë popullore dhe për të penguar rivendosjen e monarkisë në Shqipëri ose të regjimeve të ndryshme reaksionare. Me këto koordinata ky rreshtim qëndronte pak a shumë në pozitë të grupimit çlirimist të Halim Xhelos dhe të Kostandin Boshnjakut, padyshim edhe të Lazar Fundos, emrin e të cilit tani askush nuk guxonte ta zinte në gojë. Rreshtimin e dytë në fillim e përkrahën, me sa dihet me gjysmë zëri, K. Tashko, A. Lula, S. Premte, S. Vullkani dhe ndonjë tjetër, të cilët u detyruan të hiqnin me të shpejtë dorë kur panë se, me reagimin tepër të fuqishëm të dy emisarëve jugosllavë, mbetën në pakicë.

Lidhur me platformën politike të luftës nacionalçlirimtare në Mbledhjen Kushtetuese doli çështja e motiveve shoqërore, nëse politikisht lufta do të drejtohej vetëm kundër okupatorit të huaj dhe regjimit fashist në përgjithësi, apo duhej të përvetësonte edhe motive të lëvizjes shoqërore, të cilat do të përgatitsnin terrenin për revolucionin social që duhej të mbante në gjë revolucionin nacional. Përdërisa shumica ishte e prirur për shndërrimin e revolucionit nacionalçlirimtar, fill pas mbarimit të luftës, në revolucionin social, u pa e domosdoshme që motivet e revolucionit socialist të kultivoheshin dora-dorës me zhvillimin e lëvizjes antifashiste nacionalçlirimtare. Vetëkuptohet se motivet e lëvizjes sociale ishin tepër herët të trajtoheshin me gjatësinë dhe gjerësinë e tyre që në ditët e themelimit të P.K.Sh.-së. Ishte tepër herët edhe për faktin se askush prej pjesëmarrësve ende nuk e kishte

të qartë idenë se si, në ç'mënyrë dhe në ç'përmasa duheshin trajtuar ato motive. Hollësiat u lanë të zgjidheshin më vonë dora-dorës me zhvillimin e luftës së armatosur. Ndërkaq aty u la dera gjysmë e hapur: u pranua vetëm që të flitej për "reforma" demokratike dhe përparimtare, pa i cilësuar konkretisht reformat. Madje për të mos atakuar jo aq çifligarët e mëdhenj sesa fshatarët e pasur, më vonë të ashtuquajturit "kulakë", nuk u fol as për reformë agrare. Zëri u ngrit në ashpërsi kundër bashkëpunëtorëve të armikut, duke e vënë theksin kundër bejlerëve çifligarë, jo si pronarë të mëdhenj tokash, as si "gjakpirës" të pamëshirshëm të fshatarëve, por si bashkëpunëtorë të armikut fashist, madje si të tillë ata u kërcënuan se pas luftës do të dënoheshin me ashpërsi nga gjykatat popullore shqiptare.

KREU XX

MBLEDHJA THEMELUESE E P.K.SH-së (IV)
ÇËSHTJET ORGANIZATIVE

Me miratimin e platformës politike që duhej të përvetësonte Partia Komuniste u zgjidh vetëm problemi i saj parësor. Krahës saj kishte edhe probleme të tjera nga të cilat varej suksesi ose dështimi i platformës. Ndër to, me rëndësi vendimtare ishin problemet organizative të P.K.Sh.-së. Ato ishin dyplanëshe: njëra kishte të bënte me strukturën organizative të vetë P.K.Sh.-së, tjetra me hallkat organizative të luftës së armatosur antifashiste nacionalçlirimtare. Direktivat për të dy këto plane i parashtrroi M. Popoviçi, i cili pretendoi se ishin në përshtatje me direktivat e Kominternit, të miratuara edhe nga P.K.J.-ja. Komunistët shqiptarë nuk kishin dijeni për direktivat e Kominternit. Në mënyrë të heshtur këtë minus e ka pohuar edhe Enver Hoxha, i cili shton se për të dytën (organizimin e luftës së armatosur), ishin pothuajse në errësirë më tepër se për të parën. Duke folur për këto dy çështje ai ka thënë më 1944 se "për organizimin e Partisë mësonim nga Miladini dhe Dushani, por si duhej organizuar lufta, kjo nuk ishte e qartë".¹

Në lidhje me çështjen e parë (organizimin e brendshëm të Partisë), asnjë nga tri organizatat komuniste që u shkrinë në formimin e P.K.Sh.-së nuk kishte patur një strukturë organizative të përshtatshme për partinë që po formohej. Gr. K. i Korçës pretendonte, sikurse është thënë (Kreu XVIII), se strukturën e vet organizative ua kishte përshtatur udhëzimeve të Kominternit, të cilat i kishte sjellë në Shqipëri më 1937, Koço Tashko. Por Mbledhja Themeluese theksoi se udhëzimet e Kominternit, Grupi i Korçës i kishte deformuar dhe se ai vazhdoi të mbështetej në sistemin e mëparshëm organizativ. Secili grup kishte adoptuar një strukturë të ndryshme nga ajo e grupeve të tjera. Grupet kishin patur të përbashkët vetëm strukturën bazë organizative – celulën, por edhe këto me numër të ndryshëm anëtarësh (me tre, katër, ose pesë anëtarë). Disa celula kishin nën vartësi grupe edukative, të përbëra nga simpatizantë, të cilët nuk ishin të detyruar si anëtarë të celulave t'i nënshtroheshin disiplinës së grupit. Asnjë grup nuk kishte Komitet Qendror, në kuptimin institucional të fjalës. Në krye të secilit grup komunist

¹ N. Plasari. L. Malltezi. Politikë antikombëtare e E. Hoxhës etj, f. 153.

kishte një të ashtuquajtur Qendër, si Grupi i Korçës me pesë anëtarë me banim në Korçë (Miha Lako, Koçi Xoxe, Sotir Vullkani, Pilo Peristeri dhe Stefo Grabocka), po aq edhe Grupi i Shkodrës (Zef Mala, Tuk Jakova, Vasil Shanto, Kristo Themelko dhe Qemal Stafa), nga të cilët dy të parët banonin në Shkodër dhe tre të tjerët në Tiranë, kurse qendra e Grupit të të Rinjve kishte vetëm tre anëtarë me banim në Tiranë (Anastas Lula, Sadik Stavileci dhe Sadik Premte). Edhe grupet që kishin celula nëpër rrethe të tjera të vendit, nuk kishin Komitete Qarkore, as në qendër, as në rrethe. Lidhjet midis qendrës dhe celulave mbaheshin ose me anë të një anëtari të qendrës, ose me ndonjë të dërguar të saj. Grupi i Korçës kishte krijuar që në vitin 1940 një degë në Tiranë, të cilën e kryesonte Koço Tashko. Por dega nuk kishte strukturën e një Komiteti Qarkor, madje vepronte në mënyrë gati të pavarur prej qendrës së Korçës. Anëtarët e qendrës së Grupit Komunist të Shkodrës, disa në Tiranë, disa në Shkodër, bënë shumë rrallë mbledhje të përbashkëta. Kontaktet midis tyre i realizonte në fillim Zef Mala dhe pas arrestimit të tij Vasil Shanto, i cili në sajë të këtij funksioni, në ditët e themelimit të P.K.Sh.-së, u vlerësua si kryetari i Grupit të Shkodrës. Edhe Gr. K. i të Rinjve, me gjithë celulat e krijuara nëpër rrethe (Vlorë, Gjirokastër, Berat, Elbasan, Korçë, Fier), nuk kishte Komitete Qarkore, as në rrethe, as në Tiranë. Lidhjet e qendrës së Gr. të të Rinjve me celulat e rretheve mbaheshin ose nëpërmjet të deleguarve të qendrës, ose nëpërmjet vizitave që anëtarët e celulave të rretheve bënin në Tiranë. Asnjë nga grupet nuk kishte statut, qoftë edhe me parimet e organizatave dhe shoqatave të rregullta shoqërore ose kulturore.

Këto struktura u konsideruan të papërshtatshme për Partinë Komuniste që po formohej. Si rrjedhim, u vendos që Partia të adoptonte një strukturë të re organizative, e cila të ishte në gjendje të vinte në zbatim platformën e saj politike revolucionare. Me miratimin e strukturës së re organizative, strukturat e mëparshme të tri grupeve komuniste duhej të suprimoheshin dhe anëtarët e tyre të shkriheshin në celulat e reja. Me qëllim që të zhdukeshin gjurmët e ekzistencës së grupeve të mëparshme, u vendos që në celulat e reja, të cilat do të shërbenin si organizata bazë të P.K.Sh.-së, të merrnin pjesë jo pjesëtarë të një grupi të vetëm të mëparshëm, por anëtarë me prejardhje nga grupe të ndryshme.

Para së gjithash, u trajtua parimi se kush duhej të ishte anëtar i P.K.Sh.-së. Në lidhje me anëtarësinë u vendos që P.K.Sh.-ja të zbatonte parimin e përcaktuar nga Lenini për Partinë Bolshevike Ruse. Sipas këtij parimi leninist, anëtar i partisë mund të ishte "vetëm ai që pranon programin, që bën pjesë aktive në një organizatë të partisë dhe që paguan kotizacionin".²

Në krye të saj tani Partia do të kishte një Komitet Qendror (ose siç u

quajt atëherë *Komitete Central*), të përbërë prej shtatë anëtarësh. Duke parë numrin e celulave dhe të grupeve edukative, që tri grupet komuniste kishin patur nën vartësinë e tyre, u mendua që përkohësisht në mbarë vendin të kishte pesë Komitete Qarkore, me qendër në Tiranë, Korçë, Shkodër, Vlorë, Gjirokastër dhe me shpresë se së afërmi mund të shtoheshin edhe dy Komitete Qarkore të tjera (në Elbasan dhe në Berat). Komitetet Qarkore do të kishin nën juridiksionin e tyre edhe rrethet (nënprefekturat) më të afërta ku kishte pak celula ose anëtarë të veçuar. P.sh. Komiteti Qarkor i Tiranës do të mbulonte edhe rrethet e Shqipërisë së Mesme (Durrës, Krujë, Kavajë, Elbasan). Komiteti Qarkor i Shkodrës do të kujdesej për veprimtarinë revolucionare në mbarë Shqipërinë e Veriut (duke përfshirë dhe Dibërën).

Në themel të strukturës organizative të P.K.Sh.-së që po formohej do të ishte celula, e përbërë prej pesë anëtarësh, me një përgjegjës të zgjedhur nga anëtarët e saj, i cili do ta përfaqësonte celulën në aktivin e Komitetit Qarkor. Celulat e reja nuk do të kishin ngjashmëri, as nga funksionet, as nga detyrat dhe as nga fryma ideologjike me celulat e organizatave komuniste të mëparshme. Në lidhje me ndryshimin midis tyre në rezolucionin e themelimit të P.K.Sh.-së thuhet:

"Organizatave e kaluara ngushtësisht sektare, me frymë grupi dhe fraksioni, të themeluara në baza krejt të vogla dhe shpesh gati krejtësisht të shkëputura nga masat", duheshin likuiduar sa më parë dhe riorganizuar sa më shpejt. Brenda çdo celule duhej të kishte një disiplinë të hekurt. Disiplinës iu kushtua një rëndësi e jashtëzakonshme, e diktuar jo vetëm nga rrethanat e luftës, por edhe, siç theksohej në rezolucion, nga armiqitë e saj të shumtë, që do të përpiqeshin deri në fund ta luftonin. "Një nga ligjet themelore të zhvillimit të Partisë së tipit të ri, - thuhet në rezolucion, - është lufta në dy fronte, - kundër gabimeve të vetvetes, veçanërisht kundër orvatjeve të krijimit të fraksioneve të brendshme dhe e dyta, luftë pa pajtim kundër armikut të klasës".

Sipas udhëzimeve të Kominternit, për të ruajtur tiparet e një partie bolshevike, celulat e P.K.Sh.-së nuk duhej të krijoheshin sipas modelit të partive social-demokrate të Internacionales së Dytë, të cilat në gjirin e tyre gërryeshin nga "bremja, mospunimi (inaktiviteti - K.F.), tarafilëku, fraksionazhi dhe tradhtia e interesave të klasës punëtore". Komunistëve shqiptarë u duhej "një parti e disiplinuar, në të cilën anëtarët do t'i nënshtroheshin forumeve më të larta, mbasi vetëm kështu ajo, e lidhur me të gjitha masat punonjëse të qytetit dhe të fshatit, do të ishte e zonja të udhëhiqte klasën punëtore në luftë deri në fitore". Pra Partia vazhdimisht duhet të pastronte radhët e saj nga njerëzit me pikëpamje të sëmura dhe me shpirt tarafi, nga shkelësit e disiplinës dhe nga prirjet fraksioniste. P.K.Sh.-ja, u theksua aty, duhet të kishte parasysh mësimin e J.V. Stalinit se "Partia forcohet duke u spastruar".³

² Rezolucioni i mbledhjes së grupeve komuniste në Shqipëri etj. Në: "Dokumenta kryesore të P.P.Sh.-së. Vëllimi I, 1941-1948". Tiranë 1960, ff. 19-23.

³ Rezolucioni. Po aty, ff. 19-23, Shih Shtojcën nr. 73.

Në përfundim të diskutimit të çështjes organizative, mbledhja vendosi, siç u tha, formimin e celulave të reja (ato që pas luftës u quajtën organizata baza të Partisë), me anëtarë "të seleksionuar nga radhët e organizatave të mëparshme". Mbledhja vendosi gjithashtu që të shtoheshin radhët e P.K.Sh.-së me anëtarë të rinj, të rekrutuar midis punëtorëve dhe fshatarëve, me qëllim që të përmirësohej raporti në favor të punëtorëve dhe jo të intelektualëve, siç ishte më parë. Më tej mbledhja mori vendimin që të punohej energjikisht për ngritjen ideologjike dhe politike të anëtarëve me teorinë marksiste-leniniste, duke patur si tekst mësimor "Historinë e Partisë Komuniste (Bolshevike) të Bashkimit Sovjetik", të cilin ata duhej ta përvetësonin nëpërmjet kurseve të veçanta. Sipas vendimeve që mori mbledhja, në çdo celulë duhej të zbatoheshin ndarja e punës midis anëtarëve në përshtatje me aftësitë dhe prirjet e tyre. Përkundrazi, detyrë e përbashkët e të gjithë anëtarëve duhej të ishte angazhimi i tyre total për të zbatuar programin e Partisë në të dy frontet e mëdha: në rritjen e numrit të anëtarëve të saj dhe në rritjen e aksioneve të luftës kundër zgjedhës fashiste.

Në strukturën ndërtimore të Partisë Komuniste Shqiptare u caktuan edhe dy hallka organizative të veçanta. Njëra, celula ushtarake, do të merrte përsipër, nëpërmjet njësiteve guerile, detyrën e organizimit të aksioneve luftarake kundër administratës fashiste, siç ishin sabotimet politike, asgjësimi i spiunëve, goditjet e kazermave ushtarake, pajisja me armatime dhe me materiale që i nevojiteshin P.K.Sh.-së – tjetra, celula e teknikës, do të ngarkohej me detyrën, po aq të rëndësishme, të botimit dhe shpërndarjes së shtypit propagandistik të P.K.Sh.-së (thirrje, boletine, revista, deri në shtypin periodik). Në kryerjen e aksioneve të projektuara, celula ushtarake do të kërkonte pajisjen e njësiteve guerile me anëtarë të aftë të celulave të tjera, të cilët ishin të detyruar të mos bënin fare fjalë, në celulat ku ata bënin pjesë, për detyrën që u ishte ngarkuar. Celula e teknikës nga ana e saj ishte e angazhuar të merrej vetëm me botimin e materialit propagandistik të porositur nga Komiteti Qendror ose Qarkor. Me qëllim që anëtarët e celulës së teknikës të mos binin në sy të policisë fashiste, materialin kancelaresk do ta siguronin nëpërmjet celulës ushtarake, kurse shpërndarjen do ta kryenin anëtarët e celulave të tjera.

Në lidhje me çështjen e dytë (organizimin e luftës së armatosur), në fillim në mbledhje u shfaqën disa ngurrime. Me mentalitetin që kishin trashëguar nga grupet, të cilat e kishin nënvleftësuar luftën revolucionare të armatosur, pjesëmarrësit e Mbledhjes Kushtetuese e patën të vështirë ta perceptonin menjëherë vizionin e luftës nacionalçlirimtare në përmasat që atyre u parashtroi M. Popoviçi, në emër të Kominternit. Atyre u dukej e parrealizueshme për kushtet e Shqipërisë kalimi nga njësitet guerile në çeta partizane, pastaj në batalione e brigada, madje edhe më tej, në divizione

..... Mbledhja themeluese e P.K.Sh.-së (IV) - çështjet organizative

dhe në korpuset të rregullta. Pjesëmarrësit e konceptonin luftën kundër armikut, sipas traditës shqiptare të deriatëhershme, e cila ishte zhvilluar në dy trajta. Njëra, në trajtën e çetave të vogla patriotike, si ato të Cërciz Topullit, Mihal Gramenos, Izet Zavalanit, Spiro Bellkamenit etj., të cilët kalonin fshat më fshat me pushkën në krah dhe me abetaren në gj, më tepër për të përhapur idenë e lirisë kombëtare, sesa për të goditur me armë ushtarake osmane. Tjetra, në trajtën e formacioneve të mëdha luftarake të Isa Boletinit, Dedë Gjo Lulit, Bajram Currit, Bajram Daklanit etj., të cilët kur trokiti ora e kryengritjes me kushtimin e tyre mobilizuan, brenda një kohe tepër të shkurtër, me qindra dhe me mijëra luftëtarë. Taktika e re e luftës partizane, e parashtruar në emër të Kominternit, kishte ngjashmëri vetëm në thelb, por jo në përmasa, me trajtën e çetave patriotike rilindëse. Në të vërtetë, çetat partizane do ta kombinonin luftën e armatosur kundër armikut me luftën propagandistike për një Shqipëri të pavarur dhe demokratike, por ndryshe nga çetat rilindëse të parës duhej t'i kushtonin më tepër rëndësi se të dytës. Pjesëmarrësit e mbledhjes nuk ishin fort të bindur për epërsinë që duhej të zinte lufta e armatosur, mbasi shqiptarët, sipas tyre, edhe sikur të mobilizoheshin të gjithë, nuk mund ta çlironin vendin pa ndihmën e ushtrive aleate, në mënyrë të veçantë pa ndihmën e ushtrive sovjetike. Pikërisht rreth kontributit të komunistëve shqiptarë në frontin e luftës së madhe antifashiste, u hap një debat që zgjati mjaft orë. Sipas M. Popoviçit, angazhimi i forcave revolucionare shqiptare, në luftën kundër administratës fashiste, do ta detyronte bllokun fashist të angazhonte në Shqipëri forca të konsiderueshme luftarake, të cilat në rast qetësie do t'i dërgonte në frontin e Lindjes dhe të Perëndimit. Ky do të ishte kontribut konkret që shqiptarët do t'i jepnin koalicionit të madhe antifashist. Sipas M. Popoviçit kishte edhe një arsye më të thellë strategjike. Sipas tij, shpresat e çlirimit që komunistët shqiptarë kishin varur te Bashkimi Sovjetik dhe se të gjitha do të bëheshin kur të vinte Ushtria e Kuqe, ishin një nënvleftësim i luftës së tyre brenda në Shqipëri. Rolin vendimtar të Bashkimit Sovjetik nuk e vinin në dyshim as komunistët shqiptarë, as emisarët jugosllavë. Por ndryshe nga komunistët shqiptarë, të cilët ishin të bindur se Shqipëria mund të çlirohej nga zgjedha fashiste jo me forcat e tyre, por vetëm nga Ushtria e Kuqe, dy emisarët jugosllavë, ndoshta edhe për krenari kombëtare, i mbështetnin shpresat në çlirimin e Jugosllavisë nga vetë forcat e tyre të brendshme. Shkurt, nëse do të kultivohej bindja se çlirimi i vendit do të realizohej vetëm me forcat e brendshme, kjo do ta përgatiste Partinë Komuniste Shqiptare që ta merrte pushtetin fill pas largimit të ushtrive të huaja. Por pavarësisht nga debati, në rezolucion u pasqyrua vetëm bindja e P.K.Sh.-së se çlirimi i vendit do të vinte nga Bashkimi Sovjetik.

Çështje me rëndësi e zhvillimit të luftës së armatosur ishte dhe përcaktimi se cilat institucione shqiptare do të konsideroheshin si

kolaboracioniste të okupatorit fashist. Në këtë pikë M. Popoviçi parashtroi një tezë, e cila u konsiderua ekstremiste. Sipas tezës së tij, në listën e kolaboracionistëve shqiptarë hynin jo vetëm bashkëpunëtorët e ndërgjegjshëm të okupatorit, siç ishin agjentët e informacionit, përgjegjës për arrestime, jo vetëm kuadrot e xhandarmërisë që kishin kryer krime, por edhe repartet ushtarake shqiptare që ishin mobilizuar sipas dispozitave ligjore. Shumë nga pjesëmarrësit e mbledhjes e konsideruan të papërshtatshëm për moralin politik shqiptar të dënohet edhe ai që është rekrutuar me dhunë, por që nuk ka kryer ndonjë krim. Ndonjëri (emri i të cilit nuk është regjistruar), këtë tezë e quajti thjesht terrorizëm dhe të papranueshëm për një parti komuniste, e cila duhet të shquhet për ndërgjegjen e saj humaniste. Kundër këtyre pikëpamjeve vërshej si rrebesh sulmi i D. Mugoshës, i cili i akuzoi komunistët shqiptarë, bartës të këtyre pikëpamjeve, si "pacifistë", ose si "mëshirues" mikroborgjezë, kurse "humanizmin" e tyre si një të ashtuquajtur humanizëm kristian. Sipas tij, Partia Komuniste mishëronte "humanizmin" në shkallën më të lartë, për vetë faktin se ajo luftonte për çlirimin e mbarë popullsisë nga shtypja, nga mjerimi, nga padrejtësia, nga varfëria. Megjithatë, pjesëmarrësit nuk e zgjatën më tej debatin, veçse nuk duhet lënë pa thënë se shumica e tyre nuk u bindën me këtë përcaktim të "humanizmit", në thelb terrorist dhe me përjashtim të ndonjërit, të tjerët nuk e vunë në zbatim për sa kohë ishin përgjegjës në detyra të rëndësishme, këtë lloj humanizmi të mbrapshtë. U pranua vetëm dënimi me atentat nga Partia Komuniste vetëm të agjentëve që i kishin sjellë dëme të mëdha me kallëzimet e tyre në polici luftës nacionalçlirimtare.

Si pikë me rëndësi e çështjes së organizimit të luftës nacionalçlirimtare u diskutua formimi i reparteve të armatosura – i njësiteve guerile në qytete dhe i çetave partizane në fshatra. Krijimi i njësiteve guerile nuk ishte problem i ndërlikuar, mbasi kishte të bënte kryesisht me anëtarët e partisë. Problem i vështirë paraqitej organizimi i çetave partizane në fshatra. Në lidhje me çetat në fshatra, dy qenë fushat e punës. Njëra, të sigurohej të paktën tërheqja në frontin e luftës nacionalçlirimtare e çetave "nacionaliste" që tashmë qarkullonin në disa rrethe të vendit, duke i bindur kapedanët e tyre që të pranonin në krah të tyre një komisar politik, të caktuar nga P.K.Sh.-ja. Tjetra, të krijoheshin nga vetë Partia çeta thjesht partizane me komandantë dhe komisarë politikë, të caktuar nga vetë P.K.Sh.-ja. Në lidhje me formacionet e kategorisë së parë, u dha porosi që të bëheshin përpjekje më të mëdha për t'u lidhur me kapedanët nacionalistë, duke u premtuar përkrahjen e P.K.Sh.-së, në rast se ata do të pranonin prej tyre komisarë politikë dhe luftëtarë partizanë (anëtarë dhe simpatizantë të P.K.Sh.-së). Në lidhje me formacionet e kategorisë së dytë, u vu në dukje se fusha ishte ende e palëruar. U fol

vetëm për një rast interesat që një komunist ishte gati duke kurorëzuar me sukses përpjekjet e tij për formimin e një çete thjesht partizane në Skrapar. Ky ishte Gjin Marku, një anëtar i Gr. K. të Shkodrës, i cili kishte krijuar lidhje edhe me Gr. K. të Korçës. Si rrjedhim, për vlerën tepër të rëndësishme të punës së tij folën me krenari përfaqësuesit e të dy grupeve që merrnin pjesë në Mbledhjen Themeluese të P.K.Sh.-së.

Pavarësisht nga besimi jo i plotë që shfaqën disa përfaqësues të mbledhjes të zhvillimi i shpejtë i formacioneve luftarake, Miladin Popoviçi nguli këmbë në optimizmin e tij. Sipas tij, me thellimin e luftës antifashiste nacionalçlirimtare do të krijoheshin shumë shpejt repartet ushtarake partizane, të cilat do të kishin nevojë të domosdoshme për një komandë të centralizuar, ose, siç filloi të quhej shumë shpejt, për një Shtab Qendror. Me rëndësi ishte për të që të përcaktohej se kush duhej ta drejtonte shtabin Qendror – ushtarakë të kualifikuar apo militantë komunistë. Teza se Shtabin Qendror duhej ta drejtonin ushtarakë të kualifikuar, theksonte ai, dukej tepër joshëse, por tepër e rrezikshme. Kjo për arsye se mund të krijoheshin rrethana që këta ushtarakë të kualifikuar, në sajë të lidhjeve që do të krijonin me repartet, mund t'i kundërviheshin një ditë Komitetit Qendror të P.K.Sh.-së. Si rrjedhim, sipas tij, shumicën dërmuese të Shtabit Qendror, duhej ta përbënin anëtarët e Komitetit Qendror, së bashku me militantë të bindur të P.K.Sh.-së. Në lidhje me këtë porosi, M. Popoviçi ka shkruar:

"Dhe kam ngulur këmbë se ne nuk guxojmë dhe nuk duhet të biem në gabimin që ranë malazezët, sepse nga lufta duhet të dalë Shtabi Madhor, i cili do të formohet prej atyre që japin prova gjatë luftës dhe mendimi im, siç kam thënë atëherë (në mbledhjet e themelimit të P.K.Sh.-së – K.F.), është që shtabi Madhor duhet të përbëhet prej njerëzve që do të jenë sa më besnikë dhe është mëse e besueshme se këta duhet të jenë partizanë dhe vullnetarë luftëtarë, të cilët pranojnë komandën e shtabit partizan dhe është prapë e besueshme që do të jenë anëtarë të Komitetit Qendror⁴".

Mbetej një çështje tjetër, po aq e rëndësishme – çështja e Kosovës – e cila rrezikonte bashkëpunimin jo në radhët e komunistëve shqiptarë, por midis Partisë Komuniste Shqiptare dhe Partisë Komuniste Jugosllave.

⁴ Letër përgjigje e M. Popoviçit. Shih Kreun XIV, shënimin nr. 116.

KREU XXI

MBLEDHJA THEMELUESE E P.K.SH.-së (V)
ÇËSHTJA E KOSOVËS

Një nga çështjet më të mprehta që u trajtua në mbledhjet themeluese të P.K.Sh.-së, ishte çështja e organizimit të luftës nacionalçlirimtare në Kosovë, e cila kishte të bënte me të ardhmen e saj. Ashtu siç u trajtua nga komunistët shqiptarë, çështja e Kosovës kishte dy plane – planin politik dhe atë organizativ. Për disa prej pjesëmarrësve të mbledhjes, të dy aspektet ishin dy anët e të njëjtit problem, i njohur me emrin çështja “nacionale” shqiptare. Për të tjerët, të dy aspektet në kushtet e Luftës së Dytë Botërore ku ndodhej Shqipëria, Ballkani dhe Evropa duheshin trajtuar veç e veç.

Në të vërtetë çështja e Kosovës nuk lindi gjatë Luftës së Dytë Botërore. Ajo ishte pjesë përbërëse e lëvizjes kombëtare shqiptare, që në fillimet e Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Në të njëjtën kohë ajo u bë pjesë përbërëse e lëvizjes së majtë shqiptare, gjithashtu që në fillimet e saj. Formimi i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit më 1878 në kryeqendrën e asaj kohe të Kosovës, tregonte se Kosova ishte një nga vatrat më të nxehta të luftës së shqiptarëve për çlirimin kombëtar nga zgjedha e huaj dhe për formimin e një shteti të vetëm kombëtar. Shkëputja e krahinës së Kosovës, më 1913, nga trupi i Shqipërisë dhe përfshirja e saj në po atë vit në shtetin serb dhe më 1918 në Mbretërinë e Jugosllavisë, nuk ishte vepër e shqiptarëve, por e diplomacisë së Fuqive të Mëdha, të cilat shkelën parimin e lartë të vetëvendosjes së popujve dhe të kombësive. Të njëjtën vepër mëkatore Fuqitë e Mëdha kryen, më 1913, me Çamërinë, të cilën ato ia dhanë Mbretërisë Greke. Shqiptarët nuk u pajtuan asnjëherë me këto vendime të Fuqive të Mëdha, të cilat i quajtën dhe vazhdojnë t'i quajnë edhe sot, të padrejta. Në periudhën midis dy luftërave botërore kufijtë e Shqipërisë që u caktuan më 1913 u shndërruan për Kosovën dhe Çamërinë në “mure kineze”, të cilat vështirësuan kontaktet ekonomike, politike, shoqërore, kulturore ndërmjet banorëve të tyre. Por “muret kineze” nuk e fashitën dot aspiratën e shqiptarëve të të dy krahëve – të Shqipërisë së pavarur nga njëra anë dhe të krahinave të robëruara nga ana tjetër – për t'u bashkuar një ditë në një shtet të përbashkët kombëtar, të lirë dhe të pavarur.

Elita politike dhe kulturore e shqiptarëve të të dy krahëve ishte e bindur

se po të realizohej bashkimi i shqiptarëve në një shtet të vetëm, të lirë e të pavarur, Shqipëria do të ecte me një shpejtësi më të madhe drejt përparimit dhe ajo do të bëhej një faktor paqeje dhe stabiliteti në Gadishullin Ballkanik dhe në Kontinentin Evropian. Këtë aspiratë dhe këtë bindje, në periudhën midis dy luftërave botërore, e kishin shprehur jo vetëm personalitetet e rrymave të ndryshme politike të djathta, por edhe përfaqësuesit e lëvizjes së majtë shqiptare, jo vetëm në Kosovë, por edhe në Shqipëri. Për të qenë më të saktë, realizimin e kësaj asprate e kishin përfshirë në programet e tyre, siç është parë në kapitujt e mëparshëm të këtij punimi, si organizatat e majta të emigracionit kosovar, ashtu dhe dy rreshtimet e majta të Shqipërisë që vepronin në emigracion – Gr. K. Sh. në Bashkimin Sovjetik, dhe komunistët së bashku me të majtët e Komitetit të Çlirimit Nacional. Vlen të kujtohet se Sekretariati Ballkanik i Kominternit e kishte njohur Komitetin e Çlirimit të Kosovës, të formuar në emigracion më 1925, nën kryesinë e Bedri Pejani, si një seksion të federatës komuniste ballkanike, të shkëputur nga Partia Komuniste e Jugosllavisë. Përkundrazi, organizatat komuniste që vepronin në Shqipëri nuk e kishin prekur çështjen e Kosovës. Duket se vëmendja e tyre ishte përqendruar te problemi i ditës i çështjes nacionale që kërkonte zgjidhje të ngutshme - çlirimi i Shqipërisë nga tutela imperialiste e Italisë fashiste. Sipas logjikës së krerëve të këtyre organizatave, lufta për çlirimin e Kosovës dhe të Çamërisë nuk kishte vend për sa kohë që vetë Shqipëria rrezikohej nga pushtimi fashist. Madje ndonjëri prej tyre mendonte se çështja nacionale shqiptare mund të zgjidhej vetëm pasi të përmbysesh diplomacia e fuqive imperialiste, pra vetëm pasi të triumfonte revolucioni socialist botëror. Në këtë drejtim peshonte dhe një logjikë tjetër. Në rast se komunistët shqiptarë do të vinin në plan të parë çështjen e Kosovës dhe të Çamërisë ishte rrezik që ato të ktheheshin në një mashë të imperializmit fashist italian, i cili synonte të shtrihej në Ballkan.

Pushtimi i Shqipërisë nga Italia fashiste, në prill të vitit 1939, nuk ia uli vlerën kësaj logjike. Sikurse është thënë, një nga pikat themelore mbi të cilën e ndërtuan platformën e tyre kolaboracionistët shqiptarë të okupatorit fashist italian ishte ideologjia e Shqipërisë etnike – bashkimi i trojeve shqiptare të shkëputura më 1913 në një shtet të vetëm shqiptar. Siç dihet kreu i kolaboracionistëve shqiptarë deri në themelimin e P.K.Sh.-së zyrtarisht ishte Shefqet Vërlaci. Ndryshe nga Shefqet Vërlaci, gojac dhe i paaftë si propagandist, flamurtari më erudit dhe më energjik i platformës kolaboracioniste ishte Mustafa Kruja, një nga katër senatorët shqiptarë të emëruar nga Mussolini si anëtarë të Senatit fashist italian, i cili pritej nga dita në ditë të merrte në dorë frenat e qeverisë së Tiranës. Dy qenë shtyllat e platformës së tij fashiste që ai shpalli përpara opinionit publik shqiptar: e para, pushtimi fashist do t'i sillte Shqipërisë begati, përparim dhe stabilitet,

e dyta, do t'i sillte Shqipërisë bashkimin me trojet etnike shqiptare, realizimin e ëndrrës së rilindësve. Në parashtesën e platformës së vet ai shkruante ndër të tjera:

"E kemi zgjedhun këtë rrugë me bindje të plotë se asht e vetmja që e shpëton kombin prej katastrofës së shfarimit... Dy grupe gjigantash janë përleshun me të tanë eksistencën e tyre materiale e morale në një anë Boshti Romë-Berlin-Tokio dhe në tjetrën Anglosakson e Rus. Shqipnis sonë i ka ra shorti me Boshtin. Vallë a i mirë a i keq ky short? Për ta gjykue këtë pikë duhet ta dajmë dysh: fati i Shqipnis gjatë luftës dhe fati i Shqipnis mbas luftës. Për sa i përket kohës së luftës, aq sa ta ketë thanë Zoti i gjithsis me vazhdue, shorti i Shqipnis në pozitën politike që e ka vue bashkimi i saj me Italin del ma i mirë se i çdo kombi tjetër beligjerant (ndërluftues - K.F.). Shqipnia asht rënue prej luftës ma pak edhe se vetë Italia e Gjermania... Këto rrënime, sado të vogla në krahasim e sado të mëdha për ne, e ndonëse edhe Shqipnia vetë u ka shpallë luftë anmiqve të Boshtit, edhe këto dame e rrënime, po thom, po na i paguen Italia. Shqiptari han, mbathet e vishet ma mirë se popujt e tjerë beligjeranta... Këtë short, thomi na, ia ka sigurue kombit shqiptar vetëm bashkimi i tij me Italinë".

Duke iu përgjigjur kundërshtarëve të platformës së tij, të cilët e shihnin me dyshim të ardhmen e Shqipërisë nën zgjedhën e Italisë fashiste, ai tha:

"Ne na intereson e ardhmja. Dhe të ardhmen e Shqipnis e sigurojnë vetëm Ingliterra, Rusia e Amerika, që e kanë fitoren në grusht. Pra populli shqiptar duhet të sakrifikojë krejt të tashmen si Greqia, Serbia, Mali i Zi dhe bashkë me ta, për të sigurue të ardhmen... Fati i Shqipnis u siguroeka ma mirë prej Ruis e Anglosaksonëve se sa prej Boshtit. Po e lamë historinë diplomatike e ushtarake ndërkombëtare rreth Shqipnis, e po shikojmë faktet e soçme. A i merr vallë mendja kuj që, me fitimin e anmiqve të Boshtit në këtë luftë, Rusia, ma e madhja fuqi kontinentale në Evropë ka për të dalë me duer të lame dhe fatet e këtij kontinenti kanë për t'i da vetëm Anglosaksonët e tejdetit? E në qoftë se s'ka si të kontestohet që edhe Rusia sllave - se po e lamë më një anë bolshevizmën - do të ketë pjesën e fitimit të vet toksor e politik, në ç' anë të botës do t'i lëshohet ajo pjesë?... Juglindja, Ballkanet, Turqia. Kjo zonë asht e vetmja ku fjala kryesore kishte me qenë e Ruisë. E në qoftëse vise s'kishin për të hymë me ba pjesë *pure et simple* (kokë e këmbë - K.F.) në perandorinë e Stalinit, pa asnjë dyshim fati i tyre do të rregullohej simpas dishirit të tij. Pra për sa na përket ne drejtpërdrejt, një perandori jugosllave tue përfshi të tanë bregun linduer të Adriatikut nga Juga dhe ndoshta Bullgarinë mbarë me bregun e Detit të Zi nga Lindja. Shqipnia, veç dy prefekturave jugore që kishin me iu dhanë Greqisë (do të bëhet - K.F.), provincë jugosllave. Ky do të ishte fati i siguruem kombit shqiptar prej anmiqve të Boshtit...".

Sikurse shihet, Mustafa Kruja e kishte ndërtuar platformën e vet mbi rërë - sikur fati i Luftës së Dytë Botërore varej nga shqiptarët, pra sikur

luftën do ta fitonte blloku që do të siguronte pjesëmarrjen e tyre. Ai nuk e merrte parasysh mundësinë se luftën mund ta fitonin fuqitë antifashiste dhe situatën e vështirë që do të krijohej për Shqipërinë në rast se shqiptarët do t'i kishin qëndruar deri në fund besnik Bllokut fashist. Përveç interesit për të tërhequr shqiptarët në platformën e vet, Mustafa Kruja kishte dhe një synim tjetër. Ai përpigjej të mbrohej nga akuza që i drejtonin të majtët evropianë se fashizmi shqiptar nuk ishte si ai i vendeve të tjera, një doktrinë e nacionalizmit ekstrem të djathtë vendës, por si një ideologji që i shërbente nacionalizmit fashist imperialist italian. Si argument për të vërtetuar "patriotizmin" e fashistëve shqiptarë, ai e drejtonte gishtin te Kosova, për të treguar se ajo i shërbente nacionalizmit shqiptar dhe jo atij italian.

Në këto rrethana çështja e Kosovës nuk mund të kalohej në heshtje nga komunistët shqiptarë në ditët kur ata po vinin themelet e P.K.Sh.-së dhe kur po vendosnin piketat e platformës së tyre politike. Pyetja që shtrohej në mënyrë të vetvetishme dhe të theksuar, ishte kjo: cili duhej të ishte qëndrimi i partisë që po themelohej ndaj çështjes së Kosovës, konkretisht ndaj bashkimit të saj me Shqipërinë? Përgjigjja, qoftë po, qoftë jo, ishte e mbarsur me keqkuptime. Nëse komunistët shqiptarë do ta quanin të mirëqenë bashkimin e Kosovës me Shqipërinë, ata do të ndodheshin në të njëjtën llogore me kolaboracionistët fashistë, si rrjedhim do të pozicionoheshin kundër vendimeve që kishin marrë Bashkimi Sovjetik, anglo-amerikanët, vetë Kominterni, për të mos i njohur kufijtë e caktuar nga boshti fashist. Në rast të kundërt, nëse ata nuk do ta quanin të mirëqenë bashkimin e Kosovës me Shqipërinë, do të pozicionoheshin kundër entuziazmit që kishte ngjallur te shqiptarët e të dy krahëve - të Shqipërisë së vjetër, siç quhej në atë kohë dhe të krahinës së Kosovës. Në këtë rast komunistët shqiptarë do ta lehtësonin veprimtarinë e qeverisë kuinslinge fashiste, e cila po përpigjej të mobilizonte forcat e armatosura për t'i përdorur kundër forcave antifashiste, jo vetëm jugosllave, por edhe shqiptare. Kjo me siguri do të ishte në dëm të formimit të frontit nacionalçlirimtar në Shqipëri, detyra parësore e programit të P.K.Sh.-së.

Me sa dihet, ai që e ngriti i pari çështjen e Kosovës në mbledhjen themeluese ishte Koço Tashko. Mënyrën se si ai e shtroi këtë çështje dhe argumentet që ai përdori në mbrojtje të saj, ne po i nxjerrim nga letra që ai i drejtoi Kominternit dhjetë muaj pas themelimit të Partisë, pra në fillim të vjeshtës së vitit 1942. Edhe reagimet që pati te emisarët jugosllavë çështja e ngritur prej tij, ne i kemi nxjerrë nga përgjigjja që M. Popoviçi përgatiti me dorën e tij dy javë pas letrës të Koço Tashkos (në tetor 1942) për t'ia drejtuar Kominternit. Të dyja letrat, për arsyet e vështirësive të luftës, sikurse u tha, nuk arritën në Moskë, pra nuk e dimë qëndrimin e Kominternit. Pavarësisht se janë shkruar dhjetë muaj më vonë, ato përmbajnë argumente të cilat, në

bazë të njoftimeve që kemi dhe siç del nga konteksti i tyre, janë përdorur edhe në mbledhjet themeluese të P.K.Sh.-së. Nga qëndrimet që mbajtën pjesëmarrësit e tjerë të mbledhjes ne njohim vetëm ndërhyrjen e Anastas Lulës. Të tri këto ndërhyrje, së bashku me pohimet dhe heshtjen që përmban rezolucioni, janë hë për hë të vetmet burime që ndriçojnë deri diku mënyrën se si u trajtua çështja e Kosovës në mbledhjen themeluese të P.K.Sh.-së.

Paraprakisht duhet thënë se sapo u ngrit për diskutim çështja e Kosovës, të dy emisarët jugosllavë reaguan duke e konsideruar atë si "mollë e ndaluar". Ata pohuan se Kosova ishte pjesë e Jugosllavisë, prandaj Partia Komuniste Shqiptare nuk kishte të drejtë të merrej me të dhe as ta diskutonte, mbasi binte në kundërshtim me parimin e shpallur si nga Kominterni, ashtu dhe nga demokracitë perëndimore për të mos i marrë në konsideratë ndryshimet e kufijve të vendosura nga fuqitë e bllokut fashist. Aspiratat nacionale, - theksoi M. Popoviçi, - do të rishikoheshin në fund të luftës dhe kufijtë do të vendoseshin pasi të merrej edhe pëlqimi i popullsive që banohej në to. Koço Tashko nga ana e vet, u kujtoi dy emisarëve jugosllavë se në vitet '20 Kominterni kishte pranuar që lëvizjen nacionalçlirimtare në Kosovë ta drejtonte një komitet i posaçëm me emrin "Komiteti i Çlirimit të Kosovës" (siç është thënë atë e drejtonin Bedri Pejani, Ibrahim Gjakova, Qamil Bala), me qendër në Berlin, i shkëputur nga Partia Komuniste Jugosllave dhe i lidhur me KONARE-në. Ai shtoi se Komiteti kishte në program çlirimin e Kosovës nga Mbretëria Jugosllave, komitet i cili e vazhdoi veprimtarinë e vet, gjithnjë nën hijen e Kominternit, edhe gjatë viteve '30. M. Popoviçi u përgjigj se nuk kishte dijeni për ekzistencën e Komitetit të Çlirimit të Kosovës dhe pavarësisht nga kjo, ai qëndroi në tezën e tij se P.K.Sh.-ja nuk kishte përse të ndërhynte në juridiksionin e P.K.J.-së.

Përgjigjja e dy emisarëve serb se çështja e Kosovës as që duhej prekur fare nga P.K.Sh.-ja, të paktën deri në fund të luftës mbasi trajtimi i saj nuk i "përket P.K.Sh.-së, por P.K.J.-së" - siç tha M. Popoviçi, që një dush i ftohtë për komunistët shqiptarë, pjesëmarrës të mbledhjes. Megjithatë, me sa dimë, K. Tashko dhe A. Lula nuk hoqën dorë nga teza e tyre, por ndërhyrën duke e trajtuar atë nga një prizëm tjetër. Ata theksuan se P.K.Sh.-ja nuk mund të rrinte pasive përballë këtij problemi të mprehtë për faktin se kolaboracionistët fashistë po përpiqeshin të shfrytëzonin "entuziazmin" që kishte ngjallur te shqiptarët e Kosovës bashkimi i tyre me Shqipërinë dhe urrejtjen e tyre kundër qeveritarëve jugosllavë për të mobilizuar forcat e armatosura shqiptare kundër forcave antifashiste jugosllave. Në kuadrin e situatës që po krijonin kolaboracionistët fashistë, nënvizonin ata, problemi i Kosovës kishte rëndësi jetike për komunistët shqiptarë, mbasi qëndrimi zyrtar i Tiranës po vështirësonte formimin e frontit antifashist nacionalçlirimtar, që P.K.Sh.-ja kishte si pikë kryesore. Teza e emisarëve serbo-malazezë ishte

tepër kokëfortë për t'u përmbysur, mbasi kishte mbështetjen e parimeve të shpallura nga Kominterni dhe nga koalicioni antifashist. Komunistët shqiptarë që merrnin pjesë në mbledhje e kishin tepër të vështirë t'i kundërviheshin parimit të Kominternit, për shkak të lidhjeve të tyre të ngushta ideologjike dhe politike me të. Vështirësia shtoej po të kemi parasysh se argumentimi i bashkimit të Kosovës me Shqipërinë me motive etnike u stigmatizua menjëherë në mbledhje nga D. Mugosha si elementë të infektuar nga "nacionalizmi shqiptaromadh", i cili shpinte ujë, sipas shprehjes së kohës, në mullirin e kolaboracionistëve fashistë. Përballë kësaj çështjeje komplekse politike, për të shpëtuar vetëm nga akuza si "bashkëpunëtorë" të fashizmit, shumica e pjesëmarrësve heshtën. Në përkrahje të tezës së K. Tashkos u ngrit, me sa dihet, Anastas Lula. Ndryshe nga K. Tashko, i cili përdori si argument rrezikun që i vinte luftës antifashiste nacionalçlirimtare në Shqipëri nga simpatia në rritje për kolaboracionistët e Tiranës në Kosovë, Anastas Lulo e shtroi çështjen nga një kënd tjetër. Me shpresë se mund të ndikonte në logjikën politike të emisarëve serbomalazezë, ai theksoi se po ta merrte Partia Komuniste Shqiptare drejtimin politik të luftës në Kosovë do të kishte përfitim edhe vetë lëvizja nacionalçlirimtare jugosllave mbasi do të pritej hovi i rekrutimeve fashiste të qeverisë së Tiranës. Për sipas Anastas Lulës, ndikimi i krerëve "reaksionarë" kosovarë mund të tejkalohet në rast se drejtimin e luftës në Kosovë kundër fashizmit, e merrnin në dorë komunistët shqiptarë të lidhur me P.K.Sh.-në, të cilët të shpalosnin në këtë luftë flamurin kuq e zi. Kundër pretendimit të D. Mugoshës se ai e njihte mirë pulsën profashist të kosovarëve, A. Lula solli si dëshmi faktin se tre nga përfaqësuesit e grupit të tij, pavarësisht se njëri prej tyre (S. Stavileci), ndodhej ato ditë i sëmurë, pohonin të kundërtën dhe nuk ishin më pak njohës të mirë se D. Mugosha të gjendjes, mentalitetit dhe aspiratave të rinisë kosovare. Ky debat vërtitej rreth çështjes se me cilën organizatë partiake duhej të lidhej lëvizja nacionalçlirimtare në Kosovë - me P.K.J.-në apo me P.K.Sh.-në. Të gjithë pjesëmarrësit shqiptarë të mbledhjes e pranonin argumentin e K. Tashkos se komunistët jugosllavë nuk mund të jepnin në Kosovë rezultate më të mira se komunistët shqiptarë në punën e tyre me shqiptarët e krahinës. Për këtë arsye, shtoi ai, është në interes të luftës së të dy popujve, shqiptarë dhe serbë, që në mos nga pikëpamja juridike, por nga ajo organizative, luftën nacionalçlirimtare në Kosovë ta drejtojë një komitet i përbërë nga komunistët shqiptarë. Sipas K. Tashkos, nëse luftën në Kosovë do ta drejtonte Komiteti i P.K.J.-së, kjo do të krijonte përshtypjen në opinionin shqiptar se komunistët shqiptarë ia kishin njohur Kosovën përsëri Serbisë. K. Tashko solli me këtë rast argumentin se çështja e Kosovës ishte trajtuar edhe nga Kominterni si një çështje e veçantë e Jugosllavisë dhe se kishte pranuar që më 1925 krijimin e Komitetit të Çlirimit të Kosovës

si një organizëm e pavarur nga P.K.J.-ja dhe e lidhur ngushtë me KONARE-në (me Komitetin Nacional Revolucionar Shqiptar, të kryesuar nga Fan Noli). Ajo që tani kërkonin komunistët shqiptarë, shtoi ai, është plotësisht në pajtim me praktikën e Kominternit. Por dy emisarët jugosllavë vazhduan të ngulnin këmbë në tezën e tyre. Në lidhje me ekzistencën e dikurshme të Komitetit të Çlirimit të Kosovës M. Popoviçi shtoi se "Tani Kominterni nuk do të krijonte një fraksion të veçantë (për Kosovën – K.F.) po të mos ta konsideronte si një punë të ndarë prej Shqipërisë ose nuk do t'i përforconte vendimet e Konferencës së Pestë të P.K.J.-së, po të mos e kishte konsideruar këtë çështje që ka probleme sociale", pastaj citoi pikën e pestë të konferencës së përmendur:

"Konferenca e Pestë e P.K.J.-së e përvetëson propozimin e shokëve delegatë të Kosovës e Metohisë që organizata e partisë e kësaj krahine të shkëputet prej Komitetit Krahinor të Malit të Zi dhe që Komiteti Krahinor i Kosovës dhe Metohisë, të lidhet drejtpërsëdrejti me K.Q. të P.K.J.-së. Kjo është bërë siç shihet për me i njoft të drejta të barabarta organizatës së partisë të Kosovës e Metohisë". Ja dhe një citat tjetër prej Konferencës: "Lufta për lirinë dhe barazinë e pakicave shqiptare të Kosovës dhe Metohisë dhe gjithashtu lufta kundër pakicave italiane që përpiqen në këto krahina me gjithfarë premtimesh t'i gënjejnë shqiptarët e shtypur dhe të krijojnë konflikt luftarak në pjesën tjetër të Jugosllavisë... Meqënëse këto vendime i ka përfaqësuar edhe IK, është e qartë edhe se sapo u pushtua Jugosllavia, IK deklaroi se nuk njeh asnjë ndryshim kufijsh të krijuara prej pushtuesit dhe se tërësia e shtetit jugosllav do të mbetet siç qe".

Komunistët shqiptarë nënvizionin faktin e njohur se Kosova ishte përfshirë padrejtësisht më 1913 në shtetin serb dhe se Traktati i Versajës i kishte miratuar më 1919 këta kufij. Prandaj, shtonin ata, komunistët shqiptarë nuk mund të legalizonin kufijtë e caktuara padrejtësisht nga diplomacia fashiste.

"Në të vërtetë – përgjigjej M. Popoviçi – paqa e Versajës ka bërë padrejtësira të padëgjueshme dhe borgjezia e madhe serbe ka robëruar në mënyrë çnjerëzore popujt që gjendeshin nën Jugosllavi si: maqedonë, malazezë, kroatë, sllovenë dhe pakicat që gjendeshin si shqiptarë, hungarezë dhe rumunë etj. Komunistët e kanë shtruar çështjen: Luftë kundër Versajës dhe padrejtësive të saj dhe kanë ndryshuar politikën e vet sipas rrethanave, gjë që është plotësisht e drejtë. Edhe fashizmi ka qenë kundër Versajës. Dhe fashizmi solli kështu të ashtuquajturën *Evropë të Re* dhe *Shqipëria e Re*. (Duke iu drejtuar K. Tashkos:) Por ç'të bësh se komunistët nuk e kanë njohur këtë ndryshim dhe për ta gjithshka ka mbetur në atë të vjetrën. Është shumë interesant dhe është për t'u çuditur pse nuk shtrohet edhe çështja e Çamërisë po në atë mënyrë si e shtron ti çështjen e Kosovës... Ti ke ngulur këmbë vazhdimisht për kontrollin organizativ dhe politik të Kosovës dhe jo për bashkëpunim politik... Më në fund, në

proklamatat e K.Q. dhe në proklamatat dhe rezolucionet e K.Q.P. (Nacional) është thënë e nënvizuar se asnjë çështje nuk do mbetet e pazgjidhur me qeveritë demokratike të popujve fqinjë dhe kemi thënë se ka më shumë mundësi të çlirohet dhe të ketë një qeveri vërtetë demokratike më përpara Jugosllavia se sa Shqipëria (e prej kësaj thënie nuk tërhiqem)".

Më në fund, siç duket për ta mbyllur debatin, M. Popoviçi propozoi që zgjidhjen përfundimtare ta jepnin pasi të merrnin edhe mendimin e Partisë Komuniste Jugosllave, duke u justifikuar se ata të dy nuk ishin të autorizuar të diskutonin mbi kufijtë e Jugosllavisë.¹

¹ Këmbëngulja e dy emisarëve jugosllavë nuk u thye dot, përveç rezervës që shprehu M. Popoviçi për të dëgjuar për këtë çështje edhe pikëpamjen e P.K.J.-së. Me këtë rast kujtojmë se disa muaj më vonë, në pragun e Konferencës së Pezës, debati mbi Kosovën midis komunistëve shqiptarë dhe emisarëve jugosllavë, u ndez përsëri. Sikurse shkruan M. Popoviçi, çështjen e Kosovës e ngriti përsëri Mustafa Gjinishi në mbledhjen që zhvilluan më 14 shtator 1942 delegatët komunistë të caktuar nga P.K.Sh.-ja, të cilët qenë ngarkuar të merrnin pjesë në Konferencën e Pezës (e cila u mbledh dy ditë më vonë). Gjithnjë sipas M. Popoviçit, Mustafa Gjinishi tha se tani krejt Shqipëria "është e shqetësuar me këtë problem".

KREU XXII

MBLEDHJA THEMELUESE E P.K.SH.-së (VI) ZGJEDHJA E K.Q. DHE REZOLUCIONI I MBLEDHJES

Seanca e fundit e Mbledhjes Kushtetuese të P.K.Sh.-së u zhvillua më 14 nëntor 1941 – pas një pushimi dy ditor (12-13 nëntor) me qëllim që pjesëmarrësit të kishin kohë të shqyrtonin Rezolucionin e Mbledhjes Kushtetuese, i cili u shpërnda në formë projekti që më 11 nëntor. Seanca e fundit kishte në rend të ditës dy çështje: zgjedhjen e anëtarëve të Komitetit Qëndror dhe miratimin e Rezolucionit të Mbledhjes Kushtetuese.

Nga këto tri çështje ajo që ngjalli më tepër debate të ashpra ishte zgjedhja e forumit më të lartë të P.K.Sh.-së – e anëtarëve të Komitetit Qëndror (K.Q.). Në të vërtetë zgjedhja e K.Q. përbëhej nga tri pika: nga funksionet që do të kishte si kolegji i më të lartë i P.K.Sh.-së, nga caktimi i procedurës së zgjedhjeve dhe nga vetë zgjedhjet.

Pika e parë kaloi pa debate të mëdha. Funksionet u miratuan ashtu siç u propozuan nga M. Popoviçi, i cili kishte vazhdimisht kujdes t'i paraqiste si norma të miratuara nga Kominterni dhe të përvetësuara nga të gjitha partitë komuniste të Botës. Sipas këtyre normave, Komiteti Qëndror ishte përgjegjës kolegjialisht për të gjitha veprimet e partisë, për sukseset dhe gabimet e saj. Në mënyrë të veçantë kishte përgjegjësi të rëndë për çdo largim ose shkelje doktrinale ose organizative të atyre që quheshin "norma leniniste". U theksua se në kushtet kur u formua, P.K.Sh.-ja kishte përgjegjësi për organizimin dhe udhëheqjen e luftës nacionalçlirimtare. Shkurt, ajo kishte përgjegjësi të madhe për realizimin e programit madhor që ishte diskutuar dhe miratuar gjatë seancave katërditore. Vendimet politike në Komitetin Qëndror duhej të merreshin me vota unanime, kurse për çështje të dorës së dytë, me shumicë absolute të votave. Zakonisht, në mbledhjet e rëndësishme të Komitetit Qëndror duhej të merrnin pjesë, mundësisht, të gjithë anëtarët e tij. Në rrethanat e luftës lejohej që Komiteti Qëndror të merrte vendime kur në mbledhje ndodheshin, jo të gjithë por shumica e anëtarëve. Mbledhja pranoi gjithashtu tezën se Komiteti Qëndror i rregullt duhej të zgjidhej nga Konferenca e Vendit të P.K.Sh.-së dhe jo siç propozoi K. Tashko, nga Kongresi i P.K.Sh.-së, i cili në kushtet e luftës ishte e pamundur të realizohej. Konferenca duhej të mbledhej sapo të përfundonte

....Mbledhja themeluese e P.K.Sh.-së (VI) - zgjedhja e K.Q. dhe rezolucioni i mbledhjes

strukturimi i partisë në mbarë vendin, në mënyrë që në të të merrnin pjesë përfaqësuesit e Komiteteve Qarkorë të vendit. Në Konferencën e Vendit, e cila do të legalizonte përfundimisht themelimin e P.K.Sh.-së, duhej të ftohej edhe një përfaqësues i Kominternit. Përsëri nga disa pjesëmarrës u kërkua që Kominterni të përfaqësohej nga një delegat që të mos ishte anëtar i Partisë Komuniste Jugosllave. Por prapë triumfoi argumenti i Miladin Popoviçit se në rrethanat e luftës botërore Kominterni e kishte të vështirë të dërgonte në Shqipëri delegat nga një parti tjetër komuniste. K. Tashko, i cili ishte ndër nismëtarët e kërkesës, pranoi që të vinte si delegat i Kominternit një komunist i P.K.J.-së me kusht që ai të mos ishte as M. Popoviçi, as D. Mugoša. "Jam dakord me këtë propozim – tha M. Popoviçi, - dhe do të jem i kënaqur që të vijë këtu, në vendim tim, një komunist tjetër nga P.K.J.-ja". Me këtë përgjigje u mbyll çështja e përfaqësimit të Kominternit në Konferencën e Vendit të P.K.Sh.-së, kur ajo të mbledhej.

Në këto rrethana, Mbledhja Kushtetuese vendosi të zgjidhte një Komitet Qendror të Përkohshëm, i cili do të kthehej në Komitet Qendror të rregullt vetëm nga Konferenca e Vendit¹. Fillimisht Komiteti Qendror i Përkohshëm do të përbëhej nga shtatë anëtarë. Mbledhja Kushtetuese e pa të arsyeshme që Komiteti Qendror i Përkohshëm të mos kishte hë për hë, ashtu siç kishin partitë e tjera komuniste, Sekretar të Përgjithshëm, ose Sekretar të Parë. Caktimi i tij u la të vendosej në Konferencën e Vendit. Dy ishin shpjegimet që u dhanë ato ditë jashtë mbledhjes për të mos zgjedhur Sekretar të Përgjithshëm të Partisë. Sipas disave duhej pritur për të parë në praktikën e përditshme se cili nga shtatë anëtarët e Komitetit Qendror ishte i përshtatshëm për atë funksion tepër të rëndësishëm. Sipas të tjerëve, vendi i Sekretarit të Përgjithshëm u la qëllimisht i hapur për të ftuar Ymer Dishnicën që të merrte përsipër këtë detyrë, i cili edhe pse nuk ishte i thirrur në Mbledhjen Kushtetuese, gëzonte nga mjaft pjesëmarrës të saj konsideratë të veçantë, i njohur edhe nga Kominterni, si komunist i kompletuar ideologjikisht dhe politikisht.² Ndërkohë u vendos që deri në Mbledhjen e Konferencës së Vendit për drejtimin e veprimtarisë së Partisë nga radhët e Komitetit Qendror të ngarkoheshin tre sekretarë ordinerë: njëri për organizimin e luftës nacionalçlirimtare, i dyti me administrimin e të ardhurave financiare dhe i treti me formimin e organizatës së Rinisë Komuniste. Të tjerët do të merreshin me strukturimin e partisë sipas parimeve të reja organizative.

Debate të zjarrta shkaktoi pika e dytë, e cila kishte lidhje me procedurën

¹ Siç dihet Konferenca e parë e Vendit u mbledh gjashtëmbëdhjetë muaj më vonë, më 17 mars 1943, në Labinot të Elbasanit.

² Konferenca e Vendit, e cila u mbledh në Labinot, më 17 mars 1943, tregoi se shpjegimi i dytë ishte më i mbështetur, mbasi aty Ymer Dishnica u propozua të zgjidhej si Sekretar i Përgjithshëm i P.K.Sh.-së, detyrë të cilën ai me modesti nuk e pranoi.

e zgjedhjes së anëtarëve të Komitetit Qendror. Procedura e propozuar nga M. Popoviçi, e mbështetur fuqimisht nga D. Mugosha, shkaktoi habi dhe fill pas saj reagim të ashpër, sidomos nga përfaqësuesit e Grupit Komunist të të Rinjve, me të cilët u bashkua edhe K. Tashko dhe pjesërisht Q. Stafa. Propozimi i servirur si një zgjidhje thellësisht "demokratike", ngjiste pak a shumë me procedurën që zbatonin lozhat e fshehta masonike, të cilat zgjidhnin në postet me përgjegjësi njërin nga anëtarët e tyre, pa e ditur emrin e tij. Konkretisht, dy emisarët jugosllavë kërkuar nga krerët e mëparshëm të tri grupeve komuniste, tre emra nga secili grup, të cilët sipas tyre meritonin të zgjidheshin në anëtarësinë e Komitetit Qendror. Me këtë rast u shtrua për miratim propozimi që K. Tashko kishte bërë në takimin e Vitomiricës, sipas të cilit nga kjo listë duhej të përjashtoheshin krerët e tri grupeve komuniste. Përjashtimi u motivua me argumentin se ata ishin përgjegjës kryesorë të përçarjes të lëvizjes komuniste dhe se nuk ishin ende të çliruar nga fryma e "grupazhit", në kuptimin se nuk ishin çliruar ende nga sëmundja që kishte penguar formimin e P.K.Sh.-së. Këtu është vendi të kujtohet se me këtë propozim K. Tashko kishte menduar se ai nuk duhej të përfshihej në listën e krerëve të grupeve, pra as të përjashtoheshin nga anëtarësia në Komitetin Qendror, mbasi sikurse është thënë, ai ngulte këmbë se nuk kishte qenë përgjegjës i Gr. K. të Korçës. Pas argumenteve që parashtrroi M. Popoviçi pretendimi i tij nuk u pranua. U vendos që të përjashtoheshin nga zgjedhja si anëtarë të K.Q. përgjegjës të tri grupeve kryesore: K. Tashko, V. Shanto, A. Lula. Si anëtarë të K.Q. u propozuan nëntë kandidatë.

Në listën që u shtrua për votim kandidatët nuk u propozuan me emra dhe me mbiemra. Me motivacionin e ruajtjes së konspiracionit ato u propozuan me karakteristika të redaktuara nga të dy emisarët jugosllavë me ndihmën e dy a tre pjesëmarrësve të mbledhjes, emrat e të cilëve nuk i dimë. Karakteristikat qenë afërsisht të tilla: punëtor me stazh kaq vjeçar pune revolucionare, me karakter të pastër proletar, me vendosmëri revolucionare të provuar etj. etj. - formula të errëta, të cilat ishin jashtëzakonisht vështirë të deshifroheshin. Këtë procedurë disa nga pjesëmarrësit e konsideruan si fyerje, madje A. Lula, K. Tashko, S. Premte, Q. Stafa e konsideruan absurde faktin se historia po u jepte atyre besim për të formuar një parti revolucionare, në kushte thellësisht konspirative, kurse dy "miqtë" jugosllavë nuk kishin besim që ata të dinin se kë po zgjidhnin si anëtar të Komitetit Qendror. Debati u ndez aq tepër, sa që njëri nga shokët që bënte rojë në oborrin e shtëpisë trokiti në derë, duke i këshilluar të ulnin tonin, se zërat e tyre dëgjohehin edhe jashtë. Për të zbutur sadopak debatin tepër të zjarrtë u vendos të bëhej një pushim. Gjatë pushimit përfaqësuesit e Grupit të të Rinjve zhvilluan një takim të vogël në një nga dhomat e banesës, ku diskutuan nëse duhej vazhduar ose jo pjesëmarrja në një votim të tillë

....Mbledhja themeluese e P.K.Sh.-së (VI) - zgjedhja e K.Q. dhe rezolucioni i mbledhjes

antidemokratik. Por shpejt kujtuan misionin që kishin marrë përsipër për të themeluar Partinë Komuniste Shqiptare dhe se largimi i tyre do të sillte komprometimin e të gjitha përpjekjeve intensive që kishin zhvilluar ato ditë. Përfundimisht vendosën të ktheheshin në mbledhje dhe të pranonin kokulur procedurën e padëgjuar deri atëherë të zgjedhjes së Komitetit të tyre Qendror. Këtë reagim të ashpër të krerëve të Grupit të të Rinjve, D. Mugosha në kujtimet e veta e ka quajtur si përpjekje të tyre për të zënë vend në Komitetin Qendror. Përkundrazi, Sadik Premte, një nga kritikuesit më të rreptë të procedurës ka shkruar në kujtimet e veta:

"Mbas mbarimit të diskutimeve, Miladini kërkoj nga konferenca që t'i lihej në dorë atij vetë dezinjimi i Komitetit Qendror të Partisë. Ne, në mirëbesim, e pranua me gjithë qejf propozimin e tij. Përveç kësaj, Miladini na kërkoj edhe emrat e dy ose tri kandidatëve të çdo grupi ndërmjet të cilëve ai do të zgjidhte anëtarët e Komitetit Qendror. Mirëpo në këtë rast vuri si konditë që kandidatët në fjalë të mos ishin prej krerëve të vjetër të grupeve, sepse prej divergjencave të tyre të kaluara mund të pengoheshin puna e Partisë. Edhe ky argument u gjet prej nesh po njëjloj i arësyeshem... Megjithatë të disiluzionuar nga keqbesimi i dukshëm dhe manovrat e Miladinit, nga ana jonë nuk u bë asnjë objeksion. Në të vërtetë ne mendonim se si shok i huaj dhe me eksperiencë, Miladini duhej të gëzonte besimin tonë, pse kështu mund t'i sillej shërbim Partisë. Nga ana tjetër, ne nuk donim që Miladini të mendonte se ne dëshironim me çdo kusht të bënim pjesë në Komitetin Qendror. Në të vërtetë, ne nuk kërkonim aspak të okuponim poste, i vetmi qëllim yni ishte interesi i Partisë".

Habinë më të madhe e shkaktoi trajtimi i pikës së tretë - zgjedhja e anëtarëve të Komitetit Qendror. U zgjodhën shtatë vetë, por përsëri, nën motivacionin e ruajtjes së konspiracionit, emrat e tyre nuk u dhanë. Derisa përfunduan Mbledhjet Kushtetuese pjesëmarrësit e mbledhjes që nuk u zgjodhën si anëtarë të Komitetit Qendror nuk i morën vesh emrat e tyre. Emrat e tyre zyrtarisht mbetën të fshehta deri kur ato i tregoi Enver Hoxha në kujtimet e veta, më 1983: Gjin Marku, Enver Hoxha, Qemal Stafa, Tuk Jakova, Koçi Xoxe, Kristo Themelko dhe Ramadan Çitaku. Megjithatë emrat e tyre u diktuan disa ditë më vonë. Anastas Lula vuri re se nga tri emrat që kishte propozuar ishte pranuar vetëm Ramadan Çitaku, kurse Sadik Premte, i çili edhe pse zyrtarisht nuk njihej si kryetar i Grupit të të Rinjve, ishte fshirë nga lista e kandidatëve. Habi i shkaktoi fakti se Gjin Marku ishte vënë në listën e kandidatëve nga Miladini ose Dushani. Shkurt, nga Grupi i të Rinjve u pranua si anëtar i K. Q. vetëm Ramadan Çitaku, i cili ishte bashkuar kokë e këmbë me Dushanin. Habi shkaktoi edhe fakti se Miladini ndërsa nuk i kursente notat pozitive për Grupin Komunist të Korçës, shumicën e anëtarëve të Komitetit Qendror (katër vetë) e kishte mbushur me anëtarët e Grupit Komunist të Shkodrës (Q. Stafa, T. Jakova, K. Themelko, Gj. Marku).

Në mbledhjen e parë të Komitetit Qëndror u bë ndarja e punës të anëtarëve të tij. Se si dhe se qysh u zgjodhën nuk e dimë. Dimë vetëm se u zgjodhën të ngarkuar me punë (në funksionet e sekretarëve) Gjin Marku për organizimin e luftës nacionalçlirimtare, Enver Hoxha për administrimin e të ardhurave financiare dhe Qemal Stafa me detyrën e krijimit dhe drejtimit të organizatës së rinisë shqiptare³. Kater të tjerët u ngarkuan me detyrën e organizimit të celulave komuniste në Tiranë dhe në formimin e pesë Komiteteve Qarkorë. Ndër ta, barra kryesore në këtë fushë iu ngarkua Tuk Jakovës, i cili do të organizonte, së bashku me M. Popoviçin, celulat e kryeqytetit – gjithsej 17 celula. Për ngritjen e celulave nëpër rrethe u ngarkuan anëtarët e tjerë të komitetit Qendror, të ndihmuar nga D. Mugosha, i cili mund të lëvizte lirisht, mbasi nuk ndiqej nga policia: K. Xoxe në Korçë, K. Themelko në Vlorë e në Gjirokastrë dhe T. Jakova në Shkodër. Para se të deklarohet përfundimi i Mbledhjes Kushtetuese, u shtrua për miratim rezolucioni i punimeve. Me sa dihet, rezolucioni ishte i përgatitur si projekt nga M. Popoviçi dhe Q. Stafa. Rreth përmbajtjes së tij u hap që në fillim një debat i ashpër i cili kishte lidhje me emrin që duhej të kishte Partia Komuniste që po formohej. Në rezolucion ajo quhej Partia Komuniste Shqiptare. Siç u tha që në kapitullin XIV (Burimet dokumentare dhe dëshmitë memorialistike), emri i partisë nuk i pëlqeu as Dushan Mugoshës, as Miladin Popoviçit, i cili në variantin e shkruar prej tij në gjuhën serbisht, e quante Partia Komuniste e Shqipërisë, por që Q. Stafa, ndoshta me mbështetjen e shokëve të vet, e kishte përkthyer Partia Komuniste Shqiptare. Emri i ri, i përfshirë në projektin e rezolucioni, nënkuptonte për D. Mugoshën se Partia Komuniste që po formohej në Tiranë do të ishte e mbarë shqiptarëve, përfshirë dhe ata që banonin në Jugosllavi. Kjo sipas tij fshihte ndërhyrjen e Partisë Komuniste që po formohej në Shqipëri, në juridiksionin territorial të Partisë Komuniste Jugosllave. Por pjesëmarrësit shqiptarë, në shumicën dërrmuese, nuk u tërhoqën. Çështja u mbyll në favor të tezës shqiptare kur M. Popoviçi hoqi edhe ai dorë nga teza e D. Mugoshës me motivacionin se këtë çështje duhej t'ia llinin kohës për ta zgjidhur⁴.

Në lidhje me përmbajtjen e rezolucioni në mbledhje u bënë disa vërejtje, në fakt jo thelbësore, por anësore, nga të cilat pak u morën parasysh. Veç kësaj, u vendos që rezolucioni të miratohej edhe nga aktivet e pesë Komiteteve Qarkorë që priteshin të formoheshin. Vetëm pas miratimit nga këto aktive rezolucioni do të merrte trajtën përfundimtare. Në fakt, diskutimet e

³ Njoftimi i përhapur sikur në mbledhjen themeluese të Partisë Enver Hoxha u zgjodh sekretari politik i Komitetit Qarkor të P.K.Sh.-së për Tiranën, nuk është i saktë. Mbledhja themeluese nuk mori përsipër të zgjidhte sekretarët e Komiteteve Qarkorë, të cilët ende nuk ishin formuar. Ai u zgjodh sekretari politik i Komitetit Qarkor në mbledhjen e "aktivit" të Tiranës, i cili u mbledh më 2 dhjetor 1941 ku morën pjesë përgjegjësit e të gjithë celulave të kryeqytetit.

⁴ Shih për këtë çështje Kreun XIV.

zhvilluara nëpër aktive mbetën formale dhe mbasi vrejtjet që u bënë nuk u morën parasysh dhe rezolucioni u miratua pa asnjë ndryshim. Këtë e dëshmon fakti se teksti i rezolucioni, i konsideruar përfundimtar, pra i miratuar nga gjithë partia është identik me tekstin fillestar të shtruar për diskutim që në Mbledhjet Kushtetuese të P.K.Sh.-së. Pavarësisht se debati që formal nuk është pa rëndësi fakti se miratimi i tij ndoqi një rrugë institucionale, e cila u quajt sipas konceptit bolshevik, një rrugë demokratike, ose më saktë, sipas shprehjes së Kominternit, një zbatim i parimit të centralizmit demokratik.

Në mbledhjen e parë të grupeve kryesore komuniste të Shqipërisë, është përfunduar në këtë rezolucion:

I. Situata politike:

Kemi hymë në vitin e tretë të luftës imperialiste, e cila është shndërruar në luftë të përbotshme dhe ka përfshirë të gjitha kontinentet dhe të gjitha vendet kryesore të botës. Ysh prej shumë kohë komunistat kanë senjalizuar dhe kanë treguar rrezikun që kërcënon njerzimin prej kësaj lufte të tmerrshme dhe të përgjakshme që në fakt është vazhdimi i kasaphanës së parë të përbotshme. Gjithashtu në fillim të kësaj lufte shoku Molotov ka thënë që ka filluar vargu i luftave imperialiste të përbotshme të cilat do të shndërrohen në një varg revolucionesh.

Me hymjen e Gjermanisë në luftë kundër U.R.S.S.-it situata politike e përbotshme është shndërruar që nga themelet. Janë ndryshuar rranjesisht pozita e masave të punësve si dhe konditat e luftës së popujvet të robnuar edhe të shtypur prej fajshizmit. Ka ndryshuar edhe vetë karakteri i luftës.

Ordhëtarët e tërbuar të Hitler-it shtojnë sulmimet të forta sovjetike të kujtuem se edhe atje do të shtojnë një

Faqe nga Rezolucioni i miratuar më 14 nëntor 1941

Rezolucioni është letërnjoftimi që pati P.K.Sh.-ja në ditët e themelimit të saj. Përmbajtja e rezolucionit shpreh që në fillim e deri në fund vullnetin, vendosmërinë dhe përkushtimin e P.K.Sh.-së, jo për të vendosur në Shqipëri një regjim socialist dhe ca më pak diktaturën e proletariatit, por për të çliruar atdheun nga zgjedha e huaj, nëpërmjet luftës së armatosur antifashiste nacionalçlirimtare dhe për të vendosur në Shqipëri një regjim të vërtetë demokratik popullor. Detyrat themelore të P.K.Sh.-së në rezolucionin e mbledhjes shpreheshin në këtë mënyrë:

“Partia duhet të zgjerojë punën në masat e gjera punëtore të Shqipërisë dhe të zgjerojë dhe të forcojë edhe më fort punën e saj me lëvizjen nacionalçlirimtare nga poshtë dhe nga lartë, të mbjellë idenë për një kryengritje të përgjithshme çlirimtare të popullit nëpër aksione të përbashkëta. Duhet: të krijohet dhe të zgjerohet njësi luftarake në mes të masave punëtore të qytetit dhe fshatit; të luftojë për pavarësinë kombëtare të popullit shqiptar dhe për qeverinë popullore demokratike, në një Shqipëri të lirë prej fashizmit; duhet të zhvillojë dashurinë për Bashkimin Sovjetik, duke popullarizuar realizimet e popujve sovjetikë dhe rolin e pararojës të B.R.S.S.-së në luftën çlirimtare kundër fashizmit... Luftë për të drejtat e jetës të popullit punëtorë shqiptarë, punëtorë fshatarë, intelektualë, si dhe për brezin e ri luftarak tonë. Vetëm duke i përmbushur këto detyra, partia jonë mundet të sigurojë influencën e vet në masat popullore dhe të vëjë armiqtë në pamundësi për ta shmangur luftën popullore nga udha e drejtë, nga udha e luftës kundër fashizmit”.⁵

Letërnjoftimi i dytë i P.K.Sh.-së është “Thirrja e Parë” që Komiteti Qëndror i drejtoi popullit shqiptar, sapo mori fund procedura e themelimit të saj. As në këtë dokument nuk flitet për revolucionin socialist, ose për diktaturën e proletariatit. Thirrja me të cilën P.K.Sh.-ja ia bëri të njohur popullit shqiptar programin e saj përmban po ato detyra dhe synime të rreshtuara në rezolucionin e Mbledhjes Kushtetuese. Thelbin e Thirrjes e përmban pjesa e fundit e saj: “Të gjithë pra në luftë të bashkuar: për çlirimin kombëtar kundër zaptuesit fashist. Rroftë bashkimi i popullit shqiptar në luftën nacionalçlirimtare. Rroftë bashkimi i popujve ballkanikë në luftën kundër fashizmit. Rroftë kujtimi i dëshmorëve të popullit shqiptar të rënë në luftën nacionalçlirimtare. Rroftë Bashkimi Sovjetik, pararojë e luftës kundër fashizmit. Rroftë Partia Komuniste Shqiptare”.⁶

Kështu rruga e gjatë e filluar nga revolucionarët e majtë shqiptarë, rreth dhjet vjet më parë, për të shkrirë organizatat e ndryshme komuniste në një parti të vetme komuniste, përfundoi më 8-14 nëntor 1941.

⁵ Nga: Dokumenta kryesore të P.P.Sh.-së. Vëll. I. 1941-1948, Tiranë 1960, ff. 22-23.

⁶ Dokumenta etj. ff. 24-28.

KREU XXIII

PËRMBYLLJE

Shtjellimi historik i rrugës së gjatë që përshkuan militantët komunistë shqiptarë, me sukseset dhe dështimet e tyre, me rezultatet dhe gabimet e tyre, tregon se brumi me të cilin u formua Partia Komuniste Shqiptare u gatua në Shqipëri nga vetë militantët shqiptarë. Pa ekzistencën e komunistëve shqiptarë, pa bindjen dhe përkushtimin që ata patën, pa vullnetin dhe optimizmin që ata treguan, dy emisarë e huaj nuk do të kishin mundur ta formonin Partinë Komuniste Shqiptare, jo brenda dy javëve, por as brenda dyqind javëve.

Këtë të vërtetë historike e pohon në mënyrë të shkoqur një nga udhëheqësit kryesorë të asaj kohe të Partisë Komuniste Jugosllave, Milovan Gjilasi. Në një intervistë që ai ka dhënë në vitin 1991 ka thënë tekstualisht:

“Miladini ka pasur vazhdimisht një sjellje dhe një qëndrim të gjerë rreth çështjes së Kosovës dhe Shqipërisë. Në të vërtetë, të gjithë ne kemi pasur simpati ndaj Shqipërisë. E di se historiografia jugosllave më vonë e ka stërmadhuar rolin e Miladinit dhe të Dushan Mugoshës, sa i përket angazhimit të tyre në Shqipëri. Ata me siguri që kanë dhënë kontribut të rëndësishëm në aspektin e formave dhe metodave të punës në partinë shqiptare, por që atje nuk kanë ekzistuar kushtet dhe se nuk ka pasur grupe komuniste nuk mund të thuhet. Veçmas e tepron propaganda jugosllave pas vitit 1948 kur thotë se Jugosllavia e ka formuar Partinë Komuniste të Shqipërisë. Kjo nuk është e vërtetë.”¹

Në publicistikën shqiptare dhe jugosllave është përgojuar mëse një herë niveli i ulët arsimor kulturor në përgjithësi dhe teorik marksist në veçanti i komunistëve që morën pjesë në Konferencën Themeluese të P.K.Sh.-së. Është thënë p.sh. se aty mbisundonin punëtorë dhe zejtarë të pajisur vetëm me arsim fillor (S. Vullkani, K. Xoxe, S. Lubonja, P. Peristeri, V. Shanto, K. Themelko, T. Jakova). Komunistë të cilësuar intelektualë për kushtet e Shqipërisë të asaj kohe ishin gati gjysma. Është e vërtetë se aty vetëm një ndër 16 përfaqësuesit shqiptarë kishin kryer studime të larta universitare (K. Tashko, ndërsa Q. Stafa dhe E. Hoxha ishin me studime universitare të papërfunduara). Të tjerët kishin kryer vetëm shkollën e mesme (A. Lula, S.

¹ Zëri. Prishtinë. Nr. 1389, 9 shkurt 1991, f. 10.

Premte, R. Citaku, E. Nimani, S. Stavileci dhe S. Bekteshi). Është gjithashtu e vërtetë se shumica dërmuese e pjesëmarrësve komunistë ishte deficietare në fushën e teorisë marksiste. Por duhet patur parasysh se koha nuk i thërriti ata të merrnin përsipër ndërtimin e shoqërisë socialiste dhe të zgjidhnin problemet e saj të ndërlikuara. Koha ata i thirri të çlironin vendin nga zgjedha e huaj fashiste.

Sikurse dihet, një parti politike ka përpara saj si detyrë themelore të zgjidhë problemin prioritar që shqetëson vendin në një moment të caktuar. Kur vendi është i pushtuar detyra parësore e saj është të organizojë luftën për të çliruar atdheun. Kjo do të thotë ta përmbysë me luftë strukturën shtetërore të okupatorit të huaj për të rifituar pavarësinë e humbur. Të përmbysësh do të thotë të *shkatërrosh* ndërtesën që ekziston. Detyra e "shkatërrimit" kërkon, si në çdo kohë, aftësi luftarake, vendosmëri revolucionare, besnikëri politike, disiplinë ushtarake dhe shpirtin e vetmohimit. Njohuritë e thelluara të çdo fushe doktrimore, gjatë luftës për çlirim, nuk çojnë peshë, sidomos kur niveli arsimor kulturor i popullsisë është në përgjithësi i ulët. Historia ka provuar se një detyrë të tillë e kanë përmbushur në çdo kohë kapedanët pa qenë intelektualë, pa qenë doktora dhe profesora të shkencës. Njohuritë e vjera akademike në fushën e politikës, ekonomisë, drejtësisë, filozofisë, sociologjisë, janë të domosdoshme për një parti, kur ajo merr pushtetin dhe kur ajo fillon të *ndërtojë* shoqërinë e re, sipas vizionit të saj teorik dhe praktik.

Në nëntor 1941 para P.K.Sh.-së shtrohej si detyrë e parë përmbysja e strukturës fashiste. Historia provoi se me këtë udhëheqje P.K.Sh.-ja e drejtoi me sukses luftën nacionalçlirimtare. Pra deficieti doktrinor marksist nuk e pengoi fitoren mbi kundërshtarët e saj. Pra gabimi i P.K.Sh.-së nuk qëndron te niveli i ulët teorik marksist që kishte udhëheqja e saj në kohën e themelimit, por te koncepti i gabuar që pati E. Hoxha pasi mbaroi lufta, me tezën e vet, thellësisht të pajustificuar "ne që treguam zotësi në fitoren e luftës jemi po aq të zotë të ndërtojmë shoqërinë socialiste". Ai nuk e pati të qartë se pas fitores së luftës nacionalçlirimtare fillonte një epokë e re – epoka e ndërtimit të shoqërisë demokratike, e cila më tepër se militantë të kalitur në zjarrin e betejave të armatosura, kishte nevojë për njerëz të shkencës, për ekonomistë, juristë, diplomatë, inxhinierë, agronomë të aftë. Ai nuk e kuptoi se fill pas fitores mbaronte epoka e kapedanëve dhe fillonte e poka e doktorëve të shkencës. Këtu qëndron gabimi themelor nga e cila vuajti Shqipëria për më tepër se 40 vjet, madje edhe vetë shumica e themeluesve të P.K.Sh.-së.

Megjithatë baza e fitores që korri P.K.Sh.-ja gjatë luftës nuk duhet të shpjegohet me nivelin e ulët kulturor dhe teorik të themeluesve të saj. Bazën e përbëjnë dy shtyllat politike themelore të saj: programi politik që ajo përvetësoi në kohën e themelimit, program i cili u përshtatej nevojave historike

të atdheut dhe e dyta, zbatimi me këmbëngulje pa luhatje dhe pa kompromise i programit që ajo përvetësoi në kohën e themelimit.

Megjithatë ka edhe një faktor të tretë. Grupimet nacionaliste përparimtare dhe demokratike, të cilat kishin udhëhequr çetat patriotike në vitet e fundit të sundimit osman dhe formacionet vullnetare në luftën çlirimtare të Vlorës nuk e kuptuan se themelimi i P.K.Sh.-së ishte një sfidë historike që ajo u shpalli atyre në fushën më jetike të interesave kombëtare të Shqipërisë. Ato nuk e kuptuan se me pulsën që rrihte në damarët e popullit shqiptar, flamurin e luftës antifashiste nacionalçlirimtare duhej ta kishin shpallur ata para se ta shpaloste P.K.Sh.-ja e sapoformuar, bartëse e një ideologjie të panjohur deri atëherë. Qarqet nacionaliste përparimtare dhe demokratike nuk e parashikuan se duke qëndruar në pritmëri opinionit publik që ata i kishin tradicionalisht me vete, do t'u shkiste nga duart. Nuk ka asnjë pikë dyshimi: nëse qarqet nacionaliste me vlerat e tyre intelektuale dhe militante patriotike do të kishin ndërmarrë pa hezitim luftën e armatosur çlirimtare antifashiste, Lufta e Dytë Botërore në Shqipëri do të kishte përfunduar ndryshe. Gjej rastin ta përsëris edhe njëherë atë që kam pohuar më 1992: përgjegjës për vendosjen, pas Luftës së Dytë Botërore, të regjimit komunist në Shqipëri nuk janë dy emisarët jugosllavë, por qarqet nacionaliste, balliste dhe legaliste, të cilat u zvarritën me taktikën e tyre të kompromisit, në fillim të heshtur, pastaj të hapur me kolaboracionistët, në pritje të zbarkimit në brigjet shqiptare të forcave angloamerikane. Si rrjedhim, pasardhësit e tyre të sotëm në vend që të kërkojnë gjetkë përgjegjësinë e vendosjes së regjimit komunist, le ta kërkojnë te politika e gabuar që mbajtën udhëheqësit e tyre të viteve të Luftës së Dytë Botërore.

PASQYRA E LËNDËS

Parathënie	3
------------------	---

Pjesa e parë

LËVIZJA E MAJTË NË SHQIPËRI	7
-----------------------------------	---

Kreu I. Idetë e socializmit romantik	9
Kreu II. Jehona e Revolucionit të Tetorit	18
Kreu III. Organizatat e majta në mërgim: KONARE-ja	31
Kreu IV. "Çlirimistët" dhe "Bolshevikët"	41
Kreu V. Largimi i Nolit dhe fundi i KONARE-së	54
Kreu VI. Formimi i organizatave komuniste në Shqipëri	62
Kreu VII. Orvatja e parë për themelimin e Partisë Komuniste. Mbledhja e Dishnicës (14 gusht 1934)	77
Kreu VIII. Programi i çlirimistëve dhe reagimi i bolshevikëve (1934-1935)	89
Kreu IX. Platforma e re e Kominternit. Mbledhja e Moskës (26 dhjetor 1936)	100
Kreu X. Grupet komuniste shqiptare gjatë viteve 1937-1938	112
Kreu XI. Pështjellimi teorik dhe organizativ i grupeve komuniste shqiptare (1938-1939)	134
Kreu XII. Lëvizja e majtë shqiptare përballë agresionit fashist italian të Shqipërisë (7 prill 1939)	146
Kreu XIII. Shqipëria nën okupacionin fashist italian dhe çoroditja e opinionit publik shqiptar	158

Pjesa e dytë

THEMELIMI I PARTISË KOMUNISTE SHQIPTARE

(8 NËNTOR 1941)	171
-----------------------	-----

Kreu XIV. Burimet dokumentare dhe dëshmitë memorialistike	173
Kreu XV. Lëvizja e majtë pas okupacionit fashist	193
Kreu XVI. Organizatat komuniste në pragon e themelimit të P.K.Sh.-së	206
Kreu XVII. Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së (I). Pjesëmarrësit	219
Kreu XVIII. Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së (II). Kritika dhe autokritika	227
Kreu XIX. Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së (III). Platforma politike	242
Kreu XX. Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së (IV). Çështjet organizative	249
Kreu XXI. Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së (V). Çështja e Kosovës	256
Kreu XXII. Mbledhja Themeluese e P.K.Sh.-së (VI). Zgjedhja e K.Q. dhe rezolucioni i Mbledhjes	264
Kreu XXIII. Përmbyllje	271